

UDK/UDC 93/99 (058)

YU ISSN 0350-1159

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI

Sarajevo 1990 god. XXIV br. 25/26 s. 1 — 382

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

IZ OBLASTI

PRILOGI CONTRIBUTIONS

Redakcija: Iljas Hadžibegović (gl. i odg. urednik), Rasim Hurem, Vera Kac, Tihomir Klarić (sekretar), Nusret Šehić, Marko Šunjić i Milan Vasić

Tehnički urednik: Mladen Ančić

SADRŽAJ—TABLE OF CONTENTS

	s/p
Milorad Ekmečić, <i>Francuska revolucija između slobodnih seljaka i ljudskih prava — The French Revolution Between the Free Peasants and the Human Rights</i>	7
ČLANCI I PRILOZI — ARTICLES AND CONTRIBUTIONS	
Ante Škegro, <i>Prilog proučavanju formiranja judeokršćanstva — A Contribution of the Study of the Formation of Judeo-Christianity</i>	15
Enver Imamović, <i>Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine — The Traces of the Roman Military Units on the Territory of the Present Bosnia and Herzegovina</i>	37
Duro Tošić, <i>Srednjovjekovna župa Trebinje (istorijsko-geografsko-topografski osvrt) — The Medieval District Trebinje (A Historical-Geographic-Topographical Review)</i>	65
Kosta Milutinović, <i>O prvim južnoslovenskim federalistima — The First Yugoslav Federalists</i>	103
Peter Jordan, <i>Razvitak željezničke mreže na području današnje Jugoslavije (do 1918. godine) — The Development of the Railway Network on the Territory of the Present Yugoslavia (Until 1918)</i>	143
Tünde Polomik, <i>Izvori o gostovanju muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave 1878—1918. godine — Sources on the Visiting Performances by the Musical Artists in Bosnia and Herzegovina During the Austro-Hungarian Rule (1878—1918)</i>	161
Harald Heppner, <i>Zwei berühmte Bosnier an der Universität Graz — Dvojica čuvenih Bosanaca na Univerzitetu u Gracu</i> . . .	183

- Ladislav Hladky, *Uzajamni kontakti među češkim i bosanskohercegovačkim radničkim pokretom pred prvi svjetski rat — The Mutual Contact Between the Czech and Bosnian and Herzegovian Labour Movement Prior to World War I* 187
- Nusret Šehić, *Izbori za Ustavotvornu skupštinu na području Bosne i Hercegovine (28. novembra 1920) — Elections for the Constituent Assembly on the Territory of Bosnia and Herzegovina (November 28, 1920)* 205
- Tihomir Klarić, *Sarajevski Pregled prema šestojanuarskoj diktaturi — The Pregled of Sarajevo with Respect to the January 6 Dictatorship* 243
- Tomislav Išek, *Hrvatski radnički savez — radničko-sindikalna organizacija Hrvatskog narodnog pokreta na tlu Bosne i Hercegovine od 1935. do 1941. godine — The Croatian Labour Union — The Working Class Trade Union Organization of the Croatian Peoples Movement on the Territory of Bosnia and Herzegovina 1935—1941.* 279
- Muhidin Pelesić, *Narodnooslobodilački pokret i četnički pokret prema Sarajevskom novom listu — The National Liberation Movement and the Chetnik Movement According to the Sarajevo New Papers* 309

PRIKAZI I OSVRTI — REVIEWS

- Aleksandar Stipčević, *Iliri. Povijest, život, kultura. II dopunjeno izdanje. Školska knjiga, Zagreb 1989. (Ante Škegro)* 331
- Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjiga LXII, Sarajevo 1988. (Ante Škegro)* 334
- Momčilo Stojaković, *Brančevski tefter — poimenični popis pokrajine Brančevo iz 1467. godine (Zbornik za istočnjačku historijsku i književnu građu. Knjiga 3). Istorijski institut Beograd, Beograd 1987, str. 307+fcs. I-CXLVI (Azrija Piralić)* 338
- Povodom 25. godišnjice biblioteke *Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine (Iljas Hadžibegović)* 343
- Čedomir Popov, *Građanska Evropa (1770—1871). Prva knjiga. Osnovi evropske istorije XIX veka. Druga knjiga. Politička istorija Evrope. Matica srpska, Novi Sad. 1989. (Milorad Ekmečić)* 349
- Ilijas Bošnjović, *Demografska Crna jama. Nova zanka industrijskog društva. Sarajevo, 1990, str. 170 (Milorad Ekmečić)* 351

<i>Hrvatski narodni preporod — Ilirski pokret. Zagreb 1988, str. 224</i> (Damir Agičić)	353
Drago Rokсандić, <i>Vojna Hrvatska: La choatie miliaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809—1813), I—II. Zagreb, 1988. (Husnija Kamberović)</i>	356
Nikša Stančić, <i>Gajeva »Još Horvatska ni propala« iz 1823—33. Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda. Izd. »Globus«, Zagreb 1989, 178+XLVIII faksimila (Husnija Kamberović)</i>	359
<i>Osvoboditeljnaja borba narodov Bosni i Hercegovini i Rossija 1850—1864. Moskva 1985, 494 i 1865—1875, Moskva, 1988, 438 (Husnija Kamberović)</i>	364
Vera Kržišnik-Bukić, <i>Seljaštvo u socijalizmu. Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1940—1948. Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom socijalizmu. Institut za istoriju u Banjaluci, Banja Luka, 1988, 403 (Vera Kac)</i>	369
<i>Radovi Zavoda za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Vol 22, Zagreb 1989. (Damir Agičić)</i>	371
Riječ urednika <i>Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine (Nedim Šarac)</i>	374
<i>Povodom objavljivanja Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine (Besjeda na promociji knjige s naknadnim napomenama) (Branislav Đurđević)</i>	378

UDK 944.04

Milorad Ekmečić

FRANCUSKA REVOLUCIJA IZMEĐU SLOBODNIH SELJAKA I LJUDSKIH PRAVA

Sve do 1789, tu u istorijskim ocenama francuske revolucije smenjivali su se ljubavi mržnja prema njoj, a da nijedna od tih strana nikada do kraja nije pobedila. Potomci se osećaju kao da u tom događaju i sami učestvuju i kao da nikakav kraj bez njihovog pristanka u tome nije moguć. I dva veka posle prvih juriša 1789, deo sveta kao da se stidi za ono što je uradio. Ipak je vreme nesklono revolucijama uvek u istoriji davalo najviše opravdanja za nju — dok bude nesavršenosti društava i ozakonjene nepravde, biće mesta i za nove sankilote i za njihovo uverenje da je pravo gladnih da se najedu najsvetije ljudsko pravo. Francuska revolucija je zauzela središnje mesto u temeljima modernog demokratskog sveta, pa ako tekovine nisu u skladu s metodima kojima su ostvarene, to treba pripisati istorijskim okolnostima koje su ih stvorile.

Upravo su posledice revolucije od 1789. naterale filozofiju da zaključi da ljudski progres ne ide kroz cvetne doline, nego se kotrlja preko brda ljudskih kostiju i potoka krvi. Marksov zaključak da je ovakvo nasilje babica progressa nije došao od njega samog, jer tako se umuje neposredno posle završavanja revolucije, krajem XVIII veka. Još 1795. je filozof Konderse revoluciju podigao na uzvišeni pijedestal samo onih događaja u ljudskoj istoriji čiji je cilj

sloboda. Trebalo bi mu verovati u iskrenost, jer je to beležio nekom što je izbegao da mu revolucionarno nasilje i samom pošalje kožu u radionicu za preradu.

Ako se odrežu duga predistorija i isto tako otegnute posledice, francuska je revolucija trajala deset godina, od 14. jula 1789. do 9. novembra 1799. Kad su na prvi datum jurišali na glavni zatvor Bastilju, razočarali su se da su tamo oslobodili samo četvoricu kukavaca, koji su tu činili kao politički krivci. Drugim datunom, kojim se revolucija završava, počinje dugo vreme u kome zatvorenici nisu rušili i nikoga iz njih oslobađali, sem privremenim slučajem, uz državne blagdane i vojničke udare. U julu 1789, revolucija počinje obećanjem da dolazi zlatni vek slobode, a početkom novembra 1799. završava se decenija za koju su mnogi mislili da je bila suvišna i nepotrebna, pa tada započinje razdoblje konzulata, koji je u ime izvojevanog stepena slobode stvarno ukinuo sva njena istorijska dostignuća. Pred revoluciju 1789. su vikali »Astarea Redux«, vraća se jedna helenska boginja sreće. Posle revolucije 1799, u modu udoše visoki okovratnici na kaputima, za koje se verovalo da su ponekoga u vreme revolucije spasili od noža giljotine. Toliko su bili uspravni i kruti. Postali su simbol antirevolucionarnog stanja duše.

U ovih deset godina revolucionarnog slavlja i razočarenja, kojima je teško naći sudbonosnijeg premca u ljudskoj prošlosti, izređale su se tri različite varijante društvene i državne organizacije. U prvoj fazi revolucija, od 14. jula 1789, kada jurišaju na kraljev zatvor, do 10. avgusta 1792, kada opsedaju kraljevski dvor, osnovna poruka revolucije bili su proglašavanje ustavne monarhije i pravno kodifikovanje ljudskih prava. Ipak je najtrajnije posledice imalo oslobođenje seljaka feudalnih veza, nasleđenih iz ranog srednjeg veka.

Proklamacija ljudskih prava i rešavanje agrarnog pitanja stoji u jednom stvaralačkom odnosu: prvo se nije uvek poštovalo i više je gušeno, nego u stvarnosti negovano, a rešenje agrarnog pitanja je ostajalo uvek na snazi, kao najstabilnija i najdugovečnija tekovina revolucije. Feudalizam je jednom noćnom sednicom Narodne skupštine uništen na selu i u zanatskom delu gradova, gde su prestali da postoje cehovi. Od 24,700.000 Francuza, 22 miliona seljaka je ovim odahnulo. Sve za čim su potom žudeli bile su zlatne epolette nekog jakog generala koji bi smirio revoluciju, oslobodio seljaka obaveza da otplaćuje oslobođenu parcelu zemlje i uveo socijalni red.

Seljaci su, do te veličanstvene sednice u noći 4. oktobra, živeli tako bedno da markiz D' Aržanson beleži u svom dnevniku 1749. da je u šest zadnjih godina stanovništvo jedne pokrajine smanjeno za trećinu. Pomrlo je pod bremenom poreza i socijalnih davanja plemićima. Sâmo se plemstvo dobrovoljno odreklo svojih feudalnih prava, oslobodilo seljaka i u njemu otkrilo glavnog protivnika onim snagama koje su vapile za ustavom i proklamacijama ljudskih prava.

Seljak će se u revoluciji brzo otresti obaveza da otplaćuje svoju zemlju, pa kada mu je ona garantovana bez novčanog pokrića, on se predaje svakom zatočeniku revolucije koji mu je tu slobodu zemlje protezao na celu večnost. Izračunali su da je agrarno pitanje bilo u podlozi svih revolucija, od francuske 1789. do kineske 1949. Negde se ono sastojalo u potrebi ukidanja feudalnih obaveza, a negde u potrebi da se nesaglodiva armija siromašnih seljaka preseli u industrijske gradove i tamo socijalno obezbedi. Ova sličnost socijalnih motiva je bila razlog da sve revolucije u svetu do danas izgledaju kao iste.

Drugi najznačajniji domet ovog prvog razdoblja revolucije je skupštinsko izglasavanje *Deklaracije o pravima čoveka i građanina* 26. avgusta 1789. Zamisljena je kao preambula budućeg ustava, za koji su upravo doneli odluku da ga napišu. U četvrtoj tački tog ustavnog uvoda daju filozofsku definiciju ljudske slobode, iz koje će se roditi moderna demokratija, zajedno sa svim glavoboljama oko nje: »Sloboda se sastoji u tome da se sme uraditi sve ono što drugim ljudima ne škodi. Vršenje prirodnih prava svakog čoveka poznaje dakle samo one granice, koje drugim članovima društva obezbeđuju uživanje tih istih prava. Te se granice mogu samo zakonom odrediti«.

Ova definicija ljudskih prava i građanskih sloboda će biti osnovna poruka francuske revolucije potonjoj istoriji, do današnjeg dana. Štampane primerke ove deklaracije su vešali na zidove javnih prostorija, umesto kraljeve slike. Sve bi bilo lepo da u tom istom dokumentu među prirodna i večna prava čoveka ne računaju samo slobodu, vlasništvo, bezbednost i odbranu od nasilja. Vlasništvo! Ustav od 1791. ga ničim nije ograničio i već se tu otkriva pukotina u onoj definiciji večne slobode, kako je navedena u njegovoj deklaracijskoj preambuli. Zar čovek svojim vlasništvom ne ugrožava slobodu drugog čoveka? Kasnije je Marks otkrio da u ovoj večno važećoj definiciji slobode, čovek u svom bližnjem ne vidi ostvarenje svoje slobode, nego njeno ograničenje. Dva veka kasnije socijalizam je nikao iz ove filozofske pukotine, po kojoj je slobodna ličnost sa svojim prirodnim i večnim pravima bila u kontradikciji s društvom koje je određivalo zakonske granice dokle se ona mogu prostirati.

Bez obzira na ovu filozofsku sakatu definiciju slobode, nikada ona sama nije više cvetala nego upravo iz toga izvora. *Deklaracija o pravima čoveka i građanina* je proglasila načelo narodnog suvereniteta jednim temeljom države na kome ona može legalno da počiva. Da je to lakše bilo proglasiti nego ostvariti vidi se iz težine posla i napora koji su vodili revolucije morali uložiti da stvore to što se naziva narodom. Ono što se smatra francuskim narodom još ne postoji, jer je država podeljena na 12 istorijskih pokrajina, koje se tradicionalno smatraju pravnim i ponegde etničkim celinama. Francuski narod, koji je stvorio pojam »nedeljive nacije«, bio je i ostao

razjedinjeniji nego bilo koji od njegovih suseda. Još će u najnovije vreme filozof Sartr tvrditi da je 12 miliona stanovnika Langedoka »najveća unutrašnja kolonija Francuske«. A zadnje delo historičara Fernana Brodela se odnosi na varljiv pojam francuskog nacionalnog identiteta. Etničke, jezičke i rasne razlike su u francuskom narodu toliko velike da se on ne doima kao jedinstvena narodna celina.

Pored svega, odluka francuske Narodne skupštine po kojoj se zabranjuje upotreba jezika nacionalnih manjina i dijalekata u javnom životu, jer su posebna narečja i jezičke varijante (»patois«) znak ropstva i feudalizma, ujedinila je jedno raznorodno telo u demokratsku celinu, dala mu ozakonjen jedan jezik sporazumevanja i osposobila ga da bude nosilac ljudske slobode. Pre nekoliko godina se list *Figaro* vajkao da ako država ne zaštiti lokalni jezik Korzikanaca i Baska na jugu, oni će iščeznuti, jer ih je zajednički književni jezik satrao. Jugosloveni nikada nisu razumeli kako su nepravdičnosti brisanja etničkih i jezičkih razlika, mnogostruko nadoknađenje dobitima u demokratskoj strukturi države i opštim slobodama svakog pojedinca.

U drugom razdoblju francuske revolucije, od 10. avgusta 1792. do 26. oktobra 1795, najvažniji je period »revolucionarne vlade«, kako su u to vreme nazivali jakobinsku diktaturu, od 2. juna 1793. do 27. jula 1794. Filozofi su to razdoblje nazvali »despotizmom slobode«, a političari jakobinskom diktaturom. Nesporazumi oko pitanja da li je moguće da se despotizmom utemeljuje ljudska sloboda traju do danas. Izraz jakobinska diktatura će Ogist Blanki prekrstiti u »diktatura proletarijata«, što će Marks prihvatiti kao lek i za budući socijalizam, a Lenjin pokušati da istorijski provede u delo. Zbog nesporazuma oko toga, pojma, veliki deo čovečanstva se danas potresa, na isti način kao je bilo sa Francuskom 1794. Ipak je Marks bio najbliži jakobincima i verovao da će to trajati najviše desetak godina, a ne debelu večnost.

Despotizam slobode je u francuskoj revoluciji shvaćen kao lek za buduće carstvo opšte pravde. Treba za jedno kratko vreme ukinuti napisani jakobinski ustav, terorom uništiti oko 400.000 plemića i oko 135.000 sveštenika koji su slobodi radili o glavi, dati seljacima besplatno zemlju, pa će poteći med i mleko. U isto vreme, iz najboljih namera da se onemoguću otuđenje izvršne vlasti od suverenog naroda, Konvent (slobodno izabrani parlament) se proglašava nosiocem zakonodavne, izvršne i sudske vlasti zajedno. Nema odgovorne vlade i ministara, nego jedan izvršni odbor u kome se članovi stalno rotiraju služi kao organ izvršenja zadataka, više jedno tehničko, nego političko telo. Iz ovih dobrih namera se rodila katastrofa: umesto da svaka kuharica u ovom stalnom rotiranju može postati ministar, jedna izabrana elita revoluciji najodanijih vođa stoji na čelu države. Stvara se pojam »revolucionarne birokratije«, koja umesto da ostvari ljudsku slobodu, postaje izvor njenom istorijskom korumpiranju.

Feudalno sudstvo se demokratizuje. Inženjer Gijoten je zaslužan što je uništeno vekovno poniženje da je okrivljenim plemićima glava odsecana mačem, a neplemeniti deo naroda vešan konopcem. Uništenjem vekovnih pravnih normi, revolucija nije ispunila obećanje da će stvoriti nešto bolje. Umesto da feudalni sud štiti krivca, novi ga je zaista nemilice gonio. Krivci se kažnjavaju na jednak način — kapitalnom kaznom odsecanja glave. Nikada manji zločini nisu na veći način kažnjavani. Revolucionarno pravosuđe oslobođenog naroda se pokazuje užasno surovim. Za Lion i Tulon se donose odluke da se spravne sa zemljom. Pohod revolucionarne vojske na seljačku Vandeju, koju vode katolički popovi, završava pokoljem celih sela. Sada to nazivaju »prvim gulagom« i etničkim genocidom u istoriji. Oslobođeni seljak je postajao protivnik države zasnovane na načelu ljudskih prava i suvereniteta naroda.

Taj deo revolucije je postao ozloglašen, pa za celi naredni vek historiografija revolucije teče jednu »crnu legendu«, kojom je ona u celini osuđivana. Marks je bio prvi koji je buduću revolucionarnu Rusiju sumnjičio da nije kadra da učini išta bolje nego da ostvari ovakvu jakobinsku revoluciju, a ne neku uzvišeniju varijantu. Danas ne izgleda uverljivo da je kopiranje francuskih jakobinskih iskustava u ruskoj i istočnoevropskim revolucijama oslobodilo te kulture od nužnosti da istoriju svojih revolucija provedu istom »crnom legendom«, kojom je za celi vek osuđivana francuska revolucija.

Jakobinska diktatura nije bila istorijski neuspeh, iako je sama doživela ružan poraz. Iz nje su se rodile ruska, azijska i istočnoevropska varijanta modernog socijalizma, sa svim tekovinama koje su bile svojstvene njenom prvom istorijskom izvoru. Izgleda da je njegova misija ostala u okvirima francuskog jakobinskog pokreta: mit o novom društvu socijalne pravde je bio okvir u kome je izvršena brza industrijalizacija zaostalih seljačkih zajednica, a etnički raznorodne celine integrisane u jedinstvene nacije. Ta dva faktora (pronađeni metod ubrzane industrijalizacije zaostalog agrarnog društva i naglašavanje nacionalnog identiteta) izgledaju kao jedini deo koji u ruskoj revoluciji iza 1917. nije zakazao. Zbog njih će ruski revolucionarni primer biti primijećiv i zarazan za sva zaostala društva u svetu. Zasad je verovanje da se time otkrila formula savršenog društva socijalne jednakosti, ostala upravo na onom mestu gde su je francuski jakobinci ispustili iz ruku 1794.

Treća faza francuske revolucije od 26. oktobra 1795. do 9. novembra 1799, obično se naziva »direktorijumom«. Osnovni mu je smisao da napusti radikalna sredstva jakobinaca, ali da, u isto vreme, stabilnom vladom osigura provođenje u život njihovih demokratskih namera. Rađa se pojava »partije poretka«, koju će tako nazivati tek iza revolucije 1848. Istoričar Mišle je napisao da je »smisao buržoazije bezbednost«. Ona se u ovo vreme laganog umiranja re-

volucije zaista obezbeđuje zakonskim propisima koji su smanjili biračko pravo naroda i vezalo ga za imovinski ključ. Ako su napustili jakobinsku maniju izjednačavanja, kada je ukidano sve što strši izvan ustanovljenog proseka (socijalne titule, visoke škole i akademijska nauka, izdvojenu hrišćansku crkvu), u svemu tome su očuvali prvobitne namere i suštinski duh u podlozi. Ustavnim ograničenjima sloboda revoluciju su vratili na njen početni deo, kada je njena glavna tekovina bila proklamacija prava čoveka i građanskih sloboda, a njen glavni socijalni potporanj oslobođeni seljak.

Na temeljima razorenog feudalnog društva vrši se ubrzana ekonomska i socijalna modernizacija započeta u jakobinsko vreme. Stari kalendar je ukinut, a revolucionarni zadržan. Privremeno se držao i novi metrički sistem, kao i sistem mera za težnost i težinu, zasnovan na jedinstvenim matematičkim proračunima. Najviše koristi od toga je imala nova revolucionarna armija. Stvara se sistem opšte regrutacije, koji je u primitivnim formama postojao još jedino u vreme rimske milicije, od pre hiljadu godina. Kada ga mlađi oficir Bonaparta nešto dotera, ostaće bitno neizmenjen sve do najnovijih dana.

Tragedija francuske revolucije je istorijski počela zakazivanjem njenih univerzalnih poruka. Jedino što je ostali deo čovečanstva od nje prihvatio bila je *Deklaracija o pravima čoveka* i ideja suvereniteta naroda. U isto vreme, to je bila i njena trajna tekovina. Strah od francuskog prolevanja krvi je revoluciju ograničio na francuski državni prostor. Ni u jednoj drugoj oblasti Evrope ona se nije prirodno razvila pod francuskim uticajem, nego je bila plod ideološkog izvoza. Robespjjer veli da revolucija nije zapalila susedne zemlje, jer su evropske vodeće klase bile uplašene francuskim krvoprolićem. Još uvek, od francuskog revolucionarnog iskustva nisu prihvatile samo krvoproliće, a sve ostalo izvan njega su obožavale.

Neka od evropskih društava nisu uopšte znala za revoluciju u Francuskoj. Šta su u Bosni znali o njoj? Oko Bihaća se 1797. svet uzbihuzurio, jer je nakav veliki šator pao s neba. Tek su stručnjaci u Carigradu dohaberili da se radi o ostatku balona kojim je francuska vojska eksperimentisala u severnoj Italiji. Godinu dana potom je sultan naredio da se spahije i janjičari koncentrišu u Gabeli, jer je general Bonaparta krenuo protiv Turske, a nije se znalo gde će udarati. O ostalim porukama revolucije saznaće kasnije posredno, u Karađorđevom ukidanju turskih spahiluka, a da nisu bili ni svesni da je to izum francuskog porekla, kao i oni šatori koji su padali s neba.

Degeneracija revolucije se završila nakon proglašenja konzulata, a pogotovo nakon carstva 1804. Tada se stvara i oblik vlasti koji se najviše prenosio u ostali svet, iako je bio francuska istorijska tekovina na ruševinama jedne velike revolucije. Bonapartizam predstavlja jedan sistem političkog režima, koji će do modernog

vremena najviše biti primenjivan u raznim zemljama. Osnovni njegov smisao je da se ideje slobode i novog društva prenosi na državni vrh. Revolucija odozdo se zamenjuje revolucijom odozgo. Tu državni aparat vrši onu istorijsku misiju koju je inače u Francuskoj 1789. pokušala da izvede jedna narodna pobuna. I kada se javlja pod različitim drugim nazivima (cezarizam, neofridrihizam u Nemačkoj, staljinizam u istočnoevropskim zemljama, s različitim podvarijantama), on je uvek zadržao istovetne karakteristike kao i klasični bonapartizam u Francuskoj 1799. i 1852: to je ublažena lična diktatura jedne obogotvorene ličnosti, u kojoj su rudimentarno sačuvane neke demokratske institucije, koja se oslanja na jednu od velikih klasa u društvu i koja akcenat politike stavlja na diplomatiju i ratove, a ne na unutrašnje procese. Rudimentarne demokratske institucije su — preferiranje plebiscita nad glasačkim pravom za predstavničko telo. Vlada raspisuje opštenarodni plebiscit za određenu meru u trenutku kad očekuje povoljan ishod. Postojanje parlamenta je, takođe, jedna takva institucija, iako se on ne bira na demokratski način, nego vlada uspeva da mu odredi sastav. Tu je i relativno tolerisana štampa, književnost i pravo na organizovanje bezazlenih političkih grupa. Klasični bonapartizam se oslanjao na malo seljaštvo, a moderni su to prebacili na industrijsko radništvo. Karakteristika je bonapartističke vlade i to da ona uvek za jedno kratko vreme ima podršku naroda i izgleda da bi je većina naroda na izborima odobrila. Ipak se sve izreda degenerišu i završavaju u nasilnim pobunama naroda. Iza 1799, seljak je dao glavna ploča na kojima je Bonaparta izgradio svoje carstvo.

Iako je najznačajnija istorijska poruka francuske revolucije bila ideja o ljudskim pravima i državi suvereniteta naroda, ipak je najčešće i najšire primenjivana njena tekovina bio bonapartistički oblik vlasti. To se iskustvo do modernih vremena nije završilo. Naravno, prvi bonapartizam, koji je po Napoleonu dobio i svoje ime, u isto vreme je i najneviniji i u njemu je, ipak, bilo najviše neposrednih poruka revolucije koja mu je prethodila. Nije slučajno ime nastalo tek nakon stvaranja drugog carstva iza 1852, iako je istorijsko iskustvo na kome izrasta vezano za prvu revoluciju do 1799. Dolazak revolucije su slavili kao dolazak boginje sreće. »Astraea Redux« — dolazi boginja zlatnog doba, kako su Zeusovu kćerku Astreau smatrali, nagoveštavaju od jedne engleske poeme iz 1660. Koliko su je dugo priželjkivali pre dolaska, toliko su dugo oplakivali njenu bonapartističku odoru posle odlaska.

Milorad Ekmečić

FRENCH REVOLUTION BETWEEN FREE PEASANTS AND
HUMAN RIGHTS

Written to mark the 200 anniversary of the French revolution and dedicated to the occasion this essay is an attempt to see the historical outcome of the revolution as a lasting conflict between proclaimed human rights and the quest of the peasant majority of the population to stabilize the acquired system of property by a strong government. In spite of the consideration that revolution 1789 — 1799 was the very cradle of the modern democracy its main historical message was a bonapartistic way of government. Agrarian problem was one of the main foundations of revolutions in XIX and XX centuries. It has produced the same result as it was case with France at the end of XVIII century, no matter which country was in consideration.

ČLANCI I PRILOZI — ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

UDK 296 : 22/28

Ante Škegro

PRILOG PROUČAVANJU FORMIRANJA JUDEOKRŠĆANSTVA

Kršćanstvo je nastalo gotovo pred dvije tisuće godina, u Židovima nastanjenoj Palestini. U početku je to mala religiozna grupa, tako mala da o njoj nije skoro ništa rečeno u tadanjim židovskim literarno-religioznim spisima. Razumljivo je to stoga što u tadašnjem židovskom svijetu egzistira još niz religioznih sekti i grupa, koje imaju veći ili manji značaj u palestinskom židovskom svijetu na kraju stare i početku nove ere. Unutar vjersko-političkih stranaka, u ovom periodu, najznačajniju ulogu imaju farizeji, saduceji i Samarijani, a od političkih stranaka, na prvom mjestu su herodovci, zeloti i sikariji (bodežari). U čisto religiozne stranke tadašnjeg židovskog svijeta spadali su: eseni, terapeuti i rebakovci.

Eseni, sekta nastala gotovo stoljeće i pol prije kršćanske zajednice, kroz vijekove je gotovo sasvim izgubila svoj trag. U skromnim oblicima, svjedočanstva o njima sačuvala su se kod nekolicine grčkih i rimskih pisaca iz prvih stoljeća nove, kršćanske ere. Zanimanje za ovu sektu starožidovskog svijeta nenadano je probudilo pronalaženje vrijednih književno-religioznih spisa stvorenih u krugu zajednice esena, koja je živjela u Judejskoj pustinji i na obalama Mrtvog mora, 1947. godine.

Ovi autentični, preko dvije tisuće godina stari izvorni tekstovi bacili su više svjetla na politički život židovske Palestine na kraju

stare i u prvom stoljeću nove ere, ali su, takođe, značajno osvjetlili i korijenje kršćanstva i međusobne odnose između esenske i ranokršćanske zajednice u Palestini.

Velike sličnosti u učenju i u religioznoj praksi su markantne. Veliki i značajni utjecaji esenske zajednice nedvojbeno su prepoznatljivi u ranoj kršćanskoj liturgijskoj praksi i obredima. Značajan je, takođe, i nedvojbeno prepoznatljiv i utjecaj esenske literature na ranokršćanske književne spomenike, posebno kod novozavjetnih knjiga koje se vezuju uz ime Ivanovo i Pavlovo. Markantne su, takođe, i sličnosti vezane za osnivače ovih zajednica, esenskog Učitelja pravde i kršćanskog Učitelja iz Nazareta. Sličnosti su vrlo prepoznatljive i velike, ali se uočavaju i velike razlike. Najjasnije su o životu poslije smrti, kao i u odnosu prema svijetu izvan pripadajuće zajednice. To je i razumljivo, s obzirom na to da su oba religiozno-društvena pokreta nastala unutar istog naroda, a jedno vrijeme paralelno su i egzistirala. U prvom dijelu razmatramo esensku zajednicu, a u drugom odnos prema judeokršćanstvu.

ZEMLIOPISNI OKVIR PALESTINE

Domovina esera i ranog kršćanstva je jedna. Nazivana je različito i od strane samih Židova: Canaan (Genesis 12,5) po starosjediocima, a označava »zemlju crvenog grimiza«; Zemlja Izraelova (1. Samuel 13,19); Obećana Zemlja (Hebrews 11, 9); Judeja (Luke 1,5; Acts 10, 37) po najznačajnijoj palestinskoj pokrajini. Od helenističkih vremena udomaćio se naziv Palestina¹⁾ (hebr. pelishtim), a potječe od imena pokrajine najljućih židovskih neprijatelja Filistejaca koji su nastavljali njen primorski dio, tzv. Pentapolis (Gazu, Jaffu, Ekron, Askellon i Ashdod). Kršćani ju nazivaju Sveta Zemlja.²⁾

Palestina predstavlja južni okrajak Sirije. Prostire se duž istočne obale Sredozemnog mora i spaja Malu Aziju i Mezopotamiju sa Egiptom. Zauzima centralni i najznačajniji dio tzv. »Plodnog polunjeseca«, koji je oko Arabijske pustinje u sebi rađao i skrivao mnoge kulture i civilizacije, i bio centar svjetske pozornice još od kamenog doba pa sve do grčko-rimske civilizacije.³⁾ Na jugu se gubi u pustinjskoj stepi Negeb, koja prelazi u sjeverno-sinajsku pustinju. Obično joj se granice povlače okomito od južnog dijela Mrtvog mora prema Sredozemnom moru kod ušća Wadi el Arish (Torens Aegypti). Najjužniji palestinski gradić je prema Sinaju Beer Sheba.

¹⁾ A. Rebić, Biblijske starine. Zagreb, 1983, 39; O. Mandić, Leksikon judaizma i kršćanstva, Zagreb, 1969, 359—360.

²⁾ A. Rebić, o.c. 23.

³⁾ V. Keler, Biblija je u pravu. Istorija i arheologija potvrđuju. Kragujevac, 1979, 15.

Novi zavjet domovinu kršanstva određuje поблиže. Brežuljkasti je to kraj, sa najvišim vrhom Brdom Taborom (588 m). Nedaleko Ezdrelonske ravnice je gradić Nazaret.⁴⁾ Središte Galileje je zapravo Genezaretsko jezero, nad kojim dominira gradić Cafarnaum. Južno od ezdrelonske ravnice nalazi se pokrajina Samarija. Grad Samarija je u njenom srednjem dijelu, a bila je prijestolnica države Izrael⁵⁾ od 885. do 721. godine stare ere. Nad ezdrelonskom ravnicom važna je utvrda na putu iz Egipta u Siriji, Meggido.⁶⁾ Na obali Sredozemnog mora Herod Veliki (37—4. g. s. e.), rimski »rex socius«, rodom Idumejac (pustinjско pleme sa juga), sagradio je Cezareju,⁷⁾ grad koji je u Palestini bio središte rimske uprave.⁸⁾ Ubrzo je to postao veliki centar i najznačajnija luka u Palestini. Potisla je značaj ranijeg lučkog središta Jaffu. Tu je pronađen natpis rimskog »legatus Augusti pro praetore« Palestine (od 26. do 36. g. n. e.) Pontiusa Pilatusa,⁹⁾ za kojega ranokršćanski pisci vežu smaknuće¹⁰⁾ svoga osnivača (Matthew 27, 11—26; Mark 15, 2—15; Luke 23, 1—25; John 19, 12—16).

Centralna židovska pokrajina je Judeja, po kojoj su Židovi dobili jedno od svojih imena. Vjersko središte židovstva i središte političkog života do 70. godine nove ere bio je grad Jeruzalem. Sedam kilometara južnije od njega je gradić Betlehem, mjesto rođenja¹¹⁾ osnivača kršćanstva (Matthew 2,1; Luke 2,5—6); a još južnije

⁴⁾ Nalazio se u blizini važnih prometnica prema Siriji i Egiptu. U njemu je najveći dio života proveo osnivač kršćanstva, a po njemu je dobio i ime »Nazarećanin« (Mark 16,6; Matthew 2,29; John 19,20; O. Mandić, o. c. 341; W. Durant, L'empreinte La Jeunesse du Christianisme. Histoire de la civilisation IX, Société coopérative éditions rencontre. Lausanne, 1963, 185 i 205.

⁵⁾ O. Mandić o. c. 422; A. Rebić, o. c. 45. V. Keler, o. c. 240.

⁶⁾ Kod ovog mjesta je 1480. godine stare ere faraon Tutmozis III razbio hetitsku vojsku.

⁷⁾ W. Durant, o. c. 146.

⁸⁾ W. J. Harrington, Uvod u Novi zavjet. Zagreb, 1975, 22; J. Flavije, Judejski rat, II, 9,2; II, 10,2. Beograd, 1967, 343.

⁹⁾ A. Rebić, o. c. 45; P. Pilatus je na palači Heroda Velikog u Jeruzalemu usred grada postavio zlatne štitove s imenom cara Tiberija (14.—37. n. e.); J. Flavije, Judejski rat, II, 9, 2, (o. c. 167). Izgradio je i vodovod u Jeruzalemu novcem opljačkanim iz židovskog Hrama, a po njegovoj naredbi veliki broj Židova Samarijanaca je poklan, pa ga je legatus Augusti pro praetore provincije Sirije Vitelius (35—39. godine) poslao u Rim na sud. Up. J. Flavius, Antiquitates... XVIII, 3.

¹⁰⁾ Židovsko kazneno pravo nije poznavalo tipično rimsku smrtnu kaznu razapinjania. Po Ciceronu je to »najgroznija i najjezivija smrtna kazna«, dok ju J. Flavije naziva »najbjednijom smrtnom kaznom«.

¹¹⁾ Nije poznat točan datum rođenja »Yeshue iz Nazareta« — kako ga naziva Talmud. Njegovo rođenje se stavlja između 7. i 4. godine stare ere. Up. W. Durant, o. c. 185; H. Jedin, Velika povijest Crkve I, Zagreb, 1972, 85; Historija čovječanstva II knj. 3, Zagreb, 1967, 249; W. Trilling, Fragen zur Geschichtlichkeit Jesu, Düsseldorf, 1969, 72; H. U. Istinsky, Das Jahr der Geburt Christi, München 1957, 41; J. W. Harrington o. c. 46—48; G. Vilić, Isus iz Nazareta, Jukić 1, Sarajevo 1971, 80—81. Inače monah, rodom Skit, Dionizije Mali (VI st.) krivo je izračunao godinu 754. od osnutka Rima, kao početak kršćanske ere.

je grad Lakish (Tell el Duveir) i Hebron gdje su sahranjeni Abraham i njegova žena Sarrah (Genesis 25,9—10), osobe uz koje svoje korijene vežu sve tri monoteističke religije. Josip Flavije je u Hebronu osobno vidao vrlo raskošni mramorni spomenik Abrahamu (Judejski rat II, 9,7).

Kroz Palestinu protiče Jordan, koji je žila kucavica ove azijske provincije. Nastaje na sjeveru kod mjesta Dana na razini od 550 m, naglo se spuštajući za 14 km u jezero Ard el Hulleh (6 x 5 km) koje leži na 40 m nadmorske visine i 18 km južnije ulijeva se u Tiberijadsko jezero, središte Galilejskog javnog života, koje je već 212 m ispod morske razine. Dalje teče 205 km kroz El-Ghor, s početka širokom 2 km, a dalje blizu Jerihona i do 20 km. Uz sjeverozapadnu obalu Mrtvog mora nalazi se mjesto zvano Kirbet Qumran. Tu je bilo središte esenske zajednice u vremenu od 150. godine stare ere pa do 70. godine nove ere,¹²⁾ kada su i ovo središte židovske kulture zatrle rimske legije pod komandom rimskog generala, kasnije cara, Tita Flavija Vespazijana. Tu je, takođe, i Herodova tvrđava Masada.¹³⁾ En Ghedi, drugo po važnosti esensko sjedište, smješteno je nešto južnije na Mrtvom moru.

IZVORI O ESENIMA

Svjedočanstva o esenima ostavilo je nekoliko antičkih neesen-skih pisaca, ali u vrlo skromnim omjerima: Filon Aleksandrijski (oko 20. godine stare ere do oko 50. godine nove ere), Josip Flavije (37/38. godine nove ere do 110. godine) i Plinije Stariji (23. do 79). godine nove ere). O esenima nešto podataka ima i u židovskoj vjerskoj literaturi (Talmudu), a u kršćanskim spisima spomenuti su samo jednom i to indirektno.¹⁴⁾ Najviše pak autentičnih i podataka iz prve ruke¹⁵⁾ dala su otkrića spisa koji su pripadali zajednici esena sa

¹²⁾ A. Rebić, o.c. 225; H. Jedin, o.c. 79; J. W. Harrington, o.c. 32; O. Mandić, o.c. 150; I. Bagarić, Kumran ili Betlehem, Rukopisi Mrtvog mora — pokop mrtvih teorija, Duvno—Zagreb, 1975, 58, 63; B. Bošnjak, Ideja kumranskih tekstova, u. E. Werber, Kumranski rukopisi iz pećina kraj Mrtvog mora, Beograd 1982, 6.

¹³⁾ Masadu, najutvrđeniji grad Heroda Velikog, Rimljani su zauzeli najkasnije 70. godine.

¹⁴⁾ »Now he was teaching one day, and among the audience there were Pharisees and doctors of the Law who had come from every village in Galilee, from Judaea and from Jerusalem.« (Luka 5,17). The Jerusalem Bible. Darton, Longman, Todd, London 1966, 100.

¹⁵⁾ Najznačajniji spis za poznavanje organizacije esenske zajednice jest tzv. *Manual of Discipline (Pravilnik zajedništva)*. U dvije poprilično različite verzije, preveo ga je na hrvatskosrpski E. Werber u knjizi *Kršćanstvo prije Krista?* Zagreb, 1972, 153—186, i ponovo 1982, skupa sa svim kumranskim rukopisima u djelu: *Kumranski rukopisi iz pećina kraj Mrtvog mora*, 31—56.

Mrtvog mora. Ti su spisi nalaženi u više navrata u razdoblju od 1947. do 1956. godine.¹⁶⁾

Helenizirani Židov iz Aleksandrije,¹⁷⁾ Filon Aleksandrijski¹⁸⁾ — osnivač eklektičke sintetske židovske religiozne ideologije — daje podatke o esenima u dva svoja djela *Hipotetika* (XI, 1—18) i *Quod omnis probus liber est* (XII—XIII). Bazirani su gotovo na istim izvorima, koje Filon obilno koristi. Sa esenima je mogao doći i u neposredni kontakt. Oba djela Filon je napisao u Egiptu prije 50. godine nove ere. U spisu *De vita contemplativa* Filon govori o jednoj drugoj židovskoj grupi, sličnoj esenima a koja se nazivala terapeutima. Ova sekta je djelovala u helenističkom Egiptu, a najviše se bavila karitativnom djelatnošću.¹⁹⁾

Josip Flavije daje o esenima prilično dug i iscrpan izvještaj u djelu *De bello Iudaico*²⁰⁾ II, 8, 2—1), te u djelu *Antiquitates Iudaicae* (XVIII, 1, 5). On je svoja zapažanja uzimao iz prve ruke, jer u svojoj autobiografiji *De vita mea* (pisanoj oko 100. godine nove ere) govori da je proveo tri godine u Židovskoj pustinji, gdje se mogao susresti sa esenima ili ljudima koji su im bili bliski.

¹⁶⁾ Vrlo zanimljiv prikaz nalaza ovih rukopisa i njihovu odiseju od postolarskih radionica u Jeruzalemu do SAD i natrag vidi u R. De Vaux, *L'archéologie et les manuscrits de la Mer Morte*, London 1961; E. Werber, *Kršćanstvo prije Krista?* 1—49; I. Bagarić, o.c. 20—31

¹⁷⁾ Po J. Flaviju u Aleksandriji su Židovi imali od pet velikih gradskih četvrti, svoje dvije. Tu su igrali značajnu ulogu, uglavnom kao bankari. Tu su prvi puta Židovi svoje svete knjige preveli na grčki. (*Septuaginta*, »LXXX«).

¹⁸⁾ Otac Filonov bio je glavni zakupnik poreza u Egiptu, s arabijske strane Nila. Filon je tvorac tzv. helenističke židovske filozofije. Oslanjao se najviše na Plotinovu filozofiju. »Pisao je poput Platona«, kaže za njega H. Graetz u svojoj *History of the Jews*, II, 186. Kritičko izdanje Filona vidi: L. Cohn-P. Wendlands-S. Reiter-J. Leisegang u 8 svezaka u Berlinu od 1896. do 1930.

¹⁹⁾ O njima Euzebije Filon (Aleksandrijski) govori u djelu *De vita contemplativa* (6.46,70), a djelovali su u Aleksandriji i njenoj okolici. Asketskim životom živjeli su zajedno muškarci i žene, a sastajali su se na zajedničko jelo, koje se sastojalo uglavnom od kruha, soli i vode. Oblačili su se u bijelo odjelo ako i eseni.

²⁰⁾ Židovski historičar, rođen u svećeničkoj obitelji u Jeruzalemu. Školovao se tri godine kod pustinjaka Bannusa u Judejskoj pustinji, a 64. godine je u židovskom poslanstvu u Rimu, sa zadaćom oslobođenja židovskih zatvorenika. Godine 66. postao je komandantom židovskog ustanka za područje sjevernih pokrajina Galileja. Kao jedini preživjeli branitelj porušene Jotapate, predao se Rimljanima 67. godine. Otada se bori na strani Rimljana, kojima je veliku pomoć pružio pri zauzimanju Jeruzalema. Godine 69. postao je »libertus«, a kao Vespanzijanov oslobođenik uzeo je njegovo gentilno ime. Od Židova smatran izdajicom, nastanio se u Rimu, gdje piše svoja historijska djela. *Enc. Brit. A New Survey of Universal Knowledge*, 1967, vol. 13, 89. i D. Glumac, *Predgovor*, 7—16. u J. Flavije, *Judejski rat*, Beograd 1967.

Plinije Stariji²¹⁾ daje vrlo interesantne podatke o religioznim strujanjima u židovstvu u Palestini na kraju stare i prvih desetljeća nove ere, u svome enciklopedijskom djelu *Naturalis historia*. Kao oficir nalazio se u Palestini za vrijeme Vespanzijanovog rata sa Židovima, pa je podatke o esenima mogao uzeti iz prve ruke.

Ranokršćanski biskup Hipolit (3. stoljeće)²²⁾ donosi također vrlo vrijedne podatke o esenima u djelu *Philosophumena* (IX, 4). On konstatuje da su zeloti i sikaniji bili podređene grupe esena i ukazuju na posebno važan kult sunca kod esena.

Najvažnije podatke o sebi, svojoj organizaciji, kultu, djelovanju i učenju dali su sami eseni, odnosno njihovi rukopisi²³⁾ otkriveni od 1947. godine. Na osnovu unutrašnje kritike ovih tekstova donekle se mogu naslutiti vremenski okviri njihova nastajanja. U tome su najvažniji tekstovi *Pravilnik zajedništva*, *Rat sinova svjetla protiv sinova tame*, *Tumačenje proroka Habakuka*, *Pravilnik zajednice Izraela na kraju dana i Novi savez u zemlji Damaska*.

Spisi esenske zajednice od velikog su značaja i za izučavanje hebrejskog jezika, za kritičko izdavanje biblijskih tekstova, osobito starozavjetnih, kao i za poznavanje jednog vrlo važnog perioda židovske povijesti, (kraj seleukidske vlasti, period izvjesne samostalnosti i prve decenije rimskog gospodstva). Od osobitog su značaja oni spisi koji prikazuju sukobe unutar tadašnje židovske društveno-religiozne zajednice. Značajni su zbog toga što je sadržaj nekih od nađenih rukopisa do sada u nauci bio totalno nepoznat, a najbolje je osvijetlio i početke kršćanstva, tj. judeokršćanstvo. U njima se oslikavaju pogledi na svijet zajednice koja se izdvojila iz tadašnjeg službenog židovstva.

NASTANAK I ORGANIZACIJA ESENSKE ZAJEDNICE

J. Flavije esene naziva jednom od »tri vrste filozofskih škola«²⁴⁾ Ime im je poteklo od grčke riječi *hōsios* = svet; *'isos* = pobornik ravnopravnosti; od aramejskog *hazēn* = 'Essenoi, Esseni = čisti, sve-

²¹⁾ G. Plinius Secundus, rimski oficir, najplodniji je, poslije Varona, rimski pisac. U svojim izvodima sačuvao je podatke iz mnogih antičkih djela (*Naturalis historia* 37 knjiga). Za cara Vespanzijana (69—79) zauzima visoke vojne položaje u Galiji, Africi i Španjolskoj. M. Budimir-M. Flašar, Pregled rimske književnosti, Beograd 1986, 534.

²²⁾ Hippolytus Romanus (oko 165-oko. 235) monah, a kasnije i biskup u Rimu. U sukobu je sa papama Kalistom (217—222), Urbanom I (222—230) i Poncijanom (230—235). Smatra se prvim protupapom (217—235). Stradao je na Sardiniji za progona kršćana pod carem Maksiminom Tračaninom (235—238). H. Jedin, o.c. 273—275.

²³⁾ Najvažnija djela o Kumranskim rukopisima vidi uz članak M.B. Dead Sea Scrolls, Enc. Brit. vol. 7, 117—119; E. Werber, Kumranski rukopisi, 397—401; I. Bagarić, o.c. 370—373.

²⁴⁾ J. Flavije, Judejski rat, o.c. 160.

ti.²⁵⁾ O. Mandić i mime izvodi iz herbejske riječi haščajm = šutljivci.²⁶⁾ Sami eseni u svojim spisima nigdje nisu zabilježili ovakvo ime.

U teškim, gotovo očajnim vremenima židovske povijesti međusobnih obračuna i stranačko-religioznih sukoba, te pritisa helenizma za vrijeme vladavine Antioha Epifana (176—163. godine stare ere), dolazi do revolta Židova u Palestini, u prvom redu sitnog seljaštva,²⁷⁾ 166. godine stare ere. Izbio je ustanak pod vodstvom ugledne židovske svećeničko-glavarske obitelji — Makabejaca. Oni su okupili male nezavisne gerilske skupine pobunjenih izraelskih seljaka u vrlo moćnu vojsku koja je nekoliko puta pobijedila seleukidske čete²⁸⁾ u Palestini. Istodobno na scenu otpora Seleukidima stupa i »zajednica Hasidim« — skupina Židova koji su naročito precizno izvršavali zakon Tore, a iz čijeg će se krila roditi esenska zajednica.²⁹⁾ Ova vjersko-politička zajednica pridružila se Makabejcima u nadi da će se povratiti stari židovski poredak, odnosno vjersko-politička samostalnost židovskog naroda u Palestini. Pobjednički Hasmonejci izborili su za židovski narod najprije poluautonomiju, a onda i političku samostalnost. Jonatan Makabejac (160—142. stare ere), koji je naslijedio vođu ustanka Judu Makabejca (166—160. pr. n. e.), dobio je 152. g. pr. n. e. velikosvećeničko dostojanstvo od Aleksandra Balasa — pretendenta na sirska prijestolja. To je značilo oduzimanje velikosvećeničkog dostojanstva od dotadašnje grupe Hasidejaca, točnije njihovog svećeničkog krila Sadokida. Makabejcima je velikosvećeničko dostojanstvo potvrđeno 140. godine stare ere, u osobi najmlađeg Makabejca Simeona (143—134. g. stare ere). Ovo je značajno uslijed toga što dolazi do koncentracije najviše političke i vjerske vlasti unutar jedne, ali sad nove, dinastije. Jedan dio Židova (sekta saduceja) podržavao je Hasmonejce u naporu da se kulturno i politički prilagode helenizmu, a manji dio (eseni) formirao je vlastitu političko-religioznu zajednicu. »Zbog svećenika sličnih laksnih nazora, činilo se esenima da se ni služba u Hramu ne obavlja čisto, a kad njihovi prigovori nisu ništa pomogli odrekli su se posjećivanja Hrama i sudjelovanja u njegovim žrtvama, te napustili zajedništvo sa 'ljudima propasti'«. ³⁰⁾ Ovaj dio velikosvećeničke dinastije otišao je u Judejsku pustinju, daleko od službenog Jeruzalema, u nadi da će se jednom ponovo vratiti. Pod vodstvom svog vlastitog Velikog svećenika ('Učitelj Pravde) izgrađuju svoj religiozni i društveni sustav, različit od onog u Jeruzalemu, koga žele nadvisiti i pobijediti.

²⁵⁾ TRE Theologische Realencyclopädie, Bd. 10; Berlin—New York, 1982, 387.

²⁶⁾ O. Mandić, o.c. 150.

²⁷⁾ H. Kreissig, Povijest helenizma, Zagreb 1987 162.

²⁸⁾ Isto, 162.

²⁹⁾ Me. M. Jewish sects during the second commonwealth. Enc. Brit. vol. 12. 1051. I. Bagarić, o.c. 65.

³⁰⁾ H. Jedin, o.c. 78.

Esenska zajednica imala je izrazito protestirajući karakter u odnosu na službeni židovski kult, politiku i Hram.

Osnivač zajednice bio je, vjerojatno, nepoznati svećenik iz Jeruzalema. Njega je, kako se to može vidjeti iz kumranskih spisa *Rat sinova svetla protiv sinova tame*, progonio službeni Veliki svećenik, pa se i on i njegova zajednica sklanjaju u manje pristupačne krajeve oko Mrtvog mora. Pustinja je trebala biti samo privremeno boravište sekte, ali i zaštita od uništenja i mjesto religioznog usavršavanja.

I u Jeruzalemu su eseni bili aktivni sve do vremena kraljevanja Aristobula (oko 105—104. g. stare ere). Potpuni raskid s hasmonejskom dinastijom eseni su napravili pred kraj vladanja Aleksandra Janeja (76. g. stare ere). Eseni su, takođe, postali oštri kritičari kompromisne politike svih drugih religiozno-političkih struja uglednih prvaka: »Tumačenje, se ovoga odnosi na one koji zavode na stramputicu Efrajima, (tj. Židove) koji će svojim lažnim učenjem, neistinitim jezikom i govorom prevrtnim mnoge zavesti, kraljeve, vođe, sveštenike i narod s pridošlicama koji su im priključeni. Gradovi i porodice će propasti po savjetu njihovu. Ugledni vladari će pasti od jezika njihovog.«³¹⁾

Arheološka iskopavanja vršena 1955. godine u mjestu Kirbet Qumran na jugozapadnoj obali Mrtvog mora potvrdila su pretpostavku da su eseni imali svoje središte u Qumranu u vremenu od 103. do 31. godine stare ere, kada je zbog jakog zemljotresa naselje bilo srušeno i napušteno.³²⁾ Ponovo je obnovljeno 4. godine stare ere i trajalo je do 68. godine nove ere, kada su ga Rimljani u ratu, povodom židovskog ustanka, razrušili.³³⁾ Na vlast u Jeruzalemu 37. godine došla je nova dinastija — Herodovci (37. stare do 93. godine nove ere), koja je našla u esenima svoga snažnog saveznika, pa su se i eseni za vlade Heroda Velikog (37. do 4. godine stare ere) vratili u Jeruzalem, gdje su imali jedan kvart u južnom dijelu koji je »... započinjao kod iste kule, prolazeći kroz trg nazvan Betso do kapije Esena...«³⁴⁾ Herod Veliki imao je veliku i snažnu opoziciju i smatran je strancem, zbog svoga idumejskog (niskog³⁵⁾ porijekla, pa je sa esenima stvorio neku vrstu konkordata. Time je nastupilo razdoblje zlatnog doba esenstva. U svim gradovima Palestine, ustanovljene su esenske zajednice. Filon Aleksandrijski esene nalazi po selima Palestine, kao seljake i radnike — nadničare.³⁶⁾ Smrću Heroda Velikog eseni su izgubili političku zaštitu i privilegije, te su se

³¹⁾ *Tumačenje knjige proroka Nahuma* II 9. E. Werber, Kumranski rukopisi, 329.

³²⁾ E. Werber, *Kršćanstvo prije Krista?* 39; J. Flavije, *Judejski rat* I, 19, 3, o. c. 85.

³³⁾ A Gams, *Biblija i društvo*, Novi Sad 1979, 152.

³⁴⁾ J. Flavije *Judejski rat*, II, 4,2, o. c. 276.

³⁵⁾ J. Flavije, *Isto*, I, 16, 4. o. c. 75.

³⁶⁾ TRE, 387.

ponovo povukli iz Jeruzalema u pustinju, u mjestu Kirbet Qumran, En-Ghedi i Ain-Fasknu. U ratu 68. do 70. godine nove ere legio Fretensis³⁷⁾ porušila je njihova središta, a njih rastjerala i masakrirala. Kako su Rimljani s njima svirepo postupali svjedoči Josip Flavije: »Na mučilišta su stavljani, udovi im rastrzani, paljeni, lomljeni, s najstrožim mučilačkim spravama mučeni (su) da bi ih prisilili na huljenje zakonodavca, ili da jedu zabranjeno jelo, ali bez uspjeha.«³⁸⁾ Poslije 70. godine, preživjeli članovi zajednice esena najvjerojatnije su nastavili da se odupiru rimskoj sili sve do poraza Židova u drugom ustanku protiv Rimljana od 132. do 135. godine, pod vodstvom Bar Kohbe.³⁹⁾ Neki povjesničari i Bar Kohbu smatraju esenom.⁴⁰⁾ Ostatak esena najvjerojatnije su asimilirale preostale židovske religiozno-političke grupacije ili judeokršćanske općine.

Kumranska zajednica ima izgrađen svoj administrativni aparat, smjesu starožidovske teokracije i suvremene helenističke demokracije. To je neka simbioza monarhije, oligarhije i vladavine naroda. Unutar zajednice dominirala je svećenička kasta: »Neka samo sinovi Abrahamovi vladaju u sudu i u imovini, a po njihovim čak riječima padaju i odluke za sve stupnjeve članova zajedništva.«⁴¹⁾ Oni su na čelu »saveza« jer će drugi članovi Zajednice »odgovarati prema riječima velikih svećenika, sinovi Sadokovih, koji su čuvari saveza i prema većini članova zajedništva koji se drže saveza i — prema njima će padati odluke za sve, u Nauku, imovini i sudu...«⁴²⁾ Čak na čelu svake »desetine« mora biti »sin Aronov«. »I na svakom mjestu gdje budu desetorica ljudi iz savjeta zajedništva, neka ne uzmanjka među njima čovjek kohanit.«⁴³⁾ Ovo nepobitno ukazuje na blisku povezanost zajednice esena sa službenom svećeničkom jezgrom odbjeglom iz Jeruzalema.

³⁷⁾ Legio X Fretensis iz sastava sirijske armije, poslije 70. godine stacionirana je baš u Jeruzalemu. J. Flavije, Judejski rat, VII, 1,2; Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, vol. XII, 1, Stuttgart 1924, 1271.

³⁸⁾ J. Flavije, Judejski rat II, 8, 10. str. 164.

³⁹⁾ Južno od Kumrana u Wadi Murabat 1951. pronađeno je više primjeraka *Proklamacija za oslobođenje* Bar Kohbe, a 1960. pod zidinama Jeruzalema pronađene su u pećinama vojne zapovjesti Bar Kohbe, a 1961. i akt o suđenjima iz godine 134. nove ere iz arhive komandanta tvrđave En Ghedi na Mrtvom moru, koga je postavio Bar Kohba, zajedno sa medaljama »sin zvijezda«, kako je glasilo ilegalno ime Bar Kohbe. V. Keller, o. c. 423—424.

⁴⁰⁾ The Interpreter's Dictionary of the Bible; an illustrated encyclopedia. Abington press, Nashville—N. Y. 1962, 146.

⁴¹⁾ *Pravilnik zajedništva* XII, 7. E. Werber, Kršćanstvo prije Krista? 177. Isto, E. Werber, Kumranski rukopisi, 49.

⁴²⁾ Isto VIII, 2—3, E. Werber, Kršćanstvo prije Krista? 165—166. Isto, Kumranski rukopisi, 41.

⁴³⁾ Isto, VIII, 26,3. E. Werber, Kršćanstvo prije Krista? 169; Isti Kumranski rukopisi, 43.

Vođa i organizator esena u njihovim dokumentima naziva se pravde⁴⁴⁾ (*Novi savez u zemlji Damaska* I, 11; XX, 1 i dr.). Po svemu sudeći radikalna, ugledan i odlučan čovjek, velika religiozna osoba⁴⁵⁾ dominantna figura sekte »... sveštenika, koga daje Bog (zajednici, kako bi tumačio sve reči slugu Njegovih, proroka... kome je Bog objavio sve tajne reči slugu...«⁴⁶⁾ Bogomdani vođa, inspirirani tumač prorokâ. Svi spisi otkriveni u Qumranu govore o Učitelju pravde kao i o velikom učitelju Tore. On je ideolog, starješina i vođa esenskog pokreta. On je sekti dao idejno-religiozni profil i duhovni životni oblik i postao njen stvarni osnivač, iako je pokret možda mogao nastati i prije njegove pojave. Tko je bila ta osoba i kako se zvala — spisi o tome ne govore niti riječi. Ne zna se sigurno ni kad je živio, niti kad je umro. E. Stauffer⁴⁷⁾ stavlja njegovu smrt oko 162. godine stare ere. Vermès⁴⁸⁾ misli da je Učitelj pravde nastupio oko 170. godine stare ere, a njegov rad da je trajao za idućih trideset godina. Dupont-Sommer⁴⁹⁾ ga stavlja na svršetak drugog stoljeća stare ere, djelovanje za Aleksandra Janeja (104. do 76. satire ere) i Aleksandra (76. do 65. stare ere), a smrt za Aristobula (67. do 63. stare ere). On vjerojatno potječe iz detronizirane velikosvećeničke obitelji Sadokida.⁵⁰⁾ Nepomirljivi je protivnik Hasmonejaca, uzurpatora velikosvećeničkog dostojanstva. »Bezbožni svećenik« koji je iznenadio zajednicu na veliku svetkovinu pomirenja i pokušao slomiti otpor tih svojih protivnika, a za koje provale je možda nastradao i Učitelj pravde, bio je najvjerojatnije jedan od dvojice prvih Makabejaca (Jonatan 160. do 142. stare ere) ili Šimon (142. do 134. stare ere). Esenska zajednica nastavila je dalju egzistenciju baveći se idejama Učitelja pravde, sve dok je nisu uništili Rimljani, a Židove raselili poslije 70. godine nove ere »po svim narodima«⁵¹⁾

Na čelu zajednice nalazio se inspektor »paqid beroš harra-bim«, takođe svećeničkog porijekla, »... čovek koji je nadzornik

⁴⁴⁾ »Učitelja pravde« je Dupont-Sommer, u *Apercus préliminaires sur les manuscrits de la Mer Morte*, Paris 1953, pretpostavio »Učitelju iz Nazareta«, str. 121. Takođe i E. Werber, *Kršćanstvo prije Krista?* 72—74.

⁴⁵⁾ »Učitelj Pravde« ni u jednom spisu se ne naziva »Mesija«, kao što čini »Učitelj iz Nazareta«. I. Bagarić, o.c. 201.

⁴⁶⁾ *Tumačenje proroka Habakuka* II, 8—9 i VII 4. E. Werber, *Kumranski rukopisi*, 298, 300.

⁴⁷⁾ E. Stauffer, *Jesus und die Wüstengemeinde am Toten Meer*, Stuttgart 1958, 10.

⁴⁸⁾ G. Vermès, *Les Manuscrits du Désert de Juda*, Paris. *Tournai-Tome* — New York, 1954, 90.

⁴⁹⁾ Dupont-Sommer, *Nouveaux Apercus sur les manuscrits de la Mer Morte*, Paris 1953, 102.

⁵⁰⁾ I. Bagarić, o.c. 76.

⁵¹⁾ L. Delaporte, *Encyclopédie Larousse Méthodique*, vol. I. Paris 1955 227; Možda je »Učitelj Pravde« Onija III — Pravedni, nekadašnji Veliki svećenik. Usp. J. Flavije, o.c. 540.

nad Mnoštvom...⁵²⁾ On dijeli vlast sa skupštinom punopravnih članova Zajednice («Savet Zajedništva» »harabim«). Imao je odlučujuću ulogu i pri primanju novih članova u zajednicu. Punopravni članovi imaju pravo glasa kod svih važnijih odluka u životu zajednice: kod primanja u zajednicu novih članova, kod određivanja kazni, kod ponovnog primanja u zajednicu odstranjenih članova. »A ovo su presude po kojima će se suditi pri zajedničkim raspravama, već prema predmetu: Ako se među njima nađe čovjek koji slaže u imovini... neka se izdvoji iz očišćenja Mnoštva na godinu dana i neka se kazni četvrtinom hleba svoga ... neka ga odstrane i neka se ne vrati više u Savet Zajedništva.«⁵³⁾ Unutar zajednice, izvršna i sudska vlast pripadala je ovoj grupi esenskih starješina. Ovo potvrđuje i Josip Flavije: »Bez izričitog naređenja svojih starješina eseni ne čine ništa.«⁵⁴⁾

Osim vrhovnog »inspektora« u Qumranu se sretaju i drugi različnici: »inspektor-intendant«, »mabaqquer harrabim« koji predsjedava skupštini punopravnih članova »harabbim«. On je bio ispitivač kandidata za zajednicu i primalac novih članova. »I svakog, tko iz Izraela dragovoljno pristupa Savetu Zajedništva, neka ispita čovjek časnik, koji je na čelu Mnoštva...«⁵⁵⁾ Ipak njegova funkcija u zajednici nije do kraja jasna.

U zajednici, takođe, postoji posebno tijelo od petnaest članova, dvanaest laika i trojica svećenika. »U savjetu Zajedništva su dvanaestorica ljudi i tri svećenika, neporočni po svim objavama iz celog Nauka, treba da postupaju istinito i pravedno i zakonito i u ljubavi i milosti, i smerno s bližnjim svojim da se ophode, čuvaju vjernost u zemlji, u stvoru pouzdanom i duhu slomljenom, i da traže oprostjenje krivice po izvršiteljima pravde i mukama vatrene kušnje i ophode se prema svima po načelima istine.«⁵⁶⁾

Unutar zajednice postojali su i nepunopravni članovi. Da bi netko postao »herrabbim« trebao je proći kroz tri faze ispitivanja i vježbanja te položiti više ispita. Priznanje je bilo pred svim članovima zajednice a uz poseban prigodni ceremonijal. »Ako neko želi da bude primljen u sektu, ne prima se odmah, nego mora jednu godinu da živi izvan reda istim životom kojim i članovi, a pre toga daje mu se sekirica, spomenuta pregača i bela odeća. Ako je u tom vremenu izdržao iskušeništvo, onda se za jedan stepen približava zajednici — čisti se vodom osvećenja, ali ne sudjeluje pri zajedničkom obedu. Pošto pokaže svoju čvrstoću, u sledeće dve godine ispituje

⁵²⁾ *Pravilnik zajedništva* IX, 26, 11—12; E. Werber, Kumranski rukopisi, 44.

⁵³⁾ Isto, X, 24—25 i 27, 1—2, o. c. 45.

⁵⁴⁾ J. Flavije, o. c. 162.

⁵⁵⁾ *Pravilnik zajedništva*, IX, 13—14, E. Werber, Kumranski rukopisi, 44.

⁵⁶⁾ Isto XI, 1—4, str. 47.

mu se narav, pa ako se i u tome pokaže dostojan, prima se u zajednicu.«⁵⁷⁾

Nakon primanja kandidat se upoznao s pravima i dužnostima zajednice, njenom praksom i naukom, kalendarom i načinom života, a kad je to prošao nadzornik ga je predlagao u drugi stupanj, a primala ga je skupština »harrabbim«. Kandidat je još uvijek mogao zadržati svoj imetak i smatrao se »nečistim«, te nije smio obavljati ritualno pranje. Nakon tri godine provjeravanja kandidat je bio priman u zajednicu kao punopravni član. Postajao je jedan od »harrabbim«, zauvijek. Nije posjedovao ništa svoje. Sve je imao od zajednice. »Članovi sekte, ma otkud dolazili, mogu raspolagati svime što nađu kod svojih drugova kao svojim imetkom, i dolaze ljudima koje ranije nikada nisu vidjeli kao da su njihovi najbolji prijatelji. Zbog toga na put ne uzimaju ništa osim oružja protiv razbojnika. U svakom gradu ima po jedan od njih zbog stranaca da bi im dao odjeću i opskrbio ih i svakim drugim potrebama. Ništa između sebe ne kupuju niti prodaju, nego svaki daje drugome od svojega kada im što treba i prima od njega ako mu nešto treba, bez svake naknade može svaki da traži od ma kojeg člana što mu je potrebno.«⁵⁸⁾

Isključeni članovi zajednice bili su u veoma teškom, beznadnom položaju. »Ako neko učini težak greh isključuju ga iz reda i tako isključen često umire na najbjedniji način. Vezan zakletvama i pravilima reda on ne sme da prima nikakve životne namirnice, nego se mora hraniti zemljom, zbog čega mu se telo istroži i na kraju umire od gladi.«⁵⁹⁾

Unutar zajednice, važna pitanja rješavana su na skupštini. Rad skupštine detaljno je utvrđen. Svatko je imao svoje mjesto po hijerarhijskom poretku unutar skupštine. Tim se redom i diskutiralo. Nitko nije smio prekinuti govornike: »Sveštenici neka sede prvi, a starci drugi, a ostatak svega naroda neka sedi tako da svaki čovek bude prema stepenu svom. I tako neka se pitaju pri suđenju za svaki savet i stvar na koju će Mnoštvo imati da odgovara, svaki čovek po svom znanju u Savetu Zajedništva. Neka ne govori čovek posred reči bližnjega..., a takođe neka ne govori pre stepena svoga koji je upisan pred njim. Čovek koji je upitan neka govori kad na njega dođe red.«⁵⁹⁾ Program skupštine je obavezivao sve članove zajednice.

Mnogi eseni živjeli su oženjeni po naseljima i bili su vrlo cijenjeni. Da su neki od njih bili oženjeni svjedoče i arheološka iskopavanja u Qumranu iz 1955. godine, gdje su pronađeni kosturi ne-

⁵⁷⁾ J. Flavije, II, 8,7.

⁵⁸⁾ Isto, II, 8,4, o. c. 161.

⁵⁹⁾ *Pravilnik zajedništva*, IX, 8—11, E. Werber, Kumranski rukopisi, 44.

koliko žena s nakitom i nekoliko dječijih kostura. Za oženjene esene znao je i Josip Flavije: »No sem ove, postoji još i druga grupa esena, koji se potpuno slažu sa ostalima po načinu života, običajima i postupcima samo se razlikuju po gledanju na brak, jer veruju da oni koji se uzdržavaju od braka ne ispunjavaju navažniji zadatak, stvaranje potomstva, tim više što bi celo čovečanstvo u najkraćem vremenu izumrlo kada bi svi mislili kao oni.«⁶⁰ Flavije i Filon Aleksandrijski zaokružili su ovu grupu esena koji žive po selima i gradovima Palestine na oko četiri tisuće ljudi⁶¹) (hiper tetra kishiloi).⁶²)

ESENI I JUDEOKRŠĆANSTVO

Analizirajući ranokršćanske tekstove i njihov odnos prema novootkrivenim spisima esenske zajednice, nailazi se na vrlo velike i začuđujuće sličnosti. Eseni su se povukli od sudjelovanja u obavljanju kulta u jeruzalemskom Hramu, a kršćani su to, takođe, napravili, uskoro iza smaknuća njihovog osnivača. Ni eseni ni prvi kršćani ne prinose žrtve u Hramu. Judeokršćani, proganjeni od strane službenog židovstva, pokušavaju neko vrijeme, ipak, djelovati baš u Hramu ili u njegovoj okolini, ali sve više dolaze u sukob za tzv. židovskim Velikom vijećem. »While they were still talking to the people the priests came up to them, accompanied by the captains of the Temple and The Sadducees. They arrested them, ...» (Acts, 4, 1, 3). »Then the high priest intervened with all his supporters from the party of the Sadducees. Prompted by jealousy, they arrested the apostles and had them put in common gaol.« (Acts, 5, 13, 14). Židovi se nisu ustručavali ni ubistava onih koji su se suprotstavljali službenom kultu. »At this all the members of the council shouted out and stopped their ears with their hands; then they all rushed at him, sent him out of the city and stoned him.« (Acts, 7, 57—58). Međutim, potpuni raskid judeokršćanstva sa službenim židovstvom nastupio je, vjerovatno, s drugim židovskim ustankom (132—135. godine), zbog odbijanja judeokršćana u njemu.⁶³)

U judeokršćanskim praopćinama, kao i kod esenskih zajednica, postoji zajedništvo imovine i vlasništva. »The whole group of believers was united, heart and soul; no one claimed for his own use anything that he had, as everything they owned was held in common. None of their members was ever in want, as all those who owned land or houses would sell them, and bring the money from them, to present in to the apostles; it was then distributed to any members who might be in need.« (Acts, 5, 32, 34—35). Na čelu judeokrš-

⁶⁰) J. Flavije, II, 8, 13, o. c. 165.

⁶¹) Me. M. Jewish sects 1051.

⁶²) TRE, Bd. 10, 389

⁶³) H. M. J. L.; C. R. Jews, Enc. Brit. vol. 12, 1067.

ćanskih prazajednica je dvanaest ljudi (»Dvanaestorica«). »So from the Mount of Olives, as it is called, they went back to Jeruzalem, a short distance away, no more than a sabbath walk; and when they reached the city they went to the upper room where they were staying; there were Peter and John, James and Andrew, Philip and Thomas, Bartholomew and Matthew, James son of Alphaeus and Simon the Zealot, and Jude son of James... They then drew lots for them, and as the lot fell to Matthias, he was listed as one of the twelve apostles.« (Acts, 1, 12—13, 26). Unutar esenske zajednice takođe se susreću dvanaestorica kojima pomažu još trojica. Oni su imali prednost u tumačenju nauka i organizirali su zajednicu. »I u svakom mestu gde budu desetorica ljudi iz Saveza Zajedništva, neka ne uzmanjka među njima povek sveštenik.« »U Savetu Zajedništva su dvanaestorica ljudi i tri sveštenika, neporočni po svim objavama iz celog Nauka... *Pravilnik zajedništva IX*, 26 (3) i XI, 1). Važna pitanja kod obiju zajednica rješavaju se skupštinama. Vodeća riječ na njima opet pripada nadgledniku (mebaqqer). »A svaki čovek neka jedan pred drugim sedi prema određenom stepenu svom, i tako će svi biti i upitani za savet o svakoj stvari... A ovo su presude po kojima će se suditi pri zajedničkim raspravama, već prema predmetu:... (*Pravilnik zajedništva IX*, 26 (4) i X, 1).

Da bi netko mogao postati član ili jedne ili druge zajednice morao je prethodno proći poseban obred. Esenska zajednica je za ovo imala poseban ceremonijal, a obredno pranje bilo je predviđeno samo za punopravne članove. Eseni su ovaj obred obavljali svaki dan, čak i nekoliko puta na dan, i to u posebno izgrađenim prostorijama. »...i neće ga umiti voda očišćenja, i neće ga oprati ni mora ni reke, i neće ga sprati ni sva voda za kupanje... očistiće se telo njegovo, da skine kal u vodi očišćenja i da se posveti u čistoj vodi.« (*Pravilnik zajedništva*, III, 4—5, 8—9). Kod judeokršćana ovaj obred izgleda ovako: »Further along the road they came to some water, and the eunuch said, 'Look, there is some water here; is there anything to stop me being baptised,' He ordered the chariot to stop, then Philip and the eunuch both went down into the water and Philip baptised him. But after they had come out of the water again...« (Acts 8, 34—36).

Obredno pranje, nije odlika samo ovih religioznih grupa. Poznaju ga i druge religije. Kršćanstvo je imalo uzor za ovaj obred u ranijoj židovskoj praksi koju su eseni već prakticirali. »...and so it was that John the Baptist apperred in the Wilderness, proclaiming a baptism of repentance for the forgiveness of sins. All Judaea and all the people of Jeruzalem made their way to him, and as they were baptised by him in the river Jordan they confessed their sins.« (Mark 1, 4—6). »Now when all the people had been baptised and While Jesus after his own baptism...« (Luke 3, 21). Kod ovog ritualnog čina postoje između esena i kršćana u Judeji bitne razlike,

jer da bi se stalno održavali čistima u smisli židovskog zakona, eseni su se ritualno kupali ujutro prije polaska na posao, u podne i navečer prije zajedničkog obroka...⁶⁴⁾ »Neka se ne kupa čovek u prljavoj vodi ili nedovoljnoj da pokrije čoveka... A (što se bilo koje) lokve u steni (tiče), u kojoj nema dovoljno (vode) da pokrije (čoveka), (ili) koje se dotakao nečist čovek, voda je njena nečista kao voda iz suda.« (Novi savez u zemlji Damaska X, 10—12).

Za esenske i judeokršćanske zajednice karakteristična su religiozna objedovanja. Njima su i kod jedne i kod druge zajednice mogli pristupiti samo punopravni članovi. Svakom ovom obredu kod obiju zajednica prethodilo je pjevanje ili izgovaranje molitvenih pjesama i himni. Njih je predvodio redovito pojedinac iz reda najugledanijih članova zajednice. »I kada se postavi sto s jelom i s vinom za piće, neka sveštenik pruži prvi ruku da bi blagoslovio na početku hleb ili vino.« (Pravilnik zajedništva VIII, 26 (4—5)). »I sve starišine (rodova zajednice s mudra(cima njihovim i znal(cima njihovim)) neka sednu pred njih, čovek prema časti svojoj. (I ako se za sto)lom zajedničkim oku(pe da založe hleb i vino, a postavljen je sto zajednički (za jelo i vino za piće, neka ne pruži) niko ruku svoju prvi da načne hleb i (vino) pre sveštenika, jer (će on b)lago-sloviti načinjane hleba i vin(a i pružiće) ruku ka hlebu na početku, a posl(e će pruži)ti Pomazanik Izraela ruke svoje ka hlebu, (a posle će bla)gosiljati sva zajednica Zajedništva čov(ek prema) časti svojoj. A prema ovom zakonu neka čin(e) kod svakog obe(da ako se okupi po desetorica lju(di)).«⁶⁵⁾

Josip Flavije je ove obrede opisao kao posebnu točku dnevnog reda. Uzimaju se zajednički u nijemoj šutnji, nakon ritualnog pranja u bijeloj odjeći: »Pošto rade do petoga časa (11 sati pre podne), okupljaju se na određeno mesto, pripašu platneni ubrus oko sebe i peru se u hladnoj vodi. Posle toga očišćeni odlaze u naročitu zgradu u koju ne sme da uđe pripadnik nijedne druge sekte, i tu se sakupljaju, očišćeni, kao da ulaze u neko svetište, u trpezariju. Onda svi posedaju tiho, i pekar im daje hlebove po redu dok im kuvar donosi posudu sa samo jednim jelom. Pre ručka sveštenik izgovara molitvu, a pre molitve niko ne sme da jede. I posle jela sveštenik govori molitvu tako da se pre i posle jela odaje poštovanje Bogu kao davaocu svega. Zatim skidaju svoju svetu odeću...«⁶⁶⁾ Iz ovoga je jasno da je ovaj obred imao centralno mjesto u životu esena. Predvodio ga je najugledniji član, a za njega je bilo potrebno barem desetorica članova. Prethodile su mu i završavale ga obredne molitve i imao je simbolični karakter, pa se u njemu naziru

⁶⁴⁾ O. Mandić, o.c. 151.

⁶⁵⁾ Pravilnik Zajednice Izraela na kraju dana II, (2), 16—22. E. Werber, Kumranski rukopisi, 83.

⁶⁶⁾ J. Flavije, Judejski rat. Juda Galilejac o trima judejskim sektama. Preveo D. Glumac u E. Werber, Kršćanstvo prije Krista? 224.

izvjesni obrisi ranokršćanskih obreda »lomljenje kruha«. Za taj obred unutar judeokršćanske općine trebalo je takođe određena grupa ljudi. Ne precizira se koliko je taj obred mogao trajati. Predsjedao mu je takođe, najugledniji član, a prethodile su mu i završavale ga određene molitve; imao je takođe simbolični karakter. »Now as they were eating, Jesus took some bread, and when he said the blessing he broke it and gave it... After psalms had been sung they left for the Mount of Olives.« (Matthew 26, 26 i 30). Isto donose i Marko i Luka, a zanimljiv je izvještaj Pavla iz Tarsosa: »...and so anyone who eats the bread or drinks the cup of the Lord unworthily will be behaving unworthily... Everyone is to recollect himself before eating this bread and drinking this cup...« (1 Corinthians 11, 27—28).

Glavna razlika između ova dva obreda bila je u tome što su ranokršćanske općine ovaj obred vezivale za svoga osnivača, dok eseni uopće svoj obred ne povezuju sa Učiteljem pravde. Osim ovog obreda i jedna i druga zajednica u određeno vrijeme pjevala je himne. Na bazi toga u esenskoj zajednici nikla je gotovo oijela nova literatura, dok su se ranokršćanske zajednice zadovoljavale već postojećim židovskim pjesmama.

Vrlo velike sličnosti postoje i u djelovanju Ivana, jedne od najznačajnije osobe u judeokršćanstvu, i vjerojatno, nekadašnjeg pripadnika ili simpatizera neke esenske zajednice. Područje njegovog djelovanja bila je Judejska pustinja i okolica ušća rijeke Jordana. To je Qumrana udaljeno oko petnaestak kilometara, a što daje mogućnost kontaktiranja Ivana sa članovima esenske zajednice. Luka o njemu piše da je još kao mali boravio u pustinji, a Matej ga ovako oslikava: »This man John wore a garment made of camel-hair with a leather belt round his waist, and his food was locusts and wild honey. Then Jerusalem and all Judaea and the whole Jordan district made their way to him...« (Matthew 2,4—6). Za esensku zajednicu vrijedi: »Neka ne pogani čovek dušu svoju svakom životinjom i gmizavcem hraneći se njima, od larvi pčela do svakog stvora život koje gmiže po vodi... A skakavce svih vrsta neka stave u vatru ili u vodu dok ži(ve), jer to je zakon njihovog stvaranja.« (Novi savez u zemlji Damaska XII, 11—13 i 15). Eseni su dobijali podmladak primanjem dječaka iz židovske sredine. Moguće je da je i Ivan mogao tako postati član neke esenske zajednice, posebno stoga što je bio iz svećeničke obitelji i najvjerojatnije vrlo rano ostao samohran, pa su eseni mogli preuzeti brigu nad njim.⁶⁷⁾ Ivan je imao veliki uticaj na židovske mase iz obližnjih mjesta. On je nad

⁶⁷⁾ O. Mandić, o.c. 151. Dupont-Sommer, *Aperçus préliminaires*, 110, 121; P. Davies, *The Meaning of the Dead Sea Scrolls* N.Y. 1956. 100. E. Werber, *Kršćanstvo prije Krista?* 73.

⁶⁸⁾ J. Daniélou, *Jena-Baptiste témoin de l'Agneau*. Paris 1964, 42—52.

njima obavljao *obred zaranjanjem u rijeku Jordan*, a sličnu praksu imaju i eseni. Ivan ovaj obred nije obavljao a nije ni imao svoju odabranu družinu, pa je mogao i samostalno djelovati bez esenskog uticaja.⁶⁹⁾

Najveća sličnost između sinoptičkih izvještaja i kumranskih rukopisa nalaze se kod Luke. Esenska *dualistička terminologija*, koja se obilno susreće kod Ivana, takođe se ovdje nalazi, ali u mnogo manjem broju. Luka u svom tekstu često spominje »*sinove svjetla*«, a u kumranskim spisima na ovu tematiku je nastalo čitavo jedno djelo (*Rat sinova svjetla protiv sinova tame*). Luka takođe u svoje izlaganje uvrštava i dualistički *kontrast tama — svjetlo*. »See to it then that *light inside you is not darkness*. If, therefore, your whole *body is filled with light, and no trace of darkness*, it will be light entirely, as when the lamp shines on you with its rays« (Luke 11, 35—36). Kod Mateja se susreće komparacija eshatološkog transcendentnog kraljevstva sa drvatom. »The kingdom of heaven is *like a mustard seed which a man took and sowed in his field*. It is smallest of all the seeds, but when it has grown it is the biggest shrub of all and becomes a tree so that the birds of the air come and shelter in its branches.« (Matthew 13, 31—32). Kumranski spisi takođe upoređuju svoju zajednicu sa stablom što treba da granama pokrije svijet: »*Izrast će iz izdanka u krošnju većnog nadada, i baciti senku na celi svemir. Grane će dopirati njegove do oblaka a korenje njegove do bezdana*« Zahvalnice VI, 15—16.⁷⁰⁾ Kod Luke sličnost sa esenima uočljiva je i u *stilu*. Tako su prve dvije glave njegova izvještaja krcate različitim himnima, dok je *Pravilnik zajedništva*, jedan od glavnih esenskih spisa, u prvim glavama, takođe, krcat himnima. U središtu i jednih i drugih jest *bliskost Mesije*, njegovo očekivanje, zahvalnost i vizije o židovskom narodu. U cjelini uzevši, sinoptički izvještaji daleko su, pak, fleksibilniji po pitanju kulturnih obaveza službene religije, dok je esenska zajednica strogo na liniji ortodoksnog judaizma sa strogim izvršavanjem svih propisanih obaveznih radnji. Esenska zajednica živi u gustoj šumi religioznih propisa i kulturnih pravila.

Od judeokršćanskih spisa najviše sličnosti sa kumranskim tekstovima imaju Ivanovi spisi.⁷¹⁾ *Dualističke crte* karakteristične su i za jedne i za druge. *Dualizam na relaciji svjetlo-tama, istina-laž*,

⁶⁹⁾ J. Delorme, *Le baptême, dans le Nouveaux Testament. Lumière et Vie*. 26, 1956, 52, Bagarić, o. c. 148.

⁷⁰⁾ E. Werber, *Kumranski rukopisi*, 171.

⁷¹⁾ Ovo je još čudnije kad se zna da je Ivan pisao svoje izvještaje potkraj prvog stoljeća nove ere »možda oko god. 90, iako su pojedini dijelovi mogli nastati ranije... vjerovatno napisano u desetljeću između 90. i 100. g. J.W. Harrington, Uvod 404. »... starost tekstova (kumranskih) bila je između 168. p. n. e. do 233. poslije nove ere... stvarna starost teksta ne može se odrediti...« E. Werber, *Kumranski rukopisi*, 7.

život-smrt, prisutni su u svim njegovim spisima. Ivan obrađuje svjetlo istinu i život kao srodne, ili pak istovjetne slike. To tako vrijedi i za pojmove tama, laž i smrt. Zajednička crta ovom dualizmu za oboje spise je *monoteizam*, etnička vrijednost i *eshatološka poruka*, tj. bez ikakve sumnje očekuje se pobjeda svjetla. Antiteza svjetlo-tama presijeca cijelog Ivana. U *Pravilniku zajedništva*, gdje su sadržani i disciplinski propisi kumranske zajednice, često se sreća ovaj kontrast. »Sa vrela svetla *povest je istine*, a s izvora tame *povest poroka*. U ruci je vode *svetlonoše vlast nad sinovima proroka*, i neka putevima tame hode.« (*Pravilnik zajedništva* IV, 19—21). Ivan ovako veli: »... that though the light has come into the world men have shown they prefer darkness to the light because their deeds were evil. And indeed, everybody who does wrong hates the light and avoids it, for fear his actions should be exposed; but the man who lives by the truth comes out into the light, so that it may be plainly seen that what he does is done in God.« (John 7, 19—21). *Pravilnik zajedništva* ovako se postavlja: »I svi duhovi kola njegova nastojat će da navedu na greh *sinove svetla*. Ali bog Izraelov i anđeo istine Njegove pomoći su za sve *sinove svetla*. Jer On stvorio *duhove svetla i tame* i na njima zasnova sva dela svoja (*Pravilnik zajedništva* IV, 24—25). Više je nego uočljiv paralelizam u ovim spisima. Dualizam, pak, nije i jedino što Ivanove spise približava sadržaju kumranskih spisa. Ustanovljeno je preko stope deset gotovo paralelnih mjesta.⁷²⁾ U Ivanovim spisima, kao i u rukopisima s Mrtvog mora, naglašava se jedinstvo članova zajednice. Članovi esenske zajednice obavezni su da »ljube sve sinove svetla, svakoga po svom hoću u Svetu Božjem, i mrze sve sinove Tame.« Oni moraju pokazivati i »mnogo milosti prema svim sinovima istine«.

Unatoč brojnih paralela, od kojih su samo mali broj analizirane postoje i *znatne razlike*. Bratstvo koje ističu i Ivan i kumranski rukopisi ipak je različito. Esenski spisi se po ovom pitanju oglašavaju samo na članove svoje vlastite zajednice. Ti članovi *moraju mrziti sve druge ljude* kao Jahvine neprijatelje. Ivan ističe respekt ne samo prema članovima vlastite zajednice: »This is the message as you heard it from the beginning: That we are to love one another not to be like Cain, who belonged to the Evil One and cut his brother's throat; cut his brother's. throat...« (1 John 3, 11—12 i 15). »Anyone who says, 'I love God', and hates his brother is a liar, since a man who does not love the brother that he can see cannot love God...« (1 John 4, 20—21).

Dade se naslutiti da se brojne sličnosti kod Ivana i esena potječu iz zajedničke židovske kulturne baštine i bliskosti generacija koje su pripadale esenskom, nešto starijem i judeokršćanskom, nešto

⁷²⁾ I. Bagarić, o.c. 168.

mlađem pokretu. Za Ivanove spise može se reći s velikom sigurnošću da je vrlo dobro bio upućen u spise koji su pripadali esenskim zajednicama, odnosno da je bio u prilici da kontaktira s onima koji su ih poznavali, ali njegova je samostalnost, takođe bez dvojbe, jasno uočljiva.

Najplodniji pisac i najobrazovaniji djelatnik ranokršćanskih općina, najveći propagator kršćanskih ideja, Pavao iz Tarsosa,⁷³⁾ pokazuje, takođe, brojne sličnosti s učenjem i spisima iz Qumrana.

Pavao je bio izvrsno obrazovani čovjek. Pohađao je najuticajnije rabinske škole u Jeruzalemu, ali tu već nije bilo esena. Međutim, on je, takođe, *proboravio neko vrijeme u pustinji*, koju on naziva »Arabija«. »Neki misle da je krenuo daleko na jug, do brda Sinaja, ..., kao veliki hodočasnik. Drugi misle da je otišao u pustinju, u samoću, da produbi novu nauku...«⁷⁴⁾ Mogao se tamo susresti s esenskim naukom i praksom ili, pak, s nekim pripadnikom te zajednice.

Paralele s kumranskim tekstovima kod njega su daleko manje, ali nisu zanemarljive. U prvom redu tu je Pavlovo crtanje čovjeka kao bespomoćnog u odnosu na transcendentalno. On, takođe, asocira na princip zla, koji je čest u tekstovima Qumrana. Najviše sličnosti je po pitanju dualizma. Pavao gleda *svijet kao brojno poprište dviju snaga koje se neprestano bore*. U ovaj sukob uključen je čovjek. »...since self-indulgence is the opposite of the Spirit, the Spirit is totally against such a thing, and it is precisely because the two are so opposed that you do not always carry out your good intentions.« (Galatians 5, 17). Pavlov je *dualizam* vrlo bliz esenskom. To se još vidi u odnosu *svjetlo-tama*. Ipak Pavlov dualizam nije u centru kao kod Ivana. On je, međutim, potpuno jasan i vrlo rigorozan: »Do not harness yourselves in an uneven team with un-

⁷³⁾ Pavao iz Tarsosa, rođen je između 5. i 10. godine nove ere u bogatoj židovskoj obitelji u Tarsosu u Ciliciji, Mala Azija. Školovao se u rodnom gradu i Jeruzalemu (između 20 i 25. g. n. e.), u poznatoj rabinskoj školi Gamalijela. Njegova obitelj, koja izrađuje šatore za rimsku vojsku, posjedovala je rimsko građansko pravo: But when they had strapped him down Paul said to the centurion on duty, 'Is it legal for you to flog a man who is a Roman citizen and has not been brought to trial?... So the tribunal came and asked him, 'Tell me, are you Roman citizen?' 'I am 'Paul said'. 'The tribune replied, 'It cost me a large sum to acquire this citizenship.' 'But I was born to it' said Paul..., and the tribune himself was alarmed when he realised that he had put a Roman citizen in chains.« (Acts, 22, 25—29). Najplodniji je judeokršćanski pisac. Pripisuje mu se autorstvo za 14 pisama (epistolae) upućenih ranokršćanskim općinama u Rimu Korintu, Galaciji, Efezu, Filipima, u Kolu (blizu Efeza u Maloj Aziji), Solunu, četiri privatnim osobama i jedno Židovima. Stradao je u Rimu za Neronova progнанstva kršćana 67. godine. Odrubljena mu je glava na trećem milijaru Ostijske ceste, kod izvora Aquae Saviae. C. Tomić, Savao Pavao. Zagreb 1982, 376.

⁷⁴⁾ C. Tomić, o. c. 183.

believers. Virtue is no companion for crime. Light and darkness have nothing in common. Christ is not the ally of Beliar, nor has a believer anything to share with an unbeliever. The temple of God has no common ground with idols, and that is what we are—the temple... (Corinthians 6, 14—16). Ovakvih elemenata kod Pavla ima dosta: »The night is almost over, it will be daylight soon; let us give up all the things we prefer to do under cover of the dark; let us arm ourselves and appear in the light.« (Romans 13, 12—13). Slično stoji u *Pravilniku zajedništva*: »Proklet bio ti, bez samilosti neka si u tami svojih djela, i omražen bio ti u tmini večitog ognja.« (II, 7). U pismu solunskoj ranokršćanskoj zajednici Pavao veli: »But it is not as if you live in the dark, my brothers, for the Day is overtake to the night or to darkness... but we belong to the day and we should be sober;...« (1 Thesalonitans 5, 5, 8). U pismu efeškoj općini stoji još karakterističnije: »You were darkness once, but now you are the light in the Lord; be like children of light, for the effects of the light are seen in complete goodness and right living and truth... but anything exposed by the light will be illuminated and anything illuminated turns into light.« (Ephesians 5, 8—14). Velika je sličnost Pavlovog stila pisanja i stila esenskih autora. Pavlova su pisma krcata raznim himnima i hvalospjevima. Međutim, duboka je razlika Pavlova stava i stava esenskih zajednica prema Tori, židovskoj vjerskoj tradiciji. Pavao želi *oslobođenje od Tore*, koje je za njegovo opravdanje i spasenje »smrtonosna«. Kumranska zajednica doslovno ispunjava sve ono što Tora propisuje.

Na kraju, može se konstatirati da postoje vrlo velike sličnosti između Pavlovih spisa i spisa esenske zajednice. Pavao uzima neke elemente iz esenske nauke i prakse, ali im daje vlastiti pečat. On je, ipak, daleko manje sličan s esenskim rukopisima od Mateja, Marka, Luke i Ivana. Pavao je najradikalniji u stavu primanja u svoje zajednice nežidova, što kod esena ne dolazi nikako u obzir. Pavao je svoj najveći uspjeh upravo postigao kod Židova izvan Palestine i kod nežidova. Njegove su općine i najviše stradavale od Židova u iseljeništvu. Pred službenim vlastima optuživane su za razna zlodjela, pa su kršćani⁷⁵) i bili često proganjani, a protiv njih vođeni su i krivični procesi, osobito po pitanju nepriznavanja službenog kulta⁷⁶) (Jupiter, Junona, Minerva, odnosno Rome i Augusta).

⁷⁵) Sve mekršćanske i kršćanske izvore o ranom kršćanstvu sakupio je (osim biblijskih) C. Kirch u *Enchiridion fontium historiae ecclesiasticae antiquae*, izišle u Friburgu 1914. Veliku rezervu prema kršćanskim i nekršćanskim izvorima izrazili su naučnici 18, a osobito druge pol. 19. i početka 20. st. O tome R. J. Viper, Rim i rano hrišćanstvo, Sarajevo 1963. U tom smislu, najnovije je djelo J. Kosidovski, Priče evanđelista, osobito 5—42, Sarajevo 1988.

⁷⁶) Osobito su zanimljiva pisma upravljača provincije Bitinije u Maloj Aziji G. Plinius Caeciliusa Secundusa (61/62. n. e. — 114), upravljena caru Trajanu (98—117) o nesprenosti kršćana na službeni kult. Pliny Letters, with an english translation by William Melmoth vol. II, Harvard University Press, 1953, knj. X, 96, str. 400—406.

ZAKLJUČAK

Na istom području, unutar istoga naroda, ali u različitim vremenskim okvirima, nastala su dva u početku vrlo slična religiozno-društvena pokreta (zajednice). Esenski pokret bio je vrlo aktivan kroz nepuna dva stoljeća, a poslije je njegova aktivnost nestala i njegov se značaj počinje gubiti. Otkriveni rukopisi koj su pripadali esenskim zajednicama, otkriveni poslije 1947. godine, bacili su novo svjetlo na cijeli društveno-politički život od dva stoljeća u heleniističko-rimskoj pokrajini Palestini. Posebno svjetlo bacili su na novu religiozno-društvenu zajednicu koja se rađala u vrijeme najvećeg cvata esenske zajednice, na istom etničkom stablu i u istim društvenim okvirima, ali koja je uspjela preživjeti i 70. i 135. godinu, a koje su je zapravo i iznijele na svjetsku pozornicu. Esenski spisi otkrili su koliki je bio utjecaj esenske zajednice na formiranje javnog mišljenja u tadašnjem palestinskom židovskom narodu, a njen uticaj na judeokršćanske općine, a i druge, nije bio zanemarljiv.

Dualizam, sukob dobra i zla, sukob sa službenim kultom u Jeruzalemu, institucionalno-obredne paralelnosti, shvatanja jedne i druge zajednice, odnos svjetla i tame i duboka uvjerenost u transcendenciju imaju velike sličnosti kod esena i kod judeokršćana. Posebno je uočljiva sličnost u organizaciji samih zajednica i njihovo poimanje zajedničkog vlasništva. I jedni i drugi imaju sličnu hijerarhijsku organizaciju, a i jedni i drugi pripisuju sebi jedan vlastiti, »novi savez« sa Jahvom.

Na kraju se mora konstatirati da su ove velike sličnosti produkt jedne društveno-kulturne sredine jednog istog naroda, nastajale skoro u isto vrijeme i u istim društvenim uvjetima. Paralelnost nastajanja i djelovanja unutar istog naroda i u sličnim okolnostima urodile su brojnim sličnostima unutar esenskog i judeokršćanskog učenja i prakse, ali i ogromne razlike između jednih i drugih, samo su odraz vremena i prilika u kojima su nastajali.

Ante Škegro

CONTRIBUTION OF THE RESEARCH OF THE FORMING OF THE JUDEAN CHRISTIANITY

S u m m a r y

At the end of the old and at the beginning of the new (Christian) era had the Jewish religious literature, the social and political circumstances of the Jewish people in Palestine and some of the

Jewish religious-social communities a big influence on the forming, institutions and teaching of Judean Christian communities. The biggest similarity in religious practice, in institutional organisation and in literary achievements have the Essenian and the Judean Christian communities. The forming of the Essenian communities probably happened while the new reigning Jewish dynasty-Hassidim was fighting for the independence against the Seleucidan power, that is, in the second half of the 2 century B. C. The Essenes, as a special social-religious and in some measure a political organization, left the Jerusalem cult and the politics and went to the Judean desert. They also formed their own religious centre at the coast of the Dead Sea in Kirbet Qumran. Gathered around their highest political and religious leader »Teacher of the Justice«, they developed their own religious system, cult and political attitude.

The Judean Christian communities, which began to form in Palestina in the thirties of the first century of the Christian era, show in their teaching and in the first written documents on amazing similarity with the Essenian teaching, practice and literature. Some of the leaders of the Judean Christian communities, John the Baptist, Paul from Tarsos etc., could contact with the Essenian communities or could be very close to them. It is also possible that some of them were living in the Essenian communities and that the individual Esenes joined to the Judean Christian communities after the 70th and 135th year. This is noticeable in the organization of some of the Judean Christian communities, which like these Essenian communities showed the first signs of the communist organization and activity. Ritual eating and ritual water purification, which were emphasized in the Essenian religious practice and described in the main written documents of the Essenian literature, associate convincingly with the early Christian rituals and practice. The very establishments of the Essenian and the Judean Christian communities have also very similar characteristics.

No matter how much it was tried to neglect the differences between these two communities, their organization, activities and literature, the convincing differences still have to be emphasized. First of all they relate to the conception of these two communities towards their creators. The Essenes never lined to their »Teacher of the Justice« transcendental characteristics, while the Judean Christians emphasized that continually. The Essenes restricted their community and their activity as well only to the Jewish people, whereas the Judean Christians hesitated for or certain period. They connected their experiencing and almost the world expansion — most thanks to Paul from Tarsos — just to the non-Jewish people.

(Translated by Ankica Perić)

UDK 355.48

Enver Imamović

TRAGOVI RIMSKIH VOJNIH JEDINICA NA PODRUČJU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE

Prisustvo rimske vojske na tlu današnje Bosne i Hercegovine bilo je u uskoj vezi s ratovima koje je Rim vodio s ovdašnjim plemenima, kao i s njihovom okupacijom po završetku tih ratova. U oba slučaja to prisustvo je ostavilo vidan trag koji se može pratiti preko raznih spomenika. To su najčešće nadgrobni, posvetni, građevinski i međašni natpisi, zatim žigovi na opekama, vojničke diplome itd. Podatke nam pružaju i pojedini rimski pisci koji su opisivali ratove, ustanke ili pojedine političke događaje koji se vežu za ovaj dio Ilirika, odnosno provinciju Dalmaciju. Važne upute predstavljaju i ostaci vojnih utvrda ili logora, te nalazi vojne opreme i sl.

I pored postojeće izvorne građe nije moguće uvijek pratiti kretanje i boravak pojedinih jedinica. Ima dosta oštećenih natpisa pa nam ostaje nepoznato koja je jedinica u pitanju, ili su pak podaci nepotpuni i nejasni. Ipak se može iznijeti konstatacija da je otkriven znatan broj vojnih spomenika, iako bosanskohercegovačko područje nije imalo neki poseban strateški značaj. Međutim, treba istaći da je riječ o međuprostoru koji je povezivao dvije važne rimske provincije, Dalmaciju i Panoniju. Ovuda su prolazili magistralni putovi koji su iz Dalmacije, a time i iz Italije, vezom preko mora, vodili u pogranične provincije, a uz to, na ovom prostoru su se nalazili bogati rudnici, pa je sve to iziskivalo potrebu prisustva vojske.

S obzirom na to da je boravak vojske imao dalekosežne posljedice na sve oblike života stanovništva ovog kraja, ovome se pitanju i do sada poklanja vidna pažnja. U međuvremenu su otkriveni novi spomenici koji upotpunjuju ranije iznijete stavove i zaključke, što predstavlja solidnu osnovu da se postavljeni problem sagleda mnogo šire.

Teško je reći kada i koje su rimske jedinice prvi put stupile na tlo današnje Bosne i Hercegovine. Ipak se može pretpostaviti da je to bilo u vrijeme prvih rimskih intervencija na istočnoj jadranskoj obali tokom II, a možda i onih iz III stoljeća st. e., kojom prilikom su pojedine rimske vojskovođe u sukobu sa Dalmatima, Japodima ili ranije s Ardijejcima zalazili ili prolazili i ovim teritorijem. U najranije doba intervencijama rimske vojske bile su više izložene oblasti današnje južne Hercegovine i zapadne Bosne. Međutim, malo je podataka iz kojih bi se nešto više saznalo o tim ranim prodorima rimske vojske u ove oblasti.

Nismo ništa bolje obaviješteni ni za razdoblje kad su Rimljani bili već potpuno uspostavili kontrolu nad ovim dijelom provincije Dalmacije. Ali, da je već početkom I stoljeća n. e. ovdje bilo stalnih vojnih posada svjedoče okolnosti koje su dovele do velikog dalmatsko-panonskog ustanka 6. godine n. e. Po izvornoj građi, do ustanka su doveli teški porezi i grubo novačenje domaće mladeži, a i jedno i drugo se moglo provoditi samo uz pomoć vojske, čija su odjeljenja u to vrijeme ovdje svakako imala stalne logore. Međutim, o njihovom broju, imenima i rasporedu malo znamo. Tek iz vremena spomenutog ustanka konkretno se spominju neke jedinice koje su učestvovala u njegovom ugušivanju. Kako je ovaj ustanak dobrim dijelom vođen i na području današnje Bosne i Hercegovine i kako je tu bilo njegovo žarište, tu je svakako bio koncentriran znatan dio rimskog vojnog potencijala, koji je po nekim izvorima iznosio ukupno 15 legija i isto toliko pomoćnih jedinica (Vell. Paterc. II,112,4; 113,1).

Međutim, tek po ugušenju tog ustanka Rimljani su, poučeni gorkim iskustvom, prišli sistematičnijem provođenju razmještaja svojih snaga i provođenja bezbjednosnih mjera, koje su podrazumijevale stacioniranje većeg broja vojnih jedinica i podizanja utvrda na strateški važnim tačkama.

Ta intenzivna briga, međutim, nije trajala dugo, jer su posljedice ustanka ostavile trajan žig na pokorena plemena. Takvo stanje je trajalo nekoliko desetljeća, a onda, kada je bila uklonjena svaka opasnost od iznenađenja sličnim onim iz 6. godine n. e., iz Dalmacije je povučena vojska. Legije koje su tada bile tu stacionirane prebacuju se u druge provincije, gdje su bile potrebnije. Od tog vremena na ovom prostoru se susreću tek poneka odjeljenja pomoćnih jedinica ili odjeljenja nekih legija čiji su se stalni logori nalazili u nekoj od susjednih provincija, najčešće u Meziji i Panoniji.

Njihova uloga se sada nije svodila na to da bdiju nad pokorenim, nego da se brinu za opću bezbjednost koja je sada mogla biti ugrožena od strane odmetnika i razbojnika, ili da interveniraju u međuplemskim sporovima koji su mogli izbiti po raznim osnovama, najčešće zbog međa, zemljišta, pašnjaka, izvora i sl. U svim tim slučajevima vojska je imala policijsku i sudačku ulogu, za razliku od jedinica stacioniranih u susjednoj Panoniji ili Meziji, gdje su vršile osnovnu dužnost — da čuvaju granice i učestvuju u novim osvajanjima.

Kako se Dalmacija nalazila u pozadini takvih zbivanja tu vojska nije ostavila onaj i onoliki trag kakav je slučaj sa podunavskim zemljama. Zato se proučavanje rimske vojske na ovom prostoru svodi u skromne okvire, što je rezultat objektivnih historijskih okolnosti.

Neke upute govore da se jedan od prvih rimskih logora na području provincije Dalmacije nalazio u Naroni. Tu su još u doba ratova s Dalmatima (II stoljeće st. e.) bile stacionirane legije, a i kasnije, jer je sredinom I stoljeća st. e. vojskovođa Vatinije odatle slao Ciceronu pisma u Rim s oznakom »ex castris Narona« (Cicero, Ad fam., V, 9). Pač je bio mišljenja da se taj logor mogao nalaziti u današnjem Mogorjelu kod Čapljine.¹⁾

Izgleda da je na području današnje Bosne i Hercegovine bio rano izgrađen još jedan vojni logor. Po Paču, Rimljani su malo iza 33. godine st. e. sagradili lanac utvrda koje su ležale na liniji uzduž jugozapadnog podnožja dinarskih Alpa, od Krke preko Cetine do Neretve. Glavna utvrđena mjesta na toj liniji bila su Burnum kod Knina, Andetrium (Gornji Muć), Gardun kod Trilja, Humac na Trebižatu nedaleko od Ljubuškog i Mogorjelo kod Čapljine.²⁾ Jasno je da su Rimljani u prvo vrijeme podizali svoje logore na strateški odabranim tačkama nemirnog dalmatinskog područja. Najvažniji od njih su bili u Gardunu, Burnumu i Humcu kod Ljubuškog.

O logoru u Humcu govore brojni vojni natpisi. Tu su ostavile trag boravka brojne jedinice kroz razdoblje od nekoliko stoljeća.³⁾

1) K. Patsch, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXVI (1914), p. 157.

2) K. Patsch, o.c., p. 158; Isti, *Historische Wanderungen im Karst und an der Adria — Die Herzegowina einst und jetzt*, Wien 1922, p. 56; M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati, II dio, Godišnjak* knj. V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 3, Sarajevo 1967, p. 63—64.

3) K. Patsch, *Zur Geschichte und Topographie von Narona*, Wien 1907, p. 60—78. Isti, *Kleinere Untersuchungen in und um Narona, Jahrbuch für Altertumskunde*, II Wien, 1908, p. 107—117; GZM. XXII (1910), p. 77 i d; A. Betz, *Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien* Baden bei Wien 1938, passim; G. Alföldy, *Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Acta archaeologica Academiae scientiarum hungaricae*, 14 (1962), Budapest 1962, p. 259—296; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, p. 112 i d.

Da li je u ranije doba bio još koji logor na bosanskohercegovačkom području, ne znamo. Međutim, može se pretpostaviti da su neposredno po definitivnom osvajanju ovih krajeva podignuti garnizoni i na drugim strateškim važnim mjestima radi obezbjeđenja mira i stabilnosti rimske uprave. Spomenici nam govore da su kasnije rimske jedinice boravile u Golubiću kod Bihaća, u Velikoj Kladuši, Banjoj Luci, Skelanima na Drini, na području Goražda, u Dobruju itd. U Humcu je nađeno najviše vojnih natpisa, pa se može zaključiti da je tu bilo najveće i najvažnije posadno mjesto u Bosni i Hercegovini.

Kroz razdoblje od nekoliko stoljeća boravak vojske na ovom tlu prolazio je razne faze, što je bilo rezultirano promjenama političkih prilika u Carstvu, odnosno stanja na rajnskoj i duvanskoj granici. Od toga je zavisio i intenzitet boravka i izmjene pojedinih jedinica i odjeljenja.

Do sada je u Bosni i Hercegovini potvrđen boravak ovih vojnih jedinica: legio VII Claudia p. f., legio XI Claudia p. f., legio I Italica, legio I Adiutrix, legio II Adiutrix, legio XIV Gemina, legio VIII Augusta, legio V Macedonica i legio IV Flavia. Od pomoćnih jedinica: cohors III Alpinorum, cohors I Lucensium, cohors I Flavia Hispanorum, cohors VIII voluntariorum, cohors I Bracaraugustanorum i cohors I Belgarum, a od konjaničkih jedinica: Ala Claudia nova.

Potvrde pripadnika legije VII Claudia p. f. do sada su pronađene na svega dva mjesta: u okolici Ljubuškog (Hardomilja, Filovača, Humac i Ljubuški) i u Vagnju kod Jajca, s ukupno deset spomenika. U prvom slučaju riječ je o veteranima koji su se po odluzenju roka u humačkom logoru naselili u njegovoj neposrednoj okolini, odnosno oko današnjeg Ljubuškog.⁴⁾ U drugom slučaju riječ je o oficiru (centurion) koji je po nalogu namjesnika provincije intervenirao u međuplemenskom sporu u dubini provincije (okolica Jajca).⁵⁾ Međutim, ne znamo gdje mu je bilo posadno mjesto.

Natpis iz Vagnja datira iz vremena cara Klaudija, kad se VII legija još nalazila u Damaciji. Da li je dotični centurion u to vrijeme bio stacioniran u Gardunu gdje se nalazio glavni logor te legije,

⁴⁾ *Jahrbuch für Altertumskunde*, II (1908), p. 110 Abb. 30; GZM. XXVI (1914), p. 167; A. Betz, o. c., p. 66, br. 68 (Hardomilje); CIL III, 8487; *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina*, IV (1896), p. 38; A. Betz o. c., p. 66, br. 52 (Filovača); A. Betz, o. c., p. 66, br. 53 (Filovača); A. Betz, o. c., p. 66, br. 58 (Humac); WM. XII (1912), p. 132; GZM. XXVI (1914), p. 167 Abb. 35; A. Betz, o. c., p. 66, br. 59 (Humac); A. Betz, o. c., p. 66, br. 63 (Humac); A. Betz, o. c., p. 66, br. 66 (Humac); CIL III, 8493; A. Betz, o. c. p. 67, br. 75 (Humac); CIL III, 8488=6364; GZM. XXVI (1914), p. 167 Abb. 33 (Ljubuški).

⁵⁾ CIL III, 9864a; GZM. II (1890), p. 306 i 367; GZM. XXVI (1914), p. 175; J. J. Wilkes, *Boundary stones in Roman Dalmatia*, *Arheološki vestnik*, XXV, Ljubljana 1976, p. 267, br. 23.

ili u Humcu, gdje je vjerojatno boravilo jedno njeno istureno odjeljenje, ne znamo. Veteranski natpisi iz okolice Ljubuškog vjerojatno potječu od vojnika koji su u Humcu činili isturenu posadu gardunskog logora.

Ova legija je bila stacionirana u Gardumu od 10—62. godine n. e. Godine 62, a možda već 60, prebačena je u Meziju gdje joj se stalni logor nalazio u Viminaciju kod današnjeg Kostolca⁶⁾ Ali i odatle su njeni pripadnici povremeno odlazili izvan stalnog mjesta po raznim dužnostima, pa su dolazili i u sastavu pojedinih njenih odjeljenja.

Od pripadnika legije XI u Bosni i Hercegovini je ukupno otkriveno sedam spomenika. Iz Ljubuškog i njegove okolice (Humac i Vitina), potječu tri nalaza.⁷⁾ Na natpisu iz Ljubuškog spominje se centurion (*Q. Pisenius Severinus cent. leg. XI CI*), a na onom iz Vitine veteran, koji je služio kao barjaktar (*M. Antonius Maximus sing. vet.*). Kako natpis iz Ljubuškog spominje aktivnog vojnika (centurion), to dokazuje da su pripadnici ove legije bili stacionirani i u Humcu, vjerojatno kao istureno odjeljenje logora u Burnumu (Kistanje kod Knina), gdje je bio glavni logor ove legije. Iz Humca potječe i opeka sa žigom ove legije (leg. XI p. f.), što predstavlja još jednu potvrdu boravka pripadnika ove legije na ovom prostoru.

U drugom slučaju riječ je o isluženom vojniku koji je nakon otpusta ostao u ovom mjestu gdje je i umro. Naselje u Ljubuškom, s okolicom, pripadalo je teritorijalnoj zajednici Narone i, kako su se tu nalazili vojni posjedi, na njima su se naseljavali brojni veterani, vjerojatno ne samo oni koji su pripadali posadi u Humcu. Čitavo Ljubuško polje je pripadalo naronitanskom ageru, o čemu govori i počasni natpis koji su već umrlom Augustu i njegovom nasljedniku Tiberiju podigli veterani »*pagi Scunastici... quibus colonia Naronit(ana) agris dedit*«. ⁸⁾ Iz sadržaja se vidi da je ovdje izvršena dedukcija veterana dosta rano, još u Tiberijevo doba, malo nakon dolaska prvih jedinica na ovo područje.

Tri potvrde pripadnika ove legije potječu sa Drine. Jedan je iz Voljevica kod Srebrenice, a dva iz Skelana.⁹⁾ Iako je natpis iz Vo-

⁶⁾ O odlasku ove legije u Meziju: M. Mirković, Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji, Beograd 1968, p. 25—26; Ritterling, Legio, RE. XII/2 1619 i d.

⁷⁾ Natpisi iz Ljubuškog i okolice: CIL III, 1789=6363; WM. IV (1897), p. 39 (Ljubuški); GZM. XXXV (1923), p. 83; A. Betz, o. c., p. 68, br. 114 (Vitina).

⁸⁾ M. Abramčić, Dva historijska natpisa iz antikle Dalmacije, *Ephe-meridis Instituti archaeologici Bulgarici*, ex Sertis Kazarovianis, vol. XVI, Serdicæ 1950, p. 235—240, sl. 1 i 2.

⁹⁾ D. Sergejevski, *Spomenik SKA*. LXXVI (1934), p. 12, br. 12 (Voljevica); CIL III, 14219^a=GZM. XIX (1907) p. 435 = WM. XI (1909), p. 144, Abb. 41; *Spomenik SKA*. XCIII (1940), II r. 72, p. 146, br. 14, sl. 16; A. Betz, o. c., p. 68, br. 108 (Skelani).

ljevice nepotpun, može se s dosta sigurnosti pretpostaviti da ga je podigao beneficijar, kao i natpis iz Skelana. Pripadnik ove legije koji je obavljao beneficijarsku službu potvrđen je i u Halapićima na Glamočkom polju.¹⁰⁾ Može se zaključiti da su pripadnici ove legije na bosanskohercegovačkom području uglavnom boravili kao beneficijarski službenici i to u vrijeme kada je ova legija već bila izvan Dalmacije, sa sjedištem u Meziji. Da li su spomenuti beneficijari ovako dolazili iz njenog glavnog logora u u Singidunumu (Beograd) ili iz nekog isturenog odjeljenja koje je bilo stacionirano negdje u Dalmaciji, ne znamo. Moguće da se jedno odjeljenje nalazilo u Humcu, gdje je, inače, nađen nadgrobni natpis pripadnika ove legije, koji je bio aktivni vojnik.

Prisutnost legije IV Flavia potvrđena je samo jednim spomenikom. To je opeka sa žigom, pronađena u okolici Ljubuškog (Vitina), na kojoj se čita: Leg. IIII FF.¹¹⁾ Identičan nalaz potječe iz Smrdelja kod Knina, gdje se nalazila ciglana koja je pripadala logoru u Burnumu. Da li nalaz iz Vitine pripada mjesnoj radionici u kojoj su radili vojnici ove legije čiji se logor nalazio u Humcu ili u samoj Vitini, ili, pak, potječe iz ciglane kod Knina, neizvjesno je.

Ova legija je boravila u Dalmaciji od osnivanja do 86. godine, pa iz tog razdoblja potječu i druge njene iz Dalmacije potvrde (Salona — CIL III, 2864; Nadin — CIL III, 2029). Kada je početkom rata s Dačanima bila uništena legija V Alaudae, na njeno mjesto je u Meziju sljedeće godine iz Dalmacije došla legija IV Flavia i tu je ostala do konca antike, sa sjedištem u Singidunumu (Not. dign. XLI 30).¹²⁾

Pripadnici legije I Adiutrix iza sebe su ostavili pet potvrda. Iz okolice Ljubuškog su tri nalaza, a po jedan iz Skelana i Bihaća.¹³⁾ Natpisi iz Ljubuškog potvrđuju aktivne vojnike (dva centuriona i vojnik) i potječu iz druge polovice II stoljeća n.e. To je vrijeme kad su se zbog opće opasnosti od provale Kvada i Markomana počele vraćati pojedine jedinice u Dalmaciju, pa je tako, vjerojatno, i Humac dobio novu posadu.

¹⁰⁾ CIL III, 9862=13231; K. Patsch, GZM. VI (1894), p. 357, sl. 22; GZM. XXVI (1914), p. 175; A. Betz, o.c., p. 68, br. 107.

¹¹⁾ CIL III 14021; K. Patsch, WM. V (1897), p. 338—340. Isti, Herzegowina einst und jetzt, p. 116, f. 4; GZM. XXVI (1914), p. 162, sl. 21; E. Pašalić, o.c. p. 57.

¹²⁾ Č. Truhelka, GZM. V (1893), p. 675—676; M. Mirković, o.c., p. 25; Ritterling, Legio, RE. XII/2, 1540—1542; A. Betz, o.c., p. 46—48 i 72.

¹³⁾ CIL III, 1790=6362=8484; K. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona p. 70, Abb. 33; GZM. XXVI (1914), p. 165; A. Betz, o.c., p. 70, br. 175 (Humac); GZM. XXVI (1914), p. 102, Abb. 23; K. Patsch, o.c., p. 68, Abb. 31; A. Betz, o.c., p. 71, br. 187 (Hardomilja); CIL III, 14218; GZM. XIX (1907), p. 435, br. 2; WM. XI (1909), p. 145; A. Betz, o.c. p. 71, br. 184 (Liješće-Skelani); CIL III, 15066; GZM. X (1898), p. 339, br. 5; WM. VII (1900), p. 38—39, Abb. 8; A. Betz, o.c., p. 70, br. 182 (Privilica—Bihać).

Dvije potvrde pripadnika ove jedinice odnose se na beneficijare. Jedna je iz bihačkog kraja (Privilica, CIL III, 15066), a druga iz Skelana na Drini (Liješće, CIL III, 14218).

Ova jedinica je došla iz Germanije u Dalmaciju 85/86. godine, da bi smijenila legiju IV Flavia, koja je prešla u Meziju. U Dalmaciji se zadržala do početka dačkih ratova, kada je za stalno prebačena u Panoniju, gdje su jedno vrijeme njeni pripadnici boravili u Mursi i Sirmiju.¹⁴⁾

Potvrde aktivnih vojnika ove legije u Bosni i Hercegovini potječu iz II stoljeća, kada je jedno njeio odjeljenje vjerojatno bilo stacionirano u Humcu. Spomenici koji spominju beneficijare potječu iz III stoljeća, odnosno iz razdoblja kada se stalni logor ove legije već nalazio u Panoniji. Ovdje su bili u službi kod namjesnika u provinciji i vjerojatno su dolazili iz Murse i Sirmija, ili su, pak, pripadali posadi nekog isturenog odjeljenja koje je bilo stacionirano u jednom od dalmatinskih logora.

Pripadnici legije II Adiutrix potvrđeni su sa četiri natpisa, po jedan iz Humca,¹⁵⁾ Zenice¹⁶⁾ Glavatičeva kod Konjca¹⁷⁾ i Golubića kod Bihaća.¹⁸⁾ U svim slučajevima potvrde se odnose na aktivne vojnike, a potječu iz II i prve polovice III stoljeća n.e.¹⁹⁾ Nalaz ovih spomenika govori da su pripadnici ove legije barem jednim odjeljenjem bili stacionirani i u granicama današnje Bosne i Hercegovine, odnosno u jednom od mjesta gdje su nađene njene potvrde, najvjerojatnije u Humcu.

Ovu legiju je osnovao Vespazijan 7. marta 70. godine, ali je već 86. godine ušla u sastav podunavske vojske. Prvo je bila stacionirana u Meziji Inferior, a u vrijeme Trajana sjedište joj je bilo u Akvinkumu. U doba Dioklecijana njena odjeljenja se redovito nalaze u Srijemu, sa stanom u Sirmiju.²⁰⁾ U Dalmaciji (Humac) su isturena odjeljenja ove legije boravila već u II stoljeću, to jest u doba Marka Aurelija.

Legija I Italica je posvjedočena s dva beneficijarska natpisa. Prvi potječe iz Stoca, a drugi iz Skelana.²¹⁾ Stalno sjedište ove legije

¹⁴⁾ *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, I (1895), p. 175 i V (1905) 108; Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1388 i d.

¹⁵⁾ K. Patsch, *Narona*, p. 68, Abb. 31; WM. I (1893), p. 330—332; GZM. XXVI (1914), p. 162; A. Betz, o. c., p. 71, br. 207.

¹⁶⁾ CIL III, 12764; WM. I (1893), p. 227; GZM. XXVI (1914) p. 170; A. Betz, o. c., p. 71, br. 209.

¹⁷⁾ CIL III, 8489=12799; GZM. XXVI (1914), p. 168; E. Pašalić, o. c., p. 57 i 67; A. Betz, o. c., p. 71, br. 210.

¹⁸⁾ CIL III, 10036; WM. VI (1899), p. 173; A. Betz, o. c. p. 71, br. 208.

¹⁹⁾ K. Patsch, GZM. XXVI (1914), p. 162.

²⁰⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1444; E. Pašalić, o. c., p. 98; D. Dimitrijević, u *Limes*, I, Beograd 1961, p. 99.

²¹⁾ CIL III, 14631; GZM. XII (1900), p. 170; WM. VIII (1902), p. 102 (Stolac); D. Sergejevski, *Spomenik SKA. XLIII* (1940), 2. r.p. 147, br. 15 (Skelani).

nalazilo se u Meziji, gdje je došla iz Germanije, po završetku građanskog rata nakon Neronove smrti, odnosno početkom Vespazijanove vladavine.²²⁾ Prema tome, ove potvrde su iz vremena kada se ova legija nalazila u susjednoj Meziji (III stoljeće), gdje je činila stalnu posadu.²³⁾

Spomenuti beneficijari su bili u službi kod dalmatinskog namjesnika, a njihove potvrde su pronađene još u Runovićima (CIL III, 1906), Saloni (CIL III, 2023), Naroni (CIL III, 1781 itd.). Može se pretpostaviti da se u svakom od tih mjesta nalazila beneficijarska stanica. Za Stolac i Skelane to se može reći s više sigurnosti, jer su iz oba ta mjesta poznati beneficijarski natpisi drugih legija. S obzirom na to da je u Saloni nađeno nekoliko potvrda aktivnih vojnika ove legije (CIL III, 8719, 2008, 2009, 2010 itd.), vjerojatno se tu nalazilo posadno mjesto isturenog odjeljenja iz Mezije, odakle su, možda, delegirani beneficijari na dužnosti po raznim mjestima Dalmacije, pa tako i na bosanskohercegovačko područje.

Pripadnici legije VIII Augusta potvrđeni su sa pet spomenika. Prvi potječe iz Letke na Duvanjskom polju i odnosi se na aktivnog vojnika.²⁴⁾ Dvije potvrde potječu iz okolice Humca. U oba slučaja riječ je o opekama koje nose žig ove legije.²⁵⁾

Sljedeće dvije potvrde odnose se na veterane. Prva je iz Grača kod Hadžića, nedaleko od Sarajeva,²⁶⁾ koja predstavlja nadgrobni natpis jednog Aurelijevca koji je, možda, u ovdašnjoj utvrdi obavljao službu aktivnog vojnika, tu ostao i umro. Isti je slučaj sa spomenikom iz Švrakinog sela kod Sarajeva.²⁷⁾

Ovi natpisi, od kojih osobito oni iz Letka na Duvanjskom polju i iz Humca, govore da je ova legija neko vrijeme boravila i na području Bosne i Hercegovine, cijela ili s jednim odjeljenjem. Pač je na osnovi nalaza opeke sa žigovima iz Humca i Asserije svojevremeno iznio mišljenje da su joj u tim mjestima bili logori, dok su u mjestima ostalih nalaza bila stacionirana isturena odjeljenja.²⁸⁾

Ova legija je bila u Dalmaciji još u Augustovo doba, budući da je učestvovala u suzbijanju dalmatsko-panonskog ustanka. Za tu priliku došla je iz Panonije, a po ugušenju ustanka opet je tamo

²²⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1407 i d; H. M. D. Parker, *The Roman Legions*, Oxford 1928, p. 143; M. Mirković, o.c., p. 26.

²³⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1407; M. Mirković, o.c., p. 26—27.

²⁴⁾ GZM. n. s. XXVI (1914), p. 16, br. 4 = VM. Band V A, *Archäologia*, Sarajevo 1975, p. 54.

²⁵⁾ CIL III, 6435=10181=13338; GZM. VII (1895), p. 143; WM. V (1897), p. 338—340; GZM. XXVI 1914, p. 162 (Humac); *Arheološki pregled*, 19 (1977), p. 84 (Gračine).

²⁶⁾ CIL III, 8375=12749; AEM. XVI, p. 82; GZM. V (1893), p. 341; WM. IV (1896), p. 248.

²⁷⁾ CIL III, 8374=2777a; GZM. VII (1895), p. 143; WM. IV (1896), p. 248—249 i IX (1904), p. 233—234; E. Pašalić, o.c., p. 67.

²⁸⁾ K. Patsch, GZM. VII (1895), p. 143.

vraćena (Sirmium). Godine 44. prebačena je u Meziju, a pod Vespazijom otišla je u Germaniju i tu je ostala duže vrijeme.²⁹⁾

Bliže datiranje njenog boravka u Dalmaciji nakon dalmatinskog ustanka nije pouzdano. Možda je to bilo sredinom II stoljeća, kad se zbog opasnosti od prodora barbara u Dalmaciju opet koncentriraju jedinice, među kojima je vjerojatno bila i ova legija.

Njezini nalazi iz drugih krajeva Dalmacije su dosta raštrkani. Potvrde aktivnih vojnika potječu iz Albone (CIL III, 3151), Burnuma (A. Betz, o. c., p. 72, br. 228) i Salone (CIL III, 14692), dok su veterani poznati iz Nadina (CIL III, 2865) i Omišalja na otoku Krku (CIL III, 3127=10126).

Legija X Gemina je iza sebe ostavila četiri potvrde. Dvije su iz Skelana na Drini,³⁰⁾ a po jedna iz Lipe s Duvanjskog polja i Cikote kod Prijedora.³¹⁾ Nalaz iz Lipe i jedan od spomenika iz Skelana pominju beneficijare, dok je drugi natpis iz Skelana nepotpun, navodi se samo ime legije. Na natpisu iz Cikote spominje se, pak, veteran koji je u aktivnoj službi, također, bio beneficijar.

S obzirom na karakter ovih nalaza može se zaključiti da ova legija nije nikada imala stalnu posadu na području Bosne i Hercegovine, jer beneficijarski, kao i veteranski natpisi nisu pouzdan element za utvrđivanje boravka neke jedinice na određenom prostoru. Ovi službenici su u većini slučajeva bili delegirani na službu u Dalmaciju iz drugih provincija. U ovom slučaju beneficijari su u Dalmaciju dolazili iz Panonije, gdje se nalazio glavni logor ove legije. Iz te provincije ovamo su dolazili beneficijari i iz drugih legija.

Ova legija se nalazila u Španiji do 63. godine, a onda je prebačena u Carnuntum na mjesto legije XV Apollinaris, koja je, pak, bila upućena na istok. U doba Trajana, između 103. i 105. godine prebačena je u Aquincum, gdje je zamijenila legiju II Adiutrix. Tada su neki njeni odredi boravili u Mursi, što dokazuju nadgrobni spomenici njenih vojnika s kraja I i početka II stoljeća. U Aquincumu je ostala kratko vrijeme, jer je odatle otišla u Vindobonu gdje je ostala za stalno.³²⁾

Može se pretpostaviti da boravak pripadnika ove legije na području Bosne i Hercegovine pada u vrijeme kada se legija nalazila u Aquincumu i kada je imala isturena odjeljenja u Murski, odakle su njeni pripadnici upućivani u Dalmaciju na dužnost beneficijara.

²⁹⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1642 i d; H. M. D. Parker, o. c., p. 143.

³⁰⁾ CIL III, 14219; GZM. XIX (1907), p. 436; WM. XI (1909), p. 145; CIL III, 14219¹⁵.

³¹⁾ CIL III, 9847; WM. XI (1909), p. 123 (Lipa); D. Sergejevski, GZM. n. s. XII (1957), p. 116—118, br. 8 (Cikote).

³²⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1678 i d; J. Klemenc, u *Limes*, I, p. 13.

Skoro svi nalazi pripadnika ove legije iz Dalmacije odnose se na beneficijare. Najviše ih se našlo u Saloni (CIL III, 8745, 6376 = 8556; *Bulletino dalmato*, XXX (1907), p. 39, br. 3784A), što pokazuje da se i tu nalazila njihova beneficijarska stanica. Ostali nalazi su iz Trogira (CIL III, 2677), Bublina kod Dikovače (CIL III, 14637) itd. Samo jedan nalaz spominje veterana ove legije, a potječe (*Bulletino dalmato*, XXX (1906), p. 12, br. 3311A).

Legija XIV Gemina je ostavila iza sebe četiri potvrde. Tri se odnose na beneficijarske natpise, a jedna predstavlja opeku sa žigom ove legije. Po jedan nalaz potječe iz Halapića na Glamočkom polju,³³⁾ i Velike Kladuše,³⁴⁾ a dva iz Stoca.³⁵⁾ Nalaz opeke sa žigom iz Velike Kladuše pokazuje da je jedno njeno odjeljenje neko vrijeme bilo stacionirano i u današnjoj Velikoj Kladaši, u čijem logoru je dokazan boravak i drugih jedinica. Vjerojatno su iz ovog logora slati časnici u Stolac i Halapiće da u tamnošnjim stanicama obavljaju dužnost beneficijara, a možda i iz Salone, gdje je, po svoj prilici, bio stacioniran jedan odjel ove legije. Na to bi ukazivao tamnošnji nalaz više potvrda aktivnih vojnika ove legije (CIL III, 6549, 12896). Međutim, iz Dalmacije je daleko više spomenika koji se odnose na beneficijare koji potječu iz raznih mjesta, pa tako i iz Runovića (CIL III, 1911), Crkvine kod Brloga (CIL III, 10050), Narone (A. Betz, o. c., p. 73, n. 251) itd.

Za ovu legiju se zna da ju je osnovao car August i tokom stoljeća često je mijenjala logor. Godine 68. našla se u Dalmaciji, kamom ju je iz Britanije prebacio Neron. Nakon njegove smrti aktivno je učestvovala u građanskom ratu. Vitelije ju je vratio u Britaniju (Tacit. Hist. 2, 11, 32, 43, 54, 66; CIL III, p. 280). Koncem I stoljeća premještena je u Carnuntum na Dunavu gdje je ostala kroz svoje vrijeme Carstva.³⁶⁾ Vjerojatno su odatle odašiljani njeni pripadnici u Dalmaciju, pa tako i na današnje bosanskohercegovačko područje.

Legija V Macedonica je potvrđena s dva spomenika. To su, također, beneficijarski natpisi, oba iz Skelana.³⁷⁾ U Skelanima je, inače, pronađen veći broj beneficijarskih natpisa raznih legija, što dokazuje da se tu nalazila beneficijarska stanica kroz jedno duže razdoblje. S obzirom na to da se stalni logor legije V Macedonica nalazio u susjednoj Meziji, jasno je da su spomenuti beneficijari dolazili iz te provincije.

Ova legija se nalazila u Meziji od ranog Carstva, a prije toga činila je posadu Makedonije. Godine 62. bila je upućena na istok

³³⁾ CIL III, 9862=13231; GZM. XXIX (1927), sv. 1, p. 261—262.

³⁴⁾ CIL III, 13339³=14023; GZM. V (1893), p. 492, sl. 27 i p. 681.

³⁵⁾ CIL III, 8431=12789; GZM. IV (1892), p. 350, br. 2; WM. VIII (1902), p. 103; CIL III, 8435=12789.

³⁶⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1727 i d.

³⁷⁾ GZM. XIX (1907), p. 437; GZM. XXVI (1914), p. 175; WM. XI (1909), p. 146; A. Betz, o. c., p. 72, br. 224 i GZM. n. s. VI (1951), 308, br. 14.

(Tacit. Ann. XV 6), ali je nekoliko godina kasnije bila vraćena u Meziji je ostala za stalno.³⁸⁾ Spomenici njenih pripadnika koji potječu s bosanskohercegovačkog područja odnose se na sredinu III stoljeća, dakle iz vremena kada je ova legija činila stalnu posadu Mezije.

U Dalmaciji ima malo potvrda ove legije. Iz Salone potječe spomenik jednog centuriona (CIL III, 2046), otkud su i dvije potvrde veterana (CIL III, 13907; *Bulletino dalmato*, XXXII (1909), p. 59 br. 3900A). Beneficijar se spominje još samo na natpisu iz Burnuma (Strena Buliciana, p. 216 n. 6). Prema tome, pripadnici ove legije su bili najviše vezani za stanicu u Skelanima, koja je, svakako, imala važan status s obzirom na to da se nalazila na međuprovincijskoj granici (između Dalmacije i Mezije), gdje su ovi službenici obavljali sve poslove koji su karakteristični za pogranično mjesto.

Pored vođenja ratova, pripadnici ove legije su učestvovali i na mnogim gradnjama, pa je, između ostalog, s ostalim mezijskim legijama učestvovala u gradnji puta niz Dunav.

*
* *
*

Po odlasku legija iz Dalmacije (doba Flavijevaca), ovo područje su osiguravale pomoćne jedinice (ale i kohorte). Kako su bile raspoređene na raznim stranama ove provincije, i one su iza sebe ostavile brojne tragove. To su najčešće posvetni i nadgrobni spomenici, mada ima i drugih vrsta potvrda (građevni natpisi).

Dok se za pripadnike legija može reći da su u najvećem postotku potvrđeni kao konzularni beneficijari, dotle se za pripadnike pomoćnih jedinica može reći da su to, uglavnom, aktivni vojnici. Time je ujedno određena uloga njihove prisutnosti, a to je, prije svega, obezbjeđenje rudarskih i drugih privrednih pogona, magistralnih pravaca i, na koncu, očuvanje reda i mira. Te posadne trupe su bile raspoređene na raznim stranama ovog dijela provincije Dalmacije kako bi svojim djelovanjem obuhvatile čitavo stanovništvo s današnjeg bosanskohercegovačkog područja. Ukupno je zastupljeno sedam kohorti i jedna ala.

Kohorta III Alpinorum potvrđena je sa sedam spomenika, od kojih šest potječe iz okolice Ljubuškog,³⁹⁾ a jedan iz Šipova kod

³⁸⁾ Ritterling, *Legio*, RE. XII/2, 1572 i d; M. Mirković, o.c., p. 24 i d.

³⁹⁾ CIL III, 8491=6366; WM. IX (1904), p. 27; GZM. XXVI (1914), p. 163; G. Alföldy, o.c., p. 291, br. 20 (Kutac); CIL III, 14632; GZM. XXVI (1914), p. 163; G. Alföldy, o.c., p. 291, br. 18 (Hardomilje); CIL III, 8495; WM. IX (1904), p. 27; GZM. IV (1892), p. 167—169; G. Alföldy, o.c., p. 291, br. 21 (Humac); JAK. 2 (1908), p. 113; G. Alföldy, o.c., p. 291, br. 17 (Humac); JÖAI. 36 (1946), Bb 67 ff; G. Alföldy, o.c., p. 291, br. 23 (Humac); JAK. 2 (1908), p. 114; G. Alföldy, o.c., p. 291, br. 22 (Humac); JÖAI. 36 (1946), Bbb 67 ff; G. Alföldy, o.c., p. 291, br. 19 (Humac).

Jajca.⁴⁰) U pet slučajeva radi se o aktivnim vojnicima. S obzirom na to da šest spomenika potječe iz okolice Ljubuškog, to potvrđuje da se logor ove kohorte jedno vrijeme nalazio u Humcu i to u doba Flavijevaca.

Nalaz iz Šipova predstavlja posvetu bogu Apolonu, koju je podigao neki *M. Aurelius Verus, decurio equitum coh. III Alpinorum*. Ova kohorta je iza sebe ostavila tragove boravka i u drugim mjestima provincije Dalmacije, kao u Saloni, Klisu, Burnumu, Gracu kod Skradina, Kadinoj Glavici, Matkovini, Muću, Gračacu, Gardunu, Naroni itd. Prema koncentraciji nalaza tih potvrda može se utvrditi da je, pored Humca, ova kohorta bila stacionirana još u Burnumu, Saloni i Andetriumu, kamo je došla u II stoljeću. U tom razdoblju je jedno vrijeme boravila i u Metkoviću.⁴¹)

U saloni je pronađena jedna diploma pripadnika ove kohorte (D. XVI=XXIII). Iz njenog sadržaja saznajemo da je u Dalmaciji bila još nekoliko godina nakon Neronove smrti. Jedan natpis iz Muća pokazuje da je u II stoljeću boravila u tom mjestu, a pod konac tog ili početkom sljedećeg stoljeća bila je prebačena u Panoniju, kako to potvrđuju nalazi opeka s njenim imenom (CIL III, 3759=10670 i 4665).⁴² Tu je dva puta spominje i *Notitia dignitatum* (Occ. XXXII, 53); Or. XXXVII, 35), a i opeke sa njenim žigom iz Banovaca (CIL III, 3759=10670 i 4665).

Natpis iz Šipova bi se mogao datirati negdje oko 200 godine, pa bi u to vrijeme pao i boravak ove kohorte u tom mjestu. U natpisu se spominje izvjesni Aurelije Ver, koji je podigao Apolonu zavjet nakon preseljenja (*iterata statione*). Nije jasno da li se u Šipovo preselila cijela kohorta ili jedno njeno odjeljenje, ili samo navedeni Ver, a ne zna se ni do kada je tu ostala.⁴³

S obzirom na to da se *cohors III Alpinorum* najduže zadržala u Dalmaciji od svih pomoćnih jedinica, iza sebe je ostavila najviše traga. Na spomenicima se spominju brojni aktivni vojnici raznog čina, pa se tako na natpisima iz Humca spominju *eques*, *tubicen* i *optio*. Neki od pripadnika koji su dobili otpust za stalno su se naselili u Dalmaciji (CIL III, 2003 — Klis). Mada su u ranije doba njihovi pripadnici bili regrutirani iz alpskih zemalja, po čemu je dobila i ime, kasnije se, uglavnom, popunjavala pripadnicima ovdašnjih plemena.

Prisustvo pripadnika *cohors VIII voluntariorum* je potvrđeno sa pet spomenika. Dva potječu iz Halapića na Glamočkom polju,⁴⁴) a

⁴⁰) *Arheološki radovi i rasprave*, JAZU. VII (1974), p. 347—363.

⁴¹) K. Patsch, WM. IV (1896), p. 257—258; isti, *Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji, X izvještaj Velike gimnazije u Sarajevu*, Sarajevo 1895, p. 7 i d; G. Alföldy, o.s., p. 263—265 i 290—292; M. Zaninović, o.c., p. 178.

⁴²) K. Patsch, Naron, p. 74; G. Alföldy, o.c. p. 264.

⁴³) Vidi bilješku 40.

⁴⁴) D. Sergejevski, GZM. XL (1928), sv. 2. p. 82—83; G. Alföldy, o.c., p. 296, br. 38.

tri iz okolice Ljubuškog.⁴⁵) Natpisi iz Proboja i Kutca spominju aktivne vojnike, što govori da je ova kohorta jedno vrijeme bila stacionirana i u humančkom logoru. Tu, u Gračanima potvrđuje je i žig na opeki, što govori da je na tom području izvodila neke građevne radove.

e Ova jedinica je formirana u vrijeme dalmatsko-panonskog ustanka (između 7. i 8. godine n. e.) i u Dalmaciji je boravila do sredine III stoljeća (CIL III, 2706=9724), mada je jedna diploma iz Salone spominje tek 93. godine (D. XXIII).

Spomenici ove kohorte su nađeni u mnogim mjestima Dalmacije, pa tako u Andetriumu (CIL III, 9782, 2745, 10182a), Saloni (CIL III, 2002, 8728, 8729, 14660¹, 8757, 2045), Gardunu (CIL III, 13975, 13187, 9724, 14930, 14336¹ itd), Klisu (CIL III, 8672), Naroni, Čačku, Dokleji i drugim mjestima. Tokom I stoljeća boravila je u Gardunu gdje je iza sebe ostavila brojne opeke sa žigom. Tu je izvodila i neke građevne radove, pa je, između ostalog, oko 150. godine podigla jedan vodotočnjak. Odatle potječe i njen posljednji natpis koji ju spominje u Dalmaciji (245. godine). Kasnije je boravila u Arabiji, gdje je spominje Notitia dignitatum, ali ne znamo kada je tamo prebačena.⁴⁶)

Prisustvo cohors I Belgarum je posvjedočeno s deset spomenika. Devet ih potječe iz okolice Ljubuškog (pet iz Humca, dva iz Hardomilja, te po jedan iz Tihaljine i Gračine⁴⁷ i Usore kod Doboja.⁴⁸) Na svim natpisima iz okolice Ljubuškog, izuzev opeke sa žigom, spominju se aktivni vojnici, među kojima ima i centuriona.⁴⁹) Na jednom se, pak, spominje barjaktar.⁵⁰) Na spomeniku iz Usore spominje se veteran.⁵¹)

S obzirom na to da se na navedenim spomenicima, uglavnom, spominju aktivni vojnici, a svega jedan veteran, može se zaključiti da su pripadnici te kohorte bili stacionirani na bosanskohercegovačkom

⁴⁵) CIL III, 6365=8490; WM. IV (1896), p. 41; G. Alföldy, o. c., p. 295, br. 32 (Kutac); CIL III, 13875; GZM. V (1893), p. 525, sl. 20; G. Alföldy, o. c., p. 295, br. 31 (Proboj); *Arheološki pregled*, 19 (1977), p. 81 (Gračine).

⁴⁶) D. Sergejevski, GZM. XXXVI (1924), p. 113 i d.

⁴⁷) CIL III, 1790=6362=8484; GZM. XXVI (1914), p. 135; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 16 (Hulac); CIL III, 14630; GZM. XXVI (1914), p. 165, br. 4; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 15 (Humac); CIL III, 1789=6363=8485 (Humac); CIL III, 8494; G. Alföldy, o. c., p. 293, br. 21 (Humac); GZM. XXII (1910), p. 181 i d; WM. XII (1912), p. 136; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 17 (Humac); JAK 2(1918), p. 113 ff; GZM. XXVI (1914), p. 165; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 18 (Hardomilje); WM. XII (1912), p. 133; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 19 (Hardomilje); CIL III, 12810; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 14 (Tihaljina) *Arheološki pregled*, 19 (1977), p. 84 (Gračine).

⁴⁸) CIL III, 8376b=12750; GZM. IV (1892), p. 191, sl. 3; WM. I (1893), p. 246; GZM. XXVI (1914), p. 168.

⁴⁹) CIL III, 1789=6363=8485; GZM. XXVI (1914), p. 165.

⁵⁰) WM. XII (1912), p. 133; GZM. XXVI (1914), p. 166; G. Alföldy, o. c., p. 292, br. 19.

⁵¹) CIL III, 8376b; GZM. XXVI (1914), p. 168.

području kroz jedno duže razdoblje i to svakako u Humcu, gdje je nađeno devet njenih spomenika. Tokom boravka u tom mjestu njeni vojnici su podigli žrtvenik Fortuni (CIL III, 14630), a 173. godine izvodili su radove na popravku hrama koji je bio posvećen božanskom paru Liberi i Liberu (CIL III, 8484). Može se pretpostaviti da su izvodili i druge korisne radove, bilo u samom Humcu ili u drugim bližim mjestima, o čemu svjedoči i nalaz opeke s njenim žigom iz Gračine.

Ne znamo pouzdano kada je ova kohorta došla u humački logor, kao ni to kada ga je napustila, ali je izvjesno da je tu boravila tokom II stoljeća. Potvrda njenog boravka u Usori može se tumačiti na više načina. Možda je tu bilo stacionirano jedno njeno istureno odjeljenje gdje je dotični Gaius Lulius Maximus dobio otpust, tu se naselio i umro, ili je, pak, bio otpušten u Humcu, a ovdje se potom naselio.

Ova kohorta je u ranije doba bila isključivo sastavljena od Belgijanaca, ali tokom dugog boravka u Dalmaciji popunjavala se, uglavnom, regrutima ovdšnjih plemena. To pokazuju brojni natpisi na kojima se spominju domaća plemena, pa tako Dalmata (CIL III, 8494), Daesitias (CIL III, 9737) itd.

Od kohorte I Bracaraugustanorum preostala su tri spomenika, svi iz okolice Ljubuškog (Humac).⁵²⁾ Iz oijele Dalmacije poznata je još samo jedna potvrda. To je natpis iz Narone u kojem se navodi ime prefekta kohorte (CIL III, 1773).

Pač je svojevremeno, s time u vezi, iznio mišljenje da se dotični časnik možda slučajno našao u Naroni, iza kojeg je ostao ovaj natpis, te je smatrao da se ne može po njemu suditi da je ova kohorta zaista boravila u Dalmaciji.⁵³⁾ Međutim, ovi nalazi iz Humca, na kojem se spominju aktivni vojnici, ipak bi upućivali da je dotična jedinica barem kratko boravila u Humcu, to jest na mjestu nalaza ovog spomenika.

S obzirom na mali broj potvrda ove kohorte iz Dalmacije, može se pretpostaviti da je ovdje boravila kratko vrijeme, svakako prije 80. godine. Možda je napustila Dalmaciju zajedno s legijom IV Flavia 86. godine. Početkom II stoljeća već je pripadala posadi Gornje Mezije, a kasnije je bila premještena u Daciju.⁵⁴⁾

I cohors I Flavia Hispanorum je iza sebe ostavila svega jednu potvrdu, a potječe iz Makljenovca kod Doboja.⁵⁵⁾ Možda ju spominje još jedan natpis s ovog lokaliteta u kojem stoji da je jedna »cohors

⁵²⁾ CIL III, 1773; K. Patsch, Naroni, p. 90; G. Alföldy, o. c., p. 293, br. 1 (Humac); K. Patsch, Naroni, p. 75, br. 7; G. Alföldy, o. c., p. 293, br. 3 (Humac); K. Patsch, Naroni, p. 74, br. 6; G. Alföldy, o. c., p. 293, br. 2 (Humac).

⁵³⁾ K. Patsch, Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji, p. 15.

⁵⁴⁾ Cichorius, Cohors, RE, IV/1, 257.

⁵⁵⁾ CIL III, 12759=14169; GZM. IX (1897), p. 533—534, br. 2. sl. 12; WM. VI (1899), p. 256, sl. 75; G. Alföldy, o. c., p. 294, br. 1.

miliaria« izvodila neke građevinske radove u ovdašnjem logoru ili susjednom civilnom naselju. Budući da je i cohors I Flavia također bila miliaria, lako je moguće da je riječ o istoj kohorti.

Ovom kohortom je zapovijedao tribun, koji je spomenuti natpis posvetio geniju kohorte. S obzirom na to da većina natpisa iz okolice Doboja potječe iz vremena Septimija Severa, vjerojatno je i ovaj koji spominje dotičnu kohortu iz tog razdoblja. To je inače jedina potvrda ove kohorte iz Dalmacije, što govori da je njen boravak na ovom prostoru bio kratak. Ostaje nam nepoznato kada je došla u ove krajeve i do kada je ostala.

Imamo još jednu hispaničku kohortu čija je prisutnost dokazana na bosanskohercegovačkom prostoru. To je cohors I Lucensium equitata, koja je iza sebe ostavila tri potvrde. Sve su pronađene u okolici Ljubuškog (Humac, Hardomilje i Kutac).⁵⁶⁾ Kako je riječ o spomenicima aktivnih vojnika (dva konjanika i jedan miles), koji su ovdje umrli, nesumnjivo je da je dotična kohorta neko vrijeme bila stacionirana u ovdašnjem logoru. To je bilo svakako prije 80. godine, jer je i ona, zajedno s drugim jedinicama, pod konac I stoljeća napustila Dalmaciju. Naime, već 80. godine spominje se u Panoniji (D. XI=XIII²), a potom je učestvovala u Trajanovom parčanskom ratu. U Dalmaciju je došla iz Germanije.⁵⁷⁾

U Dalmaciji je kratko boravila, jer je iza nje ostalo malo spomenika. Pored ovih iz Ljubuškog, iz čitave provincije su poznate još samo dvije potvrde i to iz Salone (CIL III, 8736) i Promone (CIL III, 9834). S obzirom na to da su ovo pojedinačni nalazi, a da iz okolice Ljubuškog potječu tri potvrde, može se zaključiti da se glavno posadno mjesto ove kohorte nalazilo u humaćkom logoru.

Od nekoliko konjaničkih četa (ala) koje su boravile u Dalmaciji (ala Pannoniorum, ala Parthorum i ala I Tungrorum Frontoniana), na području Bosne i Hercegovine je ostavila trag boravka samo ala Claudia nova. Spominje je jedan natpis pronađen u Golubiću kod Bihaća.⁵⁸⁾ Riječ je žrtveniku posvećenom bogu Jupiteru koji je podigao neki Tit Flavije Sabin, pripadnik treće dekurije ove kohorte.

Kako iz okolice Bihaća potječe više vojničkih spomenika, može se pretpostaviti da je u ovdašnjem logoru jedno vrijeme bila stacionirana i ova kohorta.

⁵⁶⁾ CIL III, 8486; K. Patsch, Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji, p. 21 i d; G. Alföldy, o. c., p. 294, br. 3 (Humac); CIL III, 8494; *Bulletino dalmato*, VI (1883), p. 82 (Kutac); CIL III, 8492; GZM. XXVI (1914), p. 164; G. Alföldy, o. c., p. 294, br. 4 (Hardomilje).

⁵⁷⁾ K. Patsch, Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji, p. 21 i d; Cichorius, Cohors, RE. IV/1, 310.

⁵⁸⁾ CIL III, 10033; W. Tomaschek, *Acta min. acad. Windob.* XCIX, p. 473; G. Alföldy, o. c., p. 290, br. 8.

U Dalmaciji je nađeno više njenih potvrda, od čega dvije iz Driša (CIL III, 9797; VAHD, LVI-LVII (1954—57), p. 82, br. 1), po jedna iz Salone (CIL III, 2065), Kadine Glavice (CIL III, 9816), Garduna (CIL III, 9727) itd. U Dalmaciji je boravila svakako prije 74. godine, jer se te godine već spominje u Germaniji, a 82. godine u Meziji. Ima mišljenja da je u Dalmaciji boravila od osnutka do Vespazijana.

U ranije doba ova jedinica je, uglavnom, bila sastavljena od Gala, ali tokom dužeg boravka u Dalmaciji popunjavana je Dalmatima, kako se to vidi iz natpisa. U njoj su služili regruti iz ove provincije i onda kada se nalazila u Germaniji, kako to pokazuje natpis iz Brambacha kod Meinza, u kojem sespominje novak Andes, rodom iz okolice današnjeg Bihaća.⁵⁹⁾ Može se pretpostaviti da joj se kod Bihaća nalazilo posljednje posadno mjesto prije napuštanja Dalmacije, kojom prilikom se popunila regrutima iz neposredne okolice tamnošnjeg logora.

Treba napomenuti da su na bosanskohercegovačkom području, također, bila stacionirana odjeljenja rimske mornarice. Riječ je o riječnoj floti, koja je kao dio dunavske flote (classis Flavia) patrolirala Savom. Po Notitia dignitatum, prefekt jednog njenog odjeljenja (classis primae Pannoniae), zapravo zapovjednik flote Panonije Prime, imao je sjedište u Servitiumu, to jest u današnjoj Bosanskoj Gradiški (Notitia dign. XXXII, 52, 55). Tu je bila ratna luka kroz koju su prošle brojne mornaričke jedinice koje su činile sveukupni vojni potencijal Rima na ovom području. Svojevremeno je ovdje iz Save zvučena vojnička kaciga koja predstavlja daljnju potvrdu Bosanske Gradiške kao posadnog mjesta. Ovaj nalaz ima posebnu vrijednost zbog natpisa u kojem je navedeno ime vlasnika kacige (L. Atilius), s oznakom jedinice kojoj je pripadao. To je cohors Octa, bez sumnje riječ je o cohors VIII voluntariarum, za koju se na osnovi ovog nalaza može pretpostaviti da je jedno vrijeme bila stacionirana u ovoj luci (O nalazu: M. Đurđević, Zbornik KM, VII, Banja Luka 1982, p. 135—136).

Pored Servitiuma vjerojatno je duž Save s bosanske strane bilo još takvih luka, međutim zbog pomanjkanja podataka o njima se malo zna. Za sada nam ostaju nepoznata imena mornaričkih jedinica koje su služile u ovom dijelu Bosne.

* * *

Kao što su u ove krajeve dolazili na službu vojnici iz raznih krajeva rimske države, tako je i domaća mladež po istoj osnovi odlazila izvan svoje domovine. Oktavijan je 34. godine st. e. nakon uništenja Setovije odveo šest stotina mladih Dalmata kao taoce (App. III., 27). Već smo navodili regrutiranje iz 6. godine n. e., koje je među Dezidijatima vršio Valerije Mesalina za Tiberija u Germaniji. Po uguše-

⁵⁹⁾ CIL XIII, 7023; Cichorius, Cohors, RE. I/1, 1238.

nju Batonovog ustanka također je izvršeno masovno regrutiranje, kao i 69. godine n. e., kojom prilikom je skupljeno 6000 Dalmata (Tacit. Hist. III, 50).

Pripadnici ovdašnjih plemena su, uglavnom, uvrštavani u pomoćne jedinice, gdje su služili kao pješaci ili konjanici. Te jedinice su dobijale imena po glavnom, odnosno najpoznatijem ovdašnjem plemenu, pa tako cohors Delmatarum, kojih je ukupno bilo sedam i označavane su radnim brojevima. Sve su služile izvan domovine, pa su njihovi tragovi otkriveni u Germaniji, Africi, Britaniji itd. Tek u poznijim stoljećima, kada je nestalo ranije predostrožnosti i nepovjerenje prema domaćim plemenima, domaći regruti su ostajali služiti u svojoj zemlji, mada ni tada nije bilo strogo ustaljenog pravila.

Iako su jedinice u koje je regrutirana domaća mladež nosile imena po Dalmatima, u njih su uvrštavani i pripadnici drugih ovdašnjih plemena. Tako su, na primjer, Japodi uglavnom uvrštavani u V, VI i VII dalmatsku kohortu, koji su služili u Germaniji Superior (Aquae Mattiacae), posvjedoči u godinama 74, 90, 116, 134. itd. (D. IX=XI²; XXI², XXVII=XL², L²), te u Mauretaniji Cezarskoj (R. Cagnat, L' armée Romaine d' Afrique, Paris 1912—13, p. 301 i d.).

Mnoga mladež iz ovih krajeva služila je i u rimskoj mornarici. Već od vremena cara Klaudija Mezeji, Delmati i pripadnici drugih ovdašnjih plemena uvrštavani su u ravenatsku i mizensku flotu. Neki od njih su dosegli visoke časti i činove i često su nakon odsluženja ostajali zauvijek u mjestu služenja ili nekom drugom italском gradu. No, većina ih se vraćala u svoj zavičaj. Jedan Mezej se nakon otpusta vratio u domovinu, ali se trajno naselio u glavnom mjestu provincije — Saloni (CIL III, D. VII=VIII²). Tacit nas izvještava da je ravenatska i mizenska flota bila sastavljena u najvećem postotku upravo od Dalmata i Mezeja, mada je u njoj bilo i Panonaca, Dezidijata i drugih pripadnika s ovog područja.

* * *

Iz pregleda navedenih spomenika može se steći nešto jasnija predstava o rimskoj vojsci na bosanskohercegovačkom tlu. Tu se jasno navode imena pojedinih jedinica, saznajemo gdje je koja bila stacionirana, u koje vrijeme, kakav joj je bio sastav, čime se bavila u mirnodopskoj djelatnosti itd.

Međutim, postoji izvjestan broj natpisa s nepotpunim podacima, pa nam ostaje nepoznato koje su jedinice u pitanju. U nekoliko slučajeva radi se o legionarskim natpisima. Tako na natpisu iz Brekavice kod Bihaća spominje se izvjesni L. Lentidius Saturninus, za kojeg se kaže da je »vet. legionis...« Isti slučaj je sa natpisom iz Privilice, također kod Bihaća, na kojem se spominje neki C. Flavius Valens, koji je bio »miles leg(ionis)«. Na oštećenom natpisu iz Makljenovaca kod

Doboja čita se samo »legionis«, pa nam i u ovom slučaju ostaje nepoznato o kojoj je legiji riječ. Iz Bosanskog Grahova, pak, na natpisu se čita: »miles leg... adiutricis«, dakle ne znamo da li je u pitanju I ili II legija Adiutrix. Slično je i sa spomenikom iz Liješća kod Skelana na Drini, na kojem se čita »leg. X... leg. XI«. ⁶⁰

Iz Rogatice potječe natpis čiji je dedikant P. Aelius Clemens, za kojeg je navedeno samo to da je veteran (CIL III, 8367). Isti slučaj je s natpisom iz Donjeg Sela kod Konjica, Makljenovca, Skelana i Stipanića kod Duvna (E. Imamović, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, p. 362, br. 93; V. Paškvalin, GZM. n. s. 38 (1983), p. 95—96). Na jednom spomeniku iz Rakanske Barice kod Bosanskog Novog spominje se vojno lice nepoznatog čina i jedinice (CIL III, 8376a=13242). Na spomenutom oštećenom natpisu iz Makljenovca, uz cohors I Flavia Hispanorum spominje se još jedna kohorta, ali zbog oštećenja spomenika njeno ime se nije sačuvalo (CIL III, 14619=12759; K. Pastch, GZM. V (1897), p. 533—534, br. 2).

Iz Makljenovca imamo još jedan natpis na kojem se spominje nepoznata jedinica, odnosno neka cohors miliaria (CIL III, 14618=12758; GZM. V (1897), p. 530—533). Možda je i u ovom slučaju riječ o kohorti I Flavia Hispanorum, koja je, također, bila miliaria, a koju na ovom mjestu spominje gore navedeni natpis.

Jedan posvetni spomenik iz Sopotnice kod Goražda također spominje jednu kohortu bez imena. ⁶¹) S pravom se može reći da se neki od tih nepotpunih natpisa odnose na jedinice čiji je boravak ovdje dokazan preko drugih natpisa, što bi predstavljalo još potpunije dokaze njihove prisutnosti na ovom prostoru.

Otkriveni spomenici spominju razne kategorije vojnih pripadnika. Najviše veterana je iza sebe ostavila VII legija (ukupno 7), dok je najviše potvrda aktivnih vojnika ostavila legija II Adiutrix (ukupno 4). Beneficijarskih natpisa su najviše ostavile legije X Gemina i XIV Gemina (po 3 komada).

Od pomoćnih jedinica najviše potvrda je ostavila cohors I Belgarum (ukupno 10 spomenika). Od svih bosanskohercegovačkih mjesta Ljubuški s okolicom je dao najviše vojnih natpisa (ukupno 37), od čega polovica otpada na pomoćne jedinice. U Bosni i Hercegovini je do sada ukupno pronađeno 97 vojnih natpisa, od čega se 58 odnosi na legije, 33 na pomoćne jedinice i 5 nepoznate pripadnosti.

⁶⁰) CIL III, 10036a=13272; WM. VI (1899), p. 174; *Starinar*, III, s. III, (1922), p. 60; A. Betz, o.c., p. 71, br. 188 (Brekvica); CIL III, 15067; WM. VII (1900), p. 39 Abb 9; A. Betz, o.c., p. 74, br. 270 (Privlica); *Spomenik SKA. LXXVII* (1934), p. 17—18, br. 22 (Makljenovac); *Spomenik SKA. LXXVII* (1934), p. 19; A. Betz, o.c., p. 71, br. 211 (Bosansko Grahovo); CIL III, 14219¹⁵; GZM. XIX (1909), p. 145; A. Betz, o.c., p. 74, br. 283 (Liješće kod Skelana)

⁶¹) CIL III, 8370; GZM. VI (1894), p. 53—54, sl. 1.

Među vojnim pripadnicima bilo ih je raznih kategorija i činova. To su najčešće obični vojnici, od čega 18 pješaka (miles), i 9 konjanika (eques), dok se pripadnici oficirskog čina (centuriones i drugi) spominju na 7 natpisa. U 19 slučajeva spominju se beneficijari koji su pripadali raznim legijskim jedinicama.

Veterana je ukupno registrirano 19. Dok se za aktivne vojnike sa sigurnošću može reći da su na ovom prostoru boravili kao pripadnici posade koja je tu bila stacionirana, s beneficijarima i veteranima nije takav slučaj. Dužnost beneficijara su, uglavnom, obavljali časnici legija koje su bile stacionirane izvan Dalmacije, obično u nekoj od susjednih provincija.

U vrijeme kada je Dalmacija ostala bez legija, ti časnici su dolazili najčešće iz Mezije i Panonje. Obavljali su administrativne, carinske i policijske poslove, brinuli se za državne magacine (horrea) i sl. Njihova boravišna mjesta (stationes) posvjedočena su na više mjesta u ovom dijelu provincije Dalmacije. Redovito su se nalazila na frekventnim komunikacijama, na međuprovincijskim prolazima itd. U nekim slučajevima takve stanice su bile utvrđene i bile su pojačane oružanom posadom.

Prema koncentraciji nalaza beneficijarskih natpisa može se zaključiti da su im se stanice nalazile u sljedećim mjestima: Skelani (8 potvrda), Stolac i Halapići (po 3 potvrde), Livno, Bihać, Glamoč (po 2 potvrde), te u Banjoj Luci i Domaviji (po 1 potvrda). Za sva ova mjesta može se reći da su bila značajna putna, privredna ili granična naselja.

Na beneficijarskim natpisima redovito se navode oznake legija kojoj je dotični beneficijar pripadao. Od tih natpisa posebnu pažnju privlači ovaj iz Banje Luke na kojem se spominje konzularni beneficijar Gornje Panonije (CIL III, 14221). S obzirom na to da je između Dalmacije i Panonije granica prolazila upravo negdje oko Banje Luke, vjerojatno se i u današnjoj Banjoj Luci nalazila beneficijarska stanica. Pašalić je svojevremeno s time u vezi iznio mišljenje da spomenuti dedikant nije bio u službi u ovom mjestu u kojem je postavio žrtvenik.⁶² Međutim, baš zbog toga što je riječ o pograničnom mjestu pojava tog službenika s oznakom druge provincije ne bi trebalo predstavljati nešto neobično, jer se i u drugim pograničnim mjestima na bosanskohercegovačkom području (okolica Domavije kod Srebrenice) spominje visoki funkcioner iz susjedne provincije koji je ovdje službeno boravio (municipalni funkcioneri kolonije Sirmija (GZM. XLVI (1934), p. 14—15; LII (1940), p. 23—26).

Znatan broj vojnih natpisa pripada islužanim vojnicima (veterani). S obzirom na njihov status, nalaz tih spomenika ne predstavlja uvijek pouzdan elemenat za dokazivanje boravka pojedinih jedinica na

⁶² E. Pašalić, o.c., p. 28

određenom području, jer su se veterani nakon otpusta često preseljavali izvan mjesta služenja. Dakako, bilo je i slučajeva da su ostajali baš ondje gdje su dobili otpust, tim prije ako se uz logor nalazilo znatnije civilno naselje, kakvo je, na primjer, bilo u Humcu, gdje su pronađeni ostaci većeg veteranskog groblja, što jasno pokazuje da su se veterani koji su služili ne samo u ovdšnjem logoru trajno naseljavali u ovom naselju.

Kolonija veterana se nalazila i uz logor u Makljenovcu kod Doboja. Tu su se naseljavali isluženi vojnici onih jedinica koje su davale posadu za tamnošnji logor. Sačuvani spomenici pokazuju da je ovo naselje doživjelo procvat krajem II i početkom III stoljeća n. e. Njegovi veterani su, bez sumnje, imali posjede u neposrednoj okolici koja je pružala dobre uvjete za vođenje poljoprivrednog gospodarstva.

Takva naselja su postojala i na drugim stranama današnje Bosne i Hercegovine, odnosno uz svaki logor, kojih je na ovom prostoru bilo nekoliko.

Najveći i najstariji od njih bio je, svakako, logor u Humcu kod Ljubuškog. Ostali su se nalazili u Makljenovcu kod Doboja, u Banjoj Luci (Castra), Šipovu kod Jajca, Velikoj Kladuši i u Lutvinom Hanu na Drini kod Srebrenice. Nijedan od njih nije detaljnije istražen, pa nam o njima manjkaju osnovni podaci.

Već je rečeno da su Rimljani još u toku osvajanja ovih krajeva izgradili prve logore, a neke tek po završetku osvajanja. Podizani su na strateški važnim tačkama, uz komunikacije i rijeke, obično u ravninama i na otvorenim mjestima. Zbog toga nemaju ništa zajedničko domorodačkim utvrđenjima na uzvišenjima, mada su u prvo vrijeme Rimljani koristili i takve strateške tačke.

Prvi rimski logori su i ovdje imali ofenzivni karakter u pacifikaciji zemlje, a tek kasnije, u izmijenjenim političkim uvjetima, dobijaju karakter obrambenih uporišta, kad se stvara čitav lanac većih i manjih logora, zapravo utvrda (castra, castella), naročito u krajevima koji su bili bliže Meziji i Panoniji.

Iz logora u Humcu potječu brojni ostaci koji ukazuju da se tu nalazio logor još u I stoljeću n. e. Natpisi nam govore da su se tu smjenjivale jedinice kroz razdoblje od nekoliko stoljeća, zapravo sve do konca antike. O njegovom izgledu se nešto više zna tek odnedavno, nakon otkopavanja u Gračanima (ukoliko je zaista riječ o logoru). Ustanovljeno je da se logor sastojao od četiri građevine. Središnji objekat je imao površinu od 550 m² i pretpostavlja se da se tu nalazila komanda. Cijeli areal logora je bio opasan kamenim bedemom širine 90 cm. Kako iskopavanja nisu privedena kraju, još uvijek nam nedostaju osnovni podaci o ovome logoru.^{62a)}

^{62a)} *Arheološki pregled*, 22 (1981), p. 63—65; I. Bojanovski, *Djela ANUBiH* knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, sv. 6, Sarajevo 1988, p. 366—367.

Pojedini spomenici otkriveni u okolici Humca, ipak nam ponešto govore o sadržaju humačkog logora, kao i o susjednom vetersanskom naselju. Jedan natpis potvrđuje postojanje hrama koji je bio posvećen božanskom paru Liberu i Liberi, čije je održavanje spadalo u brigu tamošnje posade (CIL III, 8484). Svakako je tu bilo i drugih pratećih sadržaja, kao i u civilnom naselju iza kojeg je ostala velika nekropola sa spomenicima koji pokazuju visok standard njegovih stanovnika, to jest bivših legionara i pripadnika pomoćnih jedinica.

U humačkom logoru su boravile brojne jedinice. Od legija tu je potvrđen boravak legio VII Claudia p. f., legio XI Claudia p. f., legio IV Flavia, legio VIII Augusta, legio I Adiutrix i legio II Adiutrix. Od pomoćnih jedinica boravila je cohors VIII voluntariorum, cohors I Belgarum, cohors III Alpinorum, cohors I Bracaraugustanorum i cohors I Lucensium.

Već smo spominjali Pačovo mišljenje da je ovaj logor pripadao lancu utvrđenja, tzv. dalmatinskog limesa iz vremena kada su Rimljani čvršće držali samo obalni pojas.⁶³⁾ To je dosta vjerojatno, jer kada su Rimljani obezbijedili zemlje sve do Dunava, dalmatinski logori gube strateški značaj, da bi mnogo kasnije, kada su prve obrambene linije na Dunavu počele popuštati pod pritiskom barbara, dalmatinski logori opet povratili svoj značaj. Vjerojatno je i Mogorjelo tada steklo obrambeni značaj, mada su se njime u vezi još mnoga pitanja neriješena.⁶⁴⁾

O ostalim logorima u Bosni i Hercegovni imamo malo podataka. Već je rečeno da su u logoru na Makljenovcu boravili pripadnici pomoćnih jedinica (cohors I Belgarum, cohors I Flavia Hispanorum, zatim posada jedne nepoznate legije i neka cohors miliaria). U posljednje vrijeme vršena su istraživanja koja su, na primjer, pokazala da su zidovi ovog logora bili debeli 1,5 m, uglovi su bili zaobljeni, uz istočna vrata stajala je četvrtasta kula itd. Dokazano je da se civilno naselje nalazilo tik uz logor, u koje su se svakako naseljavali isluženi vojnici iz tog logora (O svemu ukratko: Arheološki pregled, 8 (1966), p. 122—124).

Logor u Banjoj Luci je, također, malo istražen, pa nam i o njemu manjkaju osnovni podaci. Ne zna se ni kada je podignut, ni koje su jedinice u njemu boravile. Pouzdano je samo to da se nalazio na lijevoj obali Vrbasa, na mjestu današnjeg kaštela, o čemu govore sporadični nalazi iz rimskog doba u tom arealu.⁶⁵⁾ Svakako i naziv putne stanice Castra na cesti Salona — Servitium, koja se

⁶³⁾ K. Patsch, GZM. XXVI (1914), p. 158.

⁶⁴⁾ Šire o ovom problemu s popisom literature: GZM. n.s. XXIV (1969), p. 137—163.

⁶⁵⁾ O logoru: V. Skarić, Banja Luka i njena okolina u davnini, *Otadžbina*, Banja Luka 1924, p. 32—33; E. Pašalić, o.c., p. 24, 98—99.

identificira sa današnjom Banjom Lukom, upućuje na postojanje vojnog logra koji je svojim sadržajem dao ime civilnom naselju izniklom uz logor.⁶⁶⁾

Logor u Šipovu kod Jajca nalazio se na lokalitetu Gromile. Prema nekim mišljenjima, izgrađen je krajem I ili početkom II stoljeća. U doba krize pretvoren je u refugij. Odavdje potječe i dio natpisa koji predstavlja počasni spomenik podignut Gaju Miniciju Fundanu, legatu legije XV Apollinaris.⁶⁷⁾

Koje su sve jedinice ovdje boravile i do kada ostaje nam nepoznato jer se na tom mjestu nisu vršila sistematska istraživanja. Od pomoćnih jedinica dokazan je boravak cohors III Alpinorum, ali svakako treba voditi računa i o gore spomenutom natpisu u kojem se spominje legat legije XV Apollinaris.

Logor u Lutvinom Hanu na Drini kod Srebrenice nalazio se na važnoj strateškoj poziciji uz komunikaciju. Ostaci ruševina ukazuju i na postojanje civilnog naselja koje je izraslo uz logor. Ni ovaj logor nije istražen, pa nam manjkaju osnovni podaci o njemu.⁶⁸⁾

Nalaz opeke sa žigom legije XIV Gemina u Velikoj Kladuši dokazuje da se i tu nalazio logor međutim, o njemu nemamo nikakvih drugih podataka. Jedan logor se svakako nalazio i u okolici današnjeg Bihaća (u Privilici ili Golubiću), jer je na tom prostoru nađeno nekoliko vojničkih natpisa, kao legionarskih tako i onih koji su pripadali vojnicima pomoćnih jedinica. S obzirom na to da odavde potječu čak četiri legionarska natpisa, može se pretpostaviti da se tu nalazio znatniji logor, što hi njegovo postojanje opravdala i geografska pozicija u odnosu na lanac logora u tom dijelu provincije Dalmacije i susjedne Panonije.

Osim logora, postojao je i veliki broj utvrđenja u kojima je posada pojedinih odjeljenja vršila stražarsku službu. Ta utvrđenja su se, uglavnom, nalazila uz komunikacije, na važnijim prijevojima, iznad pojedinih naselja, te u rudarskim područjima. U Bosni i Hercegovini ih je do sada registrirano preko 60. Neka od njih potječu iz ranog carskog doba, ali ih je veći broj koji pripadaju razdoblju III i IV stoljeća, kao i iz doba kasne antike. U ovom posljednjem slučaju uglavnom je riječ o refugijama.

Neke od ovih utvrda bile su podignute na mjestima ranijih gradinskih utvrđenja, u gušće naseljenim krajevima i na pravcima novoizgrađenih putnih pravaca. U kasnije doba, uz svako naselje se nalazilo utvrđenje, obično na uzvišenju, koje je u doba prodora barbara imalo izuzetno važnu ulogu za obranu mjesnog stanovništva.

⁶⁶⁾H. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, XVII; K. Miller, *Itinera Roma*, Stuttgart 1916, p. 478.

⁶⁷⁾D. Sergejevski, *GZM*. XXXVIII (1926), p. 156.

⁶⁸⁾E. Pašalić, o. c., p. 98—99.

Boravak vojske na ovom prostoru nije bio isključivo vezan za čuvanje bezbjednosti. Vojska je korištena i kao radna snaga za gradnju putova, utvrđenja i za druge korisne poslove, odnosno za sve ono što je u ma kojem obliku koristilo vojnoj bezbjednosti. U tom pogledu, ceste su imale prioritet, jer je u određenoj mjeri svaka od njih imala vojni karakter, da olakšaju vojne akcije i pokrete, ili da obezbijede sigurnost osvojenih krajeva. Iz tih razloga većinu cesta u Dalmaciji, a to znači i u Bosni i Hercegovini, izgradile su vojne jedinice i to još u doba ranog Carstva, u vrijeme Augusta i Tiberija. Njihovi graditelji su bili pripadnici VII i XI legije, koje su u to doba boravile u Dalmaciji. I kasnije reparacije ili gradnje također su bile djelo vojske. O vojnom karakteru tih cesta govore brojni natpisi (miljokazi) kao i brojne stražarnice podignute uzduž pojedinih dionica.⁶⁹⁾

Vojne jedinice s ovog područja bavile su se i drugim proizvodnim djelatnostima. Neke od njih su imale svoje vlastite ciglane. O tome govore opeke koje nose žigove pojedinih jedinica koje su bile stacionirane na ovom području (ukupno sedam nalaza). Takva ciglana je bila u Vitini kod Ljubuškog, u kojoj je radilo odjeljenje legije IV Flavia.⁷⁰⁾ Iz Ljubuškog potječu dva nalaza opeka sa žigom legije VIII Augusta. Opeke su, bez sumnje, korištene za potrebe logora u Humcu, za obližnje civilno naselje, ali svakako i za potrebe šire okolice.

Opeke sa žigom vojne jedinice pronađene su i u Velikoj Kladi. To dokazuje postojanje vojne ciglane i u ovom dijelu Bosne i Hercegovine. Žig se odnosi na odjeljenje legije XIV Gemina.⁷¹⁾ Može se pretpostaviti da je takvih ciglana bilo još na ovom prostoru, ali nam o njima manjkaju podaci, pa je teško nešto pouzdanije reći.

Bilo je, dakako, i civilnih ciglana i to u daleko većem broju nego je slučaj sa vojnim. Takve ciglane su proizvodile i drugi materijal za široke potrebe urbanih sredina, kojih je u unutrašnjem dijelu Dalmacije bio veliki broj, što većih (Delminium, Domavia, Castra, Aquae S..., itd.), što manjih (putne stanice i obična naselja). Postojanje takvih ciglana je dokazano u Pijavicama kod Jajca, Grudama na Sovičkom polju, u Sarajevu, Lješanskom polju kod Skelana, u Bugojnu, Eminovu Selu na Duvanjskom polju itd.⁷²⁾

Gusti raspored stražarnice (castella, burgi, speculae) uz ceste govori i o velikoj nesigurnosti koju su stvarali od razbojnici (latrones, grassatores). U njihovom suzbijanju veliku ulogu su imala i pojedina vojna odjeljenja, osobito ako su bile u pitanju magistrale, rudnici i sl. Postojala je i redovna prometna policija (stationarii),

⁶⁹⁾ E. Pašalić, o.c., passim, naročito 95; *Godišnjak*, XV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 13, ANUBiH, Sarajevo 1977, p. 63—146.

⁷⁰⁾ K. Patsch, *Herzegowina*, p. 116; E. Pašalić, o.c., p. 83.

⁷¹⁾ V. Radimsky, *WM. III* (1895), p. 294—295; K. Patsch, *WM. III* (1895), p. 527; E. Pašalić, o.c., p. 83.

⁷²⁾ O tome više: E. Pašalić, o.c., p. 83.

* * *

Na osnovi do sada iznesenog, može se reći da su i na bosanskohercegovačkom području vojni pripadnici predstavljali pouzdan sloj stanovništva koji je imao aktivnu ulogu u svim oblicima života srednje u kojoj su boravili. Njihova prisutnost, bilo u gradu ili selu, davala je poseban ton javnom, kulturnom, privrednom i političkom životu. Po pravilu, to su bili najaktivniji nosioci i zagovornici svega što je bilo rimsko. Na njih se gledalo kao na povlašteni sloj građana koji su raznim beneficijama kao takvi bili priznati i od strane države. Zato je prisutnost vojnih osoba u svim sredinama imala dalekosežne posljedice.

Islužena vojna lica koja su se naseljavala u neka od ovdašnjih naselja često su spadala u red najvažnijih građana. Takvi su obavljali visoke municipalne ili svećeničke službe. Imamo slučaj nekog Publija Elija Klemensa, veterana iza kojeg su ostale dvije posvete iz Rogatice, od kojih jedna navodi da je dotični bio duovir (CIL III, 8366). Takvih slučajeva je svakako bio veliki broj i u drugim mjestima, jer su veterani predstavljali najlojalniji sloj rimskih građana po provincijama. Općenito, i ovdje su vojnici, aktivni ili veterani, bili pioniri romanizacije i imali su prednost u odnosu na trgovce, privrednike i administratore, koji po ovome pitanju na ovome prostoru nisu stekli onaj i onoliki značaj kao u drugim krajevima ove provincije, ili u drugim zemljama u kojima su vladali drugačiji društveno-politički odnosi, proistekli iz specifičnih okolnosti privođenja pod rimsku vlast.

Enver Imamović

THE TRACES OF THE ROMAN MILITARY UNITS ON THE TERRITORY OF THE PRESENT BOSNIA AND HERZEGOVINA

S u m m a r y

A considerable number of monuments that proved the presence of the Roman army in several centuries was found in Bosnia and Herzegovina. The stay of the ten legions was proved (legio VII Claudia p.f., legio XI p.f., legio I Adiutrix, legio II Adiutrix, legio I Italica, legio X Gemina, legio XIV Gemina, legio VIII Augusta, legio V Macedonica, and legio IV Flavia). From the ranks of the auxiliary forces the presence of six cohorts was affirmed (cohors

III Alpinorum, cohorts I Belgarum, cohorts I Lucensium, cohorts VIII voluntariorum, cohorts I Bracaraugustanorum), and from the cavalry troops the presence of the ala Claudia nova was established.

The legion VII Claudia p.f. was proved on ten monuments. The nine of them came from the vicinity of Ljubuški, and the tenth one from Vaganj near Jajce. On the latter one a centurion was mentioned, and on the former ones veterans.

The XI legion left behind it 7 proofs of its presence. Two of them came from Ljubuški and its vicinity. One of them mentioned the centurion, and the other a flag-bearer. Three findings came from the Drina River (Voljevica and Skelani), and one of each from Glamoč and Halapići, where beneficiaries had been mentioned.

The legion IV Flavia was confirmed with a single inscription. It is a brick with a stamp found at Vitina near Ljubuški. The members of the legion I Adiutrix left behind them five confirmations. The three came from the vicinity of Ljubuški, and one of each from Skelani and Bihać. The inscriptions from Ljubuški mentioned the active soldiers, and those from Skelani and Bihać the beneficiaries.

The legion II Adiutrix was confirmed in four inscriptions (Humac, Zenica, Glavatičevo and Golubić). All the cases included the active soldiers. The legion I Italica was confirmed with the two beneficiary inscriptions, found in Stolac and at Skelani. The members of the legion VIII Augusta were confirmed in 4 monuments. The inscription from Letka at the Duvanjsko polje (the Field of Duvno) mentioned active soldiers, whereas the confirmations from Humac related to the bricks with this legion's stamp. The findings from Hadžići and Švrakino selo near Sarajevo mentioned veterans.

The legion X Gemina left behind itself 3 inscriptions. Two came from Skelani, and the third one from Lipa at the Duvanjsko polje. In two cases the veterans were mentioned, whereas the third inscription was incomplete. The legion XIV Gemina was confirmed with four monuments. Two came from Stolac, and the other two, one of each, from Halapići and Velika Kladuša. The first three mentioned beneficiaries, whereas the one from Velika Kladuša represented the brick with legion's stamp.

The legion V Macedonica was confirmed in two monuments. The both came from Skelani, and mentioned beneficiaries.

The auxiliary cohorts also left many traces behind them. The presence of 7 cohorts and one ala was confirmed. The cohorts III Alpinorum left 7 confirmations (6 from the vicinity of Ljubuški, and one from Šipovo near Jajce). The cohorts VIII voluntariorum was confirmed in 4 monuments. Two of them were found at Halapići, and the other two in the vicinity of Ljubuški. The presence of the cohorts I Belgarum was confirmed in 9 monuments. The first eight came from the vicinity of Ljubuški, and the last one is from Usora

near Doboj. The cohorts I Bracaraugustanorum was confirmed in 3 monuments, all of them from the vicinity of Ljubuški. The cohorts I Flavia Hispanorum was confirmed with a single monument, found at Makljenovac near Doboj. The cohorts I Lucensium left behind it 3 monuments, all of them from the vicinity of Ljubuški.

The members of the unit ala Claudia nova left behind them a single monument. It was found at Golubić near Bihać. It must have been the major military camp through which many units had passed further on.

Up to the present, the total of 97 military inscriptions were found in Bosnia and Herzegovina. The legions were represented in 58, and the auxiliary units in 33 of them. 18 monuments mentioned common soliders (miles), 9 cavalry troops (eques), and 7 centurions. There were 19 monuments that mentioned the beneficiaries and the same number of them mentioned the veterans. The town of Ljubuški with its vicinity gave the largest number of inscriptions, which could be taken as a proof that it had been the site (at Humac) of the permanent military camp during several centuries.

The presence of soldiers in the territory was not exclusively connected with the maintaining of security. The army was a useful labour force, which, among other things, built the largest number of roads, strongholds etc. The army played an important role in resolving the intertribal disputes, in maintaining the law and order etc. The veteran soldiers, settled in urban places in the territory, represented the most loyal and reliable level of the Roman citizens in any situation. Together with the active soldiers they were the pioneers of Romanization. For that reason, their presence left a deep impact on all the aspects of life of the then inhabitants of Bosnia and Herzegovina.

UDK 908 (497.15 Trebinje) »04/14« (091)

Duro Tošić

SREDNJOVJEKOVNA ŽUPA TREBINJE

(istorijsko-geografsko-topografski osvrt)

Ako se izuzmu sitnija istraživanja arheološkog, etnološkog i onomastičkog karaktera, obavljena na njenom području, istorijska prošlost srednjovjekovne župe Trebinje nije dosad posebno obrađivana. Doda li se takvoj konstataciji i postojanje prilično bogate i raznovrsne građe iz Dubrovačkog arhiva, mogućnost jednog cjelovitijeg istorijsko-geografsko-topografskog prikaza ove župe postaje realnija. Stoga i ovaj rad predstavlja pokušaj da se na osnovu spomenute literature i neobjavljene arhavske građe rekonstruiše takav prikaz.

*

*

*

Travunija ili trebinjska oblast je jedna od prvih teritorijalno-političkih jedinica formirana po doseljenju Slovena na Balkansko poluostrvo. Do XI vijeka igrala je značajniju ulogu od susjednih oblasti, Duklje i Raške, pod čiju vlast je kasnije potpala. U djelu vizantijskog cara K. Porfirogenita nalazimo najstariji naziv za nju: Terbunia¹⁾. U Ljetopisu popa Dukljanina javlja se pod imenom Terbunia (latinska redakcija), te Tribine ili Tribigna (talijanska redakcija).²⁾

¹⁾ Vizantiski izvori naroda Jugoslavije II, Beograd 1959, 34.

²⁾ F. Sišić, Letopis popa Dukljanina, Beograd—Zagreb 1928, 320—323.

U dokumentima Rimske kurije sreće se kao Tribunia,³⁾ a u službenim dokumentima dubrovačke kancelarije kao Tribigne.⁴⁾

U srpskim srednjovjekovnim poveljama (titulama vladara) spominje se pod imenom Travounia, Trevounia i Trovounia,⁵⁾ a u aktima koji su pisani u kancelariji bosanskog kraljevstva kao Trebinje.⁶⁾

I najstariji pomen Trebinja na spomenicima materijalne kulture srećemo na nadgrobnoj ploči trebinjskog župnika Grada iz XII vijeka.⁷⁾

Ovoliko različitih imena u izvorima razlog je za formiranje triju pretpostavki u istoriografiji:

1) da je riječ Travunija (Tribunia, Terbunia, Trebinje) rimskog porijekla,

2) da je ilirskog porijekla i

3) da je to slovenska riječ.⁸⁾

Čini se, ipak, da je ova posljednja i najvjerojatnija. Mišljenje S. Novakovića da je ime grada »Trebinje« nastalo od slovenske riječi *trebište* — kako su sloveni nazivali zatečena rimska crkvišta — sugeriše mogućnosti da naziv Travunija ima istu jezičku osnovu kao i njen politički centar *Trebinje*.⁹⁾

Car K. Porfirogenit u X vijeku piše: »Od grada Kotora počinje arhontija Terbunia i prostire se do Dubrovnika, a u njenim gorama graniči se sa Srbijom«, dok pop Dukljanin, dva stoljeća kasnije, nabraja glavne župe Tribunie.¹⁰⁾ Noviji istoričari (K. Jireček, F. Rački, A. Figurić, V. Čorović, J. Dedijer, E. Richter, N. Z. Bjelovučić i I. Sin-

³⁾ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967, 109.

⁴⁾ Historijski arhiv Dubrovnik (HAD): Div. Not. V fol. 81', 20. VIII 325; HAD: Consilium Rogatorum (Cons. Rog.) IX fol. 214', 6. XII 1448; Div. Not. XXXIII fol. 69, 6. XII 1488; Div. Not. XLI fol. 93, 17. III 1466 i dalje.

⁵⁾ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/1*, Beograd 1929, 11 br. 13, 4. II 1234; 14 br. 15, prva polovina 1288.

⁶⁾ Lj. Stojanović, *SSPP I/1*, 79 br. 83, 10. IV 1378.

⁷⁾ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo 1964, 12—13.

⁸⁾ A. Figurić, *Trebinje nekada i danas*, Ljubljana 1939; K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 65—66; *Istorija Crne Gore I*, Titograd 1967, 332; E. Arnautović, *Oblici imena oblasti i grada Trebinje u srednjovjekovnim izvorima*, *Tribunia 1*, Trebinje 1975, 97.

⁹⁾ S. Novaković, *Srpske oblasti X i XII veka*, *Glasnik SUD*, 1880, 20; *Istorija Crne Gore I*, 332.

¹⁰⁾ Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, 34; F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, 326.

dik) donose daleko više podataka o tome.¹¹⁾ Iako se u pogledu utvrđivanja njenih granica uvijek ne slažu, ipak se na osnovu njihovog kazivanja u glavnim crtama može zaokružiti teritorija koju je obuhvatala trebinjska oblast. Granica joj je išla od Risna prema sjeveroistoku na Ledenice i Grahovo, pa preko Riđana, obuhvatajući Nikšić s njegovim poljem i brdom Budošom, odakle je skretala sjeveroistočno na Taru i išla njome do sastava s Pivom i dalje pritočicom Sutjeskom do izvora Neretve. Od izvora Neretve nastavljala je put planinskim kosama iznad Ljubinja na Popovo polje, čijim se istočnim rubovima, preko Dubrovačke rijeke, spuštala u prvo vrijeme do samog Boninova. Odmah niže Dubrovnika trebinjska granica je produžavala morskom obalom do Risna u Boki kotorskoj.

*
* *
*

Oblast Travunija se dijelila na župe, od kojih pop Dukljanin u svome Ljetopisu prepoznaje sljedeće:

1. Libomir — sada Ljubomir
2. Vetanica — sada Fatnica
3. Rudina — sada Rudine
4. Crusevica — sada Kruševica
5. Urmo — sada Vrm (Korjenici)
6. Ressenica — sada Risan
7. Draceviza — sada Dračevica
8. Canale — sada Konavle
9. Cernoviza — ranije Žrnovica,
10. danas Župa.¹²⁾

Premda se vrlo malo zna o njenom unutrašnjem uređenju, o nekoj organizaciji državne uprave i Dukljaninovoj Travuniji kao organizovanoj državi ne može se govoriti. Prije bi se moglo slutiti o začecima takve uprave, koja će se docnije, i pod drugim uslovima, vrlo brzo razviti u organizovanu političku vlast — državu.

U kasnom srednjem vijeku (XIV i XV stoljeće) mnogo se rjeđe spominje šira trebinjska oblast ili kneževstvo (contrata Tribigne; comitatum Tribigne) nego li župa Trebinje (iuppa Tribigne;

¹¹⁾ K. Jireček, Istorija Srba I, 112—113; F. Rački, Hrvatska prije XII vijeka glede na zemljišni opseg i narod, *Rad JAZU LVI*, Zagreb 1881, 70; A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 18; V. Čorović, Istorija Bosne 1940, 118—119; J. Dedijer, Hercegovina, *Naselja srbskih zemalja VI*, Beograd 1909, 107; E. Richter, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, GZM, Sarajevo 1905, 298; N. Z. Bjelovučić, Zahumska pravoslavna episkopija u XIII i XIV vijeku, Dubrovnik 1938; I. Sindik, Dubrovnik i okolina, Beograd 1926, 10.

¹²⁾ F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, 326.

xupa Trebigne).¹³⁾ Gdje se nalazila i koji je prostor na području Travunije obuhvatala trebinjska župa danas se sa priličnom sigurnošću može ustanoviti.

Njena zapadna granica se sačuvala u živoj uspomeni naroda kao »granica državi nekakvo Ivan-bega, prema Hercegovini«. ¹⁴⁾ Tako je, negdje u ranijim periodima srednjeg vijeka, došlo do pobijanja posebnih graničnih kamenova na preko 50 kilometara dugoj graničnoj liniji, o kojima je još početkom XVII vijeka detaljno govorio mljetski opat M. Orbin.¹⁵⁾ Na osnovu narodne tradicije i zabilješki u Orbinovom *Kraljevstvu Slovena*, arheolozi su u novije vrijeme do u tančine ispitali ovu »zemaljsku« granicu između ranofeudalnih tvorevina Huma i Trebinja. Ona je polazila sa brda Trubara — na troredi bilečkog, trebinjskog i ljubinskog kraja — i spuštala se preko Zelenog gumna u Zagori na Zbornu gomilu ispod sela Luga, na desnoj obali Trebišnjice, gdje se i danas nalazi jedan od pobodenih kamenih stubova s čije su sjeverne strane isklesani krstovi iste stilizacije kao i na drugim kamenim međašima. Granica je sa Zborne gomile išla na naopako okrenuti rimski miljokaz u selu Đedićima, a potom na krst pod brdom i selom Humom, stižući odatle na brdo Čulu iznad Začule. Sa Čule je silazila na Jačišta, blizu sela Nenovića, o čemu svjedoči kameni stub s istim krstom kakvi su oni u Đedićima i Lugu. I, najzad, završavala se na uzdigutoj stijeni nad izvorom Duboravčke rijeke (Omble), koja se zove Golubov kamen i čuva uspomenu na granicu spomenutog »Ivan-bega prema Hercegovini«. ¹⁶⁾

Južna granica trebinjske župe poklapala se dobrim dijelom s današnjom dalmatiskom međom — tačnije, počinjala je od Golubovog kamena i išla na Štrbicu i Vrašticu, te preko Carine (danas Ivanjice) stizala u Mićinu gustijernu. Graničeći odatle Površ, spušta se jugoistočno preko visova: Bijelog kamena, Pećine, Kule, Stubice, Zvijezde, Malaštice, Vidova groblja, Gradine, Prosjeka do ispod Stapi-brda. Odatle savija na istok preko Krsca, Nikolje doline, Vlaškog opasaonika na Ivanj-krst, pa preko Lančevca i Krivog dola, prihvaćajući Ziravicu, silazi na Stražnicu.¹⁷⁾ Od Stražnice je skretala naglo na sjeveroistok, preko Riđe i Milovan-dola na brdo Stubicu. Tu gra-

¹³⁾ Div. Not. V fol. 81', 20. III 1325; Cons. Rog. IX fol. 214', 6. XII 1448; Div. Not. XLIX fol. 93, 17. III 1466.

¹⁴⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini, *Srpski etnografski zbornik V, Naselja 2*, Beograd 1903, 1151.

¹⁵⁾ M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 193.

¹⁶⁾ Ovu granicu je identifikovala ekipa arheologa iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Zavičajnog muzeja u Trebinju (T. Glavaš, Đ. Odavić, M. Sivrić i P. Anđelić). P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, *Tribunia 5*, Trebinje 1983, 70. Do nešto drugačijeg rezultata ove granice došao je Lj. Sparavalo, (O graničnom kamenju između srednjovjekovnog Huma i Zete, *Istorijski glasnik*, 1—2, Beograd 1979, 89—95) koji tvrdi da je prolazila od Golubovog kamena preko Jačišta u Nenovićima i izlazila na lijevu obalu Trebišnjice u mjestu Bòčin laz kod Ježevog brda.

¹⁷⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1107—1108.

nica ostavlja Površ i nastavlja kroz Vrsinje (Zupce). Probijajući se južnim rubom ravnice Dubrave i uskim kanjanom nekadašnje rječice Sutjeske,¹⁸⁾ izbijala je preko visa Konjušnica u mjesto Cerovac pod sjenokosom.

U Cerovcu je završavala južna i poičnjala istočna župska granica, koja je preko Debelog brijega, Ruđin-dola i Kokotove gradine izlazila na Lijepi vrh na desnoj obali Trebišnjice. Iz Lijepog vrha skretala je sjeverozapadno na Rujevu glavicu i Kravicu i dospijevala iznad srednjovjekovnog sela Jasen.¹⁹⁾

Iznad Jasena se spuštala sjeverna granica župe na brdo Gljivu, a potom se dizala na Kamenu glavicu i planinu Leotar, odakle je nastavljala zapadnom međom Bilečkih Rudina ispod Lipovca, pa preko Lainena i sela Aljetića izlazila na Klenak, koji se nalazi na jugozapadnoj strani Ljubomirskog polja. Granica je sa Klenka produžavala dalje, na selo Grkavce i Tromeđu, te savladavši uspon Turjak išla zapadnim rubom Osoja i preko Smajilovog dola i sela Bodiroge pela se na tromeđu bilečkog, trebinjskog i ljubinskog kraja na spomenutom brdu Trubar.²⁰⁾

Na ovom prostoru primjećuje se manje, i danas prepoznatljive cjeline — Šuma, Površ, Vrsinje (Zupci), Trebinjsko polje, Pobrđe i Lug — koje su se još u dubokoj prošlosti formirale kao posebni distrikti unutar trebinjske župe.

*
* *
*

Šuma Šuma je bila najzapadniji dio trebinjske župe. Istočna joj je granica, prema Površi, išla od Mićine gustijerne na dalmatinskoj međi preko brda Vlačice, zatim oko Tresibroda pa, pošto Tresibrod ostavi Površi, savijala naglo na istok i obuhvatala selo Sparožiće, odakle je skretala sjeverno ispod manastira Duži, a potom istočno ispod Dražinog Dola, gdje se hvatala Trebinjskog polja i išla njegovim krajem do u Trebišnjicu, čijom je lijevom obalom stizala do mjesta Oliverina. Zahvaljujući nekadašnjem obilju šume čitav ovaj kraj je i dobio ime.²¹⁾

Na području šume trebinjske, u srednjem vijeku se spominju ova mjesta: Bjelač, Taleža, Svinja (revo), Klikovići, Gola Glavica, Sparožići, Orah, Zasjek, Začula, Planik, Obrće, Vlačica, Uskoplje i Ledence.

¹⁸⁾ »... in Dubrava prope Tribinum«. HAD: Liber Malificiorum (Lib. Mal.) I fol. 62, 28. XII 1402; »... In Dubrava Tribineo«. HAD: Lamenta de Foris (Lam. de For.) II fol. 6, 6. XI 1410; (»... in Tribigne in Suttischa«. Lam. de For. VII fol. 44, 4. VIII 1426.

¹⁹⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1108.

²⁰⁾ J. Dedijer, Bilečke Rudine, *Srpski etnografski zbornik V, Naselja* 2, Beograd 1903, 797, 813—814.

²¹⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1109, 1118.

Između Trebišnjice i dubrovačke ceste, na udaljenosti 300—400 metara do rijeke, nastalo je selo Bjelač, koje se spominje katkad i kao široka oblast.²²⁾ Prostrani pašnjaci oko sela omogućili su da se u njemu vrlo rano razvije stočarstvo.²³⁾

U savremenom pravoslavnom groblju ovoga sela nalazi se kamena grobna gomila na čijem je vrhu bila mala usuvo zidana crkvića, čiji se temelji i danas raspoznaju.

Zapadno od Bjelča, na lijevoj oblasi Trebišnjice, na lokalitetu Grabovica, stoji još jedna grobna gomila sa tričetiri slomljena stećka ispod kojih se vide ljudske kosti. Predanje kaže da su se na tom mjestu sreli svatovi, potukli i izginuli, a djevojke skočile u Trebišnjicu i utopile se.²⁴⁾

Sjeverozapadno od manastira Duži, na ravnom, golom i krševitom mjestu ležalo je selo Taleža (Tales, Talex, Thales), u kome je pronađena statua boginje Dijane, čiji je kult kod Ilira bio jako raširen.²⁵⁾ Stanovnici Taleže bili su podanici vlasteoske porodice Preljubović, a bavili su se uzgojom vlastite i napasanjem tuđe stoke, te otmicama i krađama na putu.²⁶⁾

Taleža ima srednjovjekovno groblje s brojnim i dobro očuvanim stećcima, od kojih je većina ukrašena. U groblju je srušena jednobrodna crkva Sv. Nedjeljke koja je, vjerovatno, građena 80-ih godina XV vijeka na temeljima starije crkve.²⁷⁾ Ona je bila, izgleda, živopisna: stariji ljudi u selu i danas pričaju da su zidovi crkve bili »obojeni« i da su na malteru bile »ikone«.²⁸⁾

Na udaljenosti od 25 minuta hoda sjeverno od današnjeg sela Cerovac, blizu karavanskog puta za Dubrovnik, nalazi se selište Svinjâ, na mjestu istoimenog srednjovjekovnog naselja, koje se ponekad zove i Svinjarevo.²⁹⁾ U vrijeme dok je trebinjska župa ulazila u sastav

²²⁾ »... de Tribinio contrate Bielec« HAD: Diversa Cancellariae (Div. Canc.) XXXII fol. 36', 9. IV 1397.

²³⁾ Div. Canc. XXXII fol. 36', 9. IV 1397; Div. Canc. XLVI fol. 133, 14. II 1430.

²⁴⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske, *Tribunia* 5, Trebinje 1979, 96.

²⁵⁾ K. Patsch, Prilozi našoj rimskoj povijesti, GZM, Sarajevo 1910, 199—200.

²⁶⁾ G. Čremošnik, Kancelariski i notarski spisi I (1278—1301), Beograd 1932, 144, 22. IV 1285; Div. Canc. XXXV fol. 87, 13. VIII 1404; Lam. de For. III fol. 67, 26. IV 1413; Lam. de For. IV fol. 264', 14. XI 1420; fol. 326, 5. X 1421; fol. 336', 27. X 1421; fol. 390', 18. I 1422; Lam. de for. 25, 15. III 1422; fol. 109, 22. XI 1422 Lam. de For. XV fol. 228, 4. VIII 1442; Lam. de For. XLV fol. 82, 10. X 1474.

²⁷⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 101, 104.

²⁸⁾ Z. Kajmaković, Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971, 311.

²⁹⁾ Div. Canc. XIV fol. 132', 14. I 1345; Div. Canc. XXIII fol. 153', 2. XI 1372; Div. Canc. XXXII fol. 78, 25. VIII 1397; Lam. de For. XXIV fol. 110, 14. II 1451.

nemanjićke Srbije, Svinjâ je bila važno središte srpskih velikaša Nenada Strahinića i Vojislava Vojinovića i karavanska stanica do koje su vlasli donosili robu.³⁰ Na to vrijeme podsjećaju i sačuvani zidovi srednjovjekovnih kuća u ovom selištu, oko koga ima dosta hrastove šume, pogodne za uzgoj svinja, po čemu je, vjerovatno, i staro selo dobilo ime.³¹)

Prema narodnom predanju, stanovnici Svinjâ su se, da bi se sklonili od karavanskog puta i napada hajduka, iselili u Cerovac. To kao da potvrđuje i srednjovjekovno groblje, na kilometar sjeverno od Cerovca, a bliže Svinjâ, u koje su sahranjivani žitelji ove raselece. U njemu nema nijednog stećka, već samo petnaest grobova prekrivenih manjim, amfornim kamenim pločama, koje Obren Đurić—Kozić naziva »poklopnicama«.³²) Na ovim grobovima se sa istočne strane uzglavlja primjećuju plitko urezani i jedva vidljivi ravnokraki krstovi. Tako obilježavanje grobova, zapaženo jedino još u groblju sela Orah, ne pomaže mnogo u datiranju vremena nastajanja ovakvih nekropola, koje možda i ne potiču iz srednjeg vijeka, nego iz nekog kasnijeg perioda.³³

U podnožju obronaka brda Stražnica, zvanog Kličanj, razvilo se selo Klikovići, u čijem se današnjem pravoslavnom groblju vidi srednjovjekovna nekropola s devet stećaka i ostacima male, usuvo zidane crkvice.³⁴)

Istočno od Klikovića, na prisojnim padinama Gradišta, Đukovice i Ilijine glavice, leži selo Gola Glavica koje je, vjerovatno, dobilo ime po golim, šumom neobraslim glavicama oko sebe.³⁵) U selu su, pored ostalih, živjeli i ljudi trebinjske vlastele Poznanović, od kojih su dubrovački podanici iz Župe uzimali zemlju u zakup i na njoj sijući ječam.³⁶) Poslije pada trebinjske župe pod tursku vlast (1465), pojedinci iz ovog sela su hvatali kao ropci susjedno stanovništvo i prodavali ga Turcima.³⁷)

Jugoistočno od sela, na mjestu zvanom Gumnište, nalazi se srednjovjekovno groblje sa četrnaest stećaka i ruševinama jedne male crkvice.

³⁰) J. Gelcich, Monumenta Ragusina, Libri Reformationum II, Zagreb 1882, 5, 19. IX 1347; Div. Canc. XIV fol. 132', 14. I 1345.

³¹) Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 86.

³²) O. Đurić—Kozarić, Šuma, Površ i Zupci 1179—1180.

³³) Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 86.

³⁴) »... de Cliceovichi«. Lam. de For. L fol. 183—183', 8. I 1485. O ostacima materijalne kulture u Klikovićima: Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 88—90.

³⁵) O. Đurić—Kozarić, Šuma, Površ i Zupci 1174.

³⁶) Lam. de For. XLI fol. 204, 16. IV 1469; fol. 205', 18. VI 1469.

³⁷) Lam. de For. XXXVIII fol. 77', 26 — XI 1466; Lam. de For. L fol. 100—101, 21. III 1483.

Sjeverno od sela, na Ilijinoj glavici, drugo je srednjovjekovno groblje u kome nema stećaka, ali mu je na sredini velika kamena grobna gomila, s čije je zapadne strane usječena crkva Sv. Ilije. Crkva je podignuta 1481. godine, na mjestu gdje je i ranije postojala manja crkvića.³⁸⁾ Nju je, prema narodnom sjećanju, podigla stara porodica Vučetić, koja je nekada bila »najjača zadruga i najbogatija porodica u celom kraju.«³⁹⁾

Na srednjovjekovnom putu koji je vodio iz Trebinja u Dubrovnik, iza Gluhe smokve, nalazio se klanac Radovanovo ždrijelo, u kome je, 300 metara lijevo od puta, najjužnije šumsko selo Sparožići. Iako nema nikakvih podataka o imenu sela, ono je prozvano možda po vrsti zelja, koje narod u proljeće kuhano jede.⁴⁰⁾ Zbog velikog prometa na ovom putu, u neposrednoj blizi Sparožića, dešavale su se česte pljačke i ubistva.⁴¹⁾

Sjeverozapadno od Tresibroda (iznad koga je prolazila istočna granica Šume), na ravnom i krševitom tlu, a uz poveći komad obradive zemlje zvani Ruž-do, leži mjesto Orah, koje se još 1413. spominje kao selo Pavla Radenovića.⁴²⁾ Na poljima i prostranim pašnjacima ovoga sela vrlo rano su se razvili zemljoradnja, stočarstvo i pčelarstvo. Njegovi stanovnici su se, osim toga, uključivali katkad i u trgovačku razmjenu svojih proizvoda.⁴³⁾

O intenzivnom životu ovog srednjovjekovnog sela najbolje govori stara nekropola smještena s njegove zapadne strane, u kojoj se nalazi grobna gomila s crkvinom u vrhu i skupinom od dvadeset i dva stećka. Pored stećaka, u groblju se primjećuje i više nadglavnih kamenova, na kojima je samo uklesan jedva vidljiv ravnokraki krst. Narod ovu crkvinu naziva Čeklina crkva, kao što i jedan dô izvan groblja naziva Čeklin dô. Sudeći prema pravougaonoj oltarskoj apsi-di, karakterističnoj samo za crkve prosjačkih redova (franjevaca i dominikanaca) u Dalmaciji i Primorju, ova katolička crkva u Orahu mogla je biti podignuta u vrijeme kraljice Jelene, žene srpskog kralja Uroša I, krajem XIII i početkom XIV vijeka.⁴⁴⁾

Nedaleko od sela Orah, s njegove istočne strane prostirala se šira srednjovjekovna oblast Zasjek, koja se i danas tako zove.⁴⁵⁾

³⁸⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 91—93.

³⁹⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma Površ i Zupci 1174.

⁴⁰⁾ Isto, 1173.

⁴¹⁾ Lam. de For. IV fol. 137', 24. I 1420; Lam. de For. XLI fol. 33, 19. XII 1468; Lam. de For. XLII fol. 217', 26. I 1471.

⁴²⁾ Lam. de For. III fol. 83', 24. VII 1413.

⁴³⁾ Div. Canc. XXX fol. 113', 13. VI 1372; fol. 141', 8. IX 1372; Lam. de For. IV fol. 106, 10. XI 1419; fol. 242', 24. IX 1420; Lam. de For. VII fol. 241', 30. XI 1427; Lam. de For. XV fol. 238, 10. VII 1442/ HAD: Debita Notariae (Deb. Not.) LV fol. 170', 26. VIII 1493.

⁴⁴⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve, 80—81.

⁴⁵⁾ »... de Siasiech de Tribigne«. Div. Canc. XLIV fol. 216', 5. I 1428.

Na zapadnoj granici trebinjske župe nalazi se brdo Čula,⁴⁶⁾ u čijem je podnožju, na visini od 300 metara, nastalo selo Začula. U Začuli je bilo središte srednjovjekovne vlastele Krasomirića, koji se 1412. i 1413. godine još nazivaju i Brankovići.⁴⁷⁾ Žitelji ovoga starog sela, kao i nekih drugih šumskih sela, živjeli su od zemljoradnje i stocarstva, a bavili su se i zanatstvom.⁴⁸⁾

Začula je u srednjem vijeku bila značajno mjesto, što potvrđuju i nastojanja Dubrovčana da je kupe i uključe u svoju teritoriju.⁴⁹⁾ Unjoj je živjela vlastela, pa otuda, vjerovatno, ima i najbogatiju nekropolu u kojoj su evidentirana sedamdeset četiri stećka, od kojih je sedmanast ukrašenih.⁵⁰⁾ U začulskom groblju se nalaze dvije kamene grobne gomile — na međusobnoj udaljenosti od 25 metara — sa po dva stećka na svakoj od njih. Sa zapadne strane jugoistočne gomile vide se ruševine jedne male usuvo zidane crkvice, ispred čijeg ulaza počinju redovi stećaka. Istočno od nje, izvan groblja, steru se ostaci druge crkve zidane od klesanog kamena. Ova je, svakako, mlađa od crkvice podignute uz grobnu gomilu, na što upućuje i sačuvano predanje da ju je sagradila neka žena, udovica.⁵¹⁾

Obren Đurić—Kozić je zabilježio da u blizini Začule postoje dva selišta: Berovići i Gerušići. Berovići su, vjerovatno, sahranjivani u Zaplaniku kod crkve Petrovice, dok se za Gerušiće ne zna da li su sahranjivani u Začuli ili Zaplaniku.⁵²⁾

O starosti sela Začule svjedoči i današnja porodica Stanići, koji su »ovdje od vajkada«, čemu je u dobroj mjeri potvrda i srednjovjekovno porijeklo nekih njihovih predaka.⁵³⁾

Sjeverozapadno od mjesta Orah, na obroncima brda Planik, prostire se selo Zaplinak.⁵⁴⁾ Iako se Zaplinak u pisanim izvorima nigdje ne spominje kao naselje, brojni ostaci materijalne kulture go-

⁴⁶⁾ Ljudi Vukosava Stanića su oteli neke stvari Milutu Duškoviću »in Cula«. Lam. de For. I fol. 56, 18. V 1371.

⁴⁷⁾ M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, Beograd 1967, 44.

⁴⁸⁾ Div. Canc. VII fol. 44', 21. XI 1323; Div. Canc. IX fol. 34', 4. III 1329; Div. Canc. X fol. 172, 13. VI 1334; Div. Canc. XV fol. 60, 26. XI 1347; Div. Canc. XXIII fol. 151, 24. XII 1372; Lam. de For. IV fol. 226, 1. VIII 1420; Lam. de For. VII fol. 69', 15. IX 1426; Lam. de For. XXII fol. 265, 28. X 1449. Među brojnim ljudima iz dubrovačkog zaleđa spominje se i »Radeo Budeglic de Xacula faber«. Lam. de For. XXXVI fol. 16. III 1465.

⁴⁹⁾ M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd 1978, 191.

⁵⁰⁾ S. Bešliagić, *Popovo, srednjovjekovni nadgrobni spomenici*, Sarajevo 1956, 40—47.

⁵¹⁾ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve* 84—85.

⁵²⁾ O. Đurić—Kozić, *Šuma, Površ i Zupci* 1195; Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve* 84.

⁵³⁾ Milut Dušković se tužio »super ... homines Volcoslavi Stanich« da su ga opljačkali »in Cula«. Lam. de For. I fol. 56, 18. V 1371.

⁵⁴⁾ Vlasí Pilatovci su ranili Ivana Pripčinovića dok je išao »versus Planich«. Lam. de For. XLIII fol. 266', 9. X 1473.

vore da je u njemu tokom srednjeg vijeka moralo biti nekog života. U stvari, u savremenom pravoslavnom i katoličkom groblju koje leži sjeverno od sela, na niskom Petrovom brijegu, nalazi se interesantna i dobro sačuvana srednjovjekovna nekropola. U njoj se naročito ističe grobna gomila — s promjerom osnove 10—15 metara — s čije južne strane se vide ruševine fresko slikane katoličke crkve Sv. Petra.⁵⁵⁾ Sjeverno od nje, odmah s druge strane grobne gomile, nalazi se današnja pravoslavna crkva Sv. Petra i Pavla, koju narod zove i crkvom Petrovićom. Podignuta je na mjestu srednjovjekovne crkve (oko koje se nalazi skupina od dvadeset i dva raskošno ukrašena stećka.⁵⁶⁾

Odmah iza Golubovog kamena, nad izvorom Dubrovačke rijeke, a pored karavanskog puta koji je vodio iz Dubrovnika u Bosnu, leži mjesto Obrće na kome se i danas vide neke stare kućetine (o kojima se ne zna ništa) i ostaci turske čumrugdžinice.⁵⁷⁾

Na samoj granici između Šume i Površ diže se brdo Vlastica, koje je u XV vijeku ulazilo u sastav zemalja hercega Stjepana.⁵⁸⁾

Jugozapadno od Vlastice, u uglu što ga čine Torak, Var i Počivala, na visini od 360 metara nastalo je najviše šumsko selo Uskopolje, koje je, po svoj prilici, dobilo ime po uskom polju ispod sela. U vrijeme dok je trebinjskom župom upravljala srpska kraljica Jelena, Uskopolje se nalazilo pod vlašću njenog sina, kralja Dragutina.⁵⁹⁾ U njemu se docnije smjenjivala bosanska vlastela, među kojom najvažnije mjesto pripada Radosavu Pavloviću, Stjepanu Vukčiću i njegovom sinu Vladislavu.⁶⁰⁾ I Dubrovčani su nastojali da se, zajedno sa Pavlovićevom polovinom Konavala, domognu Uskopolja.⁶¹⁾

Na pašnjacima razasutim oko sela pasao je veliki broj stoke, a uzgajane su i pčele.⁶²⁾

Blizina dubrovačke granice i raskrsnica puteva dovodili su do čestih pljački i ubistava u ovome selu. Nakon pada pod tursku vlast

⁵⁵⁾ Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo Bosne i Hercegovine*, 311.

⁵⁶⁾ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve* 77.

⁵⁷⁾ »... in loco dicto Obertie xagoluboviem camenno«. Lam. de For. XXXVIII fol. 108', 26. III 1474. O materijalnim ostacima u Obrću: O. Đurić—Kozic, *Šuma, Površ i Zupci* 1150, 1204.

⁵⁸⁾ »... in loco dicto Vlastica in confinibus vojvode Stiepani«. Lam. de For. XVI fol. 251, 7. VII 1433; Lam. de For. XXXVIII fol. 120', 13. X 1467.

⁵⁹⁾ M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, 137.

⁶⁰⁾ Lam. de For. II fol. 163, 24. III 1412; Lam. de For. VII fol. 7, 23. V 1426; fol. 143', 19. II 1427; Lam. de For. VIII fol. 127, 29. XII 1428. Upor. S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd 1968, 164, 257.

⁶¹⁾ HAD: *Lettere e commissioni di Levante (Lett. di Lev.)* IX fol. 6, 10. VII 1423.

⁶²⁾ Div. Canc. XXIV fol. 194, 2. XII 1376; Lam. de For. IV fol. 92 b', 17. X 1427; Lam. de For. VII fol. 185, 25. V 1427; Lam. de For. VIII fol. 308', 23. XII 1429; Lam. de For. XX fol. 15', 17. XII 1445.

(krajem 1465), u njemu se javljaju i ropci koji hvataju nedužno stanovništvo i prodaju ga Turcima.⁶³)

Oko dva kilometra istočno od Uskopolja, pod brdom Vlačicom, nalazi se malo poljanče s blizu 25 dunuma rodne zemlje, gdje se nalazilo srednjovjekovno naselje Uskoplje Do, čiji se stanovnici često spominju kao pastiri i otmičari na putu.⁶⁴)

U neposrednoj blizini sela Uskopolje, na lokalitetu Kneževa glavica, leži srednjovjekovno i savremeno pravoslavno groblje. U njemu dominira grobljanska kućica, podignuta na temeljima srušene crkve Sv. Trifuna iz XIII vijeka. S njene južne i zapadne strane nalazi se devet stećaka u obliku ploče i jedan uspravni srednjovjekovni kameni krst, s isklesanom poljubukom na istočnoj strani.⁶⁵)

Na dubrovačko-trebinjskoj granici je brdo Ivanjica, kod koga se razdvajao srednjovjekovni put koji je vodio iz Dubrovnika i istočnim krakom produžavao za Trebinje i Rašku, a zapadnim, preko Popova, vodio na Neretvu. Nedaleko od tog raskršća nalazi se predio Ledenice s glavicom Carina.⁶⁶) Tu je, prema Jirečkovom kazivanju, bila slovenska carinarnica kod gradića koji se najprije zvao Ledenice, a potom Carina.⁶⁷) Zna se da su je krajem XIV vijeka držali knez Pavle Radenović i vojvoda Vlatko Vuković.⁶⁸) U Ledenicama se kasnije nalazila i turska carinarnica, pored koje se održavao redovni sajam za stoku koju su dogonili Trebinjci i prodavali je Dubrovčanima. Ostaci te carinarnice i danas podsjećaju na vremena u kojima su trgovali stanovnici ova dva geografski, ali ne uvijek i politički bliska stara centra — Trebinja i Dubrovnika.⁶⁹)

*
* *
*

Površ Na jugoistoku od Šume ležalo je drugo područje trebinjske župe, Površ, koje je, vjerovatno, dobilo ime po tome što se nalazilo na nešto većoj nadmorskoj visini od okolnih krajeva. Granica Površi na sjeveru, prema Vrsinju (Zupcima), išla je od Stubice iznad sela Uvjeća i Kremenog dola i stizala pod mjesto Zgonjevo. Odatle je nastavljala zapadnim rubom Trebinjskog polja i, obuhvativši Lapju, skretala sjeverozapadno na Štrbicu, s koje je, preko Malog Huma i sela

⁶³) Lam. de For. XLI fol. 76', 22. I 1469.

⁶⁴) G. Čremošnik, Kancelariski i notarski spisi I, 137—138, 10. XII 1284; Div. Canc. IV fol. 88', 1. V 1306; Lib. Mal. V fol. 131, 3. V 1422.

⁶⁵) O. Đurić—Kozčić, Šuma, Površ i Zupci 1204; M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965, 140—141.

⁶⁶) Lam. de For. XLI fol. 76, 22. I 1469.

⁶⁷) K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem Veku, Zbornik K. Jirečeka I, Beograd 1959, 288, 292.

⁶⁸) M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 188.

⁶⁹) O. Đurić—Kozčić, Šuma, Površ i Zupci 1204.

Gomiljana, izlazila na istočnu granicu šume trebinjske, pod Dražinim Dolom.⁷⁰⁾

Površni su u srednjem vijeku pripadala sljedeća mjesta: Ljubovo, Biograd, Orašje, Mrnjići, Ljekova, Slivnica, Zagrad(in)e, Bijela, Grebeni, Sopoštica, Drijen, Bobovište, Bobova Ljut, Glavska, Poljice i Kremeni Do.

U podnožju Ljubovca i glavice Lukovca — zapadno od prvog, a sjeverno od drugog — leži selo Ljubovo, u čijoj je neposrednoj blizini lokva Brestica koja je tako nazivana i u srednjem vijeku.⁷¹⁾ Priča se da su nekada bila tri brata, Ljuboje, Dražo i Ljepoje, od kojih se prvi naselio u ovom selu, te se ono po njemu ovako prozvalo.⁷²⁾ Kroz Ljubovo je prolazio stari kaldrmisani put iz pravca Trebinja prema Dubrovniku, kojim su se kretali i tu često bili pljačkani karavani s robom iz unutrašnjosti.⁷³⁾

Na kosama Ljubovca je srednjovjekovno groblje s 20—30 stećaka bez natpisâ. U njemu je dobro sačuvana crkvice Sv. Petra, čije je nastajanje Ljubinka Kojić datirala širokim vremenskim rasponom od XII do XV vijeka.⁷⁴⁾

U selu danas žive Ljubibratići, jedna od najstarijih porodica u Površu, što u neku ruku potvrđuju i njihovi plemenski ogranci (Radonjići, Mrdenovići i Miokusovići), koji se javljaju kao baštinici u srednjovjekovnom Ljubovu.⁷⁵⁾

Pri osovnoj strani brda Vezac i Ljubovac, na visini od 280 metara, nastalo je selo Biograd,⁷⁶⁾ o čijem porijeklu u narodu nije sačuvano nikakvo predanje, a ni oko sela nema nikakvih gradina koje bi se mogle dovesti u vezu s njegovim imenom, izuzev nekih omeđina i gumanâ ispod sela, o kojim se, takođe, ništa ne zna. U savremenom pravoslavnom groblju nalazi se desetak stećaka, koji govore o starini naselja.⁷⁷⁾

⁷⁰⁾ Isto, 1109.

⁷¹⁾ »... in locum dictum Brestica apud quemdam acquam sub Gliubochovo«. Lam. de For. XLI fol. 227, 7. VII 1469.

⁷²⁾ O. Đurić—Kojić, Šuma, Površ i Zupci 1212.

⁷³⁾ Lam. de For. III fol. 12, 22. IX 1412; fol. 80', 2. VII 1413; Lam. de For. IV fol. 264', 14. XI 1420; fol. 376, 22. XII 1421; Lam. de For. V fol. 176', 15. VI 1423; Lam. de For. VIII fol. 82', 12. IX 1428; Lam. de For. XV fol. 203', 4. VI 1442; Lam. de For. XVIII fol. 41', 3. VIII 1444; Lam. de For. XXXV fol. 261', 5. IV 1462; Lam. de For. XLI fol. 227', 7. VII 1469.

⁷⁴⁾ Lj. Kojić, Ljubovo, Trebinje — srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled*, br. 4, Beograd 1962, 282—286.

⁷⁵⁾ Lam. de For. IV fol. 376, 22. XII 1421; Lam. de For. V fol. 176', 15. VI 1423; Lam. de For. XV fol. 203', 4. VI 1442. Upor. M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 18—20.

⁷⁶⁾ Div. Canc. XLIV fol. 123', 16. III 1427; Lam. de For. II fol. 160', 18. III 1412; Lam. de For. IV fol. 199, 19. V 1420; Lam. de For. VIII fol. 16, 3. V 1428.

⁷⁷⁾ O. Đurić—Kojić, Šuma, Površ i Zupci 1224—1225.

Na prevoju gdje se sastaju Ljubovac i Milodražje leži mjesto Orašje, koje je još u XV vijeku bilo naseljeno. Na udaljenosti od svega 1100 metara južno od Orašja je i drugo srednjovjekovno selo Mrnjići. Oba sela su imala zajedničku ispašu.⁷⁸⁾ Oni koji nisu mogli da se prehrane na vlastitom imanju prodavali su svoju radnu snagu Dubrovčanima.⁷⁹⁾

Od starina, u blizini Mrnjića nalaze se dva selišta: Stubica, niže od sela, i Kosjerice, zapadno od njega. Ispod današnjih Miskinovih kuća u Orašju vidi se jedno srednjovjekovno groblje s nekoliko stećaka. Drugo takvo groblje je više Mrnjića, kod Jovanje crkve, koju su, prema predanju, još Grci sagradili.⁸⁰⁾

Jugoistočno od Mrnjića, u prisojnoj strani golog i krševitog brda Repišta smješteno je staro površko selo Ljekova. Njegovi stanovnici su od davnina poznati kao kradljivci i drumski razbojnici.⁸¹⁾ O gustoj naseljenosti ovoga sela i njegove okoline rječito svjedoče brojni materijalni spomenici iz srednjeg vijeka. To su, u prvom redu, dvije srednjovjekovne nekropole, od kojih je jedna kod stare crkve pod Ljekovom, a druga u Miholjim dolima, gdje se i sada nalazi 20—30 stećaka bez natpisa. Na ovom groblju u Miholjim dolima primjećuju se ruševine jedne, a u Podljekovlju na Nikoljem brijegu i druge crkve, koju mještani zovu Nikolja crkva.

Istočno od Ljekove, na pola sata hoda, nalazi se i jedno selište s nekoliko kućetina, o kome se danas ništa ne priča.⁸²⁾

U sredini vale dugačke 3 kilometra, a široke 300—400 metara, koja se pruža južno od Ljekove, ukotvljeno je vijekovima staro selo Slivnica. U njemu su živjeli podanici trebinjske vlastele Kudelinović. Glavno zanimanje im je bila zemljoradnja i stočarstvo, a usput su se, kao dopunskim izvorom prihoda, bavili i pljačkom.⁸³⁾ U selu nema nikakvih tragova starog naselja, osim što se na glavici Gradini, između Slivnice i Zagradinja, nalazi mnoštvo razbijenih lončina, gdje je, vele, nekada bio šanac.⁸⁴⁾

⁷⁸⁾ Div. Canc. X fol. 219, 26. IX 1334; Div. Canc. XI fol. 26, 12. I 1335; Div. Canc. XXXII fol. 222', 9. II 1439.

⁷⁹⁾ Div. Canc. XLIV fol. 93, 29. XII 1427.

⁸⁰⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1210.

⁸¹⁾ Lam. de For. IV fol. 37', 2. VIII 1419; fol. 129—129', 7. I 1420; fol. 212', 9. VII 1420; Lam. de For. VI fol. 158, 3. X 1425; Lam. de For. XXIX fol. 13', 21. XII 1455; fol. 16. 22. XII 1455.

⁸²⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1212.

⁸³⁾ Div. Canc. XXVII fol. 28', 25. VIII 1387; Div. Canc. LVIII fol. 51', 30. VIII 1443; Lam. de For. III fol. 88', 10. VIII 1413; Lam. de For. IV fol. 298, 3. IV 1421; fol. 341', 4. XI 1421; Lam. de For. VII fol. 125', 4. I 1427; fol. 186', 28. V 1427; HAD: Lamenta de Intus et de Foris (Lam. de Int et de For.) III fol. 93, 7. X 1437; Lam. de For. XXXVI fol. 255', 23. IV 1465; Lam. de For. XXXVIII fol. 167', 2. III 1467; Lam. de For. XLI fol. 204', 16. VI 1469.

⁸⁴⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1214.

Na padinama Velikog vrha, iznad jedne uvale, nalazi se mjesto Zagrad(in)je koje se, vjerovatno, prozvalo po tome što, gledajući iz Slivnice, leži za brdom Gradinom. Visina i gorovitost tla omogućili su selu snažan razvoj stočarstva u srednjem vijeku.⁸⁵⁾

Još je A. Ivić pisao da selo Bijelu kneza Alekse Paštrovića treba tražiti u trebinjskom, a ne u konjičkom kraju, kako su činili neki prije i poslije njega.⁸⁶⁾ I danas se u blizini hercegovačkodalmatinske zemlje u srednjem veku, 232—233; Isti, Humsko-trebinjska vlastela, 62—63; P. Anđelić, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM, Sarajevo 1956, 189—190; Isti, Istorijski spomenici Konjica i okoline I, Konjic 1975, 133. granice, na putu za Glavsku, nalazi selište Bijela u kome je živio feudalac Paštrović »s vsom svoom obétélju i svojim blagom i svoimi otroci«. Veći dio selišta je početkom ovog stoljeća zatrpan nasipom željezničke pruge Uskoplje—Zelenika, a ono malo što je ostalo pokazuje da su kuće u selu bile prostrane i zidane od kamena, ali bez maltera. Između kuća je jedno poveće gumno, a ranije se znalo i za danas zatrpanu seosku čatrnju.⁸⁷⁾

Zapadno od selišta Bijela — oko 20 metara od prvih seoskih kuća — nalaze se ostaci utvrđenja u obliku malog srednjovjekovnog grada koji je ležao na padinama brežuljka na kome se nalazi velika kamena grobna gomila (tumul), s tim što je između grada i sela prolazio srednjovjekovni put Drijen — Krstac, tako da je štitió i selo i put. Unutar grada ispregrađivanog debelim zidovima bez maltera vide se ostaci dvorišta i više kuća pokrivenih olukastim crijepom dubrovačke proizvodnje, sigurno iz Kupara, gdje je bila ciglana.

Sjeveroistočno od selišta Bijela diže se brdo Gradina, koje je dobilo ime po praistorijskoj gradini utvrđenoj na njenom vrhu. Iznad Gradine je kamena grobna gomila s promjerom osnove 15—20 metara, na čijem vrhu se vide ostaci male, usuvo zidane srednjovjekovne crkvice okrenute u pravcu istok—zapad.⁸⁸⁾

Južno od Bijeje, na prevoju Krstac, kod same dalmatinske međe postoji stara nekropola zvana Vidovo groblje, koje je, kako narodno predanje kaže, nastala na mjestu nekog pograničnog krvavog obračuna. U njoj je devet stećaka, od kojih su četiri ukrašena. Pored puta od Vidova groblja prema Bijeloj nalazi se i jedna grobna gomila s prevrnutim ukrašenim stećkom na vrhu.⁸⁹⁾

⁸⁵⁾ Div. Canc. L fol. 179, 8. IV 1437.

⁸⁶⁾ A. Ivić, Radosav Pavlović, veliki vojvoda bosanski, *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1907, 14—15. Bez obzira na Ivićevu ocjenu, i dalje se u istorijskoj literaturi mislilo da je Bijela u konjičkom kraju: K. Jireček, *Istorija Srba II*, Beograd 1953, 278, nap. 126; M. Dinić, *Srpske*

⁸⁷⁾ O. Đurić—Kozjić, Šuma, Površ i Zupci 1218.

⁸⁸⁾ Lj. Sparavalo, Bijela Alekse Paštrovića, *Istorijski glasnik*, 1—2 Beograd 1978, 64—67.

⁸⁹⁾ O. Đurić—Kozjić, Šuma, Površ i Zupci 1218; C. Fisković, Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13/1961, 169—170.

Selo Bijela je, kao i većina drugih sela u Površi, krajem 1413. pripadalo teritoriji kneza Pavla Radenovića.⁹⁰⁾ Šest godina kasnije, pod nepoznatim okolnostima, došlo je do sporazuma između vojvode Sandalja i Pavlovićevog feudalca Alekse Paštrovića, po kome se ovaj posljednji obavezao da Hraniću ustupi grad Bijelu. U vezi s tim, postoji u Dubrovačkom arhivu i određena dokumentacija na osnovu koje saznajemo nekoliko pojedinosti iz ove pogodbe. U stvari, vojvoda Sandalj je obećao Paštroviću da će mu dati u baštinu 130 kuća ljudi i omogućiti da slobodno izađe iz Bijele sa svojom obitelji, blagom i otrocima. Kada mu preda grad, on će mu obezbijediti zamjenu (130 kuća) za »njegovu selo baštinu« koje Kosača neće ni uzeti ako »razabju oni grad.«⁹¹⁾ Ovakvo Sandaljevo pismeno obećanje donijeli su 21. decembra 1419. godine njegovi poslanici, krstjanin Divac i knez Dragić u Dubrovnik, gdje se nalazio i Aleksa Paštrović. Zamoljeni od obje strane, knez i Malo vijeće »svédokuju« ovom ugovoru i unose ga u arhivske knjige.⁹²⁾

Iako se ne daju sagledati pravi razlozi prelaženja Bijele u Sandaljeve ruke, možda ne bi bilo previše smjelo u svemu tom potražiti i neki dubrovački interes. Vjerujući u prijateljstvo i sa Sandaljem Hranićem i s Aleksom Paštrovićem, moguće je da su Dubrovčani porušili da se na spomenuti način domognu ovog sela na ulazu u Konavle, čiju su zapadnu polovinu stekli samo nekoliko mjeseci ranije. To kao da potvrđuje i žurna odluka vlade da pošalje do Mlina barku s deset veslača po porodicu Paštrović i njena docnija spremnost da u ime nje plaća godišnju kiriju od 30 perpera za kuću u gradu, pošto njezin domaćin nije dobio »zaménu za njegovo selo baštinu.«⁹³⁾

Šta se desilo s Bijelom neposredno poslije ovog događaja, nije nam poznato, ali je sigurno da grad nije bio srušen (razbijen) kako je Sandalj najavljivao, pošto se i kasnije spominje. Dubrovčani, ukoliko im je to uopšte i bila namjera, nisu mogli dobiti u trajni posjed Bijelu, jer su 1431. od Turaka, a 1436. od Radosava Pavlovića tražili da je kupe.⁹⁴⁾

Bijela je i dalje, zbog velikog značaja, često mijenjala gospodare koji su bili, uglavnom, eminentna bosanska vlastela: Radosav Pav-

⁹⁰⁾ Lam. de For. III fol. 112', 10. XII 1413. Upor. M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 189.

⁹¹⁾ Lj. Stojanović, SSPP I/1, 303 br. 318, 21. XII 1419; 304 br. 319, 21. XII 1419.

⁹²⁾ Isto, 304—305 br. 320, 21. XII 1419.

⁹³⁾ M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 63; Lj. Sparavalo, Bijela Alekse Paštrovića, 76.

⁹⁴⁾ K. Jireček, Nastojanje starijih Dubrovčana oko raširenja granice, Zbornik K. Jirečeka I, Beograd 1959, 310; M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 189, nap. 51.

lović, Stjepan Vukčić Kosača i njegov sin Vlatko.⁹⁵⁾ U njoj su živjeli i podanici najčjuvenije trebinjske porodice Ljubibratić. Nakon pada pod tursku vlast (1465), ona je postala vlasništvo Bogete Đurđevića i Vukosava Pribilovića.⁹⁶⁾

Kao i u većini povrških sela, i u srednjovjekovnoj Bijeloj bili su razvijeni stočarstvo i zemljoradnja.⁹⁷⁾ I, napokon, danas se pouzdano zna da je u Bijeloj živio gost Radivoj Priljubović, što uz ime Vuka Radivojevića, gosta iz desetak kilometara udaljenog Uskoplja, potvrđuje postojanje bosanskih krstjana u trebinjskom kraju u XV vijeku.⁹⁸⁾

Sjeverno od Bijele, na jedan sat hoda, na teritoriji vojvode Petra Pavlovića nastalo je srednjovjekovno selo Grebeni — Grebeni villa vojvode Petri — gdje i danas postoji selište s takvim imenom. Na putu koji je vodio iz susjednog Drijena stanovnici ovog sela su često presretali dubrovačke trgovce i otimali im robu.⁹⁹⁾ U selištu Grebeni ima više porušenih kuća i obora, a primjećuje se i jedan tijesak, na kome je tiješten vosak.¹⁰⁰⁾

Na južnoj granici trebinjske župe, pod brdom Malašticom, nalazi se selište Sopoštica koje se vrlo rano spominje kao naseljeno mjesto. Sopoštica je nastala odmah »iuxta ecclesiam sancte Marie«, koju je J. Lučić otkrio u župskom selu Postranju.¹⁰¹⁾ U njoj je svoje ljude imala poznata trebinjska porodica Kobiljačić koja se, uglavnom, bavila uzgojem sopstvene i napasanjem tuđe stoke.¹⁰²⁾ Sjeverno od Sopoštice, na lokalitetu zvanom Prčanj, razasuta je srednjovjekovna nekropola s nekoliko polomljenih stećaka bez ukrasa.¹⁰³⁾

Dva velika poprečna ulegnuća — riječna dolina Neretve u zapadnoj i predio Drijen u istočnoj Hercegovini — imaju poseban an-

⁹⁵⁾ M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 249, nap. 31; S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača 32.

⁹⁶⁾ »... Bogeta Giurgevich et Vocossavus Pribilovich de Biele, patroni dicte vile Biele«. Lam. de For. XXXVII fol. 5', 4. V 1465. Upor. M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 19—20.

⁹⁷⁾ HAD: Intentiones Cancellariae (Int. Canc.) I fol. 79, 1. XII 1391; Lam. de For. V fol. 105', 23. XI 1419; fol. 111', 30. XI 1419; fol. 269, 24. III 1421; Div. Canc. XLIII fol. 255', 9. I 1426; Lam. de For. XXXV fol. 105, 9. I 1456; Lam. de For. XXXI fol. 27, 21. V 1467.

⁹⁸⁾ Ć. Truhelika, Još o testamentu gosta Radina, GZM, Sarajevo 1913, 364, 373, 374.

⁹⁹⁾ Lam. de For. IV fol. 128, 7. I 1420; fol. 285', 9. II 1421; Lam. de For. VI fol. 48', 6. X 1424; Lam. de For. XIX fol. 27, 25. II 1445; Lam. de For. XXXV fol. 163', 21. XII 1461.

¹⁰⁰⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1218; Lj. Sparavalo, Bijela Alekse Paštrovića, 67.

¹⁰¹⁾ J. Lučić, Prošlost dubrovačke Astoreje, Dubrovnik 1970, 13.

¹⁰²⁾ Div. Canc. IX fol. 167, 7. IV 1330; Lam. de For. II fol. 171', 15. IV 1412; Div. Canc. XXXIX fol. 329, 3. XII 1413; Lam. de For. X fol. 167, 25 X 1434; Lam. de For. XVII fol. 147', 26. XII 1444.

¹⁰³⁾ Lj. Sparavalo, Bijela Alekse Paštrovića, 68.

tropogeografski značaj. Tako su za dolinu Neretve vezani Metković s dalmatinske i Mostar s hercegovačke strane, dok je »na podnožju predsedline Drijen nastao Dubrovnik«, a s njegove suprotne strane hercegovačka varoš Trebinje.¹⁰⁴ Zahvaljujući takvom položaju, Drijen se još u srednjem vijeku našao na raskršnici važnih karavanskih puteva kojim se odvijao intenzivan trgovački promet.¹⁰⁵

U vrlo tijesnom i krševitom klancu što ga čine Vlačica sa zapada i Čerinac s istoka smješteno je selo Bobovište. Današnje naselje je po postanku mlađe, dok se srednjovjekovno selo nalazilo kilometar istočno od njega, gdje se i sada vide ruševine koje se zovu Staro selo.¹⁰⁶

Za svoj rani postanak Bobovište ima zahvaliti, ponajprije, blizini srednjovjekovnog puta Dubrovnik — Trebinje, kojim su prolazili karavani u Srbiju.¹⁰⁷ Njime je u XIV vijeku upravljao poseban seoski knez, dok je u XV važnu ulogu igrala vlasteoska porodica Bogdančić.¹⁰⁸ U srednjovjekovnom i savremenom pravoslavnom groblju nalaze se dvije crkvine, na međusobnoj udaljenosti od oko 100 metara. Sjeverna crkвина, s preopoznatljivim temeljima nekadašnje crkvice zidane od običnog i grubo klesanog kamena, relativno dobro je očuvana. Oko nje je šest bogato i raznovrsno ukrašenih stećaka, dok je južna crkвина razrovana, a sitno kamenje s nje razneseno. Tamošnja crkva je nešto duža i šira od one na sjeveru. Unutar same crkve se nalaze dva, a pored nje i još pet ukrašenih stećaka.¹⁰⁹ Ukoliko su ove dvije srednjovjekovne crkvice bile podignute za vjernike različitih vjerskih pripadnosti, onda su pod stećke sahranjivani pripadnici i jedne i druge konfesije. Međutim, prije bi moglo biti da su pripadale dvjema vlasteoskim porodicama, s tim što je sahranjivanje pred sjevernom crkvinom produženo sve do današnjeg dana, dok je južna već odavno zapustjela.

Prema zabilješkama Obrena Đurića — Kozića, uz tragove stare gradine, na vrhu brda Vlačica, bila je smještena i treća crkвина.¹¹⁰ U narodu se o njoj danas ništa ne govori, jedino što se na tom mjestu vidi velika gomila kamena, što bi moglo da znači da je crkvice bila usuvo zidana na samoj grobnoj gomili.

Zapadno od sadašnjeg sela Bobovišta, kod njive Kijev do, stoje na jednoj podzidi dva usamljena kamena krsta. Istočni krst ima

¹⁰⁴) J. Dedijer, Hercegovina — antropogeografske studije — *Etnografski zbornik*, knj. XII, 1918, 72.

¹⁰⁵) O tome govore i česte pljačke trgovaca u Drijenu: Lam. de For. VI fol. 175', 14. XI 1425; Lam. de For. XXXIX fol. 228, 13. XI 1467.

¹⁰⁶) O. Đurić — Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1222.

¹⁰⁷) K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, 282, nap. 223.

¹⁰⁸) M. Medini, Starine dubrovačke, Dubrovnik 1967, 23; M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 23.

¹⁰⁹) Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 57—62.

¹¹⁰) O. Đurić — Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1222.

dosta sličnosti s krstovima na stećcima u srednjovjekovnoj nekropoli, dok je zapadni po dimenzijama nešto manji i bez ikakvih uklesanih znakova. Na tom mjestu su, po kazivanju mještana, sahranjeni neki koji su od kuge pomrli.¹¹¹⁾

Područje između starog Bobovišta i Sparožića, najjužnijeg sela u Šumi trebinjskoj, zvalo se u srednjem vijeku Bobova Ljut. Tu su se, upravo, na čuvenom karavanskom putu koji je vodio iz Trebinja, iza Gluhe smokove kroz Radovanovo ždrijelo, dešavale česte pljačke i ubistva, po kojima je Bobova Ljut ostala poznata i do danas.¹¹²⁾

U jednoj vali koju zatvaraju tri glavice — od jugoistoka Jeđupak, od sjevera Budanov vrh i od zapada Krstac — nastalo je površko i prema Konavlima granično selo Glavska, u kojoj je živjela vlastela Starčić, čiji su podanici često prelazili preko granice i uznemiravali dubrovačke susjede.¹¹³⁾ Oko sela su na tri mjesta neke kućetine, za koje vele da su zbjegovi uz kugu, ili su bile staje. U današnjem seskom groblju nalaze se srednjovjekovna nekropola sa stećcima i stara pravoslavna crkva Sv. Arhiđakona Stevana, koju narod zove »šćepanuša«.¹¹⁴⁾

Sjeveroistočno od Glavske, pod brdima Zasjekom i Hljebaricom, smješteno je selo Poljice koje je prozvano, vjerovatno, po većem komadu obradive zemlje s istim imenom.¹¹⁵⁾ Poljice je u srednjem vijeku bilo poznato po proizvodnji žitarica i uzgoju stoke. Njegovi stanovnici su se, uz to, kao i mnogi drugi, bavili pljačkom i odvođenjem trgovaca u roblje.¹¹⁶⁾ U Poljicama je bilo sjedište feudalne porodice Dragančić.¹¹⁷⁾ Na nekoliko mjesta u blizini sela (Duži, Debela Ljut, Grahovište i Opuća) nalaze se ostaci starih naselja, dok se pod brdom Stražištem prostire srednjovjekovno groblje s 15—20

¹¹¹⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 64—65.

¹¹²⁾ Div. Not. XLVI fol. 157, 5. I 1463; Lam. de For. XXXVI fol. 256, 18. III 1465; Lam. de For. XLI fol. 33, 19. XII 1468; Lam. de For. XLII fol. 76, 22. VIII 1470; fol. 192, 22. VIII 1470; fol. 217', 26. I 1471.

¹¹³⁾ Lam. de For. III fol. 69, 5. V 1413; Lam. de For. IV fol. 144', 10. II 1420; Lam. de For. V fol. 238, 2. XII 1423; Lam. de For. VII fol. 27, 27. X 1426; fol. 149', 3. III 1427; Lam. de For. VIII fol. 70, 17. VIII 1428; Lam. de For. XI fol. 186, 1. IX 1436; Lam. de For. XIII fol. 205, 28. IV 1440; Lam. de For. XVI fol. 28, 7. X 1442; Lam. de For. XXII fol. 208', 23. IX 1449; Lam. de For. XXXV fol. 235', 5. IV 1465.

¹¹⁴⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1219—1220; J. Mucović, Srpska pravoslavna hercegovačko-zahumska mitropolija pri kraju 1000. godine, Mostar 1901, 84.

¹¹⁵⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1229.

¹¹⁶⁾ Lam. de For. V fol. 222, 19. X 1423; Div. Canc. LIII fol. 97', 21. II 1439; Lam. de For. XV fol. 232, 8. VII 1442; Lam. de For. XXXIX fol. 245', 23. XI 1467; Lam. de For. XLII fol. 294', 21. III 1471; Lam. de For. XLIII fol. 89', 5. III 1473.

¹¹⁷⁾ Radoja Glavića su, dok je išao »ad Poglize ad illos Draganzichi« sa pismima dubrovačke vlade, premlatili neki ljudi vojvode Radosava Pavlovića. Lam. de For. V fol. 222, 9. X 1423; Lam. de For. XLV fol. 48, 19. IV 1473. Upor. M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 49.

stećaka bez natpisa.¹¹⁸⁾ Sve je to dokaz o dalekoj prošlosti ovoga kraja.

Kod sjeverne granice Površi, u zednom klancu pod Osojem, leži takođe staro selo Kremenji Do. I u njemu su zemlju i ljude imali Dragančići iz susjednih Poljica.¹¹⁹⁾

Jugozapadno od Kremenog Dola, prema dalmatinskoj međi, nalazi se selište Prevrće, a iznad njega nekoliko stećaka kod kojih je, prema narodnom sjećanju, nekada bila i crkva. Pošto se većina tamošnjih stanovnika raselila ili pomrla od kuge, okolina sela već odavno je zapustjela.¹²⁰⁾

*
* *
*

Vrsinje (Zupci) Na putu koji je vodio iz Trebinja u Novi nalazila se manja oblast Vrsinje, naseljena ratobornim pastirima,¹²¹⁾ koja se rano počela nazivati i Zupci. O nastajanju imena Zupci priča se ovo: »Vrlo davno živio je u Petrovu Manastiru, čije ruševine leže između Bihova i Zgonjeva, 1 čas južno od Trebinja, nekakav car sa ženom i jedinicom kćeri. Uz to je imao i dva momka: Zubana i Grubana. Posljednjem je bilo drugačije ime, ali su ga ovako zvali radi uroka, jer je bio vrlo lep. Zuban je, međutim, bio na oči vrlo ružan, ali je zato bio hrabar. Car i carica naume da kćer udadu za Grubana, ali su se bojali da ovoga Zuban ne ubije. Stoga naredi da obojica odu s one strane Mokrog (deo što leži između sela: Bugovine, Velje Gore, Zgonjeva i Bihova), pa da obojica zaplivaju i obeća da će dati kćerku onome koji prvi prepliva. Zuban je uviđao da car i carica više vole Grubana, te kad su bili nasred vode, uguši Grubana, a on zdravo kraju ispliva. Da bi se car otresao Zubana naredi mu da uhvati hata »bez biljega«, kojeg je car iz podruma pustio i da na njemu nezauzdanu i neosedlanu dojaše. Zuban je osam dana gonio i hvatao tog hata, dok ga je našao u Konjskom, uhvatio ga u Carevu Polju, i uzjahao kod vode Carice, i doveo caru. Kada je hata doveo caru, ovaj mu da kćer za ženu, a u miraz oblast, koja se po njemu prozva Zupci.«¹²²⁾

Nasuprot ovom predanju, danas se gotovo sa sigurnošću može tvrditi da je oblast Zupci nazvana po istoimenom plemenu nastanje-

¹¹⁸⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1229.

¹¹⁹⁾ »... homo Pribathi Dragancich in loco dicto Cremenji dol«. Lam. de For. VI fol. 137, 12. VIII 1427.

¹²⁰⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1234.

¹²¹⁾ K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, 235.

¹²²⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1148.

nom u njoj,¹²³⁾ čiji su pripadnici obično istjerivali stada na zimsku pašu u tople Konavle, a u proljeće se vraćali nazad u planine.¹²⁴⁾

Sjeverni dio Vrsinja (Zubaca) ulazio je u sastav trebinjske župe. Granica mu je polazila s Kokotove gradine i išla preko Rikala, Željevca, Kruševa brda, Ljetovca, Golog brda i izlazila na Petrinju, više sela Polica kod Trebinja. Odatle je skretala južno, vrhovima koji odvajaju Trebinjsko od Zubačkog polja, prelazeći preko Gučine, Strača, Orlovca, Ždulca, Malog i Velikog priporca i ponovo okretala na sjever, obuhvatajući Premišlje i silazeći na granicu Površi pod selom Zgonjevom.¹²⁵⁾

U trebinjskom dijelu Vrsinja (Zubaca) tokom srednjeg vijeka se spominju ova mjesta: Dubrava, Sutjeska, Konjsko, Orašje, Turmenti i Rapti.

Pokraj južne granice Vrsinja (Zubaca) nalazi se poveća zaravan, Dubrava, u kojoj je, zbog čestih šteta koje je pričinjavala stoka, dolazilo do sukoba između Dubrovčana i domaćeg stanovništva.¹²⁶⁾

Klisura Sutjeska, s vidljivim ostacima suhog rječnog korita, danas podsjeća na staru istoimenu rijeku koja je tuda proticala iz Ubala u Zubačko polje.¹²⁷⁾ Oko polja, a podnožjem Srđeva brda, Škiljevca, Kokošijeg kuka i Ždrijela, leži selo Konjsko¹²⁸⁾ koje je, prema predanju, dobilo ime po tome što je ranije pomenuti Zuban ovdje uhvatio konja i uzjahao ga. Da je Konjsko od starina bilo naseljeno pokazuju ostaci starih kućetina (u Aničkom polju, Macinjaku i Jabukama), staja (u Nuglu i Carevom polju) i torina (za Rtom).

Kod Spasove crkve u polju nalazi se srednjovjekovno groblje s 40-ak stećaka, među kojima se ističe stećak u obliku visokog sanduka natpisom: »Ase leži Vukašin Dobrašinović u toi dobu um(r)éh svakomu me žao bi momu«. Sudeći po izgledu slova, ovaj nadgrobni spomenik potiče iz druge polovine XV vijeka.¹²⁹⁾

Na sjevernoj strani Zubačkog polja i jugozapadnoj strani brda Šiševeca smješteno je selo Orašje, poznato po čestim krađama i otmicama još iz srednjeg vijeka.¹³⁰⁾ Stare kućetine u Čelopecima i kod

¹²³⁾ »... di contrata dicta Zupci«. Lam. de For. XXX fol. 35', 23. I 1457; »... de Versigne de genere Zubac«. Lam. de For. IV fol. 374', 26. XII 1421.

¹²⁴⁾ K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, 235.

¹²⁵⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1110.

¹²⁶⁾ Lib. Mal. I fol. 62, 28. XII 1402; Lam. de For. II fol. 6', 6. XI 1410.

¹²⁷⁾ Lam. de For. VII fol. 44, 4. VIII 1426; fol. 45, 4. VIII 1426.

¹²⁸⁾ »... in loco dicto Conscho«. Lam. de For. IV fol. 169, 25. III 1420.

¹²⁹⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1238; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM, Sarajevo 1964, 184—185.

¹³⁰⁾ Lam. de For. IV fol. 131', 11. I 1420; Lam. de For. XXIX fol. 2, 3. XII 1455.

Rođaš-dola svjedoče o bogatoj prošlosti oraške okoline. Pod selom je Čeklino polje i na njemu zidne Čekline crkve, u blizini kojih se nalazi i crkva Sv. Gospođe, s preko stotinu stećaka rasutih oko nje.

Na Gradini, s desne strane klanca Sutjeske, vide se tragovi nekakvog grada, o kome se ne zna ništa, a na Neslan-glavici stoji nekoliko mramorova, za koje narod priča da su nastali na mjestu gdje su Srbi posjekli Grke kada su ih izgonili iz zemlje.¹³¹⁾

Sjeverozapadno od Orašja — u podnožju Neslan-glavice, Iliji-na brda i Trjeskavca — nastalo je srednjovjekovno naselje Turmenti.¹³²⁾ Ime mu je, očito, stranog, romanskog, porijekla i ono, po mišljenju J. Dedijera, ocrtava »izvjesan kontinuitet između današnje i preslovenske nomenklature« i postojanje »jakih veza između starog peromanjenog ilirskog i docnijeg srpskog stanovništva«.¹³³⁾ U mjestu nema nikakvih starina, pa je to neke naučnike navelo na zaključak da su Turmenti naselje novijeg datuma.¹³⁴⁾

Uz istočnu granicu Vrsinja (Zubaca), blizu Trebinjskog polja, smješteno je selo Rapti, u kome su živjeli podanici vlasteoske porodice Dobrovoević.¹³⁵⁾ Nekoliko grobnih gomila u mjestu dovodi se u vezu s ilirskim naseljem na desnoj obali Trebišnjice.¹³⁶⁾

*
* * *

Trebinjsko polje Poseban distrikt u župi Trebinje bilo je i Trebinjsko polje (piano de Tribigne).¹³⁷⁾ Njegova istočna, južna i zapadna granica poklapala se s granicama Površ i Vrsinja (Zubaca), dok mu je sjeverna granica polazila ispod Goričkog polja i išla lijevom obalom rijeke Trebišnjice, do ispred sela Dražin Do, odakle je počinjala granica Šume. Južno od današnjeg Trebinja do Aleksine Međe i Huma pruža se Donje ili pravo Trebinjsko polje, a odatle prostrana »ravan puna vinograda«, nazvana Gornje ili Dživarsko polje, koje čini prirodnu cjelinu sa Trebinjskim poljem.¹³⁸⁾

U Trebinjskom polju postojala su srednjovjekovna naselja Police, Trebinje, Čičevo, Mokro, Zgonjevo, Pridvorci i Gomiljani.

¹³¹⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1243.

¹³²⁾ »... in Versigne in Turmentach«. Lam. de For. III fol. 14', 26. IX 1412; Lam. de For. XXVII fol. 273, 25. X 1455.

¹³³⁾ J. Dediđer, Hercegovina, 106.

¹³⁴⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1245.

¹³⁵⁾ Div. Canc. XLIII fol. 212, 15—X 1425; Lam. de For. XXIX fol. 2, 3. XII 1455; Div. Not. XLVII fol. 119', 21. XII 1461.

¹³⁶⁾ V. Korać, Trebinje, Period do dolaska Turaka, I, Trebinje 1966, 17, 22.

¹³⁷⁾ Lett. di Lev. XI fol. 78', 1. III 1432.

¹³⁸⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1110; S. Delić, Petrov manastir kod Trebinja, GZM, Sarajevo 1912, 275—282.

Police su, izgleda, činile širu oblast (contartu)¹³⁹⁾ u sjeveroistočnom dijelu polja, na prostoru što ga danas zauzimaju raštrkana sela Donje i Gornje Police. U Gornjim Policama, s istočne strane starog rimskog puta i zapadne strane plodnog polja Brankovina, i danas prkosi zubu vremena kula Vuka Brankovića. Ona je u prvoj polovini XIV vijeka bila rezidencija gospodara Mladena i sina mu Branka (oca Vukovog i Grgurovog), koji je oko 1353. godine odselio u Ohrid. Za Grgura se zna da je podigao crkvu Bogorodici Ohridskoj, a Vuk je poznat po kosovskoj katastrofi. U ovim istorijskim podacima ogleda se narodna tradicija o kuli Vuka Brankovića i o plodnoj Brankovini ispod kule, u kojoj je, očito, otac Branko zamijenjen sa sinom Vukom. Uspomenu na Vuka sačuvala je narodna pjesma, dok istorija tek usput spominje brata mu Grgura i njihovog oca Branka.¹⁴⁰⁾

Najznačajnije mjesto u Trebinjskom polju bilo je, dakako, samo Trebinje čije ime neki autori izvode od latinske riječi *tribunum* (vojni zapovjednik), a drugi opet — i to filolozi — od slovenske riječi *tréb(ti)*, što znači žrtva (žrtvovati), od koje je nastao i stari oblik Trebinija.¹⁴¹⁾ Trebinje je u početku bilo samo župsko mjesto, a kasnije, okupivši oko sebe okolne župe, postalo središtem nove i veće, po njemu prozване političke jedinice. O velikom značaju Trebinja govori i to što su se u njemu, u različitim vremenima, nalazili kuća srpske kraljice Jelene (domo domine Regine) i dvor bosanskog vojvode Radosava Pavlovića (*curiam voyvode Radossavi Pavlovich*).¹⁴²⁾

Dubrovački dokumenti, međutim, čuvaju uspomenu samo na zaselak i selo Trebinje (casali Tribigne; villa Tribigne),¹⁴³⁾ s tim što se, osim toga, u arhivskim knjigama iz XIV i XV vijeka spominje i naselje Sveti Stefan Trebinjski, nazivano katkad Stjepan-Polje, koje leži » ad paregium fluminis Tribigne«, ili » ad traiectum fluminis«. ¹⁴⁴⁾ Ono je dobilo ime po mjesnoj crkvi Sv. Stefana, smještenoj kod prelaza rijeke Trebišnjice.¹⁴⁵⁾ To je neke istraživače trebinjske prošlosti navelo na pretpostavku da se srednjovjekovno naselje nalazilo preko puta današnjeg Trebinja, na lijevoj obali Trebišnjice, gdje sada leži

¹³⁹⁾ »... secundum consuetudinem contrate Polize«. Div. Canc. XXXIV fol. 111, 30. IV 1402; Div. Canc. XL fol. 273, 16. II 1416; Lam. de For. XI fol. 230, 24. X 1436; Lam. de For. XXV fol. 204', 31. XII 1453.

¹⁴⁰⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 68—69.

¹⁴¹⁾ E. Arnautović, Oblici imena oblasti i grada Trebinje u istorijskim izvorima, 96—97.

¹⁴²⁾ G. Čremošnik, Kancelariski i notarski spisi I, 164, 10. X 1296; Lam. de For. X fol. 326, 20. XI 1434.

¹⁴³⁾ Div. Canc. XXXVII fol. 112, 19. IX 1408; Lib. Mal. IV fol. 173', 29. III 1416; Lib. Mal. VIII fol. 53, 6. X 1437.

¹⁴⁴⁾ Div. Canc. XXX fol. 117', 23. VI 1392; Div. Canc. XXXIV fol. 16', 18. IX 1401; Lett. di Lev. V fol. 49, 27. I 1410. Upor. K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, 236.

¹⁴⁵⁾ K. Jireček, Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja, Zbornik K. Jirečeka I, Beograd 1959, 484

selo Donje Police.¹⁴⁶) Međutim, kada se dovedu u vezu određeni podaci arhivske i arheološke prirode, može se dati precizniji odgovor o ubikaciji starog Trebinja. Pravoslavni sveštenik Bokčin Stanislavić je živio sa sinovima (Radoslavom i Pribatom) u svojoj kući u centru Trebinja (... in medio Tribinei prope domum presbitri).¹⁴⁷) Slučaj je htio da se dođe do spoznaje o mjestu kuće ovog crkvenog premeta. U stvari, nedavno je u Policama, kod igrališta »Leotar«, otkriven u živu stijenu urezani natpis koji glasi: »Ase sén popa Bogčina«. Kako ispod natpisa nema nikakvog groba, već samo ruševine starih zgrada u blizini njega, a riječ sén označava kolibu ili sjenicu u kojoj je Bokčin stanovao,¹⁴⁸) to nepobitno pokazuje da je centar Trebinja, sa sveštenikovom kućom, bio u Donjim Policama.

U Trebinju se veoma često spominje pravoslavna crkva Sv. Stefana »ad paregium fluminis Tribigne«.¹⁴⁹) Ovaj prelaz preko rijeke nalazio se između Polica, na lijevoj i Gradine, na desnoj obali Trebišnjice, u čijem se koritu i danas vide ostaci starog, čak možda i rimskog mosta. S lijeve strane prelaza primjećuju se tragovi i ruševine sakralnog objekta sa malim vrtovima — u narodu zvanim »čelijama« — oko sebe,¹⁵⁰) koji su, vjerovatno, pripadali pomenutoj crkvi Sv. Stefana. Kojih 150—200 metara od tih ruševina prostire se staro groblje, usred koga se diže interesantna i dobro očuvana crkvice, sagrađena od nadgrobno kamenja, u tursko doba. U njoj se nalaze dva zanimljiva natpisa. Jedan od njih (iz druge polovine XII vijeka) uzidan je u temeljnom zidu crkve, tako da je obrastao u kupinu i donjim dijelom uronio u zemlju. Na njegovom vidljivom dijelu se čita da: V dni kneza veliega Mihoila vmré župan Grd trébinuski« i da mu toga ljeta sazida »rakou brat župan Radomir«.¹⁵¹) Drugi natpis, smješten ispod praga ulaznih vrata ove crkve, premda znatno oštećen, govori kako: »Va dni prvovérnago krala Vladislava préstavi se ... župan Préblša..ihb akar« (1241. godine),¹⁵²) što, uistinu, odgovara vladavini srpskog kralja Vladislava, sina Stevana Prvovjenčanog (1234—1243).

¹⁴⁶) A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 68; S. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, 485; H. Kreševljaković—H. Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, *Naše starine* II, Sarajevo 1954, 15.

¹⁴⁷) Lam. de For. IV fol. 15', 29. IX 1412.

¹⁴⁸) M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 178—179. O značenju riječi CET': F. Miklošić, *Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti*, Vindobonae 1862.

¹⁴⁹) Lett. di Lev. V fol. 49, 27. I 1410; Lam. de For. IV fol. 52', 18. VII 1419; Lam. de For. VII fol. 217, 12. VIII 1427; Lam. de For. VIII fol. 25, 7. VI 1428; Lam. de For. XI fol. 24', 25. I 1436.

¹⁵⁰) A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 67—68; S. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, 485.

¹⁵¹) V. Čorović, Jedan srpski natpis iz XII vijeka, GZM, Sarajevo 1911, 459—551; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 180—181.

¹⁵²) S. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, 485—504; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 179.

Najstarija crkva u Trebinju bila je, vjerovatno, crkva Sv. Mihaila, u kojoj je sahranjen trebinjski župan Pavlimir, sa sinom Tješimmirom. Pošto se ne zna gdje se tačno nalazila, jedni je traže u starom dijelu današnjeg Trebinja, na mjestu gdje je podignuta zgrada gimnazije, drugi u Policama, na pomenutim ruševinama pored prelaza rijeke, a treći opet u Gorici, pošto je i tamo, vele, bilo »trebinjskih banova«.¹⁵³⁾

Na malom uzvišenju u Dživarskom polju — zvanom Varina Gruda — koje se nalazi 4 kilometra južno od Trebinja, postojalo je manje antičko svetište, pored koga je nastala srednjovjekovna crkva Sv. Varvare. Do danas je očuvana samo u temeljima, uz koje leže četiri dobro obrađena stećka i desetak grobova koji nemaju nikakvo posebno obilježje.¹⁵⁴⁾

Na istočnoj granici Trebinjskog polja nalazi se selo Čičevo, u kome je imanje posjedovao poznati trebinjski feudalac Pavko Dobrušković.¹⁵⁵ Stanovnici srednjovjekovnog Čičeva prelazili su često dubrovačku granicu u Župi i Konavlima i nanosili štete tamošnjem žiteljstvu.¹⁵⁶⁾

Između Čičeva i Rasovca leži starinska obzidana ljevkašta vodena jama Oko (u koju se silazi kamenim basamacima), te Zbora za Rasovcem i jama Šumet iza Bugovine. Za vrijeme velikih kiša nagrne voda iz tih i nekih drugih jama, pa skoro čitav donji dio polja, od Rasovca do Zgonjeva, izgleda kao nepregledno jezero, zbog čega taj dio Trebinjskog polja zovu Mokro. U narodu se za vrijeme poplave obično kaže »došlo je Mokro«.¹⁵⁷⁾ Mokro je postojalo i u srednjem vijeku, kada su u njemu živjeli podanici vlasteoske porodice Pribilović.¹⁵⁸⁾

Na samoj jugozapadnoj granici Trebinjskog polja nastalo je staro selo Zgonjevo, u kome su svoje ljude imali čuveni velikaši Bogdančići.¹⁵⁹⁾

Jedna od najstarijih crkvi u Travuniji uopšte jeste benediktinski manastir Sv. Petra i Pavla, čije se ruševine vide južno od sela

¹⁵³⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 68; V. Korać, Trebinje I, 72.

¹⁵⁴⁾ Đ. Odavić, Antičko naselje u Dživaru — rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja, *Tribunia* 1, Trebinje 1975, 65; Đ. Odović, Neka zapažanja o arheološkom lokalitetu Varina Gruda, *Tribunia* 6, Trebinje 1982, 41—44.

¹⁵⁵⁾ »... unum possessionem eiusdem Pauchi positam in Tribigna in loco dicto Cizevo«. M. Dinić, Iz Dubrovačkog arhiva III, Beograd 1967, 168, 15. XI 1468.

¹⁵⁶⁾ Lam. de For. IV fol. 51', 17. VIII 1419; Lam. de For. XXI fol. 109', 16. VII 1447.

¹⁵⁷⁾ S. Delić, Petrov manastir kod Trebinja, 275.

¹⁵⁸⁾ Lam. de For. XXXV fol. 265, 12. IV 1462; Lam. de For. XXXVI fol. 260, 29. IV 1465.

¹⁵⁹⁾ »... supra Ostoiam Popovich de Sghonova hominem Glubisse Bogdancich de Tribigna«. Lam. de For. V fol. 212', 3. X 1423.

Bihova, odnosno njegovog zaseoka Crnač. Ne zna se tačno od kada postoji ovaj manastir. Po riječima popa Dukljanina, u njemu su, kao i u Skadru, Baru i Prapatnu, bili grobovi dukljanskih vladara, dok M. Orbin tvrdi da tu leži i tijelo raškog velikog župana Dese.¹⁶⁰⁾ U manastiru se (od 1067) spominje trebinjska biskupija, u kojoj je (od 1076 do poslije 1254, a prije 1265. godine) stolovao katolički biskup što je bio protjeran u Dubrovnik i dobio ostrvo Mrkan na upravu. Njome je, poslije toga, upravljao kotorski biskup.¹⁶¹⁾ Manastir se javlja sredinom XIV vijeka kao »ecclesia Sancti Petri di Campo«, a početkom XV vijeka kao »ecclesia Sancti Petri di Tribigne«.¹⁶²⁾ Kada je srušen, zasad ostaje nepoznato. Prema narodnoj tradiciji, koju bilježi N. Dučić, srušili su ga »neki jeretici«. To se, po mišljenjima jedinih, moglo dogoditi u konovskom ratu 1430—1433, a po mišljenju drugih, u turskim borbama za Trebinje 1466. godine.¹⁶³⁾

Manastir je imao dvije, u predromaničkoj arhitekturi komponovane crkve: veću, krstoobraznu baziliku Sv. Petra i manju, jednobrodnu kapelu Sv. Pavla. Obje su, iako podignute od strane katoličkog benediktinskog reda, bile sagrađene u stilu pravoslavne crkvene arhitekture. Tome je razlog nastajanje manastira između istočne i zapadne crkve (gdje ni poslije crkvenog raskola 1054. dugo nije uspostavljena jasna granica između katoličanstva i pravoslavlja) i snažan vizantijski uticaj iz južne Italije. Oko crkava je bila vrlo bogata nekropola, čijim prekopavanjem nije nađeno gotovo ništa. Razloge za to treba tražiti u razbijanju i rušenju nadgrobnih spomenika kojima je zidana današnja crkva na temeljima crkve Sv. Petra.¹⁶⁴⁾ U sjevnom uglu njenog oltara uzidana je ploča na kojoj piše: »Poleta, Drusan, Dražeta činu raku nad materiju v dni slavnga kneza Hraméka«. Jezičkom analizom pisma i identifikacijom nekih ličnosti s natpisa došlo se do zaključka da je nastao u posljednjoj četvrtini XII vijeka.¹⁶⁵⁾

U blizini današnjeg groblja i crkve Sv. Petra (Ptrovice), poviše zaseoka Crnač, nalazi se jedna srednjovjekovna antropomorfna krstača koja se, prema ikonografiji i heraldičkoj kompoziciji, može vre-

¹⁶⁰⁾ F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, 322; M. Orbin, Kraljevstvo Slovena, 15.

¹⁶¹⁾ S. Delić, Petrov manastir kod Trebinja, 280; M. Popović, Manastir Sv. Petra di Campo kod Trebinja, GZM, Sarajevo 1972, 316.

¹⁶²⁾ Lib. Mal. I fol. 13—14, 26. IV 1401. Upor. K. Jireček, Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja, 483.

¹⁶³⁾ V. Korać, Trebinje I, 192; K. Jireček, Istorija Srba I, 296; M. Popović, Manastir Sv. Petra di Campo kod Trebinja, 338.

¹⁶⁴⁾ M. Popović, Manastir Sv. Petra di Campo kod Trebinja, 332; V. Čorović, Iskopavanja u Petrovom manastiru kod Trebinja, JIČ, 1—4, Beograd 1935, 750.

¹⁶⁵⁾ M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 182—183.

menski »situirati u prvo razdoblje otomanske vladavine« — tačnije »u drugu polovinu XV, ili eventualno, u prve decenije XVI stoljeća«. ¹⁶⁶⁾

Na lijevoj obali Trebišnjice — »kod stobora Trebinje« — leži mjesto Pridvorci. ¹⁶⁷⁾ Pod pojmom »stobor« podrazumijeva se »ugledno gospodarsko središte« koje je, vjerovatno, pripadalo vojvodi Radosavu, pošto su i Dubrovčani u ratu 1430. zahtijevali da se poruši »stobor« Pavlovića. ¹⁶⁸⁾ On se, po svojoj prilici, nalazio malo južnije od Trebinja, a bliže Pridvorcima, ¹⁶⁹⁾ koji su možda i dobili ime po svojim stanovnicima koji su bili pri ili oko(lo) Pavlovićevog dvora (smještenog u Trebinju) i radili za njega, obrađujući mu zemlju. ¹⁷⁰⁾

U sjeverozapadnom uglu Trebinjskog polja smješteno je selo Gomiljani, prozvano tako po mnoštvu grobnih gomila u njemu. ¹⁷¹⁾ Među starije crkve ovoga kraja spada i tzv. Konstantinovića u Gomiljanima. Sastoji se od dva dijela: crkve smještene u pravcu jugozapad—sjeveroistok i prigrade na jugoistoku. Pored crkve je i jedan stari grob s natpisom: »Sie leži (Mi)lica Tiovića«, ¹⁷²⁾ za koji je teško ustanoviti iz kog vremena potiče.

*
* *
*

Pobrđe Pobrđe je vjerovatno, dobilo ime po nešto bndovitijoj konfiguraciji tla nego što su ga imali ostali dijelovi trebinjske župe. Ono se prostiralo sjeverno od Trebišnjice, čija je desna obala (ispod Lijepog vrha do iza sela Lug) ujedno bila i njegova južna granica. U Pobrđu su tokom srednjeg vijeka postojala mjesta Necvijeće, Mičevac, Jasen, Gorica, Podgljiva, Zasad, Kočela, Terbiovo, Modrič, Pribilo, Slano, Lug, Zagora, Turani i Žabica.

Među dvanaest sela koje je ugarski kralj Matija Korvin krajem 1465. poklonio dubrovačkom opatu Aleksandru bila su četiri u trebinjskom kraju — Necvijeće, Gorica, Zasad i Česvinica. ¹⁷³⁾ I danas se u jugozapadnom uglu starog Pobrđa nalazi selo Necvijeće. Nekoliko velikih stećaka, smještenih oko porušene crkve, ¹⁷⁴⁾ podsjećaju na njegovu srednjovjekovnu prošlost.

¹⁶⁶⁾ M. Sivrić, Nekoliko srednjovjekovnih krstača iz okoline Trebinja, *Tribunia* 4, Trebinje 1978, 32—37.

¹⁶⁷⁾ »... de Pridvorica apud stobor in Tribigna«. Lam. de For. XVII fol. 134, 12. XII 1443.

¹⁶⁸⁾ »Brusare et dirropere domum Radosavi Pavlovich in Tribigna cum stobor«. Cons. Rog. IV fol. 169', 2. VI 1430.

¹⁶⁹⁾ V. Korać, Trebinje I, 203.

¹⁷⁰⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 71.

¹⁷¹⁾ Div. Canc. XXXII fol. 116, 4. II 1398; Lam. de For. XLVII fol. 41', 17. V 1476.

¹⁷²⁾ V. Korać, Trebinje I, 192; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 177.

¹⁷³⁾ V. Čorović, Historija Bosne, 578; I. Božić, Dubrovnik i Turška u XIV i XV veku, Beograd 1952, 175.

¹⁷⁴⁾ S. Delić, Čuprija na Mostu, GZM, Sarajevo 1891, 120—121.

Kod Arslanagića mosta (2—3 kilometra uzvodno od Trebinja) nastao je čuveni srednjovjekovni grad Mičevac. Ne zna se kada je podignut, ali ga je, kako predanje kaže, sagradio vojvoda Mičeta, pa je po njemu i dobio ime.¹⁷⁵⁾ Mičevac je najznačajniju ulogu igrao dok se nalazio u rukama Pavlovića, hercega Stjepana i njegovog sina Vladislava, da bi, poslije žestokog otpora, pao 1466, zajedno sa Trebinjem, pod tursku vlast.¹⁷⁶⁾

Grad Mičevac se sastojao od tvrđave i pograda. Tvrđava Mičevac (castrum Micevaz),¹⁷⁷⁾ smještena na malom uzvišenju, dominirala je širim područjem i kao takva zauzimala izuzetan strateški položaj štiteći najprometniju komunikaciju koja je povezivala Dubrovnik sa zaleđem. Zidove tvrđave, debele mjestimično i do dva metra, štiti pet kula, od kojih je najbolje sačuvana ona iznad glavne kapije, gdje je, po svoj prilici, bio i vojvodin stan.¹⁷⁸⁾

Ispod tvrđave, na lokalitetu Varošište, koje je, navodno, dobilo ime po velikoj hercegovojoj varoši (sa 6000 stanovnika), prostiralo se podgrađe Mičevac (Podmizevaz; sotto Micevaz; subtus Michievaz).¹⁷⁹⁾ U podgrađu je u Kosačino doba podignuta carina, koju su naplaćivali njegovi carinici i mjesni knez. Uporedo s privrednim razvojem mjesta, i domaće stanovništvo se putem kredita počelo uključivati u trgovinsku razmjenu i odlaziti u Dubrovnik radi izučavanja pojedinih zanata. Sve je to razlog nastojanja Dubrovčana, a potom i Turaka, da se domognu ovog važnog trebinjskog grada.¹⁸⁰⁾

Najnovija arheološka istraživanja pokazuju da se kontinuitet naselja u Mičevcu može pratiti »od neolita pa do turskog perioda«. Nas, međutim, interesuje samo pronađeni materijal iz srednjeg vijeka, koje — ne toliko bogatstvom, koliko raznovrsnošću — govori o moći grada kao razvijenog naselja i vojno-strateške utvrde. Pored fragmenata srednjovjekovne, u literaturi zvane »slavenske«, keramike, nađeno je mnogo ulomaka majolike i staklenog posuđa, porijeklom iz Italije i Njemačke. U skladu je s odbrambenim karakterom mjesta i mnoštvo željeznih čavala i okvirova za vrata razbacanih po pe-

¹⁷⁵⁾ H. Kreševljaković—H. Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, 17.

¹⁷⁶⁾ M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 103, 204, 258, 259; S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača 162, 221, 249—250, 257.

¹⁷⁷⁾ Lam. de For. XVI fol. 222', 1. VI 1443; Lam. de For. XL fol. 156', 30. VIII 1468.

¹⁷⁸⁾ S. Delić, Ćuprija na Mostu, 121; A. Figurić, Trebinje nekada i sada, 77.

¹⁷⁹⁾ Lett. di Lev. XIII fol. 163', ... II 1444; fol. 165', ... II 1444; Lam. de For. XX fol. 77', 11. III 1446; Div. Not. XLIII fol. 24', 26. XI 1459; Div. Not. XLIV fol. 83, 21. VI 1462; Lam. de For. XXXVI fol. 97', 14. XII 1456; Div. Not. XLI fol. 256, 18. III 1465.

¹⁸⁰⁾ Cons. Rog. VI fol. 42, 21. III 1436; Lett. di Lev. XIII fol. 163', ... II 1444; fol. 165', ... II 1445; Div. Not. XLIII fol. 24', 26. XI 1459; Div. Not. XLV fol. 83, 21. VI 1462; Lam. de For. XXXI fol. 97', 14. XII 1456.

rifernim dijelovima grada. Od luksuznijeg pokretnog arheološkog materijala pronađena su dva srolika bronzana predmeta, kojim je vrlo teško utvrditi namjenu. Od metalnog oružja postoje samo dvije željezne strelice, a od kamenog nekoliko topovskih duladi i izglacanih oblutaka za bacanje praćkom. Među nalazima ispitivanog kompleksa ističu se četiri novčića, od kojih dva potiču iz srednjeg vijeka, a na jednom od njih jasno se prepoznaje lik sv. Vlahe.¹⁸¹⁾

Srednjovjekovno selo Jasen »prope Micevaz castrum«, prozvano tako, vjerovatno, po obilju jasenove šume, nalazilo se na granici između trebinjske župe i Bilećkih rudina. Kroz njega je prolazio čuveni trgovački put — via Drina — što je povezivao Dubrovnik s Bosnom i Srbijom. Njime su pristizali karavani s raznih strana do Jasena, gdje su ih često presretali i pljačkali ljudi susjedne vlastele Poznanović. Tu su i vlasli hvatali prolaznike i prodavali ih Turcima. U takvim okolnostima čak se i dubrovačka vlade obraćala bosanskom kralju moleći ga za zaštitu svojih podanika.¹⁸²⁾

Nasuprot starom Trebinju, na desnoj obali rijeke, nastalo je selo Gorica. Blizina važnih centara (Trebinja i Mičevca) uticala je na njegov privredni razvoj. To potvrđuje i sve češće prisustvo Goričana kao nosilaca trgovačke i kreditne djelatnosti u susjednom Dubrovniku.¹⁸³⁾

Sjeverozapadno od Gorice, u podnožju brda Gljiva, smješteno je selo Podgljiva, koje je, zajedno s Golom glavicom, ulazilo u feud porodice Poznanović.¹⁸⁴⁾ Stanovništvo Podgljive bavilo se otmicama na putu i prodajom radne snage u Dubrovniku.¹⁸⁵⁾

Na uzvišenju Velika pogača, poviše mjesta Hrupjela, postojala je stara tvrđava čije ruševine narod zove Šćepan-gradom, vjerujući da ga je podigao herceg Stjepan.¹⁸⁶⁾ Međutim, u arhivskim dokumentima ne nalazimo nikakvu potvrdu o postojanju ovog grada.

¹⁸¹⁾ Đ. Odavić, Predhodni izvještaj sa arheološkog iskopavanja na srednjovjekovnom gradu Mičevcu, *Tribunia* 7, Trebinje 1983, 213—215.

¹⁸²⁾ Lam. de For. III fol. 3', 8. VIII 1412; Lam. de For. IV fol. 44, 7. VIII 1419; fol. 69, 30. VIII 1419; Lett. di Lev. IX fol. 10', 2. VIII 1423; Lam. de For. V fol. 220, 3. X 1423; Lam. de For. VI fol. 5', 31. II 1424; Lam. de For. VII fol. 140, 11. II 1427; Lam. de For. X fol. 239', 5. VIII 1434; Cons. Rog. IX fol. 170, 5. III 1443; Lam. de For. XIX fol. 147, 31. VII 1445; Lam. de For. XXXVII fol. 165', 21. XI 1465; Lam. de For. XL fol. 156', 30. VIII 1468; Lam. de For. L fol. 128—128', 22. XII 1482.

¹⁸³⁾ Deb. Not. XXII fol. 194', 22. XII 1445; Lam. de For. XXVII fol. 40, 26. VIII 1454; Div. Canc LXIV fol. 67', 13. IX 1454; fol. 68, 13. IX 1454; Div. Not. XXIX fol. 69', 14. XI 1454; HAD: Consilium Minus (Cons. Min.) XIV fol. 151', 29. I 1457; Deb. Not. XXXIII fol. 26, 3. IV 1459; Lam. de For. XL fol. 62, 6. VI 1468.

¹⁸⁴⁾ »... Ostoia Braianovich de Podgljiva de Tribigna homo Ostoie Posmanovich«. Div. Canc. XLIII fol. 91', 21. II 1425.

¹⁸⁵⁾ Lam. de For. VII fol. 89, 19. X 1426; Lam. de For. XIV fol. 137, 10. I 1441.

¹⁸⁶⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 71.

Blizu današnjeg Trebinja leži selo Zasad, u kome su se, zahvaljujući povoljnom smještaju uz rijeku, rano razvili zemljoradnja i stočarstvo.¹⁸⁷⁾ U Zasadu je živjela stara porodica Mostać,¹⁸⁸⁾ po kojoj je, vjerovatno, susjedno mjesto Mostaći i dobilo ime.

U Zasadu se nalaze ruševine dviju starih kula, koje se po svom vanjskom izgledu i unutrašnjem uređenju bitno razlikuju od Brankovića kule u Policama, svjedočeći o nesigurnosti njihovog gospodara među podanicima. Priča da su ih gradili stari Grci nema nikakve potvrde, niti je s graditeljske strane opravdana. Naprotiv, prije bi se moglo reći da kule po svome arhitektonskom sklopu odgovaraju utvrđenim begovskim čardacima s početka turske vladavine u Bosni.¹⁸⁹⁾

Sjeverno od Trebišnjice, na visini od 827 metara, uzdiže se Ilijino brdo, koje se tako zvalo i u srednjem vijeku,¹⁹⁰⁾ a sjeverozapadno od njega, na samoj obali rijeke, davno je nastalo selo Kočela, među čijim stanovnicima je, sudeći po vlastitim imenima (Ugrin, Cerep i dr.), bilo i vlaha, koji su se bavili prodajom stoke u Dubrovniku.¹⁹¹⁾ Uspomenu na to vrijeme čuva danas trošna crkva Sv. Barbare, podignuta 1488. godine, po želji katoličkog sveštenika don Vlahе Gabrijelisa.¹⁹²⁾

Idući prema istočnoj granici Pobrđa, na padinama brda Trštena glavica, leži selo Trebiovi.¹⁹³⁾ U njegovoj neposrednoj blizini, sa sjeverne strane, još su dva mjesta — Modrić i Pribilo — poznata po svojoj srednjovjekovnoj prošlosti.¹⁹⁴⁾

Pored tzv. »kiridžijskog drumu«, koji se odvajao od glavnog puta u selu Hum (u Lugu) i prelazio na desnu stranu Trebišnjice, začelo se selo Slano, na mjestu gdje se danas nalazi Staro Slano.¹⁹⁵⁾ O

¹⁸⁷⁾ Lam. de For. III fol. 100', 14. X 1413; Div. Canc. XLIII fol. 54, 26. XI 1424; Lam. de For. IX fol. 179, 29. XII 1433; Div. Not. XXXIV fol. 152, 1. IX 1449; Div. Canc. LXIV fol. 76, 21. IX 1454; Lam. de For. XLIV fol. 76, 21. IX 1454; Lam. de For. XL fol. 4, 4. VI 1469.

¹⁸⁸⁾ »Radoslavo Velisich homini Novachy Mostach habitanti in Saxat in Tribigna«. Lam. de For. III fol. 100', 14. X 1413.

¹⁸⁹⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 71.

¹⁹⁰⁾ »... ad montem qui dicitur Ilyno berdo«. Lam. de For. XXXV fol. 16, 23. VII 1461.

¹⁹¹⁾ Div. Canc. V fol. 60, 9. V 1313; Div. Not. V fol. 81', 20. VIII 1325; Div. Canc. VII fol. 14', 7. VIII 1326; Div. Canc. XII fol. 22, 3. I 1335; Div. Canc. XVII fol. 38', 6. V 1352; Div. Canc. XLV fol. 211', 22. IV 1429.

¹⁹²⁾ V. Korać, — V. Đurić, Crve s prislomljenim lukovima u staroj Hercegovini, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knj. VIII/2, Beograd 1964, 566.

¹⁹³⁾ »... in loco vocato Tribichovi«. Lam. de For. IV fol. 115, 7. XII 1419.

¹⁹⁴⁾ »... in Trebigne Modic«. Lam. de For. VIII fol. 54, 3. VIII 1428. »... in Trebigne loco vocato Pribio«. Lam. de For. VII fol. 61', 1. IX 1426.

¹⁹⁵⁾ »... in Slano in Tribigna«. Lam. de For. IV fol. 147', 12. XII 1420.

vremenu njegovog nastajanja svjedoče dva nadgrobna spomenika sa sačuvanim motivom narodnog kola, u kome se naizmjenično smjenjuju muški i ženski likovi odjeveni u narodnu nošnju svoga doba. Pod jednim od tih stećaka »leži Dobrilo Pribilović sinovčem š Lubetom a pisa Obrad Kranković«, a pod drugim »Dobrilo Božićković z bratom Radoem sinovčem Plavčem a pisa Ivko Obradović« (možda sin pret hodnog pisara Obrada Krajkovića). Sudeći po paleografskim osobinama slova i ornamentici ukrasa na prikazanoj nošnji, oba stećka potiču iz prve polovine XV vijeka,¹⁹⁶⁾ kada se, ustalom, i jedini put Slano spominje u dubrovačkim arhivskim knjigama.

Blizu Slanog razvilo se selo Lug, koje je dobilo osobit značaj u vrijeme hercega Stjepana.^{196a)} Njegova važnost nije pala ni poslije uspostavljanja turske vlasti, o čemu govori i jednobrodna crkva Uspenja Bogorodice s dva para prislonjenih lukova, koju je 1503. godine sagradio poznati dubrovački zidar Mihoča Radojević.¹⁹⁷⁾

Šire srednjovjekovno područje zvano Zagora pripadalo je najvećim dijelom Popovu, a manjim dijelom ulazilo u sastav trebinjskog Pobrđa. U trebinjskom dijelu Zagore imala je svoje posjede vlastela Kobiljačić, dok je obično stanovništvo u potrazi za poslom stizalo do Dubrovnika, ili čak do italijanskog grada Trana.¹⁹⁸⁾

Na padinama brda Ljeljanaka, uz istočnu granicu Pobrđa, stoji mjesto Turani, koje se spominje još početkom XV vijeka,¹⁹⁹⁾ s napomenom da se ne može sa sigurnošću utvrditi po čemu su selo Turani i brdo Turjak poviše njega dobili ime.²⁰⁰⁾ Na samom vrhu Ljeljanaka, iznad zaseoka Gornji Turani, nalaze se ruševine jednog sakralnog objekta koje mještani zovu »Crkvina«. Možda će nova arheološka istraživanja ukloniti dileme u pogledu karaktera, stilske pripadnosti i vremena nastanka ove uveliko oštećene bogomolje. Znatno je bolje sačuvana jednobrodna i pravougaona crkva Sv. Šćepana — s polukružnom apsidom i bez prislonjenih lukova — u Donjim Turanima, koja ima dosta sličnosti s malim hercegovačkim crkvicama s kraja XV do početka XVII vijeka.

¹⁹⁶⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 75; V. Korać, Trebinje I, 198; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM, Sarajevo 1962, 236—237.

^{196a)} Lam. de For. VI fol. 103, 7. V 1425; Lam. de For. XIV fol. 165, 23. II 1441; Lam. de For. XXVIII fol. 274, 29. X 1455; Lam. de For. XXXVII fol. 75, 21. IX 1465.

¹⁹⁷⁾ V. Korać — V. Đurić, Crkve s prislonjenim lukovima u staroj Hercegovini, 564.

¹⁹⁸⁾ Div. Not. V fol. 50', 13. III 1325; Div. Not. VII fol. 45, 8. III 1353; Lam. de For. II fol. 35, 23. II 1411; fol. 153, 24. II 1412; Div. Canc. LX fol. 99, 3. II 1447.

¹⁹⁹⁾ »Et hoc fuit die XX presentis in Turani«, Lam. de For. III fol. 83', 23. VII 1403.

²⁰⁰⁾ K. Jireček, Istorija Srba I, 14; J. Dedijer, Hercegovina, 103.

Na lokalitetu Vrt, između Agovine i Vlake u Gornjim Turanima, nalazi se u živoj krečnjačkoj stijeni uklesana stolica. Njeno nastajanje, kao i nastajanje drugih kamenih stolica po Bosni, treba vezivati za XV stoljeće i suđenje lokalne vlastele svojim podanicima. Dekorativna ornamentika (kakvu susrećemo na srednjovjekovnim stećcima), sačuvani izvorni oblik i mjesto nastanka specifične su osobine kamene stolice u Turanima, čime se ne mogu pohvaliti ovakvi arheološki spomenici u drugim krajevima Bosne.²⁰¹⁾

Zapadno od Turana leži selo Žabica, čiji su stanovnici učestvovali u pljačanju dubrovačkih podanika još u prvoj polovini XV vijeka.²⁰²⁾

*
* *
*

Lug Lug je istočni, sitnom šumom obrasli i nekada naplavljeni dio popovske ravnice. O njegovom položaju i karakteru rječito govori narodna izreka: »Od Trebinja pa do Huma Trebinjska se zove šuma, a od Huma do Poljica: nit je šuma nit ravnica; od Poljica pa nadalje — Popovo se zove polje.«²⁰³⁾ Još ilustrativnije od toga djeluje objašnjenje Dubrovčana bosanskom kralju da je Lug oblast »de Tribigne e in Tribigna«, koja sa sjeverne strane graniči s teritorijom vojvode Sandalja, a s južne strane s dubrovačkim teritorijem. U njemu je bilo oko 60 kuća čiji su stanovnici, pošto nisu imali zemlje za obrađivanje, živjeli od pravljenja uglja i drvenih obručeva za kace i uz to se, zbog siromaštva, bavili krađama i drumskim razbojništvom,²⁰⁴⁾ što potvrđuju brojne arhivske vijesti koje govore da su se, uz krađe i drumsko razbojništvo, bavili i uzimanjem tuđe stoke na pripašu.²⁰⁵⁾

Zbog blizine granice, Dubrovčani su bili živo zainteresovani za Lug, pokušavajući mnogo puta da dođu u njegov posjed.²⁰⁶⁾ To im, međutim, nije pošlo za rukom, pa je on i dalje ostajao u vlasti Pav-

²⁰¹⁾ M. Sivrić, Srednjovjekovna kamena stolica i druge starine u selu Turani kod Trebinja, *Tribunia* 1, Trebinje 1975, 103—121; Š. Bešliagić, Kamene stolice srednjovjekovne Bosne, Posebna izdanja ANU BiH, Djela LIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 34, 55—56, 77—80, 103—104.

²⁰²⁾ Lam. de For. V fol. 254', 30. I 1424.

²⁰³⁾ P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, 65.

²⁰⁴⁾ Lett. di Lev. X fol. 177', 7. VIII 1430. Upor. K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, 235.

²⁰⁵⁾ Div. Canc. XXVII fol. 61', 26. XI 1387; Div. Canc. XXXII fol. 145', 26. V 1398; Div. Canc. XLII fol. 250, 26. V 1424; Lam. de For. IX fol. 178', 29. XII 1433; Lam. de For. XIV fol. 69', 10. X 1440; fol. 197, 19. IV 1441; Lam. de For. XXXVI fol. 17, 15. IX 1464; Lam. de For. XXXVII fol. 254, 22. II 1466; fol. 254', 22. II 1466; fol. 284', 12. III 1466; fol. 285; 13. III 1466; Lam. de For. XXXIX fol. 160, 26. IX 1467; Lam. de For. XLI fol. 50, 2. I 1469; fol. 150, 21. I 1469.

²⁰⁶⁾ Lett. di Lev. X fol. 171'—172, 6. IV 1430; fol. 181', 14. VII 1430; Lett. di Lev. XI fol. 1', 12. IX 1430; fol. 77', 1. III 1432.

lovića, hercega Stjepana i njegovog sina Vladislava.²⁰⁷⁾ U Lugu se u to doba do velike moći uzdigla porodica Vraničić, koja je podarila ovome kraju i dvojicu poznatih vojvoda.²⁰⁸⁾

Poslije pada pod tursku vlast (1465) Lug se najprije formirao kao posebna nahija, sa subašom na čelu, a potom postao sastavni dio vlaške knežine Bobani.²⁰⁹⁾

Istočni dio Luga ulazio je u sastav trebinjske župe. Njegova južna granica je skretala između sela Huma i Petrovića, da bi kod mjesta Oliverina izašla na lijevu obalu Trebišnjice i njome išla do zapadne granice župe. Ta gravitacija Luga prema Trebinju u srednjem vijeku, a naročito u XVIII stoljeću, kada Trebinje prerasta u značajan regionalni centar, uslovlila je da se ni danas većina stanovnika u Lugu ne priznaje Popovcima (ni Zahumljanima), već za se tvrde da su Trebinjci.²¹⁰⁾

U trebinjskom dijelu Luga spominju se samo dva srednjovjekovna mjesta Hum i Cicina. U vijestima iz Dubrovačkog arhiva često se spominje Hum, ali bez bliže oznake iz koje bi se moglo zaključiti kada se radi o široj oblasti (Humskoj zemlji), a kada o mjestu i naselju. Međutim, krajem 1427. godine u Trebinju se izričito spominje selo Hum — villa vocata Chomo²¹¹⁾ — prozvano tako po istoimenom brdu u čijem je podnožju nastalo, pored srednjovjekovnog karavanskog puta koji je povezivao Dubrovnik s Popovom, Stocem, Blagajem i Konjicom.²¹²⁾

Na brdu Humu, iznad sela, razbacani su zidovi nekog starog grada koji se u narodu zove Ivan-begov grad. Priča se da su za stijene na vrhu brda vezani brodovi u vrijeme dok je čitav kraj bio pod vodom. Južno od sela Huma, na ravnom terenu, nalazi se srednjovjekovno i savremeno pravoslavno groblje s crkvom Rođenja presvete Bogorodice. U blizini groblja vide se ostaci srednjovjekovnih kuća, a u samom groblju velika kamena grobna gomila, s promjerom osnove 12—20 metara i visinom 3 metra. U sredini grobne gomile prepoznaju se temelji manje srednjovjekovne crkvice, s čije je zapadne strane bila skupina od 12 stećaka, od kojih je samo jedan ukrašen. Sa sjeverne strane gomile je crkva Rođenja presvete Bogorodice, ispred čijeg ulaza su nekada ležali nizovi stećaka, danas polomljenih i složenih u

²⁰⁷⁾ M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 190—192; S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača 162, 264.

²⁰⁸⁾ Cons. Rog. III fol. 263, 26. IX 1425; Lam. de For. XXII fol. 101', 16. VI 1449; Lam. de For. XXXVII fol. 75', 30. I 1462. Upor. M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 77—78.

²⁰⁹⁾ H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 44—45; M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 260, 262—263.

²¹⁰⁾ P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, 66.

²¹¹⁾ Lam. de For. VII fol. 232, 7. X 1427.

²¹²⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 107.

²¹³⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1191.

red kako bi se na njima za vrijeme svetkovina moglo sjediti i ručavati. Činjenica da su stećci ležali pred crkvenim vratima govori da su i crkva i stećci nastali u isto vrijeme, tj. da je crkva postojala i u srednjem vijeku.²¹⁴⁾ Sjeverno od ove crkve nalazi se kameni krst s natpisom koji kaže da tu »Umko počiva«. ²¹⁵⁾

Š. Bešlagić je u srednjovjekovnoj humskoj nekropoli našao 43 stećka, od čega pet ukrašenih. Najzanimljiviji ukrasni motiv, po njemu, jeste kružni vijenac s polumjesecom unutar i krst čiji se kraci završavaju kružnicama.²¹⁶⁾

U selu Hum, između kuća Jovanovića i Stanića, pored seoskog puta steru se ruševine srednjovjekovnih zgrada i dvorišta, gdje su, prema predanju, živjeli neki Đurđevići.²¹⁷⁾ Malo istočnije od ovih ruševina, u brijegu među stijenama su ostaci stare usuvo zidane crkvice, koju narod zove Đurđeva crkva. Bila je to, vjerovatno, porodična crkva bratstva Đurđevića i njihovog rodonačelnika Đurđa.²¹⁸⁾ Deseetak metara od ove crkvine, na samom vrhu stijene, pobijen je kameni krst (100x45x22 cm), koji je s prednje strane ravan, a s leđa ovalan. To je, dakako, onaj krst na koji je, prema narodnoj tradiciji zabilježenoj kod O. Đurić—Kozića, išla »granica zemlje nekakvog Ivan-bega, prema Hercegovini«. ²¹⁹⁾ Nedaleko od ruševina crkve Sv. Đurđa, kod Pogane lokve u selu, nalazi se još jedan kamen s neobično isklesanim krstom, o kome se, zasad, ne znaju nikakve pojedinosti.²²⁰⁾

U podnožju brda Huma, s njegove sjeverozapadne strane, nastalo je srednjovjekovno selo Cicina, u koje su Dubrovčani davali stoku na pripašu.²²¹⁾ Pošto se oko sela nastanjuju skakavci zvani cice, jednom čovjeku je, dok je srkao mlijeko, uskočio takav skakavac u kašiku i on ga je pojeo, zbog čega su ti ljudi prozvani Cicama, a po njima je, navodno i selo dobilo ime Cicina.

Blizu Trebišnjice, u mjestu Baulovići, postoji jedno selište, a na desnoj strani Huma i visoka, u bršten obrasla kula, koju su u tursko doba spalili uskoci.²²²⁾

*
*
*

Na prostranom području Travunije, ili trebinske oblasti, formirala se vremenom župa Trebinje. Ona se nalazila između župe Po-

²¹⁴⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 108—110.

²¹⁵⁾ M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 177.

²¹⁶⁾ Š. Bešlagić, Popovo 75.

²¹⁷⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1191.

²¹⁸⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 111.

²¹⁹⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1151.

²²⁰⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 112.

²²¹⁾ Lam. de For. XXXVI fol. 19^r, 15. X 1464; Lam. de For. XLI fol. 30, 16. XI 1468.

²²²⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci, 1185—1186.

pova na zapadnoj, Žrnovice i Konavala na južnoj, Vrma (Korjenica) na istočnoj i Rudina i Ljubomira na sjevernoj strani. Prostor koji je obuhvatala danas je u dobroj mjeri moguće identifikovati: *zapadna* granica joj je išla sa brda Trubara preko Zelenog gumna u Zagori, Zborne gomile ispod sela Luga, Đedića, brda Čule, Jačišta i završavala na Golubovom kamenu nad izvorom Dubrovačke rijeke; *južna* je počinjala s Golubovog kamena i išla preko Štrbice, Vraštice, Carine (danas Ivanjica), Mićine gustijerne, Bijelog kamena, Pećine, Kule, Stubice, Zvijezde, Malaštice, Vidova groblja, Gradine, Prosjeka, Krsca, Nikole doline, Ivanj-krsta, Lančevca, Krivog dola, Stražnjice, južnim rubom ravnice Dubrave i uskim kanjonom nekadašnje rječice Sutjeske do mjesta Cerovac pod sjenokosom; *istočna* je polazila iz Cerovca, pa preko Debelog brijega, Ruđin-dola, Kokotove gradine, Lijepog vrha, Rujeve glavice i Kravice izlazila iznad srednjovjekovnog sela Jasen, odakle se nastavljala *sjeverna* granica, koja se, preko brda Gljive, Kamene glavice, planine Leotar, zapadnom međom Bilećkih Rudina i preko Lamena, sela Aljetića, brda Turjaka, Osoja i Smajilovog dola pela na brdo Trubar.

Na prostoru omeđenom ovim koordinatama još u dubokoj prošlosti su se formirali posebni distrikti — *Suma* (s mjestima: Bjelač, Taleža, Svinjâ(revo), Klikovići, Gola Glavica, Sparožići, Orah, Zasjek, Začula, Planik, Obrće, Vlačica, Uskoplje i Ledenice); *Površ* (s mjestima: Ljubovo, Biograd, Orašje, Mrnjići, Ljekova, Slivnica, Zagradinje, Bijela, Grebeni, Sopoštica, Drijen, Bobovište, Bobova Ljut, Glavska, Poljice i Kreneni Do); *Vrsinje* — *Zupci* (s mjestima: Dubrava, Sutjeska, Konjsko, Orašje, Turmenti i Rapti); *Trebinjsko polje* (s mjestima: Police, Trebinje, Čičevo, Mokro, Zgonjevo, Pridvorci i Gomiljani; Podbrđe (s mjestima: Neurjecić, Mičevac, Jasen, Gorica, Podgljiva, Zasad, Kočela, Trebiovi, Modrić, Pribilo, Slano, Lug, Zagora, Turani i Žabica) i *Lug* (s mjestima: Hum i Cicina) — koji se i danas primjećuju kao manje i jasno prepoznatljive cjeline.

Trebinje je, isprva, bilo malo župsko mjesto, a docnije se — okupivši oko sebe poznatije župe: Konavle, Žrnovicu, Risanj, Kruševicu, Dračevicu, Vrsinje (Zupce), Vrm (Korjenice), Rudine, Ljubomir, Fatnicu, Pivu, Komarnicu i Popovo — preobrazilo u središte prostane, po njemu prozване trebinjske oblasti ili Travunije. U sklopu ove političke jedinice župa Trebinje se najprije nalazila pod upravom travunjskih župana (do pod kraj X vijeka), pa u sastavu dukljanske države (do sredine XII vijeka), zatim u sklopu nemanjićke Srbije (do 1377), te napokon pod vlašću bosanske države (do pada pod Turke 1465. godine).²²³⁾

Trebinjski kraj obiluje mnoštvom grobnih gomila za koje se u nauci smatra da pripadaju praistorijskim Ilirima, pa se i nazivaju

²²³⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 18—26; V. Korać, Trebinje I, 61—159.

ilirskim tumulima. Takve grobne gomile sačuvane su u 9 srednjovjekovnih nekropola (Bjelač, Gola Glavica, Orah, Začula, Zaplanik, Bijela, Rapti, Gomiljani i Hum). U Bjelču i Začuli nalaze se po dvije, u Bijeloj tri, a u Gomiljanima mnoštvo starih kamenih gomila.

Kod dijela stanovništva ovoga kraja teško je prekidano s praksom sahranjivanja u grobne gomile, tako da je i većina srednjovjekovnih nekropola nastajala na grobnim gomilama ili uz njih. Stoga se na vrhovima nekih grobnih gomila (Bjelač, Orah, Bijela) ili pored njih (Ilijina glavica kod Gole Glavice, Začula, Zaplanik i Hum) u srednjovjekovnim grobljima nalaze stare crkvine. Izgleda tako da su na mjestima paganskih svetišta podizana i nova svetišta — hrišćanski hramovi, crkve. Uz brojne crkve na grobnim gomilama (Orah, Začula, Zaplanik i Hum) podizani su i stećci, a ne nalazimo ih jedino uz crkvinu na Ilijinoj glavici, kod Gole Glavice i Bjelču.

U većini srednjovjekovnih nekropola trebinjske župe na grobove su postavljeni stećci. U svega 3 od ukupno 26 spomenutih nekropola niti je bilo, niti ima stećaka (Svinjâ(revo), Ilijina glavica kod Gole Glavice i Bjelač). U grobljima selâ Svinjâ(revo) i Orah postoje grobovi pokriveni manjim, amorfnim kamenim pločama, na kojim se s istočne strane uzglavlja primjećuju plitko urezani, jedva vidljivi ravnokraki krstovi. Većina ovih nadgrobnih spomenika su obični stećci, među kojima su rijetki oni s natpisom (Konjsko, Gomiljani, Slano) i ukrasom (Taleža, Zaplanik, Bijela, Bobovište i Hum). Osim velikog broja stećaka, u trebinjskom kraju preostalo je i nekoliko uspravnih kamenih krstova (Uskoplje 1, Bobovište 2, Hum 3) i jedna u živu kretnjačku stijenu uklesana stolica (Gornji Turani).

Na području župe Trebinje pronađene su 23 razrušene srednjovjekovne crkvice — crkvine (Bobovište s Vlačicom 3, Trebinje 2, Začula 2, Ljekova 2, Hum 2, Bjelač 1, Klikovići 1, Gumnište kod Gole Glavice 1, Orah 1, Zaplanik 1, Bijela 1, Prevrće kod Kremenog dola 1, Orašje 1, Varina Gruda 1, Crnač 1 i Necvijeće 1). Dodamo li tome, na osnovu sačuvanog toponima Crkvina, i jednu crkvinu u Turanima, onda ih bilo 24. Ovom broju treba dodati i na crkvinama obnovljene ili iznova podignute crkve (crkva Sv. Nedjeljke u Taleži, crkva Sv. Ilije na Ilijinoj glavici kod Gole Glavice, crkva Sv. Petra i Pavla u Zaplaniku i crkva Rođenja presvete Bogorodice u Humu), iz čega proizlazi da ih je na ovom području u srednjem vijeku bilo 28, dakle mnogo više nego danas.

Od ukupnog broja crkvina samo se za tri u malter zidane srednjovjekovne crkve (crkvu Sv. Tripuna u Uskoplju, crkvu Sv. Petra u Zaplaniku i crkvu Sv. Ćekle u Orahu) može reći da spadaju u ljepše, dok su ostale pravljene širokim suvozidom od neklesanog kamena.²²⁴⁾

Na pet mjesta (Bobovište, Trebinje, Začula, Ljekova i Hum) nađene su po dvije crkvine, s tim što su i u selu Zaplaniku bile dvije

²²⁴⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve, 131.

srednjovjekovne crkve. Primjer Zaplanika upravo pokazuje da su mjesne crkve pripadale različitim konfesijama (katolička crkva Sv. Petra i pravoslavna crkva Sv. Petra i Pavla — Petrovica), dok Đurđeva crkva u selu Humu (prozvana, vjerovatno, po rodonačelniku porodice Đurđević) govori da su ih pojedine vlasteoske porodice držale kao privatne porodične kapele.

U nekim mjestima su, dolaskom Turaka i kasnije, do druge polovine XIX vijeka, podizane nove i prostranije crkve na temeljima srednjovjekovnih sakralnih objekata (Taleža, Gola Glavica, Zaplanik, Kočela, Lug i Hum). Temelji su, uglavnom, ruševine malih i neuglednih građevina u nekropolama stećaka koji su nastajali od kraja XI do kraja XV vijeka, kada su građene i te srednjovjekovne crkvice.

Pored ruševina srednjovjekovnih crkvi, u trebinjskoj župi se sreću i ostaci starih kula (Police, Zasad, Baulovići kod Cicine) i nekih kućetina (Obrće za Golubovim kamenom, Glavska, Konjsko i Čelopeci i Rođaš do kod Orašja). Sve te kamene grobne gomile, nekropole stećaka, crkvine i crkve, stare kule i kućetine, uz mnoštvo napuštenih selišta (Berovići i Gerušići kod Začule, Stubica i Kosjerica kod Mrnjića, Bijela, Grebeni, Sopoštica, Prevrće, jugozapadno od Kremenog Dola i Baulovići kod Cicine) govore o gustoj naseljenosti ovoga kraja u srednjem vijeku.

Đuro Tošić

THE MEDIEVAL DISTRICT TREBINJE
(A HISTORIC-GEOGRAPHICAL-TOPOGRAPHICAL REVIEW)

Summary

On the broad parts of Travunia, or the Trebinje region, the Trebinje District was duly formed in time between the districts Popovo on the Western, Žrnovica and Konavli on the Southern, Vrm (Korjenići) on the Eastern and Rudine and Ljubomir on the Northern side of the area. In the ancient past there had been different districts on its territory — *Suma* (with the settlements; Bjelač, Taleža, Svinjarevo, Klikovići, Gola Glavica, Sparožići, Orah, Zasjek, Začula, Planik, Obrće, Vlačica, Uskoplje and Ledenice); *Površ* (with the settlements: Ljubovo, Biograd, Orašje, Mrnjići, Ljekovo, Slivnica, Zagradinje, Bijela, Grebeni, Sopoštica, Drijen, Bobovište, Bobova Ljut, Glavska, Poljice and Kremen Do); *Vrsinje (Zupci)* — (with the settlements: Dubrava, Sutjeska, Konjsko, Orašje, Turmenti and Rapti); *Trebinjsko polje* (with the settlements: Police, Trebinje, Čičevo, Mok-

ro, Zgonjevo, Pridvorci and Gomiljani); *Pobrđe* (with the settlements: Necvijeće, Mičevac, Jasen, Goica, Podgljiva, Zasad, Zagora); and *Lug* (with the settlements: Hum and Cicina); which could be seen today as smaller but clearly recognizable places.

A large number of funeral mounds, the stećak necropolis, chapels and church sites, old houses and mansions, as well as the abandoned settlements testify about a population density of this region in the Middle Ages.

UDK 329.272 (497)

Kosta Milutinović

O PRVIM JUŽNOSLOVENSKIM FEDERALISTIMA

U toku poslednjih godina ponovo je oživelo interesovanje za proučavanje nastanka i prve faze razvoja federalističke misli kod južnoslovenskih naroda. Čula su se razna mišljenja, koja se nisu slagala među sobom. U ovom radu pokušaćemo — na osnovu naših istraživanja — da ocrtno nastanak i prvu fazu razvoja federalističke misli kod Srba, Hrvata i Slovenaca.

1. Prvi srpski federalisti

Posle revolucije 1848—1849. godine u svim zemljama i pokrajinama Habsburške Monarhije zavlada je ponovo reakcija, još teža i okrutnija od ranije, dugogodišnje Meternihove reakcije. Bečka vlada, pod predsedništvo državnog kancelara i svemoćnog ministra policije Aleksandra Baha (Bahov apsolutizam), zavela je u celoj državi kruti centralistički, militaristički i birokratski sistem vladavine. Kao u čitavoj Austriji, tako je i u Vojvodini sprovedena nasilna germanizacija pomoću Bahovih husara. Za svo vreme trajanja Bahovog apsolutizma sedište pokrajine nalazilo se u Temišvaru, a na čelu joj je bio ponemčeni Italijan feldmaršal grof Johan Koronini. Međutim, srpska građanska klasa u Vojvodini, prekaljena u duhu slobodarskih i demokratskih ideja četrdesetosmaškog pokreta, a imajući pod sobom čvrstu materijalnu bazu za svoj dalji društvenoekonomski razvoj, postepeno se počela emancipovati od dotadašnje hegemonije kon-

konzervativne crkvene pravoslavne hijerarhije, pod vođstvom Karlovačke mitropolije, i voditi samostalnu svetovnu politiku, koja se sve više oslobađala poslednjih okova klerikalizma.

Svetozar Miletić, tadašnji istaknuti omladinac, a potonji veliki narodni borac i politički tribun vojvođanskih Srba, rekao je da je Bahovo razdoblje vreme— »kad se za narod nije raditi dalo«. ¹⁾ Vasa Stajić obeležio je čitavo poglavlje o Miletićevom životu pod Bahovim režimom — istim rečima. ²⁾ Međutim, ova karakteristika ne odgovara istorijskoj istini. Baš u toku desetogodišnje Bahove vlade vlastitim narodnim snagama obnovljen je Novi Sad, koj je 1849. bio bombardovan i pretvoren u ruševine i zgarišta. Isto tako, u Vojvodini je baš tih godina obnovljen čitav niz varoši, varošica i sela koji su u toku revolucije bili razoreni i popaljeni. Zatim, srpska građanska klasa, kao tadašnji tumač raspoloženja srpskog naroda u Vojvodini, već u početku Bahovog apsolutizma počela je da daje snažan otpor takvom režimu. Najzad, u samom Novom Sadu, glavnom centru opozicije, i pored terora Bahovih husara izlazio je politički list *Srpski dnevnik*, prvo pod uredništvom Danila Medakovića, a zatim Jovana Đorđevića, opozicioni list, koji je bio okrutno kasapljen od strane cenzure, ali koji je, ipak, ezopovskim jezikom i stilom, između redova vešto krijumčario i ubacivao u narod slobodarske, demokratske ideje, tako da je sam Bah izjavio da je Novi Sad — »glava političke hidre Jugoslovenstva«.

Među saradnicima *Srpskog dnevnika* naročito su se isticali Svetozar Miletić i Mihailo Polit—Desančić. Dok se Miletić više zanimao unutrašnjom politikom, dotle se Polit u daleko većoj meri interesovao spoljašnjom i međunarodnom politikom. Polit je bio prvi ne samo kod Srba, nego i među Jugoslovenima uopšte, koji se već 1857. godine počeo ozbiljno i sistematski baviti proučavanjem velikog i složenog istočnog pitanja. Vrlo studiozan, znalac stranih jezika i upućen u istorijsku literaturu, on je već 1857. u *Srpskom dnevniku* objavio ciklus značajnih članaka o istočnom pitanju. ³⁾ Posle krimskog rata i Pariskog mira (1856), istočno pitanje ulazilo je u novu fazu svoga razvoja i o njemu se mnogo pisalo u svetskoj štampi i istorijskoj literaturi. Po sebi se razume, u turkofilskoj Austriji, pod Bahovim apsolutističkim režimom, Polit nije mogao da u srpskoj vojvođanskoj štampi, strogo cenzurisanoj, piše onako kako je on želio, nego samo u aluzijama i nagoveštajima. Ne smejući da otvoreno zastupa misao o revolucionarnom rušenju i raskomadavanju ev-

¹⁾ Sv. Miletić, Đorđe Stojaković, *Srpski dnevnik*, Novi Sad, br. 216, 1863.

²⁾ V. Stajić, Svetozar Miletić, život i rad, Knjige za narod, sv. 157—160, Novi Sad 1926, str. 131—151. Od Stajića su ovu frazu nekritički preuzeli i često citirali, ponavljali i parafrazirali mnogi jugoslovenski istoričari i publicisti u najraznovrsnijim varijacijama.

³⁾ M. P. D., Istočno pitanje, *Srpski dnevnik*, Novi Sad, br. 44, 45, 46, 47, 1857.

ropske Turske, na čijim bi se ruševinama formirale slobodne i nezavisne balkanske države, Polit je predlagao — naravno samo kao privremeno i prelazno rešenje — pretvaranje dotadašnje centralističke Turske u novu, federalističku Tursku.⁴⁾ Prema Politovim tadašnjim shvatanjima, u toj novoj, federalističkoj Turskoj Carigrad s Bosforom i Dardanelima ne bi više smeo da bude privilegisano uporište jedne velike sile, nego bi morao da postane internacionalan grad koji bi podjednako zadovoljavao ekonomske interese svih zainteresovanih naroda i država na Balkanskom poluostrvu i Bliskom istoku.⁵⁾

Međutim, posle pada Bahovog režima, kada se početkom 60-ih godina pokušavalo da se dotadašnja centralistička i apsolutistička Austrija preuredi i preobrazi u federalističku, ustanovnu i parlamentarnu Austriju, Polit otvoreno, preko štampe, istupa sa svojom značajnom federalističkom koncepcijom, koja je odmah obratila na sebe punu pažnju šire javnosti i snažno uticala na dalji razvoj društvenopolitičkih ideja kod balkanskih i podunavskih naroda. Svoju federalističku koncepciju Polit je razradio u nizu zapaženih članaka, objavljenih u bečkom opozicionom listu *Ost und West*.⁶⁾ Osim kraćih članaka, on je objavio i dve veće rasprave, jednu o narodnosnom pitanju i jednu o istočnom pitanju. U prvoj je raspravljao o narodnosnom pitanju u smislu savremenog demokratskog principa narodnog samoopredjeljenja i pledirao za federalističko rešenje, i s obzirom na ugnjetavane narode u Habsburškoj Monarhiji i s obzirom na balkanske narode pod Turskom. Dok su se Politovi prethodnici zanosili panslavističkim utopijama, dotle Polit pledira za federalističko rešenje južnoslovenskog pitanja: »Federacija među Slovenima osigurala je svakom plemenu svoj u toku povestnice razvijeni narodni život. Panslavizam može dakle biti samo kao slavenska federacija, a nikako kao rusizam.«⁷⁾ Polit smatra da je federacija »jedina moguća državna sistema« za sve one države koje su sastavljene od više naroda, i to ne samo a Balkan nego i a Podunavlje, ne samo za istočnu nego i za srednju Evropu.⁸⁾

⁴⁾ Ibid. 16. VI 1857.

⁵⁾ Ibid. 16. VI 1857.

⁶⁾ *Ost und West*, prvo dnevni list, zatim nedeljna politička revija, izlazila u Beču 1861—1865. List je zastupao i branio interese svih ugnjetavanih naroda u Austriji i Turskoj i propagirao njihovo preuređenje na federalističkim osnovama. List su materijalno pomagala biskup Štrosmajer i knez Mihailo.

⁷⁾ M. Polit—Desančić, Narodnost i njen državopravni osnov, Novi Sad 1862, str. 28. S nemačkog preveo Đorđe Popović—Daničar, urednik časopisa *Danica*.

⁸⁾ Osim ove rasprave o narodnosnom pitanju, Polit je objavio u istom listu *Ost und West* još i niz članaka o problemima federalističkog preuređenja Ugarske, od kojih su najznačajniji: Ungarn und das Nationalitätenprincip (Nr. 72—73, 1861); Die Integrität Ungarns und die Nationalitäten (Nr. 93—94, 1861); Magyarrische Auschauung der Nationalitätenfrage (Nr. 165, 1861).

Raspravljajući o prvim srpskim federalistima, Jovan Skerlić je s razlogom stavio na prvo mesto Polita, koji »ističe konfederativnu i republikansku Švajcarsku kao ideal malim balkanskim narodima.«⁹⁾ Od njegovih rasprava Skerlić citira samo *Narodnost i njen državno-pravni osnov*, ali mu očevidno nije bila poznata Politova značajna rasprava o organskom rešenju istočnog pitanja.¹⁰⁾ Ova je rasprava tek nedavno prevedena i na srpskohrvatski.¹¹⁾ U njoj je Polit prvi put sistematski izložio i naučno obrazložio svoju koncepciju o organskom rešavanju istočnog pitanja. Osnovna misao sastoji se u tome da se to rešenje »može izvesti samo na narodnostima i kroz narodnosti Turske, tako da se one i realno afirmišu kao samostalni organizmi«. Organsko rešenje mora nužno imati za posledicu »da narodnosti Turske prestanu da budu smatrana za objekte posebnih interesa i teritorijalnih širenja pojedinih evropskih država, već da ih se prepusti ijima samima, ili da se čak i potpomogne njihovo državno izgrađivanje«.

U prvom poglavlju svoje rasprave Polit izlaže stanje u kome se nalazilo istočno pitanje posle zaključenja Pariskog ugovora (1856) i dokazuje da su islam i moderna evropska država dva suprotna pojma, koja se među sobom isključuju: »Načelo je Korana da inoverce ne smatra ravnopravnima nego dodeljenima na službu pripadnicima islama, pa time i potčinjenima.«¹²⁾ U drugom poglavlju Polit dokazuje da Turska »upravo zato što je muslimanska država, nikada ne može postati moderna pravna država.«¹³⁾ U trećem poglavlju Polit ovako postavlja problem:

»Ništa nije istočno pitanje, koje je samo po sebi svakako komplikovano, u očima evropske publike napravilo upravo zamršenim kao indolencija evropske štampe da pribavi obaveštenja o prilikama u Turskoj i da ocenom tih prilika unese nešto svetlosti u istočno pitanje. Čovek je bolje obavešten o Indiji i Kini, i tu se može bolje orijentisati nego o tome šta se događa u Turskoj.«¹⁴⁾

U četvrtom poglavlju Polit kritički analizira kombinacije ruskih slavenofila i dokazuje da »ni interesi samih balkanskih naroda, ni interesi Evrope, koji se u ovom pitanju poklapaju među sobom, ne mogu dopustiti da od evropske Turske postane ruska gubernija.«¹⁵⁾ Još je manje realan i izvodljiv »grčki projekat« o obnovi Vi-

⁹⁾ J. Skerlić, *Omladina i njena književnost (1848—1871)*, izučavanja o nacionalnom i književnom romantizmu kod Srba, Beograd 1966, str. 229.

¹⁰⁾ M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, Franz Leo's Verlagsexpedition, Wien 1862.

¹¹⁾ M. Polit—Desančić, *Istočno pitanje i njegovo organsko rešenje*, preveo Strahinja K. Kostić, *Zbornik matice srpske za istoriju*, Novi Sad 1986, sv. 33, str. 147—172.

¹²⁾ *Ibid.* I. Islam i moderna država, str. 151.

¹³⁾ *Ibid.* II Turska i princip narodnosti, str. 152.

¹⁴⁾ *Ibid.* III. Narodnosti u Turskoj, str. 152—153.

¹⁵⁾ *Ibid.* IV. Problem jedne ruske provincije, str. 158—160.

zantije iz doba carice Katarine II i posle, iz vremena filhelenističkog pokreta.¹⁶⁾ Treći problem pri rešavanju istočnog pitanja sastojao se u planovima o deobi evropske Turske između velikih sila. Polit se tome odlučno suprotstavio, s ovim ubedljivim argumentima:

»Govori se o deobi Turske na način kako da na Balkanskom poluostrvu nema evropskih naroda nego samo azijatskih hordi koje se po volji mogu deliti ili dodeljivati. Ako se poznaje istorija i sposobnost za kulturu hrišćana Turske i ako neko pripada jednome od naroda Balkanskog poluostrva, onda mu zaista mora udariti krv u obraze kada sluša o takvoj deobi Turske, po kojoj se ovim narodima raspolaze kao sa kakvim čoporom.«¹⁷⁾

Prelazeći na samo organsko rešenje istočnog pitanja, Polit je detaljno obrazložio svoju koncepciju formiranja jedne velike konfederacije svih balkanskih naroda namesto evropske Turske.¹⁸⁾ Takva jedna konfederacija načinila bi od Balkanskog poluostrva jednu neutralnu teritoriju koja bi zadovoljila i nacionalna stremljenja samih balkanskih naroda i ekonomske interese velikih sila. Samim tim prestalo bi ugnjetavanje potlačenih naroda, uspostavila bi se ravnoteža na Bliskom istoku, prokrčio bi se direktan put iz Evrope u Aziju, ostvarili bi se potrebni uslovi za uspešan razvoj trgovine, industrije i saobraćaja i potpomogle bi se obnova kulture i civilizacije balkanskih zemalja. Polit ubedljivo dokazuje nemogućnost formiranja jedne velike jedinstvene države na evropskom istoku. On ističe da se ni Bugarsko Carstvo, ni Srpsko Carstvo nije moglo održati. I grčki, i bugarski, i srpski narod ima svoju istoriju, svoju nacionalnu fizionomiju i svoju kulturu, te stoga teži da formira i izgradi i svoju državnu samostalnost. Ničije imperijalističke ambicije i osvajačke pretenzije (ni vizantijskih imperatora, ni Simeona Velikog, ni Dušana Silnog) nisu mogle biti zadovoljene, niti su njihove pobeđe imale trajnoga uspeha. Polit smatra da je »konfederacija takav državni sistem koji potpuno odgovara, s obzirom na geografski položaj, zajedničkim interesima svakoga naroda posebice«. Postavlja se pitanje koji bi oblik trebalo izabrati: da li oblik savezne države ili oblik saveza država? Polit misli, s obzirom na međusobne odnose pojedinih balkanskih naroda, njihovu istoriju, kulturu i savremena nacionalnooslobodilačka stremljenja, da bi Južni Sloveni, Grci i Rumuni trebalo da formiraju samo savez država, dok bi Južni Sloveni trebalo da se među sobom ujedine u jednu saveznu državu.

Prelazeći na konkretne pojedinosti, Polit je predlagao da Carigrad postane slobodan grad, i to savezni grad Balkanske konfederacije, a Bosfor i Dardaneli da budu neutralizovani. Iako je zahtevao za južnoslovensku federaciju izlaz na Jegejsko more, Polit nije tražio Solun za Srbiju, nego je predlagao da i Solun postane slobodan grad, isto kao Carigrad. Pitanje ujedinjenja Srbije i Crne Gore smatrao je

¹⁶⁾ Ibid. V. Problem jednog vizantijskog carstva, str. 160—161.

¹⁷⁾ Ibid. VI. Problem deobe, str. 161—162.

¹⁸⁾ Ibid. VII. Konfederacija, str. 164—170.

samo za pitanje vremena. Polit uopšte nije ni pomišljao na nekakav dualizam između Srbije, koju naziva »srpskim Pijemontom«, i Crne Gore, koju smatra »srpskom Spartom«. Kao nekadašnji sekretar crnogorskog kneza Danila, Polit je zabeležio reči koje mu je još 1860. na Cetinju lično rekao sam knez Danilo: »Da je Miloš započeo rat sa Turcima, ja ne bih dugo slušao govore konzula, nego bih sa svojim Crnogorcima ušao u Hercegovinu da dođem u susret Milošu i da ga pozdravim kao svoga gospodara.«¹⁹⁾

Vrlo je karakteristično da je Polit pledirao da i Srbi i Bugari formiraju jednu srpsko-bugarsku federaciju sa zajedničkim centralnim parlamentom i posebnim pokrajinskim saborima. Pitanje eventualnog ulaska Hrvatske u južnoslovensku federaciju Polit nije mogao posebno da raspravlja iz razumljivog razloga što bi bečka cenzura njegovu raspravu odmah zabranila. Međutim, u jednoj kratkoj primedbi ispod teksta, složenoj petitom, Polit je između redaka nagovestio smelu misao da i Hrvatsku kao sastavni deo buduće južnoslovenske federacije: »Što se tiče turske Hrvatske i uopšte kraja do reke Vrbasa to je *affaire domestique* (domaća stvar) Srba i Hrvata oko koje će se oni lako sporazumeti i o kojoj ovde ne treba dalje raspravljati.«²⁰⁾

Najzad, u poslednjem poglavlju Polit izlaže na koji bi način trebalo pripremiti prelaz iz postojećeg stanja, u kome se Turska nalazila 1862, kada je rasprava pisana, u novo stanje, u kojem bi se našla istočna Evropa posle formiranja Balkanske konfederacije.²¹⁾ Polit se još posebno osvrnuo na položaj Muslimana u balkanskim zemljama u novim uslovima, imajući u vidu njihov privilegisan položaj, koji bi naravno morao prestati, jer bi se imala uvesti pravna jednakost za pripadnike svih vera i naroda. Polit predviđa kako bi balkanska konfederacija mogla da znači za istočnu Evropu isto ono što za zapadnu predstavlja demokratska i republikanska Švajcarska s njenim kantonima, političkim slobodama i nacionalnom ravnopravnošću za sve njene narode.

Ovde smo u najkraćim potezima dali sažet izvod iz Politove rasprave, koju smo iscrpno analizirali i ocenili u posebnoj knjizi.²²⁾ O ovoj njegovoj raspravi pisali su vrlo afirmativno mnogi istaknuti južnoslovenski i strani istoričari: Vasa Čubrilović,²³⁾ Vasilije Kres-

¹⁹⁾ Ibid. VII, str. 167—168. Citirajući ove Danilove reči, Polit ih propa-
raća ovim svojim značajnim komentarom: »Knez Crne Gore bi rado kao
guverner Crne Gore i Hercegovine priznao vrhovnu vlast jednog srpskog
kralja«.

²⁰⁾ Ibid. VII, str. 167.

²¹⁾ Ibid. VIII. Prelaz ka konfederaciji, str. 170—172.

²²⁾ K. Milutinović, Mihailo Polit—Desančić kao istoričar, IV.
Politova rasprava o Istočnom pitanju, Novi Sad 1936, str. 61—93.

²³⁾ V. Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, IX.
Mihailo Polit—Desančić o Istočnom pitanju i Balkanskoj federaciji, Be-
ograd 1958, str. 257—264.

tić,²⁴⁾ Mihail Dimitrov,²⁵⁾ Josef Thim,²⁶⁾ Joahim Kühl²⁷⁾ i drugi. Oni su sa priznanjem istakli veliku naučnu vrednost i istorijski značaj ove rasprave, u kojoj je prvi put pred evropsku javnost postavljeno organsko rešenje istočnog pitanja u okviru južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije. Politova rasprava je ne samo bila zapazena i prikazivana u tadašnjoj javnosti, nego je, istovremeno, snažno uticala i na formiranje političkih shvatanja i idejnu orijentaciju čitavog niza javnih radnika u južnoslovenskim zemljama. Vasa Čubrilović povukao je ovakvu paralelu između prvih srpskih federalista:

»Zanimljivo je za Politu—Desančića da je kao ugarski Srbin pokazivao toliko razumevanja za balkansku problematiku i jasnije nego i jedan građanski politički teoretičar kod nas i pre i posle njega pravilno postavio teze za buduće uređenje Balkana (...) Pre svega, on nije konzervativac, nego napredni građanski političar sa širinom vidika i sa poznavanjem stvari, kako je to malo ljudi kod nas imalo (...) Pored toga, njegova izlaganja su povezana, više potkrepljena činjenicama i jasnije izražena, kad o tim problemima raspravlja, bolje nego i kod jednog teoretičara toga doba (...) Pored toga, mada i Polit računa sa stvaranjem jedne srpske države u okviru Jugoslovenske federacije i Balkanske konfederacije, koja bi obuhvatila najveći deo zemalja na koje su Srbi polagali u to doba pravo, ipak nema Garašaninovih velikosrpskih koncepcija, niti je opterećen srpskim romantizmom kao Vladimir Jovanović. Zato njegove koncepcije i deluju tako objektivno i ostavljaju utisak širine i dalekovidosti (...) Nema sumnje da je Polit imao upliva pre svega na Svetozara Miletića, zatim Vladimira Jovanovića, Svetozara Markovića i ostale građanske i socijalističke teoretičare i docnije, u XX veku.«²⁸⁾

Od isto tako velikog naučnog značaja je i rasprava Vasilija Krestića o Politovoj koncepciji istočnog pitanja. Tu se on, između ostaloga, kritički osvrnuo na jedan raniji pokušaj pogrešnog tumačenja Politovog shvatanja oslobodilačke borbe južnoslovenskih naroda za rešavanje istočnog pitanja:

»Čitajući Politovu studiju u onim odeljcima gde raspravlja o borbi za oslobođenje nismo stekli utisak da je tu reč o »taktičkim sredstvima pritiska na evropsku diplomatiju«, već o čvrstom uverenju da se pri postojećem odnosu snaga evropskih sila, zbog bezizlazne situacije (odugovlačenje sa rešenjem istočnog pitanja, s jedne, a neizdrživosti turskog pritiska, s druge strane) izlaz može i mora naći samo u oslobodilačkoj borbi. Da je Polit bio protiv borbe koja pretpostavlja masovno učešće naroda, on nju, sigurno, ne bi proglašavao za svetlu i ne bi je poredio sa legendarnom borbom Spartanaca.«²⁹⁾

U svojoj raspravi V. Krestić se kritički osvrnuo i na složeno pitanje: da li je Polit, kao rusofil, bio pristalica ruskog carizma i sa-

²⁴⁾ V. Krestić, O Mihailu Polit—Desančiću i Istočnom pitanju, *Zbornik MS za istoriju*, br. 33, 1986, str. 171—186.

²⁵⁾ M. Dimitrov, *Publicistika na Ljuben Karavelov*, Blgarska akademija na naukite, Sofija 1958, str. 240—245.

²⁶⁾ J. Thim, *Die Balkankonföderationspläne, Donaueuropa*, Budapest 1942, I, 39.

²⁷⁾ J. Kühl, *Federationspläne im Donauroaum und in Ostmitteleuropa*, München 1958, 24.

²⁸⁾ V. Čubrilović, *ibid.* str. 260—261.

²⁹⁾ V. Krestić, *ibid.* str. 184.

modržavlja? Krestić skreće pažnju na Politov izvanredno karakterističan članak *Slavenofili u Rusiji* i konstatuje: »Taj članak nedovosmisleno dokazuje da pisac studije o istočnom pitanju nije bio pristalica ruskog carizma i despotizma, da je daleko i od pomisli da se klanja carskom praviteljstvu i da ga pretpostavlja slobodi.«³⁰⁾ U istom članku Polit se trudio da bude objektivan: s jedne strane, odao je priznanje slavenofilima zbog njihove borbe protiv »nemačke partije« u Petrogradu; s druge strane, on nije propustio priliku da kritikuje nepravilan stav slavenofila prema poljskom pitanju. Polit se odmah zatim osvrće i na njihove protivnike nihiliste, i to na nov, originalan, neuobičajen način. Suprotno tadašnjoj srpskoj i hrvatskoj štampi, koja je bezobzirno napadala nihiliste kao »bezbožnike« i »opasne buntovnike«, Polit je bio prvi na Slovenskom Jugu koji je — pre pojave prvih južnoslovenskih socijalista — pokazivao otvorene, opštedemokratske simpatije i imao smelosti da ih i javno izrazi preko štampe, pod svojim punim potpisom. U tadašnjim političkim prilikama, kada su baron Bajst i grof Andraši delili »interesne sfere« i udarali prve temelje dualističkoj Austro-Ugarskoj, i kada su bečki i peštanski listovi oštro napadali »bauk panslavizma« i »crveni bauk«, Polit je imao moralne hrabrosti da javno ističe da su ne samo slavenofili nego čak i nihilisti — »dobri patrioti ruski.«³¹⁾

U jednom delu ruske i jugoslovenske historiografije Politov stav bio je krivo shvaćen i pogrešno ocenjen. Bilo je istoričara koji su odveć jednostavno posmatrali Politov složeni politički lik i njegovu široku slovensku orijentaciju, koja je obuhvatala sve slovenske narode, ne isključujući ni Poljake iz velike slovenske zajednice. Neki istoričari pokušavali su čak da prikažu Politu kao — poklonika ruskog carističkog sistema!³²⁾ Ovakve su ocene daleko od objektivnosti i istorijske istine. Iako rusofil, Polit nije bio hranilac ni unutrašnje, ni spoljšnje politike carističke Rusije, nego njen objektivan kritičar, koji je za vreme svoga boravka u Rusiji, na Sveslovenskom kongresu u Moskvi 1867, duboko sagledao društvenopolitičku stvarnost Rusije, bez romantičarskih predrasuda i nacionalističkih iluzija velike većine svojih savremenika kod Srba i Hrvata toga doba. Od »moskovskih hadžija« iz južnoslovenskih zemalja Polit je jedini koji je — i pored nekih svojih unutrašnjih protivurečnosti — sagledao ne samo lice nego i naličje tadašnje Rusije i duboko osetio da pored Rusije germanofila i Rusije slavenofila postoji još i jedna treća Rusija, »podzemna Rusija« nihilista i revolucionarnih demokrata.³³⁾

³⁰⁾ Ibid. str. 185.

³¹⁾ M. Polit—Desančić, *Slavenofili u Rusiji*, *Zastava*, 15. XII 1868.

³²⁾ A. Pogodin, M. Polit—Desančić u Rusiji i o Rusiji, *Letopis MS*, knj. 337, sv. 1—3, 1933.

³³⁾ K. Milutinović, *Sveslavenski kongres u Moskvi 1867*. *Starine JAZU*, knj. 54, Zagreb 1969, str. 95—140.

Najsnažnije i najsvestranije uticala je Politova rasprava o istočnom pitanju na Svetozara Miletića i njegovu nacionalpolitičku ideologiju, kao i na izgrađivanje znamenitog programa Srpske narodne slobodoumne stranke, koji je u političkoj istoriji poznat pod imenom Bečkerečkog programa od 1869. Pod uticajem Politove koncepcije, koju je Miletić akceptirao, ušla je u Bečkerečki program i poznata šesta tačka koja zastupa načelo nemešanja stranih sila u rešavanje istočnog pitanja i zahteva oslobođenje balkanskih naroda. Koliko je Polit svojom raspravom uticao na Miletića očigledno pokazuje ciklus njegovih članaka *Istočno pitanje*.³⁴⁾ Ovi Miletićevi članci, upoređeni sa Politovom raspravom, jasno svedoče da je ne samo po osnovnim smernicama nego često i u pojedinostima Miletić akceptirao Politovu koncepciju.³⁵⁾ U ostalom, i sam Miletić, u svom završnom članku o istočnom pitanju, sasvim lojalno priznaje Politov prioritet. »Koja je forma stalne međunarodne političke sveze između hrišćanskih naroda i država, to je jedan mladi prijatelj naš u posebnom delu *Istočno pitanje i organsko rešenje ovoga* valjano naznačio...«³⁶⁾

Između Miletićeve i Politove interpretacije istočnog pitanja nema krupnijih razilaženja u osnovnim postavkama, ali ih ima u nekim karakterističnim pojedinostima. Tako, na primjer, Miletić se slaže sa Politovim zahtevom da Carigrad bude proglašen za slobodan grad, za savezni grad balkanske konfederacije, a Bosfor i Dardaneli da budu neutralizovani i slobodni za trgovačku mornaricu svih država, ali Miletić nije bio saglasan da i Solun postane slobodan grad, nego se oduševljavao priželjkivanjima srpskih romantičara o »srpskom Solunu« i njihovim argumentima pokušavao da brani osvajačku politiku cara Dušana:

»Osobna srpska država imala bi se sastojati iz današnje Srbije, Bosne, Hercegovine, Zete, Stare Srbije i nekog dela Makedonije, u kome je karakter srpskih običaja, srpskog načina mišljenja, srpskih simpatija, pa i samog jezika većinom i suštinom prodreo, a to je kraj do i nešto preko Vardara; osobito je Solun za interese srpske trgovine jako važan; to je jedini put kojim bi trgovina srpske države preči put u Sredozemnom Moru i zemljama, koje ga okružavaju, imala; u ovom pogledu moramo za više štogod, nego za slučaj ili modu kakvu od predaka nasleđenu smatrati, što je Dušan, zanemariivši osvajanje jednoplemenihi zemałja prema Jadranskom Moru i do Hrvatske, toliko puta na ondašnje grčke zemlje, a naime na Solun naginjao — ovo je ona ista strukturna uvidena potreba i nužda državana, koja je Velikog Petra k Petrogradu, Finskom Zalivu i Istočnom Moru, a Veliku Katarinu put Krima, Sevastopolju i ka Crnom Moru vodila.«³⁷⁾

³⁴⁾ Sv. Miletić, *Istočno pitanje* *Zastava* br. 174, 176, 177, 179, 180, 182, 184, 185, 188, 1863. Ovi su članci prevedeni na nemački i objavljeni u posebnoj knjizi: *Die Orientfrage, von dr Svetozar Miletić, Neusatz 1877*. Isti članci uvršteni su i u njegove Izabrane članke, Novi Sad 1939, str. 27—79.

³⁵⁾ K. Milutinović, *M. Polit—Desančić kao istoričar*, str. 86—89.

³⁶⁾ Sv. Miletić, *Istočno pitanje*, IX. *Srpski dnevnik*, 14. IX 1863.

³⁷⁾ *Ibid.* *Srpski dnevnik*, 14. IX 1863.

Ovakvo oduševljenje za srpsku osvajačku politiku imalo je svoje korene još iz Miletićeve rane mladosti, kada je pevao romantičarske pesme i objavljivao ih u omladinskim kalendarima i almanasima.³⁸⁾ Taj kult »srpskog srednjeg veka«, »slavnih Nemanjića« i naročito cara Dušana ponovo je oživio u doba Ujedinjene omladine srpske. To je doba kada se izgaralo »na gorama oduševljenja« i priželjkivao »izvesni čas« kada će se osloboditi i ujediniti »raskomadano Srpstvo od Budima do Jadranskog i Jegejskog mora«.³⁹⁾ Ovo »kipeće oduševljenje« prešlo je iz romantičarskog pesništva i u publicistiku i žurnalistiku toga doba.

Bilo bi pogrešno pretpostaviti da je to »kipeće oduševljenje« obuzelo samo Vojvodinu, »kolevku srpskog romantizma«. Ono je tada u istim srazmerima zahvatilo i Srbiju, koja se smatrala realnijom, trezvenijom i manje romantičarski raspoloženom. Tome je služila ne samo tadašnja poezija i štampa, nego u istoj meri i onovremena historiografija. Jevtinim nacionalističkim frazama idealizovala se srpska prošlost: umesto korišćenja istorijskih izvora tadašnji srpski istoričari prepričavali su narodna predanja i narodne pesme. U tome su najdalje otišli Panta Srečković, Jovan Dragašević i Miloš Milojević. Protiv takvog njihovog falsifikovanja istorije među prvima u Srbiji ustao je Velimir Karić ovim argumentima:

»Prva dvojica izjednačuju našu etnografsku granicu sa najširim istorijskim granicama srpske države, koje ni do danas još nisu dobro ispitane, a Miloš Milojević ih izjednačava sa našim praiistorijskim granicama, koje su sasvim u gustoj magli. Oni ostali naše političari, koji se za ova pitanja interesuju, rade ko u ploču, ko u klin. Najveći pak deo među njima zaludelo je Dušanovo Carstvo«.⁴⁰⁾

Glavni nosilac takve politike u XIX veku bio je knez Mihailo. Apsolutist u unutrašnjoj politici, on je želeo i pokušavao da se predstavi javnosti kao nacionalni revolucionar u spoljašnjoj politici, iako stvarno nikada nije verovao u udarnu snagu revolucionarnih nacionalnooslobodilačkih pokreta južnoslovenskih naroda. U srpskoj građanskoj historiografiji Slobodan Jovanović je pokušao da pomoću jedne vešto iskonstruisane, ali u osnovi nedovoljno naučno fundirane argumentacije prikaže kneza Mihaila kao — nacionalnog revolucionara

³⁸⁾ Tako, na primjer, u almanahu *Slavjanka* (Budim 1847) mladi Miletić objavio je, između ostaloga, i pesmu Stefan Dušan Silni, Car Srbski, u kojoj je veličao toga srpskog vladara, koji je »osvojio zemlje i gradove, čak do stene od grada Soluna«.

³⁹⁾ J. Skerlić je s razlogom dao ovakvu karakteristiku toga doba i velikoga dela tadašnje omladinske generacije: »Kipeće oduševljenje! To je odista reč za to uskolebano doba i za te ustreptale ljude, i ona sasvim obeležava onu egzaltaciju nacionalnog osećanja, ono opijanje rečima, onaj paroksizam patriotizma, ono budno snevanje slobode i ujedinjenja srpskog. Ti ljudi su reči uzimali za delo, držali da hteći znači moći, i kao deca pružali ruke da uhvate mesec«. (Omladina i njena književnost, str. 234).

⁴⁰⁾ V. Karić, Srbija i Balkanski savez, Beograd 1893, str. 30—31.

ra!⁴¹⁾ Dragiša Vasić je, sa manje veštine i sa još slabijom dokumentacijom, pokušavao da iskonstruiše tezu o Ujedinjenoj omladini srpskoj kao — »Mihailovoj omladini«. ⁴²⁾ Međutim, novija istorijska istraživanja su utvrdila da su ove teze Slobodana Jovanovića i Dragiše Vasića pogrešne. ⁴³⁾

Prvi interpretator istočnog pitanja u kneževini Srbiji bio je Vladimir Jovanović, jedan od vođa Liberalne stranke i ideolog desnog krila Ujedinjene omladine srpske, koji je došao u oštar sukob s režimom kneza Mihaila i otišao u inostranstvo, odakle je nastavio borbu. Za vreme svoga emigrantskog boravka u Ugarskoj Jovanović se u Novom Sadu bliže upoznao sa koncepcijama prvih srpskih federalista i znatno proširio svoje idejne vidokruge. Osim toga, na Jovanovićevo političko izgrađivanje uticao je i njegov emigrantski boravak u Švajcarskoj, Francuskoj i Engleskoj, gde je došao u kontakt sa tamošnjim političarima i publicistima, imao prilike da čuje i njihova mišljenja i da ih obavesti o prilikama u južnoslovenskim zemljama. Jovanovićeve rasprave o istočnom pitanju objavljene su na srpskohrvatskom, engleskom i francuskom jeziku. U prvoj raspravi on je izložio svoje misli o »istorijskoj misiji« Srbije i o njenoj ulozi u rešavanju istočnog pitanja. ⁴⁴⁾

U svojoj engleskoj raspravi V. Jovanović je pokušao da obavesti britansku javnost o istorijskoj ulozi srpskog naroda u procesu rešavanja istočnog pitanja i da istakne njegovu političku zrelost da se pod njegovim vodstvom izvrši oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda u jednu državu, ali ne kaže konkretno kako bi ona bila uređena. ⁴⁵⁾ S obzirom na to da se obraća engleskoj javnosti, on je posebno istakao da je baš u interesu britanske trgovine i njenih veza s Indijom da se Bliski istok oslobodi turskog jarma.

U svakoj francuskoj raspravi, osvrćući se na »misiju Srbije na Istoku«, V. Jovanović je izložio istorijski razavoj srednjevekovne srpske držve i naročito se zadržao na visokom kulturnom uzdizanju Srbije pod Nemanjićima, glorifikovano je Dušanov zakonik, crkvenu umetnost, manastire, istorijske zasluge Srba za odbranu evropske kulture i civilizacije od turske najeзде, zatim je izneo razloge i značaj velike seobe Srba u Ugarsku (1690), njihovu borbu za nacionalni op-

⁴¹⁾ Sl. Jovanović, Druga vlada Miloša i Mihaila, Beograd 1923, str. 203—210.

⁴²⁾ D. Vasić, Mihailova omladina, *Pravda*, Beograd, uskršnji broj 1936.

⁴³⁾ V. Masleša, U čemu je smisao bratstva balkanskih naroda, *Proleter*, br. 16, 1942. — J. Prodanović, Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji, Beograd 1947, str. 310. — D. Perović, Istorija naroda Jugoslavije, Novi Sad 1950, str. 157. — St. Jantolek, Istorija naroda Jugoslavije, Beograd 1952, knj. II, str. 91. — D. Janković, Političke stranke u Srbiji XIX veka, Beograd 1952, str. 123—124.

⁴⁴⁾ V. Jovanović, Srbski narod i Istočno pitanje, Novi Sad 1863.

⁴⁵⁾ V. Jovanović, The Serbian and the Eastern Question, London 1863.

stanak i autonomiju Vojvodine, neprijateljstvo Beča i Pešte i borbu za oslobođenje i ujedinjenje Južnih Slovena, računajući ovamo i Bugare, ali opet bez konkretnih pojedinosti o tome kako bi trebalo da izgleda ta njihova zajednica.⁴⁶⁾

Ni u Jovanovićevim *Uspomenama*, u kojima ima značajnih podataka i o njegovim shvatanjima o rešavanju istočnog pitanja i o razgovorima koje je u inostranstvu vodio o ovoj složenoj problematici, nema pomena ni o južnoslovenskoj federaciji, ni o balkanskoj konfederaciji, nego samo o balkanskom savezu.⁴⁷⁾

Bilo je uglednih srpskih i južnoslovenskih građanskih istoričara koji su smele i dalekosežne koncepcije prvih srpskih federalista (smatrali za nezrele i preuranjene, čak i za utopističke. Tako, na primer, Vladimir Ćorović postavljao je problem ovako:

»Mladi, tek izašli iz škole, često skorojevići, sa glavama punim još neproverenih teorija, sa atavizmima naše rase koja se ubrzo odlučuje za akciju, bez političkog iskustva, nasrtljivi, oni unose zabunu (...) Ili, kakvu političku zrelost da očekujete od tih ljudi koji u ondašnjoj Srbiji, sa turskim pašom u Beogradu (...) propovedaju republikansku federaciju balkanskih naroda — po tipu Švajcarske!⁴⁸⁾

Danas stvari izgledaju sasvim drukčije. Prvi srpski federalisti — i pored izvesnih svojih unutrašnjih protivurečnosti — nisu bili Don Kihoti koji su išli na vetrenjače. Ako odbacimo neke njihove idealističke pretpostavke, oni su imali smelosti da se emancipuju od mnogih preživelih tradicija i predrasuda nepovrtane prošlosti, s jedne strane, i da, s druge, oslanjajući se na žive demokratske snage novih generacija, krče nove puteve južnoslovenskim i balkanskim narodima.

2. Prvi hrvatski federalisti

U istorijskoj literaturi već se decenijama uporno ponavlja jedna te ista misao: da je među glavnim predstavnicima hrvatskog naroda najizrazitiji nosilac federalističke koncepcije o ujedinjenju Južnih Slovena u okviru Habsburške Monarhije bio đakovački biskup Josip Juraj Štrossmayer. Tako, na primjer, nemački istoričar Joahim Kühl veli: »Za Štrossmajera postoje tri velika kulturna kruga, koji su fiksirani preko germanske, romanske i slovenske jezičke grupe. Unutar slovenskog kulturnog kruga dodeljuje on Južnim Slovenima istaknutu ulogu, ali rešenje njihovih političkih problema on vidi sa-

⁴⁶⁾ V. Jovanović, *Les Serbes et la Mission de la Serbie*, Paris — Bruxelles 1870.

⁴⁷⁾ V. Jovanović, *Uspomene*, priredio i predgovor napisao prof. dr Vasilije Krestić, Beograd 1988. Tek posle aneksije Bosne i Hercegovine on je ponovo pisao o istoj problematici, ali ovoga puta konkretnije i zalagao se za formiranje balkanske konfederacije (*The Balkan Confederacy*, *The Near East*, Vol. II, Nr. 21, London 5. I 1910).

⁴⁸⁾ V. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933, str. 518.

mo u okvirima Habsburške Monarhije«.49) Austrijski historičar Hugo Hantsch tvrdio je da je Štrosmajer bio »veran pristalica dinastije i — u prkos svima razočarenjima — nepokolebljiv branilac austrijske misije i jedna od najplemenitijih ličnosti onoga nacionalno svesnog hrvatsva koje je moglo da upotrebi uvidavnu austro-ugarsku politiku kao najbolji materijal za formiranje jedne cvetne i lojalne zemlje«.50) Slično je tvrdio, samo sa jednom ogralom, i engleski historičar Seton-Watson: »Kao Palacki i mnogi drugi istaknuti Sloveni Habsburške Monarhije, i Štrosmajer je verovao u misiju Austrije i želio je videti je veliku cvetnu. Bila je njegova nesreća u tome da mu je vera u Austriju bila veća od onih koji su rukovodili Austrijom«.51)

Međutim, bilo je istaknutih historičara koji su dokazali da je Štrosmajer zamišljao i želio ujedinjenje južnoslovenskih naroda izvan okvira Habsburške Monarhije. Već je francuski historičar i književnik *Charles Loiseau*, dobar poznavalac života i rada đakovačkog biskupa, još pre bezmalo jednog veka, nagovestio smelu misao o tajnom sporazumu između Štrosmajera, srpskog kneza Mihaila i crnogorskog kneza Nikole »u cilju da se obrazuje slobodna i nezavisna Jugoslavija«.52) Istina, kada je bečka i peštanska režimska štampa započela žestoku kampanju protiv Štrosmajera kao »veleizdajnika«, pozivajući merodavne faktore da ga uklone sa njegovog položaja, on je dao izjavu i ogradio se od izvesnih aluzija u knjizi francuskog historičara, ali njegov demant bio je samo formalne prirode. Viktor Novak je s razlogom konstatovao: »Pristalicama Štrosmajerovih nastojanja bilo je sasvim jasno da je Štrosmajerov demant i u zagrebačkom *Obzoru* bio neophodan izraz odbrane, a nikako ne utvrđivanje netačnosti Loazovljevih podataka«.53) U prilog istinitosti tvrdjenja ovoga francuskog historičara potrebno je citirati, kao autentičan dokaz, jedno značajno pismo pukovnika Antonija Oreškovića, nekadašnjeg poverenika kneza Mihaila u raznim političkim i diplomatskim aktivnostima. U tom pismu, upućenom samom knezu Mihailu, datiranom u Beogradu 25. VIII 1866, Orešković javlja:

»Biće poznato Vašoj Svjetlosti da je g. Štrosmajer pristao na učinjen mu preko mene predlog od g. Ministra Garašanina, tičući zajedničke radnje između Trojedne Kraljevine i Srbije da se osnuje jedna jugoslovenska država nezavisna i od Austrije i od Turske. Dočim je g. Štros-

49) J. K ü h l, *Föderationspläne im Donauraum und im Ostmitteleuropa*, München 1958, S. 25—26.

50) H. Hantsch, *Die Geschichte Österreichs*, II, Graz-Wien-Köln 1962, S. 512.

51) R. W. Seton—Watson, *Die sudslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, S. 147.

52) Ch. Loiseau, *L'équilibre adriatique, le Balkan slave et la crise autrichienne*, Paris 1898, p. 57.

53) V. Novak, Jedno sporno pitanje iz srpsko-hrvatskih odnosa šezdesetih godina prošlog veka, *Istorijski časopis*, Beograd 1948, sv. 1—2, str. 181.

majer izjavio g. Garašaninu svoje na to podpuno privoljenje, meni je ustmeno poručio da Vašoj Svjetlosti izjavim od njegove strane da ako se ozbiljno uzradi o tome da Vaša Svjetlost bude na čelu tog velikog preduzeća, on će samo na tu svrhu upotrebiti sav svoj upliv u Hrvatskoj, i sve sile uložiti, nego će biti gotov u svoje vreme i kao Vaš ministar javno Vas podpomoći u konačnom izvođenju istog dela. Tim obvezanjem on misli da Vam daje najsigurnije jemstvo za lojalnost i postojanje njegove radnje«.54)

Prepiska između Štrosmajera i kneza Mihaila ni do danas nije objavljena i pitanje je da li je uopšte sačuvana, ali je nesumnjivo postojala i sadržavala dragocenih podataka, o čemu naslućujemo iz malobrojnih sačuvanih istorijskih izvora.55)

Zbog ovih bliskih veza s knezom Mihailom i zbog svojih širokih južnoslovenskih koncepcija Štrosmajer je već krajem 60-ih godina izgubio poverenje bečkog dvora, tako da nije postao zagrebački nadbiskup posle smrti kardinala Haulika. U pismu od 3. VII 1870, Franjo Radić je javio Štrosmajeru da je grof Andrašić, predsednik mađarske vlade, pozvao Ivana Vončinu, prvaka Hrvatske narodne stranke, da ga poseti:

»Vončina se odazva: bude dobro primljen. U razgovoru dođe riječ i na Vas. Andrašić se ispričao, da se on nije mišesao u imenovanje nadbiskupa, pohvali Vaše vrline i značaj, ali primijeti da se Vašim imenovanjem nije moglo pred krunu, osobito otkada mu dođe u ruke, poslije smrti kneza Mihaila, Vaše pismo u kojem ste knezu čestitali da mu želite neka postane kraljem srpskim i hrvatskih«.56)

U istorijskoj literaturi postoji mišljenje da je srpsko-hrvatska saradnja, tako plodna u doba kneza Mihaila, presečena njegovom pogibijom. U jednoj svojoj brošuri Antonije Orešković kategorički je tvrdio: »Štrosmajer, koji je za vlade kneza Mihaila bio najoduševljeniji pobornik kneževih težnja, koje su bile i težnje njegovog života, prekinuo je posle smrti velikoga kneza sve odnose sa Srbijom...«.57) Međutim, ovo tvrđenje ne odgovara istorijskoj istini. Baš suprotno tome: Štrosmajer je i posle kneza Mihaila održavao prijateljske veze sa Srbijom i čak lično posetio Beograd 1863. Tu je dočekan s velikim oduševljenjem. Prilikom tih manifestacija bio je najkarakterističniji govor Jovana Boškovića, profesora Velike škole, koji je nedvosmisleno aludiro na austrougarski režim ovim smelim rečima: »Ako tamošnja vlada bude i dalje gonila vođe srpske i hrvatske, onda može biti prijateljstva između vlade i vlade, a nikako između naroda i naroda«.58) Dirnut priređenim manifestacijama, Štrosmajer je posle svoga povratka u Đakovo poslao Dimitriju Matiću,

54) Ibid. str. 188—189.

55) V. Novak, Kako i zašto je nestala prepiska između kneza Mihaila i Štrosmajera, *Politika*, 7. I 1935.

56) Korespodencija Rački—Strossmayer, Zagreb 1928, knj. I, str. 104.

57) A. Orešković, Da smo jednom načisto, Beograd 1898, str. 64.

58) V. Novak, Triumfalan boravak vladike Štrosmajera u Beogradu 1868. *Politika*, 4. II 1928.

ministru prosvete, znatne novčane priloge za Srpsko učeno društvo, za bolnice i beogradsku sirotinju. Taj gest velikog hrvatskog mecene načinio je u Beogradu dubok utisak. Prema jednom poverljivom izveštaju Benjamina Kalaja, tadašnjeg austrugarskog konzula u Beogradu, Štrosmajer je — prilikom beogradskih manifestacija — između ostalog rekao »da bi dao i poslednju kap svoje krvi za ostvarenje onoga zadatka koji imaju Srbi na Istoku«. Citirajući ovaj Kalajev izveštaj, Vladimir Ćorović ga je propratio ovakvim komentarom:

»Naši državnici, preplašeni da Austrija u tim ovacijama ne nađe neku uvredu za sebe, našli su za mudro da se odmah izvine, prebacujući inicijativu za sve na biskupa; Jovan Ristić izrazio je Kalaju čak »duboko žaljenje radi te ovacije«. Da posle toga između Štrosmajera i namesnika nije moglo biti mnogo srdačnosti razume se samo po sebi; a da je zbog toga u osetnoj meri gubila i ideja na kojoj su radili došlo je kao prirodna posledica takvih odnosa.«⁵⁹⁾

Međutim, novija arhivska istraživanja pokazala su da su ova tvrđenja pogrešna. Štrosmajer je — sa sebi svojstvenom širokogrudošću — tačno zapazio da je Ristićeva izjava Kalaju samo obična diplomatska formalnost i da ne može da baci senku na spontane manifestacije srpskohrvatskog bratstva, kojima je bio svedok u toku svoga boravka u Beogradu. Postoje dokazi da je i sam Ristić, i pored svoje izjave Kalaju, ostao i dalje na južnoslovenskim pozicijama. Dovoljno je navesti samo nekoliko činjenica. Krajem decembra 1871. došao je Štrosmajeru u Đakovo jedan politički emiser da ga nagovori da prihvati predlog grofa Andrašija da se pristupi dogovoru o planiranoj podeli Bosne i Hercegovine. U svom pismu od 1. I 1871. Štrosmajer piše Ristiću:

»Uvjereni budite, preuzvišeni moj Gospodine, da ćemo Vas mi (...) svakim mogućim načinom podupirati, a volili bi se hiljada puta odreći vlastitoga bića svoga i umrieti, nego se ma za ikoji dio zemlje s Vama zavadići. Mi o tom radimo da se naš narod složi i ujedini, a nema nikoga na svietu, niti ima na svietu stvari, koja bi nas na to zavesti mogla da se razdvajamo.«⁶⁰⁾

Kao što se i iz ovog pisma vidi, Štrosmajer je i posle citirane Ristićeve izjave ostao onaj isti, nepokolebljivi pobornik hrvatsko-srpskog bratstva, kakav je bio već u doba kneza Mihaila. Isto se to može reći i za Ristića, koji je ovako odgovorio Štrosmajeru:

»Ni mi, preuzvišeni Gospodine, ne smatramo Hrvate i Srbe drugačije do jedan narod; ako nam veroispovest nije jedna, nema duše koja bi u današnjem veku smela u toj nejednakosti naći osnova da razdvoji ono što je jedno, da otuđi brata od brata. Malo je naroda u Evropi, u kojih ne bi bilo raznih konfesija, pa nigde ne vidimo da je ta okolnost smetnja njihovoj slozi. Neka bude svaki blažen na svoj način, pa smo učinili veliki korak unapred (...) Ne manje je potrebno međusobno po-

⁵⁹⁾ V. Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, str. 521.

⁶⁰⁾ V. Vučković, Ristić, Štrosmajer i Vagnerova afera, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, knj. I, sv. 1, str. 41, Beograd 1955.

verenje. Ako se kojoj strani našega naroda dogodi da se zabavi oko svojih domaćih potreba, svesni rodoljubi s druge strane ne treba da se predaju naglosti u strasnim prekorima. Ovaki postupci koliko bi bili štetni, toliko i nepravedni, jer ne treba suviše mudrosti pa da se uvidi da je pojedini prut samo u snopu jak. Verujte da nema interesa koji bi nas od zajednice jugoslovenske razdvojio...⁶¹⁾

Ovo značajno Ristićevo pismo uručio je Štrosmajeru Dalmatinac Josip Tončić, koji je lično doputovao iz Beograda u Đakovo i tamo vodio važne političke razgovore.⁶²⁾ Vraćajući se posle nekoliko dana u Beograd, Tončić je preneo Ristiću ovu karakterističnu Štrosmajerovu poruku: »Dakako, vjera nema da razdvaja, to više što sam ja osvjedočen da u bitnosti vjera nam je jednaka. Politička pak celj nam je istovjetna. Ne samo da mi nećemo srpskoj vladi nikakvih zapreka na putu staviti izvršenju njezine zadaće, ne samo da mi nećemo joj smetati da k sebi pridruži Bosnu i Hercegovinu, nego mi ćemo je moliti da, ako je moguće, i nas primi.«⁶³⁾ Ova poruka, datirana 27. III 1871, predstavlja još jedan dokaz više da Štrosmajer već u to doba nije upirao svoje poglede ni u Beč, ni u Peštu, ni u Rim, nego u Beograd, budući glavni grad »Slavjanske federacije«, kako je on to obično govorio.

Tri godine docnije Štrosmajer je pošao još krupan korak dalje i svojeručno skicirao političke i državnopravne osnove buduće južnoslovenske zajednice. Viktor Novak konstatuje: »Ovaj dokument, koji u celosti objavljujemo, diskutovan je sa tadašnjim prvacima na srpskoj i na hrvatskoj strani. Pre svega sa Jovanom Ristićem i Politom Desančićem, a onda sa Račkim i drugovima iz Hrvatske narodne stranke. Ovaj dokument sačuvan je u dva originalna primjerka i pronađen je 1926.«⁶⁴⁾ Prvi član ovog dragocenog svedočanstva o Štrosmajerovim južnoslovenskim koncepcijama glasi:

»Najkrajnji cilj zajedničkih težnja i zajedničkoga narodnoga rada kod Hrvata, Srba, Bugara i Slovenaca, da bude njihovo ujedinjenje u nezavisnu i slobodnu, narodnu i državnu zajednicu Jugoslavensku. Kakve oblike i kakve političke naravi da bude ta državna jugoslavenska zajednica i kad bi to bilo moguće, ne bi bilo niti potrebno, niti pametno prije zemana opredijelitik.«⁶⁵⁾

⁶¹⁾ Ibid. str. 42.

⁶²⁾ Kao student prava u Zagrebu Tončić je bio dopisnik zadarskog *Nacionala*, organa Narodne stranke u Dalmaciji, ali je zbog jednog članka bio optužen i osuđen na sedam meseci zatvora. Posle izdržane kazne Tončić je emigrirao u Beograd, gde se zaposlio kao saradnik Ristićevog *Jedinstva*. Svojim člancima obratio je na sebe pažnju i Ristić mu je poveravao razne političke i diplomatske zadatke. Tako, u novembru 1870, Ristić ga je poslao u Zagreb, da uspostavi saradnju s prvacima Narodne stranke. Između ostalog, Tončić se tom prilikom dogovorio da redakcija zagrebačkog *Zatočnika* ubuduće šalje dopise o događajima u Hrvatskoj redakciji *Jedinstva*, a ova opet dopise o događajima u Srbiji redakciji *Zatočnika*. To je doprinelo međusobnom upoznavanju i razumevanju.

⁶³⁾ V. Vučković, ibid. str. 43.

⁶⁴⁾ V. Novak, Štrosmajerova koncepcija o federativnoj Jugoslaviji iz 1874. *Republika*, Beograd, 13. XI 1945.

⁶⁵⁾ Ibid. 13. XI 1945.

Štrosmajerova južnoslovenska koncepcija prolazila je kroz razne faze u toku svoga razvoja. Sve do Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868), on je zaista bio pristalica i propagator federalizacije Austrije i formiranja jedne južnoslovenske zajednice u okvirima Habsburške Monarhije. U toj prvoj fazi Štrosmajer je ne samo verovao u praktičnu mogućnost realnog ostvarivanja te koncepcije o »slavenskoj Austriji«, nego je pokušavao u to uveriti odgovorne austrijske državnike, pa čak i samoga cara Franju Josifa, prilikom jedne svoje audijencije. Međutim, kada mu je Štrosmajer savetovao preuređenje Austrije na federalističkim osnovama, car mu je odgovorio: »Volim biti pruski narednik nego slovenski car.«⁶⁶⁾

Posle 1868. Štrosmajer je počeo da sumnja u mogućnost ostvarenja »slavenska Austrija«, ali mu je nova vlada grofa Hoenvarta, u koju su ušli kao ministri i predstavnici slovenskih naroda, sa širokim reformama i federalističkim programom, probudila stare nade. Ali, kada su baron Bajst i grof Andraši uspeali da sruše Hoenvartov kabinet i učvrste dualizam u Austro-Ugarskoj, Štrosmajeru je puklo pred očima da je i poslednji pokušaj reforma pretrpeo brodolom. A kada je uskoro zatim grof Andraši postao zajednički ministar spoljnih poslova i, naročito, kada je postalo jasno da će Nagodba s malim izmenama ostati na snazi (1873), Štrosmajer je prestao dolaziti na zasedanje Hrvatskog sabora i počeo verovati u oslobodilačke snage samih južnoslovenskih naroda kada sazru potrebni uslovi. Najzad, Štrosmajer je skicirao svoj projekt o federalističkoj Jugoslaviji (1874), radeći do kraja života na pripremanju terena za njegovo postepeno ostvarenje. Kod takvog stanja činjenica teško je prihvatiti poznato mišljenje Slobodana Jovanovića: »Štrosmajer i Rački bili su takođe federalisti; po njihovoj zamisli, u federalisanoj Austriji moglo se izvršiti ne samo ujedinjenje svih Hrvata, nego i svih Jugoslovena.«⁶⁷⁾ Štrosmajer i Rački verovali su u mogućnost takvog ujedinjenja Jugoslovena samo do 1873, a od tada oni sve više veruju u njihovo ujedinjenje izvan austrijskih okvira i mimo Habsburške Monarhije.⁶⁸⁾

⁶⁶⁾ Ibid. 13. XI 1945.

⁶⁷⁾ Sl. Jovanović, Štrosmajerova spoljašnja politika, u knjizi *Iz naše istorije i književnosti*, Beograd 1931, str. 92.

⁶⁸⁾ Čini se da ni sam Sl. Jovanović nije bio potpuno uveren u pravilnost svoje teze, pa već na idućoj strani nije više tako kategoričan u svojim tvrdnjama, nego samo postavlja problem, ali ga ne rešava do kraja: »Boreći se za što potpuniju samostalnost Hrvatske prema Ugarskoj, Štrosmajer i Rački pripremali su u stvari otcepljenje Hrvatske od Ugarske, jer je to bio jedan od prvih uslova za ujedinjenje Jugoslovena bilo u okviru Habsburške Monarhije, bilo van nje«. (Ibid. str. 93). U ogromnoj Korespondenciji Rački — Strossmayer (I—IV, Zagreb 1928—1931) moglo bi se naći niz dragocenih podataka, koji autentično svedoče da se ovaj složeni problem ne bi smeo postavljati tako kategorički kao što je to učinio Sl. Jovanović. Nema sumnje, ne samo u njihovoj korespondenciji nego i u ostaloj izvornoj građi — već objavljenoj i još nepublikovanoj — ima mnogo međusobnih protivurečnosti, što je kod tako složenih političkih ličnosti

Uviđajući da su politički uslovi u Evropi tako nepovoljni da se u bližoj budućnosti neće moći pristupiti ostvarivanju južnoslovenskih nacionalnooslobodilačkih stremljenja izvan austrijskih okvira, Štrosmajer je preneo svoju aktivnost s političkog terena na kulturno-prosvetno područje, zalažući se planski i sistematski za razvoj i izgrađivanje duhovnog jedinstva južnoslovenskih naroda. Štrosmajerova biskupija, koja je u početku obuhvatala ne samo Slavoniju i Srem, nego još i Bosnu i Srbiju, raspolagala je ogromnim spahilucima i donosila takve prihode koji su omogućili solidnu materijalnu bazu, nužnu za osnivanje i izgrađivanje novih naučnih i prosvetnih ustanova:

»Samo za prvih jedanaest godina biskupovanja (1850—1861) ti prihodi iznosili su preko milijun forinti, što u današnjoj vrijednosti predstavlja jednu milijardu i pestošezdeset milijuna dinara (...) Godine 1860. on je za osnivanje Jugoslavenske akademije dao 50.000 forinti (oko 75 milijuna današnjih dinara). Godine 1866. je istu toliku svotu darovao za osnivanje Jugoslavenskog sveučilišta. Takva neuobičajena darožljivost zapanjujući je djelovala na javno mišljenje jedne siromašne seljačke zemlje...«⁶⁹⁾

Odajući priznanje Štrosmajerovim zaslugama, istaknuti engleski historičar R. W. Seton—Watson vezao je za njegovo ime »ponovno rađanje hrvatske kulture« i odao mu ovakvo dostojno priznanje: »Retko je kada jedan rodoljub sa takvim punim pravom nosio titulu prvoga sina naroda (...) Štrosmajer će uvek zauzimati vidno mesto u svakoj istoriji Hrvatske.«⁷⁰⁾

Međutim, Štrosmajerovi politički protivnici pokušavali su da o njemu dadu sasvim drugi sud. Tako, na primer, jedan od hrvatskih konzervativaca, austrofilski orijentisani historičar Ivo Pilar pokušavao je da prikaže njegov istorijski lik u drukčijoj svetlosti:

»Seton—Watson pada u prvu zabludu kad misli da je Štrosmajer osnivač nove hrvatske kulture. To nije tačno. Kulturno značenje Štrosmajerovo sastoji se u tome, što je intenzivnom kulturnom nastojanju ilirizma stavio na raspolaganje znatna sredstva svoje bogate biskupije (...) Štrosmajer, kao biskup jedne biskupije, u kojoj ne bješe samo mnogo Srba, nego pod koju podpadaše i čitava kraljevina Srbija, bješe brzo shvatilo koliko je srbsko pitanje vjersko pitanje, zbog nerazdružive veze srbstva sa gračkoistočnjaštvom (...). Štrosmajer je htio privesti sve Juž-

neizbežno, naročito kada se uzmu u obzir sve faze kroz koje su oni prolazili u tokovima dugogodišnje javne delatnosti. Baš zato vrlo je riskantno tako pojednostavljeno postavljati jedan tako komplikovani politički i državno-pravni problem i davati odsečne odgovore. Na takva pitanja moći će se dati određeniji odgovori tek kada budu objavljeni svi istorijski izvori, od kojih su mnogi za sada još nepristupačni naučnim istraživačima.

⁶⁹⁾ V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, str. 623—624.

⁷⁰⁾ R. W. Seton—Watson, *Bischof Strossmayer und Wiedergeburt der kroatischen Kultur*, u knjizi *Die südslawische Frage im Habsburger Reiche*, Berlin 1913, S. 136. (prevod).

ne Slavene katolicizmu — ili, barem, grčkoj uniji — i time onemogućiti borbu između Hrvata i Srba. Namisao biješe upravo veličanstvena, ali već unaprijed osuđena na neuspjeh...⁷¹⁾

Iako katolički biskup, Štrosmajer nikada nije bio klerikalac i nije mislio na nasilno pokatoličavanje i unijaćenje, nego samo na miroljubivo približavanje istočne i zapadne crkve radi uspostavljanja moralnog jedinstva južnoslovenskih naroda, koje bi — po njegovim shvatanjima — imalo da prethodi političkom ujedinjenju u okviru južnoslovenske federacije. Isto tako je pogrešna i Pilarova teza o tobožnjem slomu njegove političke linije:

»Štrosmajer je mislio svoju zamisao provesti u velikom stilu (...) Njegova stranka, koja se novačila iz najobrazovanijih krugova Hrvatske, vjerna hrvatskim humanističkim mislima, izbjegavala je borbu sa Srbima i izlazeći im u susret do skrajnjih granica, nastojala je pridobiti ih za Štrosmajerove misli i za prijateljsku suradnju sa Hrvatima. Ta je politika doživjela slom. Stranka ne biješe jedinstvena sama u sebi, jer su se u pitanju narodnog imena očitovala razna shvaćanja. Jugoslavenstvo biješe zapravo samo politički okvir, koji ne mogoše ukinuti pojedine narode, a radilo se zapravo baš o tome, kako da se Hrvati i Srbi uže povežu...⁷²⁾

Isto tako, kao što je Štrosmajer svojom južnoslovenskom federalističkom koncepcijom naišao na oštru kritku hrvatskih konzervativaca i katoličkih klerikalaca, s jedne strane, tako je on — gotovo u isto vreme — dočekan s teškim sumnjičenjima i u krugovima srpskih konzervativaca i pravoslavnih klerikalaca, s druge strane. Braneći Štrosmajera od sumnjičenja i s jedne i s druge strane, Vasa Čubrilović je od savremenih srpskih istoričara dao možda najtačniju karakteristiku ove složene problematike:

»On je imao neke planove o približavanju hrišćanskih crkava, ali ne na osnovu papstva, zato je i bio protiv papske nepogrešivosti. Sa staništa odnosa među jugoslovenskim narodima, gde su postojale tri verske organizacije, katolička, pravoslavna i muslimanska, od ogromnog značaja je već onda bilo naturiti tim organizacijama međusobnu trpeljivost. Bez te međusobne trpeljivosti crkava u starom građanskom društvu nije bilo moguće izgraditi užu političku i kulturnu zajednicu jugoslovenskih naroda. Štrosmajer je to dobro osećao. Otud njegov rad na tom poslu, rad koji ponekad nije imao uspeha. Zato su i napori da se zaoštre verske suprotnosti između katolika i pravoslavnih u našim zemljama od onih katoličkih krugova koji su bili protiv Štrosmajerovih shvatanja i išli razbijanju kulturne i političke saradnje jugoslovenskih naroda bili u drugoj polovini XIX i u prvoj polovini XX veka sudbonosni za tu saradnju. U drugom svetskom ratu stajalo nas je to stotinama hiljada žrtava jer nas je odvelo u jedan od najstrašnijih verskih ratova ne samo naše već i evropske istorije...⁷³⁾

⁷¹⁾ L. v. Südländ, Die Südslawische Frage und der Weltkrieg, Wien 1918. Istu knjigu preveo je Fedor Pucek i objavio pod naslovom: Južnoslavensko pitanje, izdanje Matice hrvatske, Zagreb 1943. Kao što je docnije utvrđeno, Südländ je pseudonim Iva Pilara (M. Radošević, Osnovi savremene Jugoslavije, Zagreb 1935, str. 628—631).

⁷²⁾ L. v. Südländ, Južnoslavensko pitanje, Zagreb 1943, str. 387—388.

⁷³⁾ V. Čubrilović, Istorija političke misli u Srbiji XIX veka, Beograd 1958, str. 484—485.

Od prvih hrvatskih federalista, pored Štrosmajera posebnu pažnju zaslužuju i njegovi najbliži saradnici i sledbenici Franjo Rački i Imbro Ignjatijević Tkalac. Već su Tadija Šmiciklas, Dinko Politeo, Mihailo Polit—Desančić, Đuro Daničić i Ferdo Šišić osetili veličinu Račkoga, ali je tek Viktor Novak osvetlio njegov lik sa svih strana u nizu svojih studija i rasprava, a naročito u svojoj iscrpnoj i dokumentovanoj monografiji.⁷⁴⁾ Ime Franje Račkoga bilo je »trn u oku austromađarskih hegemonista nad podjarmljenim Slovenima i neretko meta za neposredne napadaje na njegovu ideologiju bratstva i jedinstva Južnih Slovena i zdrave, realistički shvaćene slovenske uzajamnosti toga bečko-peštanskoga bauka još od Meternihovih vremena«. ⁷⁵⁾ Već u svojim značajnim uvodnim člancima *Jugosloveljenstvo*, napisanim posle pada Bahovog apsolutizma, Rački je izložio svoju dalekosežnu koncepciju o jedinstvu južnoslovenskih naroda koji žive »u lijepim i prostranim zemljama među Jadranskim i Crnim morem, od Soče do Marice«. ⁷⁶⁾

Za dublje razumevanje postavljene problematike još su značajniji članci Račkoga o istočnom pitanju. Napisani i publikovani iste godine kada i Politova rasprava o organskom rešenju istočnog pitanja, ovi članci Račkoga pisani su s istih nacionalnopolitičkih pozicija kao Politovi, s tom razlikom što ih je Rački pisao više kao istoričar, a Polit više kao politički ideolog i državnopravni teoretičar, iako je i u Račkoga bilo dubokih političkih misli, a kod Politu temeljnog poznavanja i razumevanja istorijskog razvoja. Već u svome četvrtom članku Rački je oštro kritikovao tadašnju turkofilsku politiku austrijske vlade Antona ritera fon Šmerlinga:

»Govorili što mu drago državnici starije škole: narodnost je novi faktor, nova moć u državnom sustavu evropskom. Ovoga faktora neće više istisnuti ovi državnici ni starijim ugovorima, ni kongresima (...) Svaki top, ispaljen u Beogradu, Sarajevu i Cetinju, na Drini, Bosni ili Morači odziva se kod Jadranskog mora, na Vardaru, Marici, Savi, Kupi i Dravi. Kako dakle da ne vrijeđa srca austrijskih Jugoslovena (...) svaka turkofilska politika, kojom bi pošla austrijska vlada? ⁷⁷⁾

Rački je s oduševljenjem raspravljao o srpskim ustancima i o oružanim borbama Crnogoraca protiv Turaka, ukazivao je s visokim priznanjima na velike žrtve Srbije i Crne Gore u njihovim oslobodilačkim naporima i izražavao svoju nepokolebljivu veru u ujedinjenje južnoslovenskih naroda, koje će biti ostvareno možda već u bliskoj budućnosti:

»Kao Hrvat korist naroda hrvatskoga ne razdvajam od koristi naroda srpskoga, jer sam uvjeren, da što je jednomu korisno, drugomu ne može biti na štetu (...) Ostavimo vremenu da ono odluči ne bi li po oba

⁷⁴⁾ V. Novak, Franjo Rački, Beograd 1958.

⁷⁵⁾ Ibid. str. 9—10.

⁷⁶⁾ F. Rački, *Jugoslovanstvo*, I. *Pozor*, Zagreb, 31. X 1860.

⁷⁷⁾ F. Rački, *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o Istočnom pitanju*, I—VIII, *Pozor*, br. 198—214, od 29. VIII do 18. IX 1867.

brata korisnije bilo, da se opet sjedine u jednu obitelj, da stupe pod jedan krov.«⁷⁸⁾

Tursko bombardovanje Beograda (1862) ispunilo je i sve hrvatske rodoljube nadom u skoro oslobođenje i onih južnoslovenskih zemalja koje su tada još stajale pod okovima turskog feudalizma. Rački je bio verodostojan tumač raspoloženja probuđenog hrvatskog javnog mnjenja kada je napisao ove značajne reči:

»Mi smo se prenuli na rik turskih topova iz beogradske tvrđave, te začuli nadu da će ovaj gnusni čin biti početak velikih čina, kojima će Srbija biti središte ...«⁷⁹⁾

Rački je s razlogom pretpostavljao da će mu hrvatski konzervativci i katolički klerikalci zameriti šta on — kao Hrvat i kanonik zagrebačkog Kaptola — piše pozitivno o Srbiji i Crnoj Gori, odnosno o »pravoslavicima i šizmaticima«. Stojeći istovremeno i na južnoslovenskim i na hrvatskim pozicijama, Rački je ovako objasnio svoj stav: »Što se tiče stanovišta moga, ja pišem ove misli kao katolik i kao Hrvat. Kao katolik ne uviđam, da bi katoličkoj crkvi prijati moglo da joj više stotina tisuća ljudi i djece zavisi od samovolje najmanjega age i bega, da joj najstarija i najslavnija kćer, naime istočna crkva, premda odružena, zavisi od milosti Muhamedova kalifa...« Proučavajući i ocrtavajući istorijski razvoj istočnog pitanja u njegovim glavnim fazama, Rački je došao do ovih konkretnih zaključaka:

»1) Da istočno pitanje kuca svom silom na vratih evropske diplomacije, te da se ima što prije riješiti, što se dulje odgađa tim gore po mir i poredak evropski. 2) Da se istočno pitanje ni riješiti ni ušutkati ne može ma kakovima obnovama u Turskom carstvu (...) To bjelodano dokazuje povjest svih reformah pokušanih u Turskoj tečajem posljednjih dvajuh stoljećah. 3) Da će se istočno pitanje riješiti najpovoljnije za evropsko ravnovjesje, prepustili se kršćanskim narodom ustrojiti nove državne organizme. A ovi narodi imaju za taj posao dosta duševne i materijalne snage...«⁸⁰⁾

Znajući u detaljima suštinu turskog feudalizma i pravo stanje balkanskih naroda, Rački se uopšte čudio »kako evropska kršćanska diplomacija i njezini novinarski trabanti povjerovati mogu da se Tursko carstvo preporoditi može, dok mu je koran mjesto jevanđelija«. Rački je na kraju došao do zaključka da se istočno pitanje daje rešiti jedino punom primenom nacionalnog principa, na osnovu kojega se mora omogućiti da sami balkanski narodi mogu »ustrojiti nove državne organizme«. Rački zbog cenzure nije mogao konkretno da precizira kakvo bi trebalo da bude unutrašnje uređenje tih »novih državnih organizama«, ali ako se uzme u obzir činjenica da je on bio odlučan načelni protivnik svake hegomonije, postaje jasno da je

⁷⁸⁾ Ibid. *Pozor*, br. 205, 1862.

⁷⁹⁾ Ibid. *Pozor*, br. 214, 1862.

⁸⁰⁾ Ibid. *Pozor*, br. 214, 1862.

mislio samo na federalističko rešenje istočnog pitanja. Rački je u još većoj meri nego Štrosmajer prerastao ranije austrijske okvire i zauzimao još oštriji protivnički stav prema bečkoj politici »*Drang nach Osten*«.

Od posebnog je značaja da je Rački upirao svoje poglede u Rusiju, očekujući da će ona doprineti oslobođenju i ujedinjenju južnoslovenskih naroda u jednu zajednicu. Raspravljajući o rusofilstvu Franje Račkog, Petar Skok je tačno konstatovao: »Živio je u vrijeme kad je Rusija postavila na tapet rješavanje istočnog pitanja (...) Nije čudo što je grupa Račkoga tražila spas Slavenstva u Rusiji (...) Sa Rusima ga prije svega veže naučni interes i nada da će ova zemlja moći učiniti velika djela za cijelo Slavenstvo.«⁸¹⁾ U svojim člancima o istočnom pitanju Rački je pokazao živo interesovanje ne samo za Južne Slovence nego i za Rumune, Grke i Albance i njihova nacionaloslobodilačka stremljenja, ali o formiranju Balkanske konfederacije još nije imao svoga izgrađenog programa.

Od prvih hrvatskih federalista nesumnjivo najprogresivniji bio je Imbro Ignjatijević Tkalac, »prvi naš novinar u evropskom smislu.«⁸²⁾ U svom jugoslovenstvu Tkalac je otišao još krupan korak dalje od svojih učitelja Štrosmajera i Račkoga.⁸³⁾ Po Josipu Matasoviću: »Ideološki u slovenskom smislu, Tkalac po koncepciji svojih spisa ne zaostaje za ostalim pobornicima slovenske ideje, poimenice kod Čeha i Poljaka.«⁸⁴⁾ Kao pokretač i prvi urednik opozicionog lista *Ost nud West* (1861—1863) Tkalac je oštro kritikovao centralističku politiku Šmerlingove vlade, a naročito njen režim u Vojnoj Krajinu. Jedan od saradnika toga lista, Mihailo Polit—Desančić, u svojim uspomenuama o Tkalcu zabeležio je i ove pojedinosti: »Kad su izašli prvi brojevi toga velikoga lista, bili su prijatno iznenađeni Hrvati i Srbi, pa i Slovenci i Česi (...) Tkalčevi članci u *Ost und West* pravili su senzacije (...) Ali sve bečke nemačke novine najžešće su napadale *Ost und West*.«⁸⁵⁾ Prema direktivima bečke vla-

⁸¹⁾ P. Skok, Franjo Rački i Balkan, *Vidici*, Beograd, 10. IX 1939.

⁸²⁾ M. Prelog, Imbro Ignjatijević Tkalac, Narodna enciklopedija, knj. III, str. 549—550.

⁸³⁾ Prema svedočanstvu Milenka Vesnića, koji ga je dobro poznavao i s njime godinama uspešno saradivao, Tkalac je bio Jugosloven najizrazitijeg kova: »Rođen u Hrvatskoj i od hrvatskih roditelja, on se celoga života smatrao Srbinom u istoj meri u kojoj i Hrvatom, i s istim žarom ljubio je srpski kao i hrvatski narod, te se s pravom može smatrati za pravog, iskrenog i istinitog apostola ideje o jedinstvu našega plemena...« (M. Vesnić, Imbro Ignjatijević Tkalac, *Godišnjica Nikole Čupića*, Beograd 1913, knj. XXXIII, str. 2.

⁸⁴⁾ J. Matasović, Uspomene I. I. Tkalca, Beograd 1926, pogovor, knj. II, str. 113.

⁸⁵⁾ M. Polit—Desančić, Imbro Tkalac (1824—1912), *Branik*, Novi Sad 8. I 1912.

de, Tkalac je 1. III 1863. osuđen na osam meseci teške robije u okovima i gubitak doktorske titule i kaucije.⁸⁶⁾

Kada je izdržao tešku kaznu robije, Tkalac je emigrirao u inostranstvo, da se nikad više ne vrati u svoju domovinu, u kojoj se toliko borio i zato stradao. Ali, kao politički izgnanik u Francuskoj, on je napisao i objavio jednu polemičku brošuru, koja spada među najznačajnije spise ne samo u hrvatskoj nego istovremeno i u južnoslovenskoj političkoj literaturi, pod karakterističnim nazivom: *Pitanje austrijsko, kome kako i kada valja riješiti ga?* U toj brošuri Tkalac je ovako postavio problem:

»Nikoji narod u Austriji nema toliko računa sa dinastijom Habsburškom što ga imademo mi Hrvati i Srbi. Nikojeg naroda pravo i sloboda i narodnost nije toliko tlačena kao što je naša: više od polovice naroda našeg lišena je svakog prava čovječjeg i pretvorena u roblje gore nego li crno roblje u Americi; više od polovice zemlje naše (Krajina) ote-ta nam je i pretvorena u ergelu da se djeca grade i rađaju samo za voj-sku carevu, i k tome još ne o državnom nego o domaćem trošku hrane (...). Treba srušiti i razoriti ovaj posljednji bedem feudalnosti sredovječne, osnovane na samovolji jednog čovjeka, na gospodstvu jedne porodice i na ropstvu svih naroda...«⁸⁷⁾

Tkalac je ne samo zastupao nego i propagirao revolucionarnu misao da Austriju treba razoriti u isto vreme kada i Tursku, a na njihovim ruševinama podići novu, slobodnu i nezavisnu zajednicu južnoslovenskih naroda. Tkalac je prvi među Hrvatima i jedan od prvih među Jugoslovenima koji je tako smelo i otvoreno ustao protiv daljeg opstanka Austrije i njeno rušenje povezao s rušenjem Turske, ubedljivo dokazujući da su obe carevine »anahronizmi među evropskim državama« i da nemaju osnovnih uslova za dalji opstanak:

»Na mjesto današnje Austrije i Turske ne može drugo političko tijelo da stupi nego federacija Slavena, Mađara, Rumuna i Grka, u kojoj i Poljaci mogu, ako hoće, svoje mjesto naći, na osnovu potpune unutrašnje autonomije svakoga pojedinog naroda posebnim njegovim ustavom opredeljene, a solidarnog saveza političkog za spoljašnja odnošenja i za zajedničku obranu jednog protivu drugog i svikolikih protivu stranih država.«⁸⁸⁾

Uveren da je Austrija »krajnji bedem feudalizma sredovječnog i kolijevka reakcije evropejska«, Tkalac je izneo ove argumente u prilog svoje teze o nužnosti rušenja Habsburške Monarhije i formiranje federacije oslobođenih podunavskih i balkanskih naroda:

»Naše doba i njegove potrebe ne slažu se više sa ovim razvalinama jednoga svijeta, koji je preživio a ne može umrijeti dok mu novi svijet

⁸⁶⁾ Tim povodom *Srpski dnevnik* objavio je na prvoj strani značajni članak Doktor Tkalac, u kome se kaže između ostaloga: »Gledajte, oštro gledajte toga plemenitoga borca, pa se uznosite što je on vaše gore list (...) Tri put je obesvesnuo, ali duh mu je još jak, i on opet kazuje što mu je na srcu, što je možda na srcu sviju nas...« (*Srpski dnevnik*, Novi Sad 2. III 1863).

⁸⁷⁾ I. I. Tkalac, *Pitanje austrijsko, kome, kako i kada valja riješiti ga?* Pariz, 1866, str. 90.

⁸⁸⁾ *Ibid.* str. 93.

temelj, na kojemu je stajao, sasvim ne poruši (...), dok se današnja Austrija ne poruši i razori i na njezinom mjestu slobodna federacija onih naroda ne stvori».

Na kraju svojih izlaganja Tkalac predviđa dalje povezivanje manjih ekonomskih i društveno-političkih celina u veće državno-pravne formacije, koje će se postepeno sliti u jednu veliku federaciju (ili konfederaciju) ujedinjenih evropskih naroda:

»I kao što značaj je našeg vremena težnja za jedinstvom narodnim i državnim, tako će kad narodi ovo postignu težnja budućnosti biti svih velikih naroda i država evropskih za sveopćom evropskom federacijom — lijepa i divna misao, koja se danas jošte sasvim idealnom čini (...)⁸⁹⁾

U to doba — ne sme se izgubiti iz vida činjenica da je Tkalac ovu brošuru napisao i izdao još daleke 1866, dakle dve godine pre nagodbe bana Levina Rauha sa peštanskim vlastodršcima — ni vođa Narodne stranke (Štrosmajer, Rački), ni vođa Hrvatske stranke prava (Ante Starčević, Eugen Kvaternik), niti bilo koji od hrvatskih prvaka, nije ovako vidovito gledao u daleku budućnost. Ovakav napredan, demokratski južnoslovenski stav imao je doista zajedničkih elemenata sa stavom Svetozara Markovića, samo s tom razlikom što je Tkalac još stajao na pozicijama levoga krila tadašnje građanske demokratije, dok se Marković već nalazio na stavovima socijalističkog pokreta.

Prvi hrvatski federalisti, svaki na svoj način i sa svojim specifičnostima, u nepovoljnim političkim uslovima, nisu uspjeli da ostvare svoje smeće i dalekosežne planove. Ali, bez obzira na nedostignuta ostvarenja, u borbi s mnogobrojnim i nadmoćnim protivnicima, oni su, ipak, uspevali da se snažno suprotstave reakcionarnim snagama Beča i Pešte, Habsburškoj dinastiji i kamarili, mađarskoj aristokraciji i buržoaziji koje su, takođe, služile germanskom prodiranju na istok. U takvim nepovoljnim istorijskim uslovima, prvi hrvatski federalisti su smelo krčili nove puteve.

3. Prvi slovenački federalisti

U srpskog građanskoj istoriografiji postojale su duboke zablude i neiskorenjive predrasude o Slovencima kao austrofilima. Tako je mislio, na primer, čak i jedan od vrlo istaknutih i zaslužnih srpskih naučnih radnika, Ljubomir Stojanović.⁹⁰⁾ Međutim, nova naučna istraživanja podvrgla su ovo mišljenje kritičkoj analizi i utvrdila su da nije dopušteno da se na osnovu svega dva izdvojena citata daje sud o čitavom jednom narodu.⁹¹⁾

⁸⁹⁾ Ibid. str. 94.

⁹⁰⁾ Lj. Stojanović, *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*, Beograd 1924, str. 743.

⁹¹⁾ J. Pogačnik, *Jernej Kopitar*, Ljubljana 1937. — Isti, *Bartholomäus Kopitar, Leben und Werk*, München 1978. — K. Milutinović, *Vuk i Kopitar*, *Zgodovinski časopis*, sv. 3, knj. 41, str. 493—516. Ljubljana 1987.

Posle pada Bahovog apsolutizma u Austriji je nastao provizorijum pod vladama grofa Goluhovskog, viteza Šmerlinga i grofa Belkredija, doba lutanja i traženja, pregovaranja i sporazumevanja, koje je potrajalo godinama. Ali, taj provizorijum prekinuo je rat Austrije s Italijom i Pruskom 1866. Rat se završio gubitkom Venecije i povlačenjem Austrije iz Nemačkog saveza. Nakon poraza kod Sadove i samom bečkom dvoru puklo je pred očima da su nužne hitne promene u već istrošenom organizmu Habsburške Monarhije. Dok su mađarska aristokratija i krupna buržoazija radile na tome da dotrajali centralizam zameni austro-ugarski dualizam, dotle su predstavnici slovenskih naroda — naročito češki opozicioni političari — insistirali na federalističkom preuređenju Austrije. Mađarski aristokrati bili su veštiji i okretniji od čeških građanskih političara, tako da je došlo do dualističkog poravnjanja između vladajućih klasa Beča i Pešte 1867. Odmah posle toga događaja počelo se osećati življe političko kretanje i među Slovencima. Isto kao i kod Čeha, po ugledu na Staročesku i Mladočešku stranku formirale su se i kod Slovenaca Staroslovenske i Mladoslovenske stranke. Prva je bila konzervativna, klerikalna i austrofiliska, pod vođstvom Janeza Blajvajsa. Njegovo političko nasleđe preuzeo je »u donekle promijenjenu obliku slovenački klerikalizam, dok su se svi napredni pravci u slovenačkom društvu, političkom i kulturnom životu morali nužno razvijati protiv njegovih ideja i njegove prakse«. ⁹²⁾ Politički organ klerikalne stranke bile su *Novice*.

Ubrzo posle podele interesnih sfera između Beča i Pešta, već 1867. istaknuti napredni slovenački književnik Fran Levstik pokrenuo je list *Slavenski Jug* sa širim i dalekosežnijim južnoslovenskim programom. Iako pesnik, Levstik je već u prvom broju sasvim realistički istakao nužnost što tešnjeg povezivanja i uspostavljanja ne samo kulturnog jedinstva nego i čvrste političke solidarnosti Slovenaca s Hrvatima i Srbima. Svojoj idejnoj borbi Levstik je uvek davao jače socijalno obeležje i dublji revolucionarni sadržaj. Anton Slodnjak je s razlogom istakao: »Osnova Levstikovog političkog rada jest uvjerenje da je slovenska narodna borba — socijalna pobuna porobljenog naroda od strane njemačkog feudalizma i kapitalizma«. ⁹³⁾ Posle *Slovenskoga Juga* Levstik je pokrenuo i uređivao satirični list *Pavliha* (1870), u kome je sa puno humora i ironije u stihovima izobličavao Blajvajzovu klerikalnu i austrofilsku politiku.

Godinu dana posle pojave Levstikovog *Slovenskog Juga*, istaknuti slovenački publicist Anton Tomšič s drugovima u Mariboru pokreće *Slovenski narod* (1868), organ Mladoslovenske stranke, preko kojega se otvoreno zalaže ne samo za političko ujedinjenje slovenač-

⁹²⁾ F. Zwitter, Janez Bleiweis, Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1955, knj. I, str. 626.

⁹³⁾ A. Slodnjak, Fran Levstik, Beograd 1949, str. 13—14.

kih pokrajina, nego i za njihovo što tešnje političko povezivanje s Hrvatskom. Ovu ideju pozdravio je i jedan od prvaka Hrvatske narodne stranke Mate Mrazovića koji je u sisačkom *Zatočniku* napisao nekoliko članaka u kojim je detaljnije razradio misao ujedinjenja južnoslovenskih naroda. Ali, Mrazović se nije zaustavio samo na pisanju članaka, nego je želio i usmeni dogovor i donošenje jednog zajedničkog političkog programa i sa Slovincima i sa Srbima. Do prvog užeg sastanka došlo je u Sisku 8. XI 1870. Tu je dogovoreno da se sazove jedna šira konferencija, koja će imati dalekosežniji južnoslovenski karakter.⁹⁴⁾

Prvobitno je planirano da se konferencija održi u Zagrebu, ali političke prilike u Hrvatskoj, zbog sve okrutnijeg režima bana Levlina Rauha, bile su tako nepovoljne da je odlučeno da se ona priredi u Ljubljani, gde je u tadašnjim istorijskim uslovima zamisao o održavanju kakvog šireg skupa bila praktično ostvarljivija, iako ni ovde prilike nisu bile zadovoljavajuće. Inicijatori i sazivači ovoga skupa naročito su insistirali na tome da tim većanjima prisustvuju ne samo predstavnici Slovenaca i Hrvata, nego i Srba. Mate Mrazović je 9. XI 1870. pisao Antonu Tomšiču u tome smislu: »U ovu slogu imaju se pozvati i Srbi, živeći u nekadašnjoj Vojvodini srbskoj (...) Ja sam uvjeren da će jednoglasne izjave učiniti senzaciju u Ugarskoj.«⁹⁵⁾ Iz istog pisma doznajemo da je Mrazović pozvao na ljubljansku konferenciju i urednike oba vojvođanska srpska opoziciona lista: Svetozara Miletića, urednika *Zastave* i Jovana Subotića, urednika *Naroda*. Ali, Miletić se uopšte nije mogao odazvati, jer se baš u to doba nalazio u Vackoj kaznionici, osuđen od strane suda na godinu dana zatvora, zbog oštire kritike režima bana Rauha u Hrvatskoj.⁹⁶⁾ Subotić, takođe, nije bio u mogućnosti da se odazove pozivu, iako je to želeo.

Inicijatori ljubljanske konferencije s razlogom su sazvali zasjedanje baš na dan 1. XII 1870, jer je toga dana u Ljubljani držana godišnja skupština Matice slovenske i proslava najvećeg slovenačkog pesnika France Prešerna. Odziv je bio veći nego što su i sami sazivači očekivali. Pored političkih predstavnika Slovenaca i Hrvata, došlo je i nekoliko predstavnika Srba, naravno samo s teritorije Habsburške Monarhije. Od istaknutih Slovenaca konferenciji su prisustvovali: Janez Blajvavjz, Davorin Trstenjak, Fran Levstik, Fran Kosar, Anton Tomšič, Karl Lavrič, Radoslav Razlag, Josip Tonkli i drugi. Od Hrvata: Mate Mrazović, Erazmo Barčič, Ignjat Brlić, Josip Miškatović, Milan Makanec, Josip Antonieti, Ivan Danilo, Lav Vončina, Marijo Brolih i drugi. Od Srba: Laza Kostić, Stevan Vu-

⁹⁴⁾ I. Prijatelj, *Razprave*, Ljubljana 1929, knj. IV, str. 99.

⁹⁵⁾ Ibid. knj. IV, str. 106.

⁹⁶⁾ S. Miletić, ćirilica u zagrebačkom političkom »herbergu«, *Zastava*, Novi Sad, 5. X 1869.

ković, Gliša Radulović, Veljko Grubarović i drugi. Ukupno, bilo je oko 100 prisutnih, ali nam sva imena nisu poznata, jer ih tadašnje novine nisu zabeležile.

Kao po nekom prećutnom dogovoru — osim Blajvajza i Mrazovića — niko od političkih vođa nije bio prisutan: ni Strosmajer, ni Rački iz Hrvatske; ni Miho Klaić, ni Mihovil Pavlinović iz Dalmacije; ni Svetozar Miletić, ni Polit — Desančić iz Vojvodine. Ali, iako nisu bili prisutni glavni politički predstavnici Hrvata i Srba, ipak je skup imao reprezentativan karakter, jer je među učesnicima bilo i narodnih poslanika, i urednika političkih listova, i istaknutih književnika, publicista i javnih radnika. Vojvođanske Srbe je zastupao predsednik glavnog odbora Ujedinjene omladine srpske Laza Kostić, ugledni saradnik *Zastave* i jedan od onovremenih najbližih suboraca Svetozara Miletića. Iako sami sazivači i organizatori ljubljanskih savetovanja formalno nisu ih nazvali kongresom, ona su, ipak, stvarno imala karakter kongresa i po značaju problematike o kojoj je raspravljano i po važnosti rezolucije koja je donesena i objavljena u jugoslovenskoj štampi. Velika je šteta što nisu objavljeni (ili barem sačuvani) i zapisnici o vođenim diskusijama, tako da mi danas ne znamo mnoge važne pojedinosti o neujednačenim stavovima i principijelnim razilaženjima između pojedinih učesnika. Isto tako, nije poznato da li je, na kraju, rezolucija donesena jednoglasno ili većinom glasova, da li s izvesnim izmenama i — ako ih je možda bilo — u čemu su se one sastojale. Mi danas znamo samo tekst rezolucije koja glasi ovako:

»U velike historijske događaje, što narodima i državama udaraju nove osnove, sastalo se nekoliko rodoljuba hrvatskih, srpskih i slovenskih dne 1. prosinca 1870. i sporazumjelo u ovoj izjavi: 1) Jedinstvo Južnih Slavena, začeto u postanku naroda kroz sva svjetska zbivanja, ostalo je neprestano živo u narodnom čuvstvu, a prema ostalim narodima očitovano u jedinstvu jezika. 2) Južni Slaveni, koji pod raznim imenima Srba, Slovenaca i Hrvata žive u Habsburškoj Monarhiji, osećaju danas jednake potrebe. Da time zadovolje i tako osiguraju narodni svoj opstanak, ujedinjuju sve svoje sile, moralne i materijalne, te će ih upotrebljavati za svoje jedinstvo na polju književnom, ekonomskom i političkom. 3) Ovu svoju odluku iznose državicima Habsburške Monarhije i svim ostalim narodima koji žive u istoj državi neka znadu da će Južni Slaveni raditi svakim zakonitim načinom na ostvarivanju svoga jedinstva na svoju korist i pravicu, a nikomu na štetu i nepravdu. 4) Južni Slaveni u Habsburškoj Monarhiji udesit će svoj rad, kako bi mogli zadovoljiti jednakim potrebama svoje braće preko granice, s kojima su jedan narod. 5) Postizavanje ovoga cilja naslanjaju Južni Slaveni poglavito na društvo i skupštine, na izbore i na novine, da svaki pomaže kada i gdje bude čemu zgoda. 6) Za očuvanje skupne koristi svi će Južni Slaveni raditi sporazumno u svakom pitanju koje bi se ticalo ma i posebnih njihovih poslova.«⁹⁷⁾

Ova značajna rezolucija objavljena je gotovo istovremeno ne samo u slovenačkoj i hrvatskoj, nego i u srpskoj štampi. Ali, pažlji-

⁹⁷⁾ *Zastava*, 27. XI 1870. — Slovenački tekst: *Slovenski narod*, Maribor 6. XII 1870. *Novice*, Ljubljana 7. XII 1870.

vim upoređivanjem tekstova rezolucije Nikola Radojčić je utvrdio da »ima razlika između slovenačkog i srpskog teksta, i to dve vrste — u prevađanju i namernom izostavljanju«. ⁹⁸⁾ Tako, na primer, u petoj tački iza reči »Južni Slaveni« izostavljene su reči »u Habsburškoj Monarhiji«, a u šestoj tački posle reči »Južni Slaveni« izostavljene su opet reči »Habsburške Monarhije«. Komentarišući ove razlike između slovenačkog i srpskog teksta, Nikola Radojčić je dodao ovo ispravno tumačenje:

»Izostavljanje Habsburške Monarhije jasno je i karakteristično. Srbi nisu hteli ništa znati za taj stegnuti okvir, koji je razjedinjavao Jugoslovane, pa su ga izbrisali i, gde je govor o jugoslovenskim namerama, isticali vaskolike Jugoslovane kao jednu jedinu celinu. Laza Kostić je bio u odboru za sastavljanje rezolucije koju je skicirao Ivan Danilo (urednik zadarskog *Nacionala*), ali nije mogao uspeti da se sastavi sasvim onako kako je on želio. Zato je za Srbe i udešena naročita redakcija, u kojoj se omraženi habsburški okvir nije bar tamo spominjao, gde je reč o jugoslovenskim namerama«. ⁹⁹⁾

Ljubljanska rezolucija duboko je odjeknula u javnosti, a u prvom redu među Jugoslovenima u Austro-Ugarskoj. ¹⁰⁰⁾ U slovenačkoj štampi rezolucija je izazvala oštre polemike između dva protovnička tabora. Vođa »nemškutara« Karl Dešman žučno i sa puno sarkazma napao je ceo kongres uopšte, a rezoluciju posebice:

»Za Kranjca ne treba ubuduće da budu merodavni austrijski, nego samo jugoslovenski interesi, a oni sami treba da se protegnu daleko preko granica Habsburške Monarhije, preko Crne Gore, Srbije, Bugarske, čak prma nagoveštajima četvrte tačke programa, da dosegnu do Rusije...«. ¹⁰¹⁾

Dešmanu je odgovorio Anton Tomšić, urednik *Slovenskog naroda*, značajnim člankom s ovim ubedljivim argumentima:

»Od zedinjene Slovenije nikdar ne moremo odstopiti. Slovenija je ravno to, čimer hoćemo stopit v južno-slovensko zvezo. Brez Slovenije bi bili vsi naši južno-slovenski programi brez pomena (...) Do zdaj smo davke plačevali in se vojskovali le ta Nemce (...) Naših simpatij do naših južnih bratov, naj že žive v Austriji ali vi Turčiji, nam smejo najmanji očitati Nemci, ki se svoje simpatije metali po svem svetu za vsakim Nemcem«. ¹⁰²⁾

Ne samo *Slovenski narod* nego i *Novice* uzele su u odbranu donesenu rezoluciju od kampanje »nemškutara«. Čak je i sam Blajvaz — ponesen opštim narodnim oduševljenjem — pisao: »Brez Slovenije ni južnoslovenske zveze«. ¹⁰³⁾ U istom članku on je pošao tako

⁹⁸⁾ N. Radojčić, Svetozar Miletić o jugoslovenskom jedinstvu 1870. *Glasnik Istorijiskog društva u Novom Sadu*, sv. 1, str. 100, 1928.

⁹⁹⁾ Ibid. sv. 1, str. 100.

¹⁰⁰⁾ K. Milutinović, Problematika Ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870. kod Srba i Hrvata, *Zgodovinski časopis*, knj. X—XI. str. 154—181, Ljubljana 1956—1957.

¹⁰¹⁾ K. Deschmann, Eine politische Seifenblase, *Leibacher Tagblatt*, 7. XII 1870. (prevod).

¹⁰²⁾ *Slovenski narod*, Maribor 13. XII 1870.

¹⁰³⁾ *Novice*, Ljubljana 14. XII 1870.

daleko da se izjasnio za bratstvo ne samo s katoličkim Hrvatima nego čak i s pravoslavnim Srbima i Bugarima. Staroslovinci su pokušavali da ne zaostanu za mladoslovincima, ali u tome nisu uspevali, jer i pored svih simpatija za Srbe i Bugare, njihovi planovi, ipak, nisu prelazili okvire Habsburške Monarhije. Međutim, on mladoslovenaca možda je najdalje otišao Ferdo Kočevar, koji je u jednom svom uvodniku nedvosmisleno nagovestio ovu smelu misao: »Okvir ogerske krone mogle bi se kot sigurna utapa do zaželeno konačne samostalnosti vpotrebiti.«¹⁰⁴⁾

U Hrvatskoj je Ljubljanska rezolucija primljena s odobravanjem, a u krugovima narodnjaka i omladine s oduševljenjem. Franjo Rački, koji je ponekad bio pomalo skeptičan prema novim pokušajima, pisao je 28. XII 1870. Štrosmajeru: »Izjava ljubljanska nalazi kod omladine mnogo odziva: čini mi se da ćemo je morati poprimiti svikolici.«¹⁰⁵⁾

Glavni predstavnik Dalmacije na Ljubljanskom kongresu i sastavljač rezolucije Ivan Danilo, povodom sastanka predstavnika južnoslovenske studentske omladine u Beču, poslao je ovaj optimistički telegram:

»Na Badnjak svečano okupljena omladina jugoslovenska, Hrvati, Srbi, Slovenci i Bugari, da rodoljubivo proslave uzajamni sastanak, izjavljuju se jednodušno za čvrsto jedinstvo Južnih Slavena (...) Neka je to do sada što Latini vele »ideja« neka se goropadno obaraju narodni dušmani na tu »ideju« — omladina je nju posvojila, omladina će ju i ostvariti...«¹⁰⁶⁾

Ljubljanska rezolucija snažno je odjeknula i u srpskoj vojvođanskoj štampi. Od posebnog su značaja politički komentari Svetozara Miletića i Mihaila Polita — Desančića. U svom značajnom članku, napisanom krišom u Vackoj kaznionici, Miletić je postavio celu problematiku na ovu osnovu:

»... Toliko je izvesno, prvo, da će načelo i slobode i narodnosti pobeđu održati; drugo, da ni pod jednim od tih načela današnjoj Turškoj i Austro-Ugarskoj opstanka i života nema (...) Nama dakle ne preostaje ništa drugo, no deliti našu politiku na dvoje: na redovnu politiku sadašnjosti, i vanrednu, politiku budućnosti (...) Na prvoj politično radimo, za drugu narod duhovno i moralno spremajmo.«¹⁰⁷⁾

Politov članak o istoj problematici još je smeliji i borbeniji i ide po svojim osnovnim idejnim postavkama, po oštrini tona i po jasnoći i konkretnosti, još krupan korak dalje od Miletića:

»Okanimo se jednom te stare obmane da su slavenski i austrijski interesi identični, te da Austrija treba da postane slavenskom državom

¹⁰⁴⁾ *Slovenski narod*, 18. II 1871.

¹⁰⁵⁾ Korespondencija Rački — Strossmayer, knj. I, str. 125.

¹⁰⁶⁾ *Narodni list*, Zadar 25. XII 1870.

¹⁰⁷⁾ *Jedinstvo Južnih Slovena*, *Zastava*, 4. XII 1870.

(...) U tom obziru valja da su Slaveni na čisto (...) da ujedinjenje jugoslavensko u obsegu Austrije mesta imati ne može«¹⁰⁸⁾

Miletićevi i Politovi članci podstakli su Lazu Kostića, kao predstavnika vojvođanskih Srba i jednoga od potpisnika Ljubljanske rezolucije, da se osvrne na pisanje južnoslovenske i strane štampe, da reaguje na izvesna tumačenja koja su mu se činila netačna i da objasni nekoje stavove koji u Rezoluciji nisu bile dovoljno konkretno formulisani:

»Dobit je iz ljubljanskog sastanka po jedinstvo celokupnog južnog slavenstva ova: što se nije primio ni program dualistički ni federalistički (...) kad se pomisli da su uz dualistički program bili sazivači, a uz federalistički domaćini sastanka, onda je dobit veća nego se moglo očekivati. No pošto sam ja bio u prvom sastanku jedan od predlagača opšteg načela izjave, usled čega su posle odluke u tačke podeljene, ne može mi se na ino a da ovde ne izjavim, da predlagačima ljubljanskih odluka, u koliko je meni poznato, nije ni na kraj pameti bila nenadvladiva žilavost Habsburške Monarhije...«¹⁰⁹⁾

Tačno je Kostićevo tvrđenje da su »domaćini sastanka« (Slovinci) bili pristalice federalističkog programa, ali ne stoji da su inicijatori konferencije (Mrazović i drugovi) pristajali — »uz dualistički program«. U Hrvatskoj su 1870. samo Rauhovi mađaroni (pristalice Unionističke stranke) stajali »uz dualistički program«, dok su i narodnjaci i pravaši bili odlučno protiv dualizma.

Ljubljanska revolucija odjeknula je i u Češkoj, i to na dva načina, S jedne strane, praška *Politika* samo je citirala pisanje beogradskeg *Jedinstva*, bez svoga komentara.¹¹⁰⁾

Međutim, s druge strane, praški *Narodni list* nisu se zadovoljili samo citiranjem beogradske i novosadske štampe, nego su svojim posebnim uvodnikom pozdravili ljubljansko savetovanje i donošenje Rezolucije ovim značajnim porukama:

»Citava povorka nesrećnih događaja razdrobila je Južne Slovence na više državnih zajednica (...) a razdobljeni i pocepani služili su kao plen tuđinima, nešto evropskim, nešto azijskim (...) Sada je veliki zadatak i tu se zahteva neobična rodoljubiva revnost da se kod svih tih okolnosti izvrši jedinstvo. Ali, to ipak nije nemogućan zadatak, nije Sizifov posao, jer sve te razlike u narečju, veri i prosvetečnosti nisu tolike da stanu na put toku srca, jer sve to ne može zaustaviti urođeni nagon, ne može zaustaviti krv u žilama toga naroda, koji jeste i ostaje uvek slovenski...«¹¹¹⁾

Positivan odziv češke štampe potpuno je razumljiv. Česi su bili s tri strane okruženi nemačkim elementom; u samim češkim zemljama bilo je mnogo nemačkog stanovništva, ekonomski jakog, nacionalno svesnog i kulturno aktivnog; u periferijskim češkim pokraji-

¹⁰⁸⁾ M. Polit—Desančić, Obmane Slavena u Austriji, *Narod, Novi Sad*, 3. XII 1870.

¹⁰⁹⁾ L. Kostić, Još jedna reč o ljubljanskom sastanku, *Zastava*, 20. XII 1870.

¹¹⁰⁾ *Jedinstvo*, Beograd 4. XII 1870.

¹¹¹⁾ *Narodni listi*, Praha 12. XII 1870.

nama vršena je sistematska germanizacija i zato je sasvim razumljivo češko oduševljenje za Ljubljansku konferenciju i njenu rezoluciju. Češki političari — sa vrlo malim i neznatnim izuzecima — bili su najizrazitiji protagonisti federalizacije Habsburške Monarhije ili, tačnije rečeno, pretvaranja dualističke Austro-Ugarske u federativnu Austriju, u »slavensku Austriju«. Otuda su češki političari u celini odobrivali Ljubljansku rezoluciju i to naročito u njenoj slovenačkoj stilizaciji, s posebnim naglašavanjem potreba ujedinjenja u okviru Habsburške Monarhije. Dok su srpski opozicioni političari, na čelu s Miletićem, bili odlučni protivnici svakog pokušaja rešavanja južnoslovenskog pitanja u okviru Austrije, dotle su češki političari, na čelu s Františekom Palackim i Ladislavom Rigerom, pozdravili donošenje Ljubljanske rezolucije, utoliko srdačnije ukoliko su u njoj nailazili na osnovne smernice njihove politke.

Posmatran iz evropske perspektive, ljubljanski južnoslovenski program je — s razlogom je konstatovao Herman Vendel — »novi naraštaj u Slovenačkoj još odlučnije skrenuo od razlivene ruske nebuloze ka jednoj, čvrsto za zemlju prirasloj južnoslovenskoj aktivnosti (...) Nije uzalud živahna južnoslovenska omladina na Bečkom univerzitetu, srpska, hrvatska i slovenačka, sa radosnim odobravanjem pozdravila ljubljanske zaključke.«¹¹²⁾ Pored svih protivurečnosti, ljubljanski program sadržavao je i mnoge pozitivne komponente: znatno je doprineo aktiviziranju slovenačkih narodnih masa i davanju organizovanog otpora tuđinskom ugnjetavanju; ponovo je osnažio tendenciju Slovenaca ne samo s Hrvatima i Srbima u Habsburškoj Monarhiji, nego i s Južnim Slovenima na Balkanu; najzad proširio je političke vidokruge kod svih južnoslovenskih naroda da osim federacije u okviru Austrije postoje perspektive i za federaciju slobodnih i nezavisnih južnoslovenskih naroda izvan prevaziđenih austrijskih okvira.

4. Federalističke ideje prvih srpskih socijalista

Krupan korak dalje u istorijskom razvoju federalističkih ideja kod južnoslovenskih naroda učinili su prvi srpski socijalisti, naročito Svetozar Marković i Vasa Pelagić. Oni su federalističkoj misli odmah dali jače revolucionarno obeležje i dublji socijalni sadržaj.

Svetozar Marković je kritički pratio burne diskusije i polemike u vezi s donošenjem Ljubljanskog južnoslovenskog programa 1870. Isto tako, on je preko štampe sa živim interesovanjem pratio krupne političke događaje u Austriji posle formiranja koncentracionog kabineta grofa Hoenvarta i ulaska čeških i poljskih političara u njegovu vladu. U nekoliko svojih članaka Marković je dao izvanredno oštru, ali načelnu kritiku čeških, poljskih i južnoslovenskih konzerva-

¹¹²⁾ H. W e n d e l, Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit, Frankfurt am Main 1925, S. 383—384. (prevod).

tivnih političara i ustao protiv njihovih nastojanja o stvaranju »slavenske Austrije«. Već u svom prvom članku Marković je ovako postavio ceo problem:

»Mi ne verujemo u novu, ravnopravnu, slovensku saveznu Austriju, tako isto kao što ne verujemo u nemačko-mađarsku, centralisanu ili zapravo dvo-centralnu Austriju. Još više: mi držimo da je savezna Austrija nemogućna, jer je nepotrebna narodima što u njoj žive.«¹¹³⁾

Polemišući s onim teoretičarima »slavenska Austrija« koji su pokušavali da upoređuju buduće federativne jedinice u saveznoj austrijskoj državi sa švajcarskim kantonima ili sa saveznom državama u američkoj federaciji, Marković s ironijom konstatuje:

»No to da bude u Austriji, valjalo bi najpre ukinuti sva »istorijska prava« i »narodne privilegije« — trebalo bi jednom priznati da ni gospoda Habsburgovci, ni sveti Stevan i njegovi naslednici, nisu imali nikad nikakvih prava da milione ljudi smatraju kao svoje čarape, cipele, karuce i tako dalje, to jest kao svoju imovinu i da čitave narode ostavljaju nekome u »nasledstvo«. Ali kad bi toga bilo (...) — kad bi narodi uređivali svoju odnošenja prema svojim potrebama, onda bi uvideli da im Austrija ne treba.«¹¹⁴⁾

U istom članku, negirajući »istorijska prava« i okamenjena privilegijalna shvatanja starih srpskih konzervativaca i tradicionalista, Svetozar Marković je otvoreno propagirao smelu revolucionarnu ideju o raskomadavanju Austrije:

»Nova »savezna Austrija« ne daje malim narodima nikakva jemstva da u njoj neobrazovani narodi neće ostati umno, a tuđ i ekonomsko roblje obrazovanim aristokratima. S druge strane, ovi narodi, Srbi, Hrvati, Slovenci, Rumuni, imaju puta i načina da uveličaju svoju umnu i materijalnu snagu (...) Taj je put dobro poznat svakome od njih: da se sjedine s drugom braćom, koja žive van Austro-Ugarske (...) Izričući ovo javno, mi smo u isto vreme odredili naše odnošaje spram Narodne stranke Srba i Hrvata u Austriji. Mi ćemo s njima biti sve donde dok je njihova radnja upravljena na to: da sadašnje Austrije nestane.«¹¹⁵⁾

Ovaj značajni principijelni stav Svetozara Markovića odjeknuo je i izvan Srbije, ali nije pravilno shvaćen u jednom delu srpske javnosti u Vojvodini. Tako, na primer, novosadska *Zastava* donela je jedan anonimani dopis »sa Belog Dunava«, u kome je rečeno između ostaloga:

»Može biti raznog mišljenja o tome koja od dve države pre može ili treba da padne, ili da li obe u jedan mah, ali ako je, prema kakvom interesu Rusije, Austrija prva na redu, to interes, ili bar snaga Južnih Slavena, a naročito Srba, ima drugi račun.«¹¹⁶⁾

Na ovaj dopis, objavljen u *Zastavi*, kritički se osvrnuo sam Svetozar Marković posebnim člankom preko *Radnika*: »Mi ne vodimo nikakvu kabinetsku politiku, pa nam zato nije stalo šta je u interesu Rusije ili koje države, a što ne.«¹¹⁷⁾ Marković je objasnio da

¹¹³⁾ Sv. Marković, Slovenska Austrija, *Radnik*, Beograd, br. 3, 1871.

¹¹⁴⁾ Ibid. br. 3, 1871.

¹¹⁵⁾ Ibid. br. 3, 1871.

¹¹⁶⁾ *Zastava*, br. 71, 1971.

¹¹⁷⁾ *Radnik*, br. 18, 1871.

potpuno razume težak politički položaj Srba i ostalih Južnih Slovena u Habsburškoj Monarhiji, u kojoj se »to ne može govoriti javno«, i dodaje:

»Ovde u Srbiji mi imamo i pravo i dužnost da ovo načelo iznesemo kao celj koju valja dostići (...) Mi dakle nismo kazali pređašnju misao da javnim radnicima u Austriji prebacimo plašljivost, već da javnim radnicima u Srbiji stavimo u dužnost da to javno iznesu na svojoj zastavi.«¹¹⁸⁾

Ovim Markovićevim objašnjenjem nisu bili zadovoljni mnogi njegovi prijatelji u Vojvodini i zahtevali su od njega detaljnije odgovore »u današnjim teškim okolnostima (...) da znamo jasno naš današnji položaj- a tako isto da nam je jasno ono za čim težimo«. Odazivajući se njihovom pozivu, Marković je napisao novi članak u kome je izložio glavne faze u borbi ugnjetavanih balkanskih i podunavskih naroda za oslobođenje od tuđinskog jarma, s posebnim osvrtom na revolucionarnu sadržinu narodnosnog načela:

»Načelo narodnosti odriče sva istorijska prava. Ko bi hteo da načelo narodnosti uzme kao osnovu po kojoj bi se imali urediti državni odnošaji različitih naroda u Austriji, taj bi morao da odrekne ne samo istorijsko državno pravo Mađarske, Hrvatske, Češke i drugih austrijskih zemalja, već bi morao da odrekne vladajućoj austrijskoj porodici pravo vladavine i pravo nasleđa na različite krunovine.«¹¹⁹⁾

Na osnovu ovakvog stanja stvari, koje je detaljno izložio i komentarisao, Svetozar Marković je izvukao ovakav zaključak:

»Da se reši pitanje narodnosti u Austriji u pravom smislu, treba dakle razrušiti monarhiju habsburšku (...) S ovim programom nije smela da izide na javnost ni jedna partija u Austriji. Mesto toga u Austriji je iznesen neki »federalizam« narodnosti, koji je prava nakarada od federalizma.«¹²⁰⁾

Prelazeći na detaljnu analizu i kritičku ocenu federalističkih programa pojedinih opozicionih stranaka u Austriji, Marković se prvo zadržao kod koncepcije čeških federalista Palackog i Rigera:

»Oni žele savez narodnosti u Austriji, a u isto vreme traže da se prizna državno pravo češke krune (...) Česi upravo traže savez istorijskih država, tojest onih država, koje su nekada postojale pod jednim vladarom. Oni hoće nešto nalik na pokojni nemački Bund, s tom razlikom što bi različite austrijske savezne države mesto različitih vladara imale jednog austrijskog cara, koji bi u isto vreme bio kralj u nekoliko odvojenih zemalja, i mesto saveza u Frankfurtu imale bi u Beču skupštinu delegacija.«¹²¹⁾

¹¹⁸⁾ Ibid. br. 18, 1871.

¹¹⁹⁾ Sv. Marković, Slovenska Austrija i srpsko jedinstvo, *Radnik*, br. 24, 1871.

¹²⁰⁾ Ibid. br. 24, 1871.

¹²¹⁾ Raspravljajući o razlikama u federalističkim programima između Staročeške i Mladočeške partije, Marković je konstatovao: »Ne treba zaboraviti da Staročeška partija ispoveda najiskrenije da je Slovenima nužna Austrija, što je jedan od njenih vođa (Palacki) više puta jasno iskazivao. Što se Mladočeške partije tiče, nama se čini, da je to ono isto što »levica« u Mađarskoj, to jest partija koja traži za jednu dlaku veću državnu samostalnost i za jedan groš više unutrašnje slobode, no Staročeška«. (Ibid. br. 24, 1871).

Svetozar Marković je mislio da su isti takav federalizam kao Česi tražili i Poljaci u Galiciji, u austrijskom delu raskomadane Poljske. To nije tačno. Kazimir Groholski, vođa galicijskih Poljaka i ministar u tadašnjoj bečkoj vladi grofa Hoenvarta (1871), nije zahtevao za Galiciju isti državopravni status u okviru Austrije, kakav su tražili politički predstavnici Čeha u bečkom kabinetu. Dok su Česi zahtevali isti status kakav su već bili postigli mađarski vlastodršci — dakle, na mesto dualizma trijalizam — dotle su se galicijski Poljaci zadovoljavali samo proširenom unutrašnjom autonomijom ove poljske pokrajine koja je bila u sastavu Austrije.

Od narodnosnih partija u Austro-Ugarskoj, Svetozar Marković je smatrao da relativno najpravičniju politiku zastupa i propagira Miletićeva Srpska narodna slobodoumna stranka u Vojvodini: »Pravi federalizam po narodnosti — to jest da svaki narod u Austriji obrazuje zasebnu celinu i da narodi između sebe obrazuju saveznu državu — to je ona izricala više puta kao svoje načelo, mada u parlamentarnim borbama ona nije mogla da se udalji sa zemljišta legitimiteta. Osim toga, na njenu čast služi, što je ona u svim političkim i društvenim pitanjima među najnaprednijim partijama u Ugarskoj«. ¹²²⁾ Kritički analizirajući i komentarišući federalistički program Miletićeve stranke, Marković ukazuje ne samo na njene pozitivne nego i na njene negativne strane:

»Federalizam što ga hoće Srpska narodna stranka u Austriji, sasvim je nešto drugo no što je federalizam kod Čeha, Hrvata i Poljaka. Srpska narodna stranka hoće savez naroda, a ne savez istorijskih država. Ali ko dobro poznaje stanje Ugarske i Austrije, mora znati da se savez naroda u Austriji ne može obrazovati pre no što se sruši carevina austrijska i kraljevina ugarska, to jest ne može se svršiti bez unutrašnje revolucije u Austro-Ugarskoj«. ¹²³⁾

Glavno što je Svetozar Marković zamerio Miletiću jeste to što Narodna stranka u Vojvodini svoju političku borbu ne prenese s legitimnog, ustavnog, parlamentarnog stanovišta na ilegalni, revolucionarni teren. Iako je Miletićeva stranka bila znatno smelija i progresivnija od ostalih narodnih partija kod slovenskih naroda u Austriji, Markoviću ni ona nije bila dovoljno revolucionarna, jer je svoju borbu vodila legalnim sredstvima i parlamentarnim putem.

Od hrvatskih građanskih stranaka Marković je Starčeviću Hrvatsku stranku prava mnogo više cenio od Štrosmajerove Narodne stranke. Na osnovu kritičke analize političke ideologije Starčevićeve stranke, Marković je došao do ovog zaključka: »Kad ostavimo na stranu tu tajanstvenu hrvatsku religiju pomenute stranke, po svima načelima to je zaista najsvetija, najnaprednija i najkuražnija stranka u Hrvatskoj«. ¹²⁴⁾ Marković se naročito oduševljavao Starčeviće-

¹²²⁾ *Radnik*, br. 25, 1871.

¹²³⁾ *Ibid.* br. 25, 1871.

¹²⁴⁾ *Ibid.* br. 56, 1871.

vim antiaustrijskim i antimadžarskim političkim stavovima: »Zaista, u celom javnom radu partije Starčevića ne htede nikakve sveze ni s Austrijom, ni s Mađarskom; ona htede nezavisnu, slobodnu Hrvatsku«. Jedino joj je zamierio što »ona nezavisnost Hrvatske osnivaše na istorijskom pravu krune Zvonimirove, a ne na slobodi čoveka i naroda da raspolaže sam sobom.«¹²⁵⁾ Taj Markovićev kritički osvrt o Hrvatskoj stranci prava uopšte, a o Starčeviću posebice — i to u ono doba oštrih nacionalističkih razmirica između Srba i Hrvata, s mnogo preterane žestine s obe strane — predstavljao je prvi razborit sud o jednoj osetljivoj problematici, o kojoj se u tadašnjoj srpskoj i hrvatskoj javnosti pisalo bez potrebne mirnoće i tolerancije. Tek su kasnija istorijska proučavanja Jovana Skerlića¹²⁶⁾ i Vase Bogdanova¹²⁷⁾ utvrdila da je stav Svetozara Markovića bio politički ispravan.

Najzad, u poslednjoj raspravi, napisanoj svega nekoliko meseci pred svoju preranu smrt, Svetozar Marković se ponovo vratio na problematiku ujedinjenja južnoslovenskih naroda u okviru federacije, ali ne u okviru »slavenske Austrije«, nego u okviru istočne Švajcarske, prema koncepcijama Polita — Desančića i Miletića. Raspravljajući o tom projektu sa svojih socijalističkih pozicija, Marković je konstatovao stalnu evoluciju političke linije Srpske narodne slobodoumne stranke ka demokratiji i federaciji:

»Srpska narodna stranka ide postepeno napred i u poslednje vreme ona je sasvim jasno postavila svoju realnu metu: da se Ugarska organizuje kao Istočna Švajcarska t. j. Srpska narodna stranka u Ugarskoj stupa na zemljište radikalne demokratije. I to je zaista u današnje vreme jedina stvarna i ostvarljiva politika u Austro-Ugarskoj (...) Istočna Švajcarska bila bi najjači magnet da privuče oslobođene slovenske narode na Balkanskom poluostrvu; a ako bi se ovi sami ranije oslobodili, oni bi sami imali interesa da stupe u tešnju zajednicu sa svojom braćom Srbima i Hrvatima preko Save i Dunava (...) Mi vidimo dakle da srpska omladina nije u stvari zastupala ideju srpskog ujedinjenja.¹²⁸⁾ Dalje, vidimo da jedan, i to najsnažniji deo te omladine — Srpska narodna stranka u Ugarskoj — i teorijski i praktično zastupa načelo federacije, načelo koje vodi srpski narod ili u savez istočnih naroda, ili u savez jugoslovenski, ali nikako ne u jednu srpsku državu.«¹²⁹⁾

Kao što je Svetozar Marković duboko osetio i tačno istakao, Miletićeva Narodna stranka po svojim osnovnim smernicama nije imala isključivo srpski, nego širi, južnoslovenski karakter. Ona je prešla okvire jedne političke stranke i postala veliki, sveobuhvatni južnoslovenski pokret, koji nije težio stvaranju jedinstvene nacional-

¹²⁵⁾ Ibid. br. 56, 1871.

¹²⁶⁾ J. Skerlić, Ante Starčević, Pisci i knjige, knj. VI, str. 42—70.

¹²⁷⁾ V. Bogdanov, Starčević i Stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslovenskih naroda, Zagreb 1951.

¹²⁸⁾ Pod srpskom omladinom Marković ovde očevidno podrazumeva Ujedinjenu omladinu srpsku, a Miletić Srpsku narodnu stranku kao glavni stub omladine u Vojvodini.

¹²⁹⁾ Sv. Marković, Socijalizam ili društveno pitanje, VIII. Razgovor s omladinom, Rad, Beograd 1. XII 1874, god. I, br. 22, str. 340—341.

ne države, nego južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije, po ugledu na demokratsku i republikansku Švajcarsku. Ovaj pokret se zbog procesa svoga daljeg unutrašnjeg razvoja diferencirao na desnicu i levicu, iz koje su se izdvojili prvi srpski socijalisti pod rukovodstvom Svetozara Markovića. U pitanju unutrašnjeg državnog uređenja oni su bili federalisti, koji su planiranoj budućoj federaciji davali jaču socijalnoekonomsku komponentu i dalekosežniji revolucionarni sadržaj: to je trebalo da bude federacija južnoslovenskih socijalističkih republika. Onovremena srpska javnost dočekala je te smeđe ideje s mnogo skepse. Čak ni Zmaj Jovan Jovanović, kome napredna stremljenja novih generacija nisu bila tuđa, nije se oduševio ovim vizijama daleke budućnosti:

Jest, Svetozar Marković je
Dobro hteo;
Višoj meti on posveti
Život ceo.
Al' je doš'o nešto rano,
Ne baš sretno,
A što Srbu nije hitno,
To mu smetn'o.

Jaša Prodanović, odličan znalac srpske prošlosti, dao je ovim Zmajevim stihovima ovakav karakterističan komentar: »Kakva zablude! Za dobre ideje nikad nije rano. One nisu sezonska roba. One su buktinja koja osvetljava put političarima i državnici. Mnogo je bolje ići daleko pred svojim vremenom nego se utapati u njegove predrasude i štetne tradicije.«¹³⁰⁾ Ove reči Jaše Prodanovića odnose se ne samo na citirane Zmajeve stihove nego istovremeno i na sve one primedbe građanskih istoričara koji su za revolucionarne ideje prvih srpskih socijalista tvrdili da su — utopija.

Socijalistički prvoborac Vasa Pelagić pošao je još jedan krupan korak dalje od Svetozara Markovića. Dok je Marković raspravljao samo o južnoslovenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji, dotle je Pelagić kovao dalekosežne planove o balkansko-podunavsko-karpat-skoj konfederaciji.¹³¹⁾ U svome tekstu Pelagić je, između ostaloga, dokazivao da na teritorijama »između Karpata i Jegejskog mora, između Adrije i Pontusa« živi 16 naroda, koji su »između sebe straho-

¹³⁰⁾ J. M. Prodanović, Svetozar Marković, *Republika*, Beograd 17. IX 1946.

¹³¹⁾ V. Pelagić, Spomenica Košutu Lajošu i ostalim patriotima Rumuna, Mađara, Srba, Bugara, Grka, Hrvata, Slovenaca, Slovaka, Rusina i Albanaca. Ovaj je tekst napisao Pelagić kao politički izgnanik u Bukureštu 1884. Tekst se prvobitno umnožen kao rukopis i ilegalno razaslan u zatvorenim kovčegama. Prvi put ga je objavio Simo Simić (*Naše doba*, Beograd 1936, knj. II, sv. 1—2, str. 56). Drugi put je publikovan s komentarima u knjizi K. Milutinovića, Vasa Pelagić i Vojvodina (Prvi socijalisti u Vojvodini, knj. II, Novi Sad 1956, str. 111—114).

vito izmešani i čine pravi mozaik«. Vasa Pelagić, kojega su građanski historičari omalovažavali kao fantastu, tu je prvi u nas upozorio na nužnost jedne planske, sistematske borbe, s ciljem da pripremi potrebnu atmosferu i odgovarajući teren koji će usloviti praktično ostvarivanje jedne velike konfederacije balkanskih, podunavskih i karpatških naroda:

»Da bi ta federacija postajala sve jača i naprednija, solidarnija i srećnija, ona mora neodložno proglasiti svaku religiju za privatnu stvar; mora urediti jedan kalendar i jedno pismo i izneti iz javne i privatne nastave religiju i religiozni i nacionalni fanatizam. U isto doba treba goniti taj omraženi i ubilački fanatizam i u literaturi i u žurnalistici, da bi tako čas pre osvanuo onaj sveti dan kada ćemo svi skupa uzviknuti: »Mi smo ljudi, koji u bratskoj solidarnosti i zajednici stvaramo opštu ekonomsku i političku sreću i slobodu«. ¹³²⁾

Iako je ova Pelagićeva proklamacija rasturivana ilegalno, ona je, ipak, došla do ruku austrijske i mađarske obaveštajne službe i izazvala razumljivo uzbuđenje u režimskim krugovima, o čemu naročito svedoče tri poverljiva dokumenta (jedan od 25. V 1884, i dva od 1. VI 1884), koja se čuvaju u Državnom arhivu u Beču. Sva tri dokumenta jasno otkrivaju strah bečkih i peštanskih režimskih krugova od socijalističke revolucije uopšte, a od povezivanja jugoistočnih naroda posebice. Bauk socijalističke revolucije postajao je još opasniji od bauka panslavizma.

Pod uticajem Svetozara Markovića i Vase Pelagića prihvatili su federalističke ideje i prvi bugarski socijalisti Vasil Levski i Hristo Botev. Kao što su Marković i Pelagić znatno prerasli prve srpske federaliste, tako su isto Levski i Botev daleko prevazišli prve bugarske federaliste. I jednima i drugima lebdeo je pred očima primer federativne Švajcarske, samo s tom bitnom razlikom što su prvi srpski i bugarski federalisti, stojeći na pozicijama građanske demokratije, predviđali federaciju južnoslovenskih i balkanskih država po nacionalnom principu — dok su se prvi srpski i bugarski socijalisti borili za federaciju balkanskih socijalističkih republika na osnovu društvenog preobražaja.

U ono doba, kada su se u velikom delu srpske i bugarske historiografije vodile žučne polemike između srpskih i bugarskih šovinista, koji su sistematski trovali međunacionalne odnose, prvi južnoslovenski socijalisti daleko su prevazišli sve građanske ideologe i teoretičare federalističke misli i snažno krčili nove puteve. Polazeći od organskog rešenja istočnog pitanja u okviru južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije, oni su još smelije i odlučnije propagirali revolucionarnu ideju o nužnosti potpunog razaranja i rušenja ne samo Turske Imperije nego i Habsburške Monarhije.

Prvi južnoslovenski socijalisti bili su istovremeno i prvi ideolozi i teoretičari društvenog preobražaja ne samo u svojim narodima

¹³²⁾ V. Pelagić, ibid. str. 111—112

nego i na čitavom Balkanu, dokazujući da bez socijalne revolucije nema i ne može biti ni pravilnog rešenja nacionalnog pitanja, ni potpune demokratije, ni istinskog bratstva među narodima. U istorijskom razvoju federalističke misli prvi južnoslovenski socijalisti zauzimaju istaknuto mesto.

Nevesinjska puška, koja je pukla u proleće 1875. godine i odjeknula kao signal za početak opšteg narodnog ustanka, prvo u Hercegovini, a odmah zatim i u Bosni, snažno je zatalasala ne samo Srbiju i Crnu Goru nego i ostale južnoslovenske zemlje i pokrajine. Nevesinjska puška imala je odjeka i među Bugarima, naročito među prvim bugarskim socijalistima, koji su smatrali da je ustanak u Hercegovini tek početak opšte balkanske revolucije. Na vest da je planula prva ustanička puška, Hristo Botev je sav zatreperio plemenitom revolucionarnom groznicom i napisao ovu oduševljenu poruku ne samo Bugarima, nego svim Južnim Slovenima:

»Revolucija na Balkanskom poluostrvu već je pripremljena i svi Južni Sloveni treba da joj pruže bratsku pomoć; snage i čovečanstvo su na našoj strani; okolnosti su povoljne; hiljade naoružanih junaka u Bosni i Hercegovini traže pomoć i gotovo svi Južni Sloveni pozivaju nas da pružimo jak i smrtonosan udarac našem opštem neprijatelju (...) I tako nam ne ostaje ništa drugo nego da skočimo na oružje i — zajedno sa svima Južnim Slovenima — ostvarimo svoju slobodu i budućnost. Braćo, ne treba više čekati!«¹³³⁾

Prvi južnoslovenski socijalisti borili su se i sagoreli u velikoj borbi za buduću južnoslovensku federaciju i balkansku konfederaciju.

Kosta Milutinović

THE FIRST YUGOSAV FEDERALISTS

Summary

The first ideas about a common country of the Southern Slav peoples had come into existence during the Revolution of 1848 in the territories under the Habsburg rule, but they could not develop in full, because they were cut off by the Bach absolutism (1848 — 1859). After the fall of Bach's regime, when, in the beginning of the 1860-s, the centralistic Austria was about to become a federal state, the conditions were created for a breakthrough of new, federa-

¹³³⁾ *Zname*, Bukarest, br. 25, 1875.

list ideas. The first in line was the Serbian politician Mihailo Polit—
—Desančić (1833—1920), who, in his study on the organic solution
to the Eastern question (*Die orientalische Frage und ihre organische
Lösung*, 1862) came out with his concept on the establishment of a
Yugoslav federation and Balkan confederation. This study had more
or less influence on the further development of the federalist ideas
not only with Serbs (Svetozar Miletić, Jovan Pavlović, Vladimir Jo-
vanović, but also with Croats (J. J. Strossmayer, Franjo Rački, Imbro
Ignjatijević—Tkalac), with Slovenes (Janez Bleweis, Fran Levstik,
Ferdo Hočevar) and with Bulgarians (G. S. Rakovski, Lj. Karavelov),
and further more with the first Southern Slavic socialists (Svetozar
Marković, Vaso Pelagić, Vasil Levski, Hristo Botev).

UDK 656.2 (497.1) »—/1918«

Peter Jordan

RAZVITAK ŽELJEZNIČKE MREŽE NA PODRUČJU DANAŠNJE JUGOSLAVIJE (DO 1918. GODINE)

Uvod

Prije 1918. ne može se govoriti o željezničkoj mreži u smislu povezanih i po osnovnom konceptu izgrađenih pruga na području današnje Jugoslavije. Postojalo je, međutim, raznih, slabo ili uopće nepovezanih mreža, koje su se tek u vrijeme između dva rata i poslije drugog svjetskog rata spojile u sistem i udesile prema potrebama zemlje. Razlog tomu bila je pripadnost danšnjeg jugoslovenskog teritorija raznim političkim i privrednim jedinicama, čija su se središta nalazila izvan zemlje. Bila su to, prije svega, Beč, Budim, Pešta (od 1872. Budimpešta) i, u manjoj mjeri, Carigrad. Željeznice su, uglavnom, bile usmjerene prema ovim središtima i prema primorskim lukama Trst, Solun i Rijeka, tako da se nisu uvažavale regionalne potrebe. Čak ni Srbija, od 1878. nezavisna država, nije mogla izgraditi svoje glavne pruge bez utjecaja izvana. Ipak je znala graditi svoje regionalne pruge prema vlastitim željama.

Izuzevši izolirane pruge u srednjoj Dalmaciji i Crnoj Gori, mogu se prije 1918. prepoznati 4 željezničke mreže na području Jugoslavije: 1. pruge austrijskih zemalja Kranjske, Štajerske, Koruške i Primorja, usmjere prema Beču i Trstu; 2. pruge Hrvatske, Slavonije, Srema, i Banata, usmjerene prema Budimu i Pešti (kasnije

Budimpešti) i Rijeci; 3. izolirane pruge uskog kolosijeka Bosne i Hercegovine, s ograncima u južnu Dalmaciju, relativno najbolje pristupačne iz Budimpešte i 4. željeznička mreža Srbije, čije su glavne pruge orijentirane prema Budimpešti, Carigradu i Solunu.

Razdoblja otvaranja 1846—1855. i 1856—1867.¹⁾

Željeznica je relativno kasno prodrila na današnji jugoslovenski teritorij. Kada se 1864. godine pustio u promet prvi, 83 km dugački dio »Südbahna« na današnjem jugoslovenskom području, od Craza do Celja,²⁾ željeznička je mreža u austrijskom carstvu obuhvatila već 1367 km.³⁾ Najprije su izgrađene pruge u rudarske i industrijske centre Moravske, Šleske, i Češke, kao i u sjevernu Italiju i daljnja izgradnja se na tim prugama i na onim od Beča preko Budima u velike gradove Alfölda brže odvijala nego na »Südbahn«, gdje se morao svladati daleko teži teren (Semmering, Krš), »Südbahn« je 1849. dosegao Ljubljanu, a 1857. Trst. Bila je to glavna pruga Carstva prema jugu, veza između glavnog grada i Trsta, koji se razvijao u najvažniju trgovačku luku. Trst je bio — pored Rijeke — već 1719. od cara Karla IV, proglašen slobodnom lukom, a 1814, poslije francuske vladavine, obnovio se ovaj privilegij⁴⁾ objema lukama. One su se bolje i brže razvile od drugih luka sjevernog Jadrana. Pri tome je Trst bio privilegiran, jer je imao unutrašnju Austriju kao bolje razvijeno zaleđe i postao je prekrcašite za uvoz žita iz Ukrajine.⁵⁾ Osnivanjem plovidbene agencije austrijskog Lloyd 1836. godine Trst je postao sjedište i domaća luka jedne od najranijih velikih plovidbenih agencija, vodeće u Habsburškoj Monarhiji. »Südbahn« je sada dugoročno učvrstio položaj Trsta kao glavne luke Monarhije. Ova pruga nije samo prevozila robu iz svoje neposredne blizine i svojih sjevernih produžetaka u Moravskoj, Šleskoj i Češkoj, već se zaleđe

¹⁾ Ova periodizacija odgovara onoj u krati »Razvitak željezničke mreže« u Atlasu podunavskih zemalja i odnosi se na Podunavlje u cjelini i neka njegova pogranična područja. Periodizacija koja bi se isključivo bavila područjem današnje Jugoslavije vjerovatno bi odudarala (kao Melikova od ove koje se ovdje držim (vidi Jordan, Peter: Verkehr III — Entwicklung des Eisenbahnnetzes. Atlas der Donauländer, izd. Österr. Ost. und Südosteuropa-Institut, red. Josef BREU, Wien 1986, tabla 353; Melik, Anton: Razvoj željeznica na ozemlju Jugoslavije, u: Geografski vestnik 14, 138, str. 118—134.)

²⁾ Sto godina železnica Jugoslavije, izd. Štamparsko preduzeće Jugoslovenskih železnica, Beograd 1951, str. 81.

³⁾ Geschichte der Eisenbahnen der oesterreichisch-ungarischen Monarchie, sv. I/1, izd. Oesterreichischer Eisenbahnbeamten-Verein, red. H. Strach, Wien — Teschen — Leipzig 1898, str. 249.

⁴⁾ Kojić, Branko: Osnovne karakteristike razvoja brodarstva na istočnom Jadranu u XIX stoljeću, u: Acta historico-oconomica Iugoslaviae, Zagreb 1978, str. 152.

⁵⁾ Vidi, također, Stražić, Nikola: Pomorska geografija svijeta. Zagreb 1984, str. 35.

Trsta još više proširilo time da je »Südbahn« — Društvo gradilo druge pruge⁶⁾ koje su dovozile robu glavnoj pruzi.

Tako je Trst, izgradnjom pruge od Pregerskog, preko Nagvanizse i Stolnog Beograda do Budima 1861, postao najlakše pristupačnom primorskom lukom iz centralne Ugarske. Istodobno je otvaranjem linije Zidani Most — Zagreb — Sisak (1862, a 1865. godine bio je priključen i Karlovac) promet iz južne panonske ravnice preusmjeren prema Trstu, dok je ranije koncentrisan u luke Hrvatskog primorja. Žito iz južne panonske ravnice izvozilo se, naime, prije 1862, uglavnom, brodovima — Savom do Siska i dalje, Kupom do Karlovca, a odatle cestom, tj. Karolinskom cestom (izgrađenom 1728), Josefinskom cestom (izgrađenom 1774) ili Luisauskom cestom (izgrađenom 1809) u luke Bakar, Kraljevica, Senj i Rijeka.⁷⁾ Trst je sada, preko Siska i »Südbahna«, privlačio najveći dio tog izvoza⁸⁾, a luke Hrvatskog primorja zaostale su iza Trsta.⁹⁾

I koruška željeznica koja je 1863. izgrađena od Maribora do Klagenfurta, a 1864. dalje do Villacha i kojom su, uglavnom, transportovani drvo i rudarski proizvodi, prevozila je robu u prvom redu ka glavnoj pruzi »Südbahna« prema Trstu. Slična funkcija bila je namijenjena po jednom bečkom prometnom konceptu iz 1854, ogranku »Südbahna« od Pivke do Rijeke.¹⁰⁾ Ovaj je ogranak izgrađen tek kasnije.

Kako se moglo očekivati, Hrvatska se odupirala ovoj prometnoj politici »Südbahn« — Društva, prema Beču i Trstu, koja je zapostavljala luke Hrvatskog primorja. Banovska konferencija izradila je 1862. godine drugačiji koncept.¹¹⁾ Ovaj 1864. dopunjeni koncept predvidio je željezničku osnovu kroz Srem, Slavoniju i Hrvatsku, idući od Zemuna, kraj Beograda, preko Vinkovaca, Požege, Zagreba, Karlovca i Ogulina do Rijeke. Sporedne pruge trebalo je da priključe važne luke Osijek na Dravi i Slavonski Brod na Savi kao vrata za Bosnu. Osim toga, planiran je ogranak od Karlovca ili Ogulina do Knina i Zadra u Dalmaciji, sporedna linija do Senja i veza iz-

⁶⁾ Glavnu prugu »Südbahna«, što ju je u cjelini gradila država, kupilo je poslije izgradnje privatno društvo »K.K. priv. südliche Staats-, lombardisch-venetianische und centralitalienische Eisenbahn-Gesellschaft«, koje se nazivalo poslije 1862. »K.K. priv. Südbahngesellschaft«.

⁷⁾ Brezarić, Vjekoslav: Opće prilike u doba izgradnje Riječke željeznice, u: 110 godina Riječke željeznice 1873—1983, Rijeka 1983, str. 11; Kožar, Petar: Alternative povezivanja zaleđa s Jadranom, u: 110 godina Riječke željeznice 1873—1983, Rijeka 1983, str. 25.

⁸⁾ Brezarić, Vj., op. cit., str. 13; Kojić, B., op. cit., str. 156 i dalje.

⁹⁾ Kojić, B., op. cit., str. 157.

¹⁰⁾ Stulli, Bernard: Željezničke veze Rijeke sa zaleđem, u: 110 godina Riječke željeznice 1873—1983, Rijeka 1983, str. 18; vidi također Stulli, Bernard: Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825—1863, Zagreb 1975.

¹¹⁾ Stulli, B. 1983, op. cit., str. 18.

među Rijeke i Pule. Ovaj bi koncept vodio računa o tradicionalnim prometnicama, čvršće povezivao Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju i osiguravao glavnim lukama Hrvatskog primorja njihovo zaleđe. Nadmoćni utjecaj najprije Beča i »Südbahn« — Društva, kasnije — poslije nagodbe između Austrije i Ugarske 1867 — prije svega ugarskih centralnih vlasti usporio je realizaciju tog koncepta sve dok nisu Beč i Budimpešta proveli projekte u svoju korist. Vidjeti ćemo to još u daljnjim izlaganjima.

U razdoblju od 1856. do 1867. građeno je na cijelom području Monarhije malo željeznica. Razlog tomu bila je, s jedne strane, svjetska privredna kriza 1857. godine, a s druge strane prodaja državnih željeznica privatnim društvima, na što je država bila prinuđena, opterećena dugovima zbog rata na Krimu i zauzimanja podunavskih kneževina. Time je vezano mnogo privatnog kapitala koji nije bio na raspolaganju za nove građevinske poduhvate.¹²⁾ I na današnjem jugoslavenskom području izgrađeno je, osim pruga »Südbahna« na sjeverozapadu, samo nekoliko linija u Banatu — godina 1856. banatska rudarska željeznica za odvoženje bakrene rudače iz Oravite u dunavsku luku Bazias, koja je bila produžena 1863. do rudnika kame-nog uglja u Anini, a 1857. i 1858. godine produžetak pruge državnih željeznica Pešta — Szeged preko Temišvara u Vršac, gdje je spojen s pomenutom rudarskom željeznicom. Ova zadnja trebalo je da poveže banatsku žitnicu s centralnim krajevima Monarhije i olakša izvoz žita.

Razdoblje otvaranja 1868 — 1880

U ovom razdoblju pokrenula ju Ugarska, koja je Nagodbom 1867. godine skoro postala samostalna država u privrednom i političkom smislu, najvažnije inicijative za izgradnju željeznica. Koristila je privrednu konjunkturu od 1867. do 1873. da bi u južnim dijelovima svoje zemlje, kao u sporednoj državi Hrvatskoj i Slavoniji izgradila vlastitu željezničku mrežu, centriranu na glavni grad i luku Rijeka i nezavisnu od pruga »Südbahn« — Društva. Rijeka je ostala poslije Ugarsko-hrvatske nagodbe 1868. corpus separatum, nije podređena vlastima Hrvatsko-slavonskog kraljevstva, nego izravno ugarskoj kruni. Ugarska je sada nastojala da poboljša status Rijeke u usporedbi s Trstom, što je bilo moguće samo željezničkim vezama između Rijeke i Panonske ravnice i konkuriranjem »Südbahn« — Društvu. Ugarske su vlasti, pri tome, uvijek centralistički djelovale, ne uzveši u obzir specifične hrvatske i slavonske potrebe.

Ovo je najprije došlo do izraza u izgradnji Alföld-željeznice. Ta je pruga dovršena od 1869. do 1871. godine između Velikog Varadina

¹²⁾ Bachinger, Karl: Das Verkehrswesen, u: Die Habsburgermonarchie 1848—1918, sv. I: Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien 1973, str. 283 i dalje.

(Oradea), Segedina (Szeged) i Osijeka, odakle je trebalo da bude produžena preko Siska, do Rijeke. Po ugarskoj želji, nije bila namijenjena samo izvozu žita iz bogatih zemljorodničkih krajeva južne i jugoistočne Panonske ravnice preko Rijeke, nego je bila zamišljena i kao transverzala od Jadrana do Crnog mora, uključujući, po mogućnosti, zemlje ugarske krune (prije svega Erdelj).¹³⁾ Udaljila se od hrvatskih planova za glavnu osovinu Zemun — Rijeka utoliko što nije doticala Srem i istočnu Slavoniju. Time je predstavljala direktnu konkurenciju ovoj hrvatskoj namjeri. Samo po sebi je razumljivo što Ugarskoj nije bilo stalo do prometne mreže koja bi integrirala dijelove Krajlevine Hrvatske i Slavonije, ne uključujući, istovremeno, susjedne krajeve južne Ugarske.¹⁴⁾ Osim toga, u Pešti su se plašili da bi pruga preko Zemuna oduzela ugarskoj promet iz srednje Evorope prema Orijentu i smanjila rentabilnost planirane željeznice Pešta — Subotica — Novi Sad — Zemun.

Usprkos već 1867. u planu izgradnje predviđenom produžetku do Siska¹⁵⁾, Alföld-željeznica prema zapadu zasad nije izgrađena dalje od Osijeka. Vrlo brzo, međutim, dobio je Zagreb direktnu željezničku vezu s glavnim gradom Ugarske: 1870. dovršena je linija Zakany — Zagreb. Između Zakanya i Budima, doduše, morala se upotrebljavati pruga »Südbahn« — Društva.

Sve ovo nije mnogo promijenilo robni promet na području današnje Jugoslavije. Do značajne preobrazbe došlo je 1873, dovršavanjem riječke željeznice, koja je prelazila dinarske planine u Gorskom kotaru između Karlovca i Kvarnera i spojila Rijeku u željezničku mrežu Ugarske. Gotovo istovremeno otvorenoj pruži Pivka — Rijeka »Südbahn« — Društva bila je jedina svrha da se Kvarner sasvim ne prepusti ugraskim interesima.

Željeznička veza s hrvatskim i ugarskim zaleđem, kao i angažman ugarske državne željeznice pri izgradnji lučke infrastrukture doveli su do značajnog uspona riječke luke. To je brzo došlo do izražaja u osnivanju vlastite plovidbene agencije »Adria« (1882).¹⁶⁾ Budući da se nisu gradili ogranci riječke željeznice prema drugim lukama Hrvatskog primorja, na primjer prema Senju, izgubile su ove luke u istoj mjeri na značaju. Riječka željeznica zato nije ni imala očekivati uspjeh, jer nije bilo pruge u savskoj dolini istočno od Siska koja bi otvorila za promet ovo prijašnje riječko zaleđe i zato jer je »Südbahn« — Društvo posjedovalo dijelove pruge Ri-

¹³⁾ Valentić, Mirko: Karakteristike prometne politike Austrije i Ugarske prema Hrvatskoj poslije Nagodbe 1867. godine, u: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, sv. V, Zagreb 1978, str. 198; Bachinger, D., op. cit., str. 290.

¹⁴⁾ Valentić, M., op. cit., str. 198.

¹⁵⁾ Stulli, B., 1983, op. cit., str. 19.

¹⁶⁾ Kojić, B., op. cit., str. 158 i dalje.

jeka — Budimpešta¹⁷⁾ i moglo izvršiti tarifni pritisak.¹⁸⁾ Linija preko Gorskog kotara pokazala se, osim toga, i radi vremenskih prilika (snijeg, bura) teškom za održavanje tako da se već uskoro poslije njezinog otvaranja govorilo o novim projektima.

»Südbahn« — Društvo htjelo je koristiti ogranak Pivka — Rijeka, gdje nije bilo mnogo teretnog prometa, za turizam. Po uzoru lječilišta na francuskoj i talijanskoj rivijeri, sve češće frenkventirana turistima iz plemstva i visokog građanstva, izgradilo je 1884. u Opatiji prvi hotel (Hotel Quarnero)¹⁹⁾ namijenjen odmaranju na Jadranu. Time je bio položen kamen temeljac za razvitak ovog mjesta u drugo najvažnije lječilište Monarhije, iza Karlovy Vary. Opatija je, tako, već prije prvog svjetskog rata postala katalizatorom intenzivnog turizma na nekoliko mjesta istočnog Jadrana, prije svega na Lošinj, u Crikvenici, na Hvaru, u Dubrovniku i na Brionskim otocima. Važu ulogu za turistički promet igrale se — osim pruge Pivka — Rijeka — glavna pruga »Südbahna« i istarska željeznica, ova zadnja izgrađena 1876, u prvom redu za opskrbu glavne ratne luke Pule. Od krajnjih stanica Pule i Trsta moglo se putovati redovnim linijskim brodom u sva velika lječilišta i kupališta na istočnoj obali Jadranskog mora.

Nakon poraza njegovih hegemonističkih težnji u Njemačkoj poslije prusko-austrijskog rata 1866, Beč se politički i privredno orijentirao prema jugoistoku. Što se tiče željeznice, imao je u vidu dva glavna cilja: 1. izgradnjom orijentalne željeznice da poveća svoj utjecaj na Balkanu i dobije primet za trgovanje s Orijentom; 2. uspostavljanje željezničke veze između Beča i dinarskim planinama izolirane, privredno zaostale Dalmacije, koja je poslije Nagodbe pripadala austrijskom dijelu Monarhije.

Beč i Tursko Carstvo su u istoj mjeri težili za izgradnjom orijentalne željeznice, jer je Tursko Carstvo htjelo povezati svoje eksponirane zapadne pokrajine s centralnim krajevima oko Carigrada i Soluna. Od 1865. postojao je turski plan izgradnje željeznice od Carigrada, preko Jedrena, Plovidia, Niša, Mitrovice, Sarajeva i Banje Luke do Bosanskog Novog na Uni.²⁰⁾ Odavde je trebalo da se priključi na mrežu »Südbahn« i da Beč učini središtem orijentalnog tranzita.²¹⁾ Bečki bankar HIRSCH dobio je 1869. od turske vlade koncesiju za željeznicu Carigrad-Bosanski Novi i odmah se prihva-

¹⁷⁾ »Südbahn«-Društvo posjedovalo je prugu Zákány — Budimpešta i do 1880. također prugu Karlovac — Zagreb (Bachinger, K, op. cit., str. 296).

¹⁸⁾ Stulli, B., 1983, op. cit., str. 21.

¹⁹⁾ Blažević, Ivan: Povijest turizma Istre i Kvarnera. Opatija 1987, str. 59.

²⁰⁾ Valentić, M., op. cit., str. 202.

²¹⁾ Valentić, M., op. cit., str. 199.

tio izgradnje jednog njezinog dijela zapadno od Banje Luke²²⁾ koji je već 1872. pušten u promet, a 1873. orijentalna željeznica dospjela iz Carigrada do Plovidiva,²³⁾ dok se iz Soluna približavala druga pruga kroz Makedoniju i dostigla 1874. Mitrovicu. Poduhvat je, ipak, zapeo zbog nemira u Bosni i zato jer ugarska vlada nije odobrila vezu od tursko-bosanskog Dobrljina u hrvatski Sisak.²⁴⁾ Bosanski dio orijentalne željeznice time je ostao torso i 1875. promet na ovoj pruzi bio je obustavljen.²⁵⁾ Bilo je to sasvim u skladu s interesima Budimpešte, koja je smatrala austrijsko-tursku orijentalnu željeznicu opasnom za svoje vlastite željezničke projekte prema Orijentu. U tom pogledu ona je bila saglasna sa Srbijom, koju bi planirana trasa orijentalne željeznice tangirala samo na rubu, a, uglavnom, je zaobilazila.²⁶⁾

Nije uspio ni drugi veliki poduhvat Beča — uspostaviti što direktniju željezničku vezu s jednom od dalmatinskih luka, u prvom redu sa Splitom. Za ugarsku vladu, koja je imala kod svih projekata željezničke izgradnje preko hrvatskog područja pravo sudjelovanja kod odlučivanja, željeznička veza sa dalmatinskim lukama značila bi moguću konkurenciju za ugarsku Rijeku i smanjivanje rentabiliteta projektirane Alföld-željeznice.²⁷⁾ Beč je u nekoliko navrata i s različitim varijantama (Split — Aržano — Bugojno; dolinom Une; kroz Liku; trajekt-željeznica preko Kvarnera²⁸⁾) pokušavao realizirati vezu s Dalmacijom, a uspio je tek neposredno pred prvi svjetski rat. No, i ovaj je uspjeh bio vrlo sumnjiv, jer je trebalo da se realizira željeznicom kroz Liku. Projekt koji je, možda, najmanje odgovarao dalmatinskim interesima, dovršen je tek u vrijeme između dva rata (1925). Do tada su pruge dalmatinske državne željeznice, izgrađene 1877. između Splita, Šibenika i Siverića i produžene 1888. do Knina, bile izolirane.

Veza unutar Austrije dovršena je 1873. izgradnjom zadnjeg dijela željeznice prestolonasljednika Rudolfa, Villach — Tarvisio, koja je od Ljubljane, preko Tarvisija, Villacha, Sankt Michaela, Selzthala i Steyra išla do Sankt Valentina na Kaiserin-Elisabethwestbahn. Slu-

²²⁾ Wessely, Kurt: Die wirtschaftliche Entwicklung von Bosnien — Herzegowina, u: Die Habsburgermonarchie 1848—1918, sv. I: Die wirtschaftliche Entwicklung, Wien 1973, str. 199; vidi i Valentić, M. op. cit., str. 201.

²³⁾ Do Belova

²⁴⁾ Nakon Austrijsko-ugarske nagodbe željeznice koje su dodirivale interese obadviju država predstavljale su »paktirane« poslove, o kojima se morala postići saglasnost.

²⁵⁾ Wessely; K., op. cit., str. 548.

²⁶⁾ Valentić; M., op. cit., str. 202.

²⁷⁾ Valentić, M., op. cit., str. 200.

²⁸⁾ Mechtler, Paul: Dalmatien und die österreichische Eisenbahnpolitik, u: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, sv. 23, Wien 1971, str. 180—198; Jordan, Peter: Historische Projekte einer Kvarner Eisenbahn, u: *Österreichische Osthefte* 28, 1986, 2, str. 135—149.

žila je svojim produžetkom u Češku, prije svega, odvozu štajerske i koroške željezne rudače u češke industrijske krajeve.²⁹⁾ Obim teretnog transporta preko ove pruge u Trst ostao je neznatan.

Krajem sedamdesetih godina odlučivalo se o izgradnji željeznice u savskoj dolini, između Osijeka i Siska, koja se nazivala i krajinskom željeznicom, jer je trebalo da ide kroz vojnu krajinu. Po želji bečkih i budimpeštanskih vlada, koje su zajedno upravljale vojnom krajinom,³⁰⁾ izgradnja je trebalo da se financira prodajom krajinske šume, a ne iz državnog budžeta. U Hrvatskoj je još uvijek forsirana željeznica do Zemuna, što je i Beč podržavo, pokazujući sada veliko zanimanje za veze prema jugoistoku — kao što je slučaj s orijentalnom željeznicom dokazao. Ugarske državne željeznice dovele su, privremeno, Alföld-željeznicu samo do Slavonskog Broda (1878), vjerovatno u težnji da dobiju prilaz u Bosnu.³¹⁾ Odabran je osim toga Dalj umjesto Osijeka, kao polazna stanica, čime je po strani ostalo ne samo ovo važno slavonsko središte, nego i dunavska luka Vukovar. Daljnja izgradnja do Zemuna trebalo je, prema željama Budimpešte, na se nastavi tek nakon dovršenja pruge Budimpešta-Zemun,³²⁾ pa se tako i postupilo.

U stvari, u toku okupacije Bosne i Hercegovine 1878. Austro-Ugarska je gradila od zapadne krajnje stanice krajinske željeznice (Brod) prugu dolinom Bosne prema Sarajevu. Žurilo se iz vojničkih razloga i zato su se upotrebljavale šine uskog kolosijeka, što ih je imalo angažirano građevinsko preduzeće u zalihi.³³⁾ Međutim, ovo nije palo nezgodno okupacionim vlastima, jer im je bilo u interesu izoliranje Bosne od susjednih zemalja. Ugarska, pored toga, ne bi rado gledala efikasnu prometnicu kroz Bosnu i Hercegovinu do dalmatinske obale, jer je htjela spriječiti bečke planove za gradnju pruge koja bi povezivala Dalmaciju. Ova prva odluka za uski kolosijek prejudicirala je daljnju izgradnju željezničke mreže u Bosni i Hercegovini, izuzevši izolirani dio orijentalne željeznice između Banje Luke i Dobrljina, što ga je vojska 1879. restaurirala u normalnom kolisiju. Trasa bosanske željeznice građena je, međutim, na način koji je omogućio kasnije pregradnju na normalni kolosijek. Uski kolosijek pojeftinio je i ubrzao izgradnju, s jedne strane, a s druge strane moglo se na njemu transportovati manje tereta i troškovi održavanja cijele mreže bili su veći.³⁴⁾ Ipak, nastala je na taj način u Bosni i Hercegovini u vrlo kratkom vremenu, na teškom terenu, neobično gusta željeznička mreža.

²⁹⁾ Bachinger, K., op. cit., str. 287; vidi i Melik, A., op. cit., str. 120.

³⁰⁾ 1881. otkinula se vojna krajina.

³¹⁾ Stulli, B., 1983, op. cit., str. 21.

³²⁾ Valentić, M., op. cit., str. 203 i dalje.

³³⁾ Wessely, K., op. cit., str. 548 i dalje.

³⁴⁾ Wessely, K., op. cit., str. 549.

Razdoblje otvaranja 1881—1895

Između 1881. i 1895. Ugarska nastavlja izgradnju radijalne željezničke mreže u južnoj Panonskoj ravnici, usmjerene prema svom glavnom gradu. Osim toga, nastaju prve željezničke pruge u sada nezavisnoj Srbiji, važne međunarodne prometnice koje premoštavaju područje između Austro-Ugarske, Carigrada i Soluna.

Godine 1882, ugarske državne željeznice otvaraju prugu Budimpešta — Dombovar, željeznice između Budimpešte i Pečuha, i time dobivaju — poslije kupovine pruge Zagreb — Karlovac godine 1880 — pristup Rijeci, nezavistan od »Südbahn« Društva. Godine 1883. dovršena je i veza Budimpešta — Subotica — Novi Sad — Zemun koja je daljnjom izgradnjom preko srpskog teritorija trebalo da čitav promet iz srednje Evrope prema Orijentu usmjeri preko Budimpešte. Ova izgradnja je bila osigurana! Na Berlinskom kongresu 1878, na kojem je Srbija stekla punu nezavisnot od Turskog Carstva, kao i ugovorima s Austro-Ugarskom (1878, 1880) ona se obavezala³⁵) da izgradi željeznicu u roku od 3 godine, koja bi imala priključak na prugu Budimpešta — Zemun, a vodila bi kroz moravsku dolinu u Niš, gdje bi se račvala u dva ogranka — jedan za bugarsku granicu kod Pirota, a drugi do granice Turskog Carstva kod Vranja. Francuskim kapitalom i velikim vlastitim finansijskim naporima uspjela je Srbija da izgradi do 1884. prugu Zemun — Beograd — Niš. Veze do obadviju granica puštene su u promet 1886. i 1887. Nakon što su turske željeznice dovedene do granice 1888, promet prema Orijentu vodio je preko Beča, Budimpešte i Beograda. Orijentalna željeznica kroz Bosnu, što su je Beč i Carigrad favorizovali, gotovo da nije imala više šanse za realiziranje.

Moravskom dolinom bila je otvorena za promet jedna od glavnih srpskih pokrajina i Srbija se prihvatila izgradnje sporednih pruga, koje su vodile od ove prometne osovine u druge krajeve zemlje. Iz finansijskih razloga došlo je, najprije, samo do kratkih ogranaka prema Smederevu i Kragujevcu. Brzoj izgradnji regionalne željezničke mreže stajala je, nasuprot, potreba mlade srpske industrije za ugljenom, što je bio razlog da su prioritet dobile željeznice za odvoz ugljena iz rudnika u Senjskom Rudiku i Vrškoj Čuki.³⁶⁾

Među ostalim željezničkim izgradnjama do 1895. ističe se daljnji razvitak mreže uskog kolosijeka u Bosni i Hercegovini. Savladanjem Ivan-sedla između sarajevske kotline i Neretve župčanicom 1891. realizirana je, pored riječke željeznice, druga veza između Panonske ravnice i jadranske obale. Time se, međutim, nije intenzivirala veza Bosne i Hercegovine s austrijskim dijelom Monarhije, niti

³⁵⁾ Vučo, Nikola: Željeznički saobraćaj kao faktor privrednog razvoja Srbije u XIX. veku, u: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, sv. V, Zagreb 1978, str. 176.

³⁶⁾ Vučo, N., op cit., str. 177.

se Metković, krajnja stanica u Dalmaciji na ušću Neretve, razvio poput Rijeke u važnu luku, koja bi konkurirala glavnoj ugarskoj luci, kako se Budimpešta bojala. Razlog tome nije bila samo topografska situacija same luke.³⁷⁾ Sudbinu Metkovića odlučila je nezatna privredna moć neposrednog zaleđa, dakle Bosne i Hercegovine, i teški i dugotrajni dovoz preko jednog od najširih i neprohodnih dijelova dinarskih planina, što je činilo da tranzit ni od jednog mjesta u Panonskoj ravnici nije bio povoljan preko Metkovića nego preko Rijeke. Tu nije igrala nikakvu datatnu ulogu činjenica što su pruge u dolinama Bosne i Neretve bile uskog kolosijeka. Ni pregrađivanjem cijele pruge u normalni kolosijek, šezdestetih godina ovog stoljeća, nije se razvila značajna taranzita luka na ušću Neretve.³⁸⁾

Godine 1891. moglo se prvi put u cjelosti proputovati prugom u savskoj dolini koja danas čini glavnu prometnicu Jugoslavije. Godine 1882. ostvarena je veza između Siska i bosanskog torsa orijentalne željeznice; 1883. izgrađen je ogranak željeznice Budimpešta — Zemun od Indije do Sremske Mitrovice; a 1888/89. i 1891. popunjene su posljednje praznine između Sunje i Slavnskog Broda, odnosno Vinkovaca i Mitrovice. Time je konačno dovršena Alföld i krajinska željeznica, a, takođe ispunila se najzad, mada prekasno, težnja Hrvatske za vezom Rijeka — Zemun. Postojali su sada, u obliku pruge u savskoj dolini, riječke željeznice, željeznice Morava — Vardar i veze kroz Bosnu i Hercegovinu na Jadran, najvažnije pretpostavke buduće jugoslovenske željezničke mreže. Veze unutar ovog sistema još nisu odgovarale prometnim potrebama na današnjem jugoslovenskom teritoriju. Ogranak Indija — Mitrovica, na primjer, povezan je na željeznicu Budimpešta — Zemun u pravcu Petrovaradina, a ne u pravcu Zemuna. Priključak u pravcu Zemuna morao se graditi tek u vrijeme između dva rata.

Razdoblje otvaranja 1896 — 1918.

Ovo je razdoblje obilježeno ne samo na današnjem jugoslovenskom području, nego i u čitavoj Evropi, izgradnjom sporednih pruga. To važi, prije svega, za područja sjeverno od Dunava i Save i zapadno od Kupe, sa do tada već dobrom željezničkom infrastrukturom. Naročito u Podravini, u Bačkoj i u Banatu razvila se gusta mreža sporednih pruga koja se nije orijentirala samo prema glavnim prugama, nego i prema rijekama, koje su još duže vrijeme igrale važnu ulogu u prijevozu žita.

³⁷⁾ Luka se nalazila u delta-ušću Neretve, a bila je — uprkos prilaznom kanalu — plovna samo za brodove do 4 m utona. (Detailbehelf »B« — »Montenegro« und dessen bosn.-herceg., dalmat. u. türk. Anland, izd. K.u.k. Generlstab, Wien 1912).

³⁸⁾ Ploče (danas Kardeljevo) osnovane su za vrijeme drugog svjetskog rata izvan delta-ušća Neretve, no nisu se razvile u veću jugoslovensku luku.

No, južno od linije Dunav-Sava-Kupa izgrađene su i u ovom razdoblju značajne regionalne pruge. Srbija, čija je privreda dugo stagnirala, izgradila je nekoliko pruga.³⁹⁾ Od glavnih prometnica zemlje — željezničke linije u dolini Morave i Vardara, te Dunava i Save — usmjerila je pruga u zapadne i istočne dijelove zemlje. Povod tomu nije bila samo opća težnja za moderniziranjem i industrijaliziranjem zemlje nego, prije svega, blokada sjeverne granice za vrijeme austrougarskog carinskog rata (1906—1911), što je prisililo Srbiju da izvozi svoju robu preko željeznice Morava — Vardar u Solun.⁴⁰⁾ Iz financijskih razloga upotrebljavao se za regionalne pruge, uglavnom, uski kolosijek. Bez većeg uspjeha ostao je i projekt željezničke veze od donjeg toka Dunava kroz dolinu Timoka i južnu Srbiju, do jedne luke južnog Jadrana izvan austrijskog područja, dakle ili u Crnoj Gori, ili na teritoriji Albanije, koja je 1913. stekla nezavisnot. Ovaj projekt podržavala je Rusija.⁴¹⁾ Prvi dio realizacije pomenutog projekta predstavlja timočka željeznica od Prahova na Dunavu do Knjaževca, puštena u promet 1914/15.

Crna Gora dobila je 1909. svoju prvu željeznicu: 42 km dugačku prugu uskog kolosijeka između Bara na jadranskoj obali i Virpazara na Skadarskom jezeru. Financirana talijanskim kapitalom, bila je, pored drugih poduzeća u Crnoj Gori, u vlasništvu talijanskog društva »Compagnia d'Antivari«. Pruga je trebalo dalje da se izgradi prema Kosovu i Metohiji.⁴²⁾ Godine 1911. počela je izgradnja pruge od Plavnice na drugoj obali Skadarskog jezera do Podgorice (Titograda), ali je rat spriječio dovršavanje čak ovog malog produžetka.⁴³⁾

Austrougarska uprava proširila je bosansku mrežu uskog kolosijeka, koja je dostigla 1906, u obliku bosanske istočne željeznice, istočnu granicu.⁴⁴⁾ Osim šumarstva služila je ova željeznica vojničkim potrebama: trebala je prometno otvoriti novopazarski sandžak, do 1908. okupiran od strane austrougarske vojske, kao i jako utvrđeni granični pojas prema Srbiji i Crnoj Gori.⁴⁵⁾

Prije svega iz vojničkih razloga produžea je i željeznica iz doline Neretve do Dubrovnika i do Boke kotarske, godine 1901. Izuzev mali dio kod Dubrovnika, pruga je stalno prolazila iza primorskih

³⁹⁾ Izgradnju je omogućilo uvođenje poreza za izgradnju željeznice u visini od 7% godine 1901. i fond za izgradnju željeznice iz 1904 (Vučo, N., op. cit., str. 178).

⁴⁰⁾ Vučo, N., op. cit., str. 178; Mirković, Mijo: *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb 1958, str. 288.

⁴¹⁾ Melik, A., op. cit., str. 129.

⁴²⁾ Mirković, M., op. cit., str. 293 i dalje.

⁴³⁾ Detailbehelf »B« — »Montenegro« und dessen bosn.-herceg., dalmät. u. türk. Anland. izd. K.u.k. Generalstab, Wien 1912.

⁴⁴⁾ Pruga je bila trasirana za normalni kolosijek, podloga, međutim, namijenjena samo uskom kolosijeku (Detailbehelf, op. cit.).

⁴⁵⁾ Melik, A., op. cit., str. 128.

planina i tako je ostajala izvan dosega brodske artiljerije.⁴⁶⁾ Služila je za opskrbu ratne luke Kotor. Drugi motiv za porudžetak ove pruge bila je, možda, težnja da se nađe bolja luka od Metkovića na ušću Neretve, na primjer, dubrovačka luka Gruž, ili koja luka u Boki kotorskoj.

I kod izgradnje drugih željeznica u ovom razdoblju, sve do prvog rata bila su mjerodavna strateška razmišljanja. To se dogodilo i kod pruge Karavanke-Bohinj, najvažnije gradnje ovog razdoblja sjeverno od linije Dunav-Sava-Kupa.⁴⁷⁾ Kratko vrijeme nakon dovršavanja »Südbahn« potražena je za Trst druga veza sa zaleđem, koja bi garantirala bolji prilaz u alpske krajeve i južnonjemački prostor. Budući da se željeznica prestolonasljednika Rudolfa pokazala nesposobnom za taj zadatak, da je Rijeka u toku sedamdesetih godina uspješno konkuriřala Trstu kao prekrcašite za robni promet iz Panonskog prostora i da je prevozni monopol »Südbahn« — Društva u zaleđu Trsta postajao sve nepodnošljiviji, u Trstu su vehemeto zahtijevali jednu takvu željezničku prugu prema sjeveru. Između 1870. i 1900. godine prezentirano je nekoliko porijekata, kolebajući se među ekstremnim varijantama linja preko Predela (Villach-Tarvisio-tunel ispod Predela — dolina Soče — Gorica — Trst), s jedne strane, i preko Ljubelja (Klagenfurt-tunel ispod Ljubelja — Kranj — Ljubljana — »Südbahn«) s druge. Bečka vlada se založila za najkraće i tehnički najjednostavnije rješenje — za liniju preko Predela. U Kranjskoj su se izjasnili za prugu preko Ljubelja, da bi željeznicu usmjeravali preko vlastitog teritorija. Veliko zanimanje za drugu vezu Trsta sa zaleđem pakazala je i Češka.⁴⁸⁾

Pruga preko Predela, međutim, nije dolazila u obzir iz strateških razloga, jer bi bila previše eksponirana prema Italiji. Pruga preko Ljubelja, favorit Kranjske, koja bi se povezala u Ljubljani opet sa »Südhahn« ne bi ugrozila monopol »Südbahn« — Društva. Zato je 1906, kao relativno skup kompromis izgrađena pruga Karavanke — Bohinj. Zajedno sa željeznicom preko Teuerna, koja je bila otvorena ubrzo nakon toga, ona je postala za Trst kapija u gornje Podunavlje, a i danas predstavlja bitnu željezničku vezu za luku Kopar.

Drugi izvori:

Czedik, A. Fr. v.: Der Weg von und zu den Österreichischen Staatsbahnen. 1824—1854/1858, 1882—1910, Sv. I: Die Entwicklung der österreichischen Eisenbahnen als Privat- und Staatsbahnen 1824—1910. Teschen — Wien — Leipzig 1913.

⁴⁶⁾ Detailbehelf, op. cit.

⁴⁷⁾ Kneely, Horst: Die Bärengrabenlinie nach Triest, u: Eisenbahn 10, 1977, str. 182—183; Bachinger, K., op. cit., str. 20.

⁴⁸⁾ Kneely, H., op. cit., str. 183.

- Denkschrift zum Entwurfe eines neuen Eisenbahnnetzes der österreichischen Monarchie, izd. K.k. Ministerium für Handel und Volkswirtschaft. Wien 1864.
- Geschichte der Eisenbahnen der oesterreichisch-ungarischen Monarchie, sv. I — VI, izd. Oesterreichischer Eisenbahnbeamten-Verein, red. H. STRACH, Wien — Teschen — Leipzig 1898 — 1908.
- Gorničić-Brdovački, J.: Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine. Građenje, organizacija i financijski odnosi. Zagreb 1952. = Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, sv. 3.
- Horn, A.: Die Bahnen in Bosnien und der Herzegowina. Wien 1964.
- Jelinović, Z.: Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi. Zagreb 1957. = Građa za gospodarsku povijest Hrvatske, sv. 6.
- Junivić, P.: Die Eisenbahnen Jugoslawiens. Eine wirtschaftsgeographische Untersuchung. Wien 1939.
- Juzbašić, Dž.: Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere. Sarajevo 1974. = Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, sv. XLVIII.
- Lončarević, D.: Naše železnice. Beograd 1939.
- Milenković, P.: Istorija građenja železnica i železnička politika kod nas 1850—1935. Beograd 1936.
- Mohorič, I.: Zgodovina železnic na Slovenskem. Ljubljana 1968.
- Perowitsch, D.: Entwicklung und Ausbau des jugoslawischen Eisenbahnnetzes. Köln 1932.
- Perz, E.: Der Ausbau des südwestlichen Eisenbahnnetzes der österreichisch-ungarischen Monarchie von den Anfängen bis zum Jahre 1918. Diss. Universität Wien 1965.
- Simić, J.: Izgradnja bosansko-hercegovačke železničke mreže. Sarajevo 1912.
- Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Österreich-Ungarn, izd. K.k. priv. Südbahn-Gesellschaft, Brünn s.a. (1899).

Peter Jordan

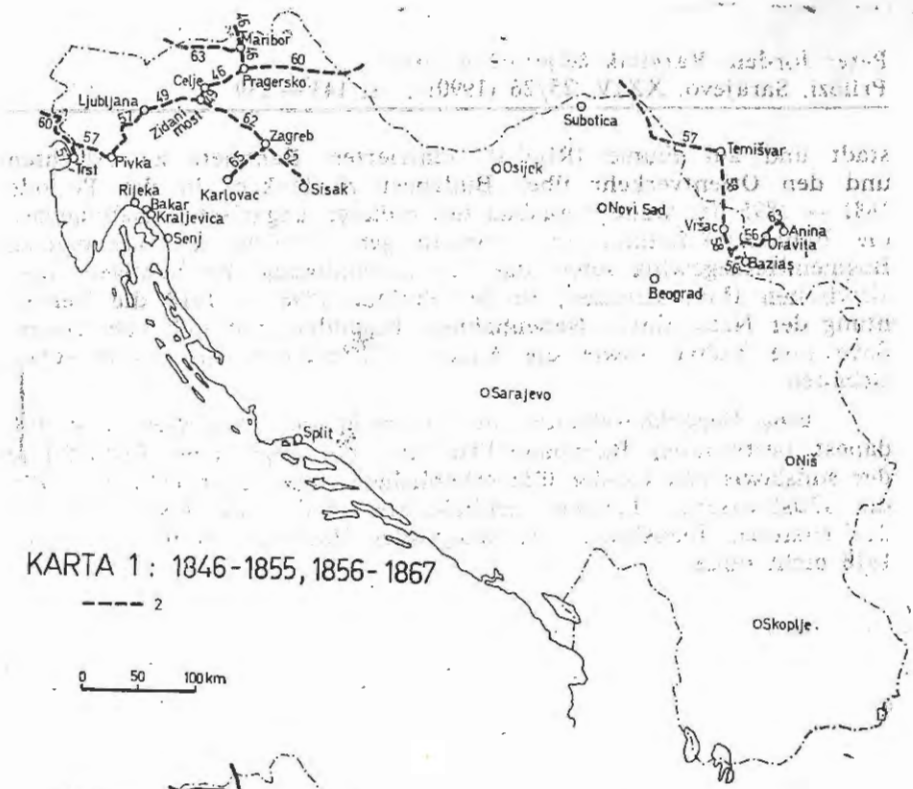
DIE ENTWICKLUNG DES EISENBAHNNETZES AUF DEM GEBIET DES HEUTIGEN JUGOSLAWIEN (BIS 1918)

Zusammenfassung

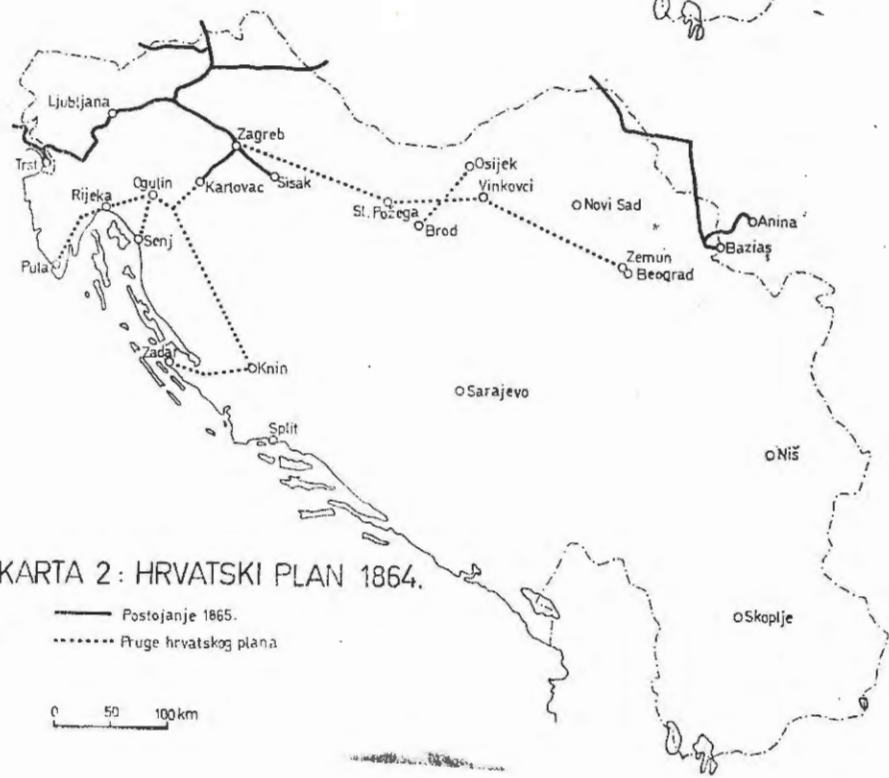
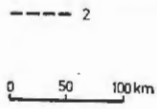
Unter Betonung des geographischen Aspekts wird die Entwicklung der Eisenbahnen auf dem Gebiet des heutigen Jugoslawiens zwischen 1846 und 1918 in vier Perioden dargelegt. Als Charakteristika der einzelnen Entwicklungsperioden treten zutage: In der Periode 1846 — 1867 die Erweiterung des Hinterlandes von Triest durch die Bautätigkeit der Südbahngesellschaft; in der Periode 1868 — 1880 die Bemühungen Ungarns, in Kroatien, Slawonien und im Banat ein auf seine Haupt-

stadt und auf Fiume (Rijeka) zentriertes Bahnnetz zu errichten und den Orientverkehr über Budapest zu lenken; in der Periode 1881 — 1895 der weitere Ausbau des radialen ungarischen Bahnnetzes, die Bahnbauaktivitäten im unabhängigen Serbien, im okkupierten Bosnien-Herzegowina sowie die Vervollständigung der heutigen jugoslawischen Hauptstrecken; in der Periode 1896 — 1918 die Verdichtung der Netze durch Nebenbahnen, besonders nördlich von Donau, Save und Kulpa, sowie die Anlage von Bahnen aus militärischen Gründen.

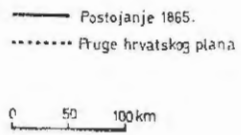
Eine Gegenüberstellung der hauptsächlich von Wien und Budapest bestimmten Bahnbaupolitik und der regionalen Bedürfnisse der südslawischen Länder läßt erhebliche Diskrepanzen erkennen. Ein die südslawischen Länder verbindendes, ihre Bedürfnisse und die des späteren Jugoslawien befriedigendes Bahnnetz konnte sich vor 1918 nicht bilden.

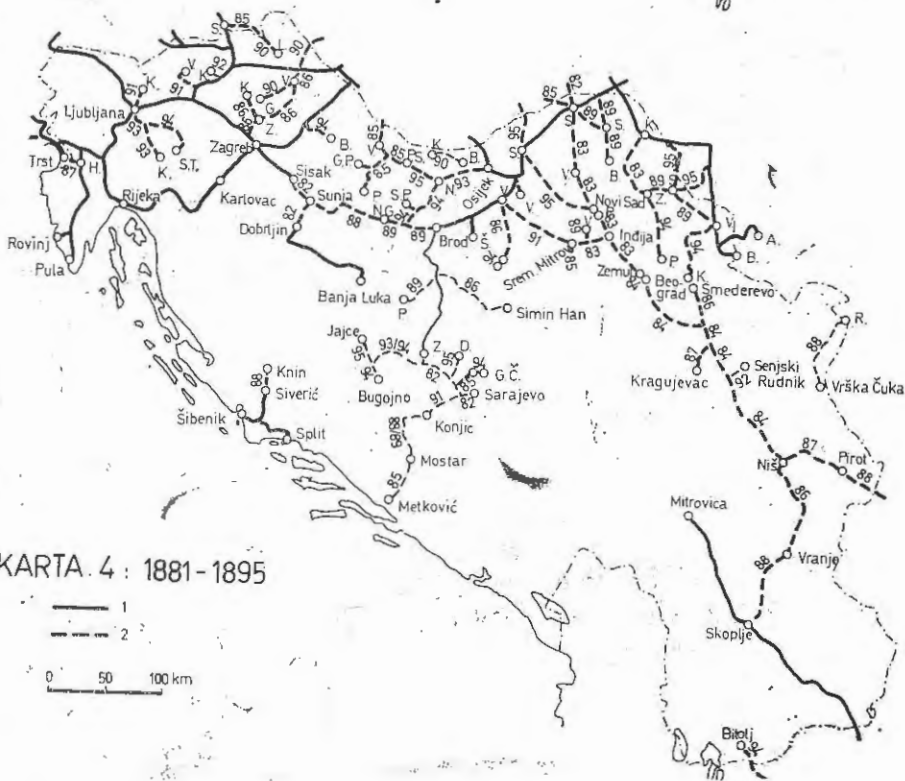
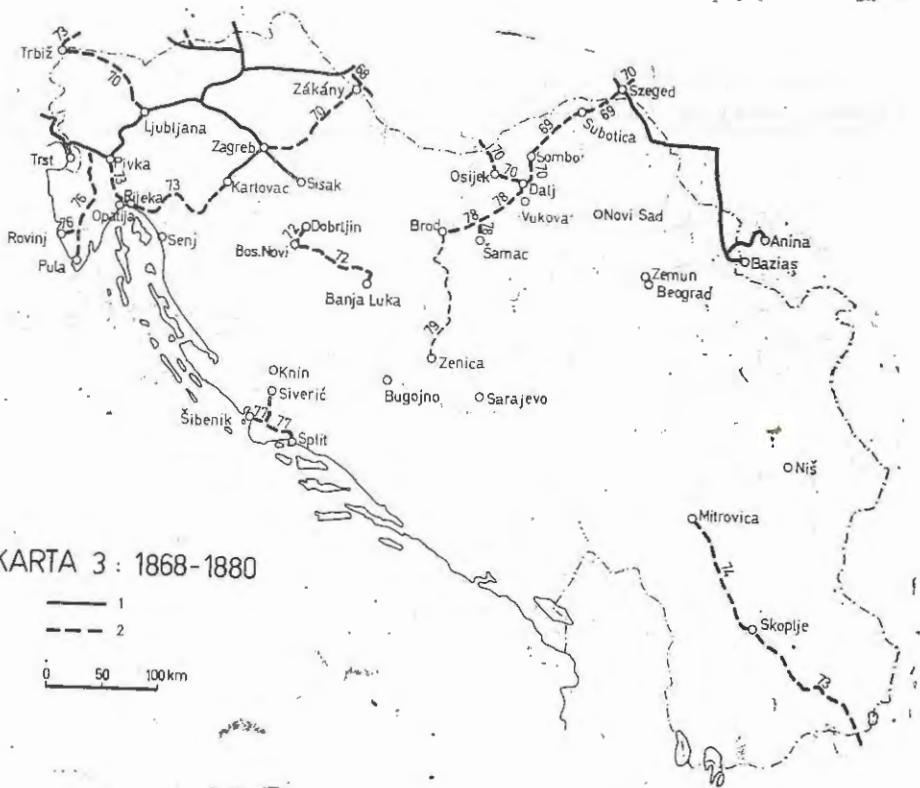

KARTA 1 : 1846-1855, 1856-1867

KARTA 2 : HRVATSKI PLAN 1864.

UDK 78.071 (497.15) »1878/1918«

Tünde Polomik

IZVORI O GOSTOVANJU MUZIČKIH UMETNIKA U BOSNI I HERCEGOVINI ZA VREME AUSTROUGARSKE UPRAVE 1878—1918

Gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini spadaju među najistaknutije segmente bosanskohercegovačkog javnog muzičko-kulturnog života u doba austrougarske uprave. Ona obuhvataju veliki broj manifestacija u okviru kojih su se bosanskohercegovačkoj publici predstavili mnogi muzički umetnici najrazličitijeg profila i samim tim privlače pažnju istraživača. Naučno tumačenje i shvaćanje ove oblasti još dobiva na značaju kada se uzme u obzir činjenica da su se ova zbivanja odvijala u sredini gde je od 1878. tek započeo evropski način organizacije javnog muzičko-kulturnog života na široj osnovi, što znači, u okvirima relativno male ponude kvalitetnih muzičko-umetničkih događaja sa sadržajem iz evropske muzičke baštine takvoj javnosti koja se tek upoznaje sa njom i kada se shvati da ove manifestacije predstavljaju direktnu vezu javnog muzičko-kulturnog života u Bosni i Hercegovini s tokovima najaktuelnijih zbivanja na tadašnjoj evropskoj muzičko-kulturnoj sceni.

Kompleksnost i obim predmeta ne dozvoljavaju da se istraživač isključivo zadovolji samo što vernijom i što obuhvatnijom historio-
grafskom rekonstrukcijom i opisom navedenih sadržaja. To ne znači da upravo ovaj postupak nije njegov prvi, neophodan zadatak pri ob-

radi ovog područja. Na osnovu na taj način naučno postavljenog uvida u sam tok ovih događaja, međutim, on mora da donese argumentovane zaključke i u vezi s nekim od onih bitnih aspekata ove oblasti, čije tumačenje omogućuje njeno pravo shvatanje u širem, kulturološkom kontekstu.

Zato istraživač gostovanjâ muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918, pre svega, treba utvrditi čisto muzičko-umetničke dimenzije i značaj ovih zbivanja. On mora da analizira koje vrste muzike i muziciranje su bile zastupljene na ovim manifestacijama, a, isto tako, da proceni i kvalitet muzičko-umetničkih ostvarenja. Pored toga, on treba da odredi mesto i značaj bosanskohercegovačke muzičke scene u odnosu na evropski javni muzičko-kulturni život, tj. da utvrdi značaj i prirodu uticaja pojedinih evropskih muzičko-kulturnih centara na razvoj i suštinu događaja s takvim sadržajem u Bosni i Hercegovini. Zatim, istraživač ove oblasti mora da formira što jasniju predstavu i o odjeku ovih zbivanja u široj bosanskohercegovačkoj javnosti, analizirajući odziv i sastav njihove publike. Isto tako, on treba da stekne saznanja i o tome da li su događaji navedene vrste imali bilo kakvu vanmuzičku pozadinu, kakva je ona bila i na koji način se manifestovala i da li je, i na koji način uticala na njihov tok, prirodu i značaj uopšte?¹⁾

Naučno argumentovani odgovori na sva pitanja koja su vezana uz ove aspekte pružiće istraživaču dovolju osnovu da utvrdi pravu prirodu značaja gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. u funkciji formiranja bosanskohercegovačkog muzičko-kulturnog života i u funkciji formiranja bosanskohercegovačke muzičke publike, u kontekstu s razvojem nivoa njenog ukusa i interesovanjima i u odnosu na razvoj nivoa bosanskohercegovačke muzičke publicistike. Uz pomoć na taj način stečenih saznanja on će moći da odredi suštinu značaja ovih događaja u razvoju nivoa opšteg interesovanja u Bosni i Hercegovini prema evropskom načinu shvatanja muzike i muziciranja, kroz ispravno shvaćen uticaj navedenih sadržaja na mesto, ulogu i značaj koje je ovaj vid muzičke umetnosti postigao i zauzeo u celokupnoj bosanskohercegovačkoj duhovnoj baštini do 1918.

Glavni izvor za proučavanje gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave predstavlja bosanskohercegovačka štampa iz ovog razdoblja. U njoj nalazimo veliki broj novinskih zapisa koji pružaju uvid u ovu oblast. Većina

¹⁾ U vezi sa svim navedenim aspektima, veoma interesantno područje za istraživača može da predstavlja, na primer, period I svetskog rata. U vremenskom razdoblju od 1915. do 1918, naime, osnovu bosanskohercegovačkog javnog muzičko-kulturnog života čine upravo brojna gostovanja eminentnih muzičkih umetnika, koji su na svojim nastupima izvodili programe vrednog umetničkog sadržaja na solidnom nivou, pred mnogobrojnom publikom veoma interesantnog sastava, uz redovan, veliki publicitet.

njih potiče iz tadašnjih bosanskohercegovačkih zvaničnih dnevnih novina, *Sarajevskog lista*, odnosno političkog lista *Bosnische Post*, dok je jedan manji broj štampan u ostalim političkim novinama tog doba, *Bošnjaku*, *Srpskoj riječi* i *Hrvatskom dnevniku*, te časopisima za književnost, *Nadi* i *Bosanskoj vili*.

Novinske vesti ove vrste su, gotovo bez izuzetaka, uvek napisane s određenom pažnjom. U njihovoj koncepciji i rečniku samo veoma retko možemo primetiti tragove šablona uhodane novinarske rutine. One su najčešće i opširnije, a njihov autor se u najviše slučajeva odlikuje i odgovarajućom muzičkom stručnošću. Pored toga, ovi novinski izveštaji redovno prate svaki događaj tekve vrste u Sarajevu i to uvek u dovoljno velikom obimu za istaraživača. Nažalost, isto ne možemo reći kada je reč o drugim gradovima Bosne i Hercegovine.²⁾

Zavisno od njihove namene, zapise ove vrste možemo da podelimo na najave, izveštaje i osvrtne. Shodno tome, oni poseduju različite osnovne odlike i zbog toga su i saznanja koja pružaju raznovrsnog sadržaja. Tome doprinosi još mogućnost da se jedan događaj prati iz više listova, koji o njemu, iz raznih razloga, naravno, pišu na različiti način, što ga osvetljava iz još više aspekata. Ova širina često omogućuje i lakšu procenu prikladnosti sadržaja novinskih vesti takve vrste, kojeg, inače, već i zbog same prirode opisanih događaja, možemo smatrati, uglavnom, objektivnim i verodostojnim, ili barem lišenim većeg, određujućeg upliva subjektivnih, vanmuzičkih elemenata.

Na osnovu njihovog sadržaja, informacije o gostovanju muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. možemo da podelimo u tri velike grupe. To su:

1. osnovni podaci o gostovanju muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918,
2. osvrti na gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave i
3. prijem gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini kod njihove publike i šire javnosti.

²⁾ Gostovanja muzičkih umetnika u drugim gradovima Bosne i Hercegovine 1878—1918. bitno je pitanje bosanskohercegovačke istorije muzike, koje će se, međutim, upravo zbog nedostataka neposrednog svedočenja o tome u odgovarajućoj štampi, veoma teško moći rasvetliti. Mada na osnovu uvida u ovde obrađene izvore možemo zaključiti da je Sarajevo predstavljalo centar zbivanja ove vrste na ovom području, velika je šteta što se ne može formirati pouzdana, celovita slika ovih događaja u odnosu na čitavu Bosnu i Hercegovinu. Zbog toga je istraživaču uskraćena mogućnost da donosi bitne zaključke u vezi s odnosom glavnog grada kao muzičko-kulturnog centra s muzičko-kulturnim životom manjih bosanskohercegovačkih gradova.

1. Osnovni podaci o gostovanju muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918.

Osnovni podaci o gostovanju određenog muzičkog umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. se saopštavaju u velikom broju u savrmenoj bosanskohercegovačkoj štampi. Oni su sastavni deo sadržaja stručno napisanih novinskih zapisa, koji zbog svoje različite namene poseduju različite osnovne odlike i koji, gotovo uvek, u većem broju prate jedan takav događaj, a najčešće i na stranicama više sarajevskih listova iz tog doba. Osnovni podaci takve vrste koji nam se pružaju iz navedenih izvora su veoma raznovrsnog sadržaja i obuhvataju, pored informacija o opštim okvirima gostovanja jednog umetnika još i saopštenje o njegovoj ličnosti i sadržaju njegovog nastupa. Naša saznanja iz bosanskohercegovačke štampe o ovim pitanjima u najviše slučajeva možemo smatrati pouzdanim, već i zbog same prirode novinskih vesti iz kojih potiču, o kojoj je već bilo reči, a takođe ih je najčešće moguće i proveriti, uz pomoć uporedbe sadržaja zapisa iz raznih listova o istom događaju. Pored toga, s obzirom na to da nam se informacije takvog karaktera iz bosanskohercegovačke štampe pružaju u velikom broju, redovno i kontinuirano tokom svih 40 godina austrougarske uprave, najverovatnije o svakom događaju takve vrste u Sarajevu, oni omogućuju uvid i u neke od opštih odlika gostovanja u celini muzičkih umetnika u ovom gradu 1878—1918. Analizom i sintezom svih osnovnih podataka koje sadrže navedeni izvori o svakom zabeleženom događaju takve vrste u Sarajevu, mogli bismo da steknemo predstavu i da donesemo opšte zaključke, na primer, o tome, koje su sve vrste muzičko-izvođačke delatnosti bile predstavljene na gostovanju muzičkih umetnika u ovom gradu 1878—1918, u kom obimu i učestalosti, koju vrstu muzike su ovi umetnici svirali na svojim nastupima, u okviru kojih žanrova i stilova i kakve umetničke vrednosti, koje su zemlje, odnosno gradove predstavljali gostujući umetnici i s kakvom učestalošću su one bile zastupljene, koji su bili najosnovniji organizacioni okviri jedne takve kulturne manifestacije itd.

Sličnu sliku o gostovanjima u celini muzičkih umetnika u ostalim gradovima, ili čitavoj Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave, na osnovu ovih izvora ne možemo steći.

Osnovne podatke o gostovanju određenog muzičkog umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918, u odnosu na njihov sadržaj, možemo da podelimo u tri grupe. To su:

- 1.1. podaci o gostovanju jednog muzičkog umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918,
- 1.2. informacije o ličnosti i umetničkoj delatnosti gostujućeg muzičkog umetnika i
- 1.3. programi gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918.

1.1. Podaci o gostovanju jednog muzičkog umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918.

Među najosnovnije podatke o gostovanju jednog muzičkog umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918, koje bosanskohercegovačka štampa, naravno, saopštava pri svakom zabeleženom događaju, spadaju, prvenstveno, ime gostujućeg umetnika, vrsta muzičko-izvođačke delatnosti kojom se bavio, te datum i mesto održavanja njegovog nastupa. Pored toga, među informacijama takve vrste veoma često nalazimo još i podatak o tome koju instituciju, grad odnosno zemlju je predstavljao gost-umetnik, a znatno ređe i saopštenje, u kojim gradovima je koncentrirao pre svog sarajevskog nastupa i gde je nastavio svoju turneju.

Sarajevski list, u septembru 1891. najavljuje gostovanje u Sarajevu violiniste Fritza Kreislera (Krajzler).³⁾ *Bosnische Post*, u novembru 1913. izveštava o koncertu čelista Đure Tkalčića, koji je ovaj umetnik održao u Mostaru.⁴⁾ *Sarajevski list*, u aprilu 1918, kada upozorava na predstojeće gostovanje pevačice Ljetke Kočonde u Sarajevu piše, da je »umetnica ovih dana priredila koncert /.../ i u Mostaru i Dubrovniku«⁵⁾ dok se u istom listu, u maju 1898. najavljuje koncertna turneja operetskog pevača Žarka Savića s pevačkim parom Mihajlom i Zorkom Markovićem, članovima Kraljevskog hrvatskog kazališta u Zagrebu, koja je otpočela koncertom na Ilidži, a obuhvatila »sve glavniye gradove Bosne i Hercegovine«.⁶⁾

Podaci o gostovanju jednog muzičkog umetnika obuhvataju još i informacije o obimu i učestalosti njegovih nastupa u Sarajevu.

Iz novinskih zapisa iz *Sarajevskog lista*, na primer, saznajemo da je Pjevačko društvo bečkih željezničkih činovnika na svom gostovanju u Sarajevu, u martu 1892, održalo dva koncerta.⁷⁾ Isto tako, i čelista Josip Stano, u januaru 1910,⁸⁾ ili violinista Franjo Ondriček, u martu 1893.⁹⁾ Ovaj poslednji je inače jedan od onih muzičkih umetnika koji su gostovali u više navrata u ovom gradu. Bosanskohercegovačka štampa izveštava o njegovim nastupima, na primer, u martu 1893,¹⁰⁾ februaru 1900,¹¹⁾ decembru 1901,¹²⁾ ili aprilu 1904.¹³⁾

3) *Sarajevski list*, 24. 09. 1893. 12. 09.

4) *Bosnische Post*, 27. 11. 1913.

5) *Sarajevski list*, 15. 04. 1918.

6) *Sarajevski list*, 15. 05. 1898. 03. 05.

7) *Sarajevski list*, 27. 03. 1892. 15. 03.

8) *Sarajevski list*, 10. 01. 1910. 28. 12. 1909.

9) *Sarajevski list*, 19. 03. 1893. 07. 03.

10) *Sarajevski list*, 19. 03. 1893. 07. 03.

11) *Sarajevski list*, 21. 02. 1900. 09. 02.

12) *Bosnische Post*, 04. 12. 1901.

13) *Sarajevski list*, 27. 04. 1904. 17. 04.

Među podatke o gostovanju muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. možemo da ubrajamo i informacije o pomalo neobičnom vidu aktivnosti ove vrste, u nešto širem smislu značenja pojma gostovanja, što predstavlja delatnost onih muzičkih umetnika koji su kao pripadnici austrougarske vojske duže boravili u Sarajevu za vreme I svetskog rata. Bosanskohercegovačka štampa 1916—1918. najčešće spominje imena violinista Augusta Jancovicha (Janković) i Giuseppe-a Viezzoli-a (Đuzepe Vijecoli), čeliste Ladislava Sveceny-a, klaviriste Angelo-a Kessisoglu-a ili operskog pevača Maxa Kleina (Klajn),¹⁴⁾ koji su za vreme svog boravka u Sarajevu učestvovali na mnogobrojnim kulturnim manifestacijama različitog karaktera i svrhe.

Bosnische Post, u julu 1916, na primer, izveštava o solističkom nastupu violiniste Augusta Jancovicha.¹⁵⁾ *Sarajevski list*, u martu 1918. najavljuje ciklus od četiri večeri kamernne muzike, uz učestvovanje A. Jancovicha (violina), Giuseppe-a Viezzoli-a (violina) i Ladislava Sveceny-a (čelo), te kamernog pevača Paula Schmedesa (Šmedes) iz Beča, violiniste Karla Doktora i čeliste Bogdana Berezničkog.¹⁶⁾ Prema pisanju *Sarajevskog lista*, klavirista A. Kessisoglu je nastupio, na primer na velikoj »Napretkovoj« zabavi, održanoj u martu 1918,¹⁷⁾ dok na osnovu najave iz *Hrvatskog dnevnika* znamo da je operski pevač Max Klein učestvovao između ostalog i na glazbenoj večeri bosanskohercegovačkog zemaljskog društva »Crvenog Križa«, u avgustu 1916.¹⁸⁾ Veoma interesantna saopštenja ove vrste sadrži novinski zapis u *Hrvatskom dnevniku* iz septembra 1917, iz kojeg saznajemo za koncertnu turneju violiniste A. Jancovicha, koja se održala iste godine, i tokom šest sedmica, koliko je trajala, obuhvatila koncerte ovog umetnika u Zenici, Travniku, Jajcu, Lukavcu, Tuzli, Bišeljini, Brčkom, Banjoj Luci, Mostaru, Dubrovniku i Sarajevu.¹⁹⁾

1.2. Informacije o ličnosti i umetničkoj delatnosti jednog gostujućeg muzičkog umjetnika

U najvećem broju najava o gostovanju jednog muzičkog umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918, pored osnovnih podataka o njemu, nalazimo i neke informacije o njegovoj ličnosti i umetničkoj delatnosti. Takva saopštenja su, najčešće, opširnija, a potiču iz pera očigledno dobro informisanih novinara, čiji je glavni cilj prilikom pisanja ovih notica bio da privuče pažnju muzičke publike i šire javnosti Sarajeva na određeni događaj takve vrste. Zbog toga, ove novinske vesti u najviše slučajeva obiluju bogatim i kitnjastim pohvalama i senza-

¹⁴⁾ *Sarajevski list*, *Hrvatski dnevnik*, *Bosnische Post*, 1916—1918.

¹⁵⁾ *Bosnische Post*, 06. 07. 1916.

¹⁶⁾ *Sarajevski list*, 17. 03. 1918.

¹⁷⁾ *Sarajevski list*, 22. 03. 1918.

¹⁸⁾ *Hrvatski dnevnik*, 30. 08. 1916.

¹⁹⁾ *Hrvatski dnevnik* 14. 09. 1917.

ciono, mestimično euforično opisuju i dokazuju kvalitete i profesionalni ugled određenog gosta-umetnika. Zato, na osnovu ovih novinskih beleški ne možemo realno da sudimo o ovim pitanjima, ali su ona, ipak, dragocene za nas, jer baš kao takve, predstavljaju prve primere reklamiranja događaja iz muzičko-kulturnog života Sarajeva.

U *Bosnische Postu*, u najavi koncerta Teresine Zamare (Terezina Camara), umetnice na hafri, u aprilu 1891, anonimni autor upozorava:

Kao što je poznato, naša krunska princeza Stefaniya je uzimala časove kod Teresine Zamare, koja je nedavno u znak priznanja primila od krunske princeze Stefaniye prekrasan broš sa briljantima. Na dvorskom koncertu svirala je umetnica, zajedno sa svojim ocem, ponovo pred carem Franjom Josipom i članovima dvora.«²⁰⁾

Sarajevski list, u najavi gostovanja violiniste A. Kneisel-a (Knajzel) u maju 1906. piše:

»Profesor Knajzel će, među ostalijem, guditi čuvenu Mojsijevu ariju na G-žici od Paganinija i to — na violini samoga Paganinija, koju je prof. Knajzel posudio od britanskog muzeja u Londonu za to, da baš na njoj izviđa grandioznu kompoziciju besmrtnog Paganinija. Ele — Paganinijeva violina dospjela je čak i u naše Sarajevo. To je muzikalan događaj koji valja naročito zabilježiti.«²¹⁾

U *Srpskoj riječi*, u novembru 1917, u veoma opširnoj najavi gostovanja sestara Vere i Nadežde Černecki iz Rusije, između ostalog piše:

»Sestre Černecki rođene su Kavkazkinje. Iza priređenih 300 koncerata po Rusiji, koncertirale su sestre Černecki u svim gradovima Evrope: u Berlinu, Beču, Parizu, Londonu, Drezdenu, Iajpcigu, Frankfurtu, Nirbenbergu, Baden-Badenu, Visbadenu, Marienbadu, Ostendu, Bukureštu, Budimpešti, Trstu, Zagrebu, Ljubljani, Sofiji, Biogradu, Carigradu, Atini, Marselji, Nici, Monte Karlu, kao i po Africi, u Kairu, Aleksandriji itd. /.../ ... znameniti muzički kritičari i umjetnici kao Artur Mikiš, Kolon, Žak de Reske, prof. Epštajn, Grinfeld i Cezar Kjuj, izrazili su se o sviračici Vjeri Černeckoj da njena igra može biti sravnjena s igrom A. Rubinsteina, Terezije Karenje, Buzonija, Banjanija i Dalibera, a o pjevačici Nadeždi Černeckoj, koja raspolaže sa jakim kontraaltom, da je fenomenalno otkriće za muzički svijet, te da njezin glas vrijedi ne jedan već tri.«²²⁾

Među novinskim vestima sa takvim sadržajem samo znatno ređe nalazimo i takve stručne napisane, također opširnije zapise, koji nas smirenijim i objektivnijim tonom informišu o ličnosti i

²⁰⁾ Unsere Kronprinzessin Stefanie nimmt bekanntlich bei Teresina Zamara Unterricht und erst kürzlich erhielt dieselbe von der Kronprinzessin Stefanie eine wunderbare Brillantbroche als Zeichen der Anerkennung. Bei den Hofkonzerten spielte die Künstlerin in Gemeinschaft mit ihrem Vater wiederholt vor Kaiser Franz Josef und den Mitgliedern des Hofes. *Bosnische Post*, 04. 04. 1891.

²¹⁾ *Sarajevski list*, 25. 05. 1906. 12. 05.

²²⁾ *Srpska riječ*, 01. 11. 1907. 14. 11.

umetničkoj delatnost određenog muzičara gosta u Sarajevu. Zbog toga, oni mogu da služe kao izvor za sticanje nekih biografskih podataka o jednoj osobi, kao pokazatelji opšteg raspoloženja njenja prema njoj.

U *Bosnische Postu*, u najavi nastupa pevačice Mele Mars u Sarajevu, novembra 1912. se kaže:

»Marsova sliči Guilbert-ovoj (Žilber) utoliko što izvodi ozbiljne i vesele šanzone, a Duse-ovoj (Dize) utoliko što ima sličan, bolan ili samo bled izraz lica, a obema utoliko što je je ona jedna izuzetno velika umetnica.«²³⁾

Isti list, prilikom izveštaja o predstojećem koncertu violiniste Milana Brace Jovanovića i klaviriste Velimira Dozelke, u januaru 1914. piše:

»Mali violinski virtuoz, izrazito dražestan dečak, je rodnom iz Novog Sada, i učenik je profesora Feista (Fajst). Uprkos njegovoj mladosti, on već ima za sobom velike uspehe i već poseduje ruski Stanislavov orden, koji mu je Car uručio prilikom njegovog učešća na svečanom koncertu, održanog povodom Romanovovog jubileja u velikoj plemićkoj sali u Petersburgu. Mladi umtenik je sa velikim uspehom nastupio i u Beču i svirao na srpskom i Bugarskom dvoru u Beogradu i Sofiji. Virtuoz na klaviru, Dozela, apsolvirao je na Muzičkoj akademiji u Beču kao prvi sa odlikovanjem. Već je održao niz koncerata sa velikim uspehom, a među njima i jedan u velikoj sali Muzičkog društva u Beču.«²⁴⁾

1.3. Programi gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918.

Uz najavu gostovanja umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918 naročito u *Sarajevskom listu* i *Bosnische Postu*, gotovo je uvek priložen i program određenog nastupa. Ovi sadržaji pružaju uvid u osnovnu karakteristiku muzike koja se izvodila u tim prilikama. Mada su na sadržaj jednog koncerta takve vrste sigurno uticali, prvenstveno, muzičko-izvođačke mogućnosti i ukus određenog

²³⁾ Die Mars ähnelt der Guilbert darin, dass sie ernste und lustige Chansons vorträgt, der Duse darin, dass sie eine ähnlich schmerzliche oder auch bloss blasierte Miene zur Schau trägt und hat mit den beiden gemeinsam, dass sie eine sehr grosse Künstlerin ist.
Bosnische Post, 07. 11. 1912.

²⁴⁾ Der kleine Violinvirtuose, ein auffallend hübscher Knabe, ist aus Neustadt geürtig und ein Schüler des Professors Feist. Trotz seiner Jugend kann er bereits auf grosse Erfolge zurückblicken und ist schon Besitzer des russischen Stanislaus-ordens, den ihm der Zar für seine Mitwirkung bei einem Festkonzerte verliehen hat, das anlässlich des Romanow-jubiläums im grosser Adelsaale in Petersburg stattfand. Die kleine Künstlerkonzertierte auch in Wien mit grossem Erfolge und spielte vor dem serbischen und bulgarischen Hofe in Belgrad und Sofia. Der Klaviervirtuose Dozella absolvierte die Wiener Musikakademie als erster mit Auszeichnung. Auch er hat bereits eine Reihe von Konzerten mit grossem Erfolge gegeben, darunter eines im grossen Musikvereinsaal in Wien.
Bosnische Post, 03. 01. 1914.

umetnika, zatim, trenutni modni trendovi u muzici, a naravno, i komercijalni faktori, zbog kojih je program jedne priredbe najverovatnije prilagođen i pretpostavljenom nivou i željama određene muzičke publike, muzika kojom su nastupali gosti-umetnici u Sarajevu je, bez sumnje, imala značajan i u najviše slučajeva pozitivan udeo u formiranju muzičkog ukusa publike ovog grada. Ona je, naime, predstavljala od starne uglednih i poznatih muzičara tog doba, koji su svojim veoma korektnim, a često i vrhunskim umećem stekli manje ili veće priznanje već i u muzički mnogo razvijenijim sredinama od sarajevske. Samim tim, oni su doneli nešto od muzičke atmosfere i nivoa tih sredina u ovaj grad, gde su njihovi nastupi dočekani s velikom pažnjom šire javnosti. Programi nastupa gostujućih muzičkih umetnika predstavljaju, zbog toga, značajan izvorni materijal, koji bi, uz naučnu analizu i sintezu omogućio pretpostavke odgovoru na pitanja koji su elementi umetničkog uticaja gostujućih muzičkih umetnika na sarajevsku muzičku publiku, u kojim pravcima se on ispoljavao i kakav je on bio?

Iz programa gostujućih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. saznajemo za vrstu muzike koja je izvedena na njihovim nastupima, njene stilove kojima je bila zastupljena kao i za njenu umetničku vrednost.

Prema belešci iz *Sarajevskog lista*, u avgustu 1917, na koncertu operskog pevača Rudolfa Ertla iz Zagreba su izvedene sledeće kompozicije:

- »1. a) Albini: Oproštaj
- b) Hatze: Ja ne znam što je majka mila
2. Schubert: Wohin?
Frühlingsglaube
3. Schumann: Wenn ich in deine Augen seh
Die beiden Grenadiere
4. R. Strauss: Morgen
Devotion
5. Verdi: Traviata, «Di provenza il mar il suol»
6. C. Loewe: Odius Meeresritt
7. I. Zajc: Romanca iz opere »Zrinjski«
8. Verdi: Il Trovatore, »Il balen del suo sirriso«
9. bosanske pesme, sevdalinke«²⁵⁾

Bosnische Post, u aprilu 1918. donosi program koncerta pevačice Ljerke Kočonde iz Zagreba, koji se sastojao od ovih dela:

- »1. a) Hatze: Suzi:
- b) Širola: Jesen je
- c) Konjović: Pod pendžeri
- d) Konjović: Aman djevojko
- e) Zajc: Moja dika

²⁵⁾ *Sarajevski list*, 07. 08. 1917.

2. Lazarus: Wiegenlied
Schneewittchen
Tanzliedchen
3. Grieg: Solvejgova pjesma
4. Dvorak: Arija iz opere »Rusalka«
5. Blech: Was fang ich an
Heimkehr vom Feste
6. Mozart: Wiegniled
7. Chopin: Litanisches Lied
Das Ringlein
Mädchenwunsch
8. Puccini: Arija iz opere »Butterfly«
Arija iz opere »Tosca«
9. Pergolese: Nina²⁶⁾

Isti list, u januaru 1894, najavljuje sledeći program koncerta pianiste Josefa Kremera:

- »1. J. S. Bach: Kromatska fantazija i fuga
2. Beethoven: Sonata op. 101
3. Schubert-Liszt: Gretchen am Spinnrad
4. Wagner-Liszt: Spännerlied aus dem »Fliegender Holländer«
5. Liszt: Mađarska rapsodija XII²⁷⁾

Prema pisanju *Bosnische Posta*, pianistica Antonija Geiger (Gajger) u septembru 1918. na svom nastupu je izvela sledeće kompozicije:

- »1. Bach-Busoni: Chaconne d-mol
2. Chopin: Balada u g-molu
3. Mendelssohn-Leschetitzky: Scherzo
4. Chopin: Berceuse
5. Leschetitzky: Andante i finale iz opere »Lucia di Lammermoor«, samo za levu ruku
6. Weber: Perpetuum mobile
7. Schubert: Impromptu u B-duru
8. Mac Dowell: Hexentanz
9. Grünfeld: Tarantella
10. Liszt: Koncertne etide, Es-dur, gis-mol i a-mol
11. Liszt: Mađarska rapsodija XII²⁸⁾

Pjevačko društvo bečkih željezničara, kao što *Sarajevski list* izveštava, na svom gostovanju u junu 1892, izvodilo je horske kompozicije Storch (Štorh), Hussa, Schumann (Šuman), Schradera (Šrader), Schuberta (Šubert), Engelsberga, Holečeka, Nesslerera, Deboisa (Diboja) i Winzierla (Wajnciril).²⁹⁾ Na koncertu akademskog pevačkog društva »Obilić« iz Beograda, u maju 1911, prema navođenju *Srpske riječi*, našla su se dela Marinkovića, Joksimovića, Mokranjca i Konjovića.³⁰⁾

²⁶⁾ *Bosnische Post*, 31. 01. 1918.

²⁷⁾ *Bosnische Post*, 31. 01. 1894.

²⁸⁾ *Bosnische Post*, 12. 09. 1908.

²⁹⁾ *Sarajevski list*, 15. 06. 1892. 03. 06.

³⁰⁾ *Srpska riječ*, 17. 05. 1911. 30. 05.

U okviru ciklusa kamernе muzike, na priređene četiri večeri, između ostalog, izvedane su, na primer, kvartet u g-molu od Haydna (Hajdn), kvintet u f-molu od Brahmsa (Brams)³¹, kvartet u d-molu od Mozarta (Mocart), kvintet u Es-duru od Schumanna,³² kvartet u B-duru op. 10 od Debussy-a (Debisi) i kvintet u C-duru op. 163 od Schuberta.³³

2. Osvrti na gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave

Nastupe gostujućih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. su redovno pratili izveštaji, odnosno osvrti na stranicama bosanskohercegovačke štampe tog doba. Na osnovu kratkera saznanja koja nam pružaju, možemo da ih podelimo u tri grupe:

- 2.1. izveštaji o opštem utisku o umetničkoj ličnosti jednog gosta,
- 2.2. ocene o tehničkim i interpretativnim mogućnostima jedne ličnosti i
- 2.3. ocene o ostvarenoj izvedbi jedne kompozicije.

2.1. Izveštaji o opštem utisku o umetničkoj ličnosti jednog gosta

Među izveštajima o opštem utisku o umetničkoj ličnosti jednog gosta prevenstveno se izdvajaju oni koji u nekoliko rečenica veoma kratko, učtivo i uopšteno govore o ovom pitanju. Zapisi takvog karaktera nalaze se u manjem broju u bosanskohercegovačkoj štampi iz doba austrougarske uprave, a najčešće su deo kraćih novinskih notica u kojima eventualno muzičko obrazovanje autora ne dolazi do izražaja. Na osnovu njih ne možemo formirati čak ni približnu predstavu o umetničkoj ličnosti jedne osobe.

U *Bosanskoj vili* autor osvrta na koncert operskog pevača Žarka Savića, održanog u junu 1889, kaže:

»Gospodin Savić otpjevao je sve pjesme kako se najljepše može. Njegov glas sam po sebi je mlio i prijatan, a vještina u izvođenju pojedinih pjesama zanosila je slušaoce.«³⁴

Bosnische Post, u osvrtu na nastup Teresine Zamare, umetnice na harfi koja je gostovala u Sarajevu u aprilu 1891, piše:

Gospodica Teresina Zamara izvrsno vlada svojim instrumentom. Harfa je, kako bi se moglo reći, jedan poetičan instrument, zbog forme, zbog zvuka ali i zbog položaja koji svirač zauzima dok svira. Ovdašnja publika mogla je da se uveri da je Terezina Zamara majstor u sviranju na harfi i da su pohvale što ih je dobila

³¹) *Bosnische Post*, 06. 04. 1918.

³²) *Sarajevski list*, 11. 04. 1918.

³³) *Sarajevski list*, 26. 04. 1918.

³⁴) *Bosanska vila*, 15. 06. 1898. br. 11.

svugde u inostranstvu zaista zaslužene, i da nisu /.../ plod popustljivosti ili ljubaznosti novinskih kritičara.«³⁵

Pored novinskih notica već opisane karakteristike, među izveštajima iz bosanskohercegovačke štampe o opštem utisku o umetničkoj ličnosti jedne osobe u većem broju nalazimo i takve koji o tome govore malo opširnije i s vidljivijom stručnošću, ali još uvek ne dovoljno konkretno i detaljno. Takva saopštenja su, najčešće, deo dužnih novinskih osvrta i izveštaja koji pišu o zajedničkom nastupu više umetnika, ili o takvoj muzičkoj priredbi koja je bila ujedno i značajan društveni događaj. Zbog toga, u ovim novinskim zapisima nije ostao preveliki prostor za osvrt na umetnički doživljaj koji je izvođač ostvario tom prilikom. Mada su nešto duži i konkretniji od prethodno opisanih, ni ove novinske vesti nam ne omogućuju da o umetničkoj ličnosti jedne osobe formiramo pouzdanu predstavu.

Hrvatski dnevnik u decembru 1917. donosi izveštaj o održanoj frontsko-koncertnoj akademiji, u kojem, između ostalog, o nastupu violiniste prof. Drdle piše:

»Sarajlije su na gudalačkoj umjetnosti razmaženi, jer su imali baš u posljednje vrijeme prilike čuti jake guslačke individualnosti Balokovića, prof. Jancoviča i druge. Kod Drdle se vidi da je pedagoški poziv bio na štetu njegova umjetničkog razvitka. Tehnika je prosto sjajna, fino cizelirana do u najtanje tančine. Ipak fali snažna umjetnička ličnost, koja sve stvara. Drdla je i kad svira, profesor, bez zamaha i temperamenta, kako ga mi Južnjaci očekujemo.«³⁶

Bosnische Post, u osvrtu na gostovanje violiniste Brace Jovanovića, u avgustu 1918. kaže:

»On nije čudo od deteta (...), on je uprkos njegovih 14 godina ozbiljan umetnik. (...) On mora dobro da zna, da je ono što je posigao u dobi od 14 godina zaista veoma mnogo, ali je za njegov talenat samo osnova, na kojoj će moći da svoje umeće razvije do svršenstva, što se od njega kao mladića i zrelog čoveka i očekuje.«³⁷

³⁵) Freulein Teresina Zamara leistete auf ihrem Instrumente Ausgezeichnetes. Die Harfe ist ein, wie möchten sagen poetisches Instrument, der Form, dem Klange und auch der Stellung nach welche der Spielende einnimmt. Das hiesige Publikum konnte sich nun überzeugen, dass Teresina Zamara eine Meisterin im Harfenspiel ist und dass das ihr überall im Auslande gezollte Lob ein redlich verdientes ist, und nicht (...) der Ausfluss der Nachsicht und Liebenswürdigkeit der Zeitungskritiker ist.
Bosnische Post, 11. 04. 1891.

³⁶) *Hrvatski dnevnik*, 18. 12. 1917.

³⁷) Er ist kein Wunderkind (...), er ist trotz seiner vierzehn Jahre ein ernster Künstler. (...) Er wird genau wissen, dass das, was er im Alter von vierzehn Jahren erreicht hat, zwar sehr viel ist, für seine Begabung aber doch nur eine Basis, von der er sich zu der vollendeten Künstlerschaft emporarbeiten kann, die man als Jüngling und reifer Mann von ihm erwartet.
Bosnische Post, 19. 08. 1918.

Izveštje o opštem utisku o umetničkoj ličnosti jednog gosta često nalazimo na stranicama više sarajevskih listova. Njihovom uporedbom stičemo o tom pitanju potpuniju i pouzdaniju sliku. Zapisi takve vrste se, načešće, nadopunjuju, ali ima primjera i za to da se mišljenje dvojice novinskih autora ne slaže u potpunosti.

Hrvatski dnevnik, u aprilu 1918, u osvrtu na prvo veče kamerne muzike, o nastupu pevača Paula Schmedesa iz Beča piše:

»Schuberta i Schumanna pjevao je g. Paul Schmedes otmjeno. Pjevao je i »mezza voce« a kad pomislimo da ovaj pjevač nema niti polovicu glasa, onda se divimo samo njegovom znanju i marljivosti kojem je pokazao da se lijepo može pjevati i sa vrlo malo glasa. Kad se sjetimo ovog pjevača od desetaka godina natrag — opažamo kod njega lijep napredak.«³⁸⁾

O istom događaju objavio je osvrt i *Sarajevski list*, gde autor članka kaže:

»Komorni pjevač Paul Schmedes pjevao je slatke i čeznutljive pjesme Schubertove /.../. Kolika velika razlika razlika slušati pravog Schuberta od pravog umjetnika za nas, koji smo obvikli da slušamo patvorenog Schuberta iz poznate opere »Tri djevojčice« kad ju pjeva kakav srednji ili posve neznatni operativni glumac.«³⁹⁾

Ista dva lista su, također u aprilu 1918, objavila osvрте i na gostovanje pjevačice Ljerke Kočonde iz Zagreba. *Hrvatski dnevnik* piše:

»Ljerka Kočonda ima svojstva izvrsne koncertne pjevačice u najvećoj mjeri. Njezina je tehnika savršena, glas elastičan koji nepoznaje poteškoće u nijednom prijelazu od najtihijih piana do najjačeg forta, čuvstvo izvanredno koje ona ulijeva u svaku melodiju raznih skladba...«⁴⁰⁾

U *Sarajevskom listu*, autor osvrta kaže:

»Gđica Kočonda imade nesumljivo vrlo lijepo i ljupko grlo a i dobru školu te je u nekim pjesmama potpuno uspjela /.../. Kako je gospođica kao pjevačica posvema mlada, to se ona daljnjim učenjem doterati do veće umjetničke visine, jer za to ima osnovnih uslova.«⁴¹⁾

2.2. Ocene o tehničkim i interpretativnim mogućnostima jedne ličnosti

Opšte ocene o tehničkim i interpretativnim mogućnostima gostujućih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. nalazimo u velikom broju u bosanskohercegovačkoj štampi tog razdoblja. Među saopštenjima takvog sadržaja ima kraćih ili dužih, u nekim retkim slučajevima čak i veoma opširnih, ali ne uvek stručno ili konkretno napisanih, a zavisno od njihove dužine, ona su manje ili više detaljna. Zapisi ove vrste, koji sapdaju u prve primere muzičke kritike,

³⁸⁾ *Hrvatski dnevnik*, 10. 04. 1918.

³⁹⁾ *Sarajevski list*, 04. 08. 1918.

⁴⁰⁾ *Hrvatski dnevnik*, 18.04. 1918.

⁴¹⁾ *Sarajevski list*, 18. 04. 1918.

s dosta njenih elemenata, u Bosni i Hercegovini i koji govore o najeminentnijim muzičkim događajima u Sarajevu 1878—1918, predstavljaju dragoceno svedočanstvo za istraživača. Na osnovu njih on može da formira predstavu o tehničkim i interpretivnim mogućnostima koje je jedan gost-umetnik pokazao na svom nastupu u Sarajevu.

Sarajevski list, u izveštaju o gostovanju Pjevačkog društva bečkih željezničara, u junu 1892, piše.

»Zbor ovako obučeni pjevača predstavlja svojom slogom u harmoniji, svojim izrazom žive riječi, svojim zaptom u afektu jednu živu cijelinu. Svi skupa pjevaju kao iz jednog grla, iz jedne duše, kao jedan čovjek, savršen umjetnik. Ne zna čovjek čemu više da se divi: ili njihovom pijanu, ili prijelazu u forte ili jasnom izvogovoru.«⁴²⁾

Također u *Sarajevskom listu*, u septembru 1893, objavljen je veoma interesantan, dugačak i detaljan osvrt na nastup violiniste Fritza Kreislera, u kojem autor kaže:

»Još stojimo pod neodoljivim utiskom velikog umjetnika Ondrička i zaista valja imati veliko pouzdanje u samog sebe, te se pokazati na violini publici, koja je nedavno slušala Ondrička — jer ko ga je jednom čuo, taj ga više ne zaboravi. Odmah u početku palo je u oči preživahno i nemirno držanje koncertanta; kod njega ne radi samo ruka i gudalo, već čitavo tijelo, a osobito glava prati svaki potez gudala, svako izvijanje glasova na violini što neprijatno utiče na gledaoca. I ako se g. Kreisleru ne može odreći dobra tehnika i dobra škola, još nijesu u njega usavršene one fine nuance sviranja: prijelaz iz piano u forte iz crescenda u decrescendo zbiva se u njega prenaglo, a da i ne govorimo o interpretaciji koja je u mladog koncertanta dosta nerazvijena. /.../. Gdje je ritam živahan, gdje se zahteva samo tehnika, tu je koncertant na svojem mjestu, ali gdje melodija predstavlja talasanje srca i duše od najnježnijih do najburnijih osjećaja tu koncertant malaksa snagom. /.../ U interpretaciji leži prava umjetnost, tehnika može samo da zadivi, ali nikada da potrese i na suze gane. /.../ Presuđujući Kreislera ne kao umjetnika, valja nam priznati da je odličan koncertant, vrlo darovit, da mnogo obećava i da će vremenom bez svake sumnje uspjeti, ako samo svojski prione k usavršavanju svoje teške zadaće — a to mu mi od svega srca želimo.«⁴³⁾

Isti list, u osvrtu na gostovanje violiniste Blandine Höller (Heller), u septembru 1901. kaže:

»Iz mirnoga, pouzdanoga guđenja gđice Höller izbija namah na vidjelo temeljna škola sa pozamašnom tehnikom. Potez je njezina gudala lijep, zaobljen, sad mehak, melodičan, sad živahan izrazit intonacijama svaka čista i pouzdana a izraz živahan izševne topline i slasti. Tehnika joj još nije savršena i zamamna; ali se u tercama, kromatičkim skalama, flagoletima i. t. d. opaža velika rutina /.../«⁴⁴⁾

⁴²⁾ *Sarajevski list*, 15. 06. 1892. 03. 06.

⁴³⁾ *Sarajevski list*, 27. 09. 1893. 1. 09.

⁴⁴⁾ *Sarajevski list*, 13. 09. 1901. 31. 08.

O gostovanju jednog umetnika u Sarajevu 1878—1918. često su objavljeni osvrti ili izveštaji u više savremenih sarajevskih listova. Mogućnost uporedbe dva zapisa o istom događaju ili istoj ličnosti je veoma značajna za istraživača. Mada se ocene različitih autora o tehničkim i interpretativnim mogućnostima jednog umetnika gotovo nikad bitno ne razlikuju, oni osvetljavaju ovo pitanje iz različitih aspekata, već i zbog njihovog različitog pristupa pisanju, različite stručnosti, tona i stila. Komparacijom više novinskih beleški o istom događaju ili ličnosti, istraživač može da stekne uvid u karakteristiku, pa delimično čak i razvoj muzičke kritike u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave.

Sarajevski list, u martu 1893, donosi osvrt na gostovane violoniste Franje Ondrička, u kojem piše:

»Ne zna se u čemu je veća umjetnost njegova: ili u vladanju gudačkom, ili u izazivanju glasova, koji slušaoca mahom opiju, očaraju; čas mu gusle gude kao iz dubine potresene duše, čas opet kao da nevidimi anđeli ili slavuji iz njih pjevaju. Pa istom tehnikom, ona briljantna, zanosna izrada lijevih prstiju po tankim žicama.«⁴⁵⁾

O istom umetniku objavio je zapis i sarajevski književni časopis *Nada*, u februaru 1900, kada je on ponovo nastupio u Sarajevu. Autor članka je Bogomir Kačerovskij (Kačarovski), poznati učitelj muzike, kompozitor i violinčelista i dugogodišnji horovođa Hrvatskog pjevačkog društva »Trebević« u Sarajevu. U svom osvrtu on piše:

»Već u /.../ prvom stavku zasnjeđoćio je (Ondriček) onu nenadmašnu tehniku kojom umije da izvodi spikativne glasove u obratnom potezu gudača, skaćući iz jedne položine u drugu, a brzo i lagano, da iznenađuje čak i one koji su očekivali nešto veoma, veoma smiono. Izlišno je govoriti o njegovome punome i jezgrovitome tonu, praćenu širokom vibracijom /.../. Zna se da je Ondriček u tome potpun gospodar svojih čuvstava, pače da je upravo to ona specijalna odlika po kojoj prednjači i natkriljuje svoje umjetničke drugove. Fraza da žice govore — nije fraza kada je riječ o Ondričku.«⁴⁶⁾

2.3. Ocene o ostvarenoj izvedbi jedne kompozicije

Jedan manji broj osvrtu na nastupe gostujućih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918, iz savremene bosanskohercegovačke štampare, sadrži ocene i o izvedbi određene kompozicije, koju je ostvario jedan gost-umetnik. Informacije takve vrste, kao što to možemo primetiti, potiču iz pera autora koji su posedovali manju ili veću muzičku obrazovanost. Međutim, one su gotovo uvek veoma kratke, a u svojim saopštenjima nisu ni dovoljno konkretne ni detaljne. Zbog toga, na osnovu novinskih beleški takvih sadržaja najčešće

⁴⁵⁾ *Sarajevski list*, 22. 03. 1893. 10. 03.

⁴⁶⁾ *Nada*, 01. 02. 1900. br. 3.

ne možemo da formiramo čak ni približnu predstavu o kvalitetu i karakteristici ostvarene izvedbe određene kompozicije od strane jednog umetnika. Saznanja koja nam ove informacije pružaju, ipak nadopunjuju opštu sliku o jednom događaju takve vrste.

U izveštaju o nastupu tenora Ernesta Cammarote (Kamarota) iz Zagreba, koji je objavljen u *Nadi* u martu 1900, anonimni autor kaže:

»Završna tačka bio je recitativ uz ariju i finale iz »Židovke«. Tročetvrtinski Allegro finale je u veoma visokim položajima, zato se na malo kojoj svjetskoj pozornici čuje u cjelini konac ovoga trećega čina, već se obično ispušta zbog pomanjkanja heroičnog tenora. Gosp. Cammarota i kao sustao od puta i uz sve to ga je zatekla još i nagla promjena klime, otpjevao je taj vandredni finale prirodnom lakoćom.«⁴⁷⁾

Sarajevski list, u ostvrtu na gostovanje plesačice Zoule de Boncze, u februaru 1914, piše:

»Dobra je bila u orijentalnom plesu, u momentu i drugim tačkama, a osobito je uspjela kao Andaluzanka, u Griegovu Perr Gyntu, u Mozartovom »Dans la caverne du roi de montagnes«. U »Ia momie egyptienne« iz Verdijeve »Aide« bila je savršena mumija, koja je s vanrednim shvaćanjem oživila egipatski život i umjetnost, koja nam je sačuvana na staroegipatskim spomenicima.«⁴⁸⁾

Hrvatski dnevnik, u avgustu 1917, u izveštaju o nastupu baritoniste Rudolfa Eetla iz Zagreba između ostalog zaključuje:

»Albinonijev: Oproštaj; Hatzeovu: Ja ne znam što je majka mila; i bosanske sevdalinke otpjevao je gosp. Ertl sa takvim čuvstvom i razumijevanjem, da mu se slušatelj morao diviti, s takvom se je naravnošću snašao u njemačkim arijama dramatsko-klasičnog pečata. Ove mu potonje ipak glasu bolje pristaju. Tako su Schumannove »Die beiden Grenadiere« i Loeweov Meeresritt« bili na visini ove večeri.«⁴⁹⁾

3. Prijem gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. kod njihove publike i šire javnosti

O prijemu gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. govore brojni izveštaji iz bosanskohercegovačke štampe ovog razdoblja. Na osnovu njihovog sadržaja, možemo da ih podijelimo u dve grupe. To su:

- 3.1. informacije o prijemu gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave kod njihove publike i
- 3.2. informacije o prijemu gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. kod šire javnosti

⁴⁷⁾ *Nada*, 15. 03. 1900. br. 6.

⁴⁸⁾ *Sarajevski list*, 19. 02. 1914. 05. 02.

⁴⁹⁾ *Hrvatski dnevnik*, 09. 08. 1917.

3.1. Informacije o prijemu gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave kod njihove publike

Saopštenja o prijemu gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini su sastavni deo svakog osvrta ili izveštaja o takvom događaju, koji su objavljeni u savremenoj bosanskohercegovačkoj štampi. Između njih prvenstveno se izdvajaju one kratke beleške, koje o postignutom uspehu jednog umetnika izveštavaju učtivo i uopšteno, u obrascima u tim prilikama uobičajenih fraza. Mada je zapisa takve vrste veliki broj u navedenim izvorima, oni nam, zbog toga ne omogućuju uvid u realne odnose između jednog gosta-umetnika i njegove publike.

U *Sarajevskom listu*, u septembru 1898, u izveštaju sa koncerta pianiste Alfreda Grünfleda (Grinfeld), anonimni autor primećuje:

»Da su mu slušaoci svaki odsvirani komad popraćali živahnim pljeskanjem, to se po sebi razumije, jer je naša obrazovanija publika žednjela da jednom i u Sarajevu sluša takvog majstora u glasoviru.«⁵⁰⁾

Hrvatski dnevnik, u julu 1916, svoj inače opširan osvrt na nastup violiniste A. Jancoviča završava sa sledećom rečenicom:

»Publika je izdašnim aplausom, koji je bio i iskreno oduševljen, nagradila umjetnika za njegov, u ovakvim ljetnjim večerima dvotruko naporni umjetnički trud.«⁵¹⁾

Među informacijama o prijemu gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini kod njihove publike, mada u znatno manjem broju, nalazimo i takve koje o tome izveštavaju bez učtivih fraza, konkretno i neposrednije. Razlog takvom pisanju najverovatnije je izrazito veliki uspeh koji je određena ličnost ostvarila svojim nastupom u Sarajevu. Ove beleške su interesantan dokument i pouzdaniji pokazatelj prirode relacija između jednog umetnika i njegove publike.

U *Hrvatskom dnevniku*, u maju 1917, u osvrtu na gostovanje violiniste Zlatka Balokovića, autor članka, Josip Milaković, piše:

»... frenetičkom tapšanju i klicanju ne bješe dugo konca ni kraja. Pošljednju tačku slušala je prisutna publika /.../ stojeći, a umjetnik i njegova seka Zorka bijahu nagrađeni darovima našeg domaćeg umjetničkog obrta i velikim lovorvijencem s hrvatskom trobojnicom.«⁵²⁾

Isti list, u februaru 1917, u izveštaju sa zabave hrvatskih društava piše:

»Okolo polnoći stiže u dvoranu gosp. tenorista Noë Matošić, koji je u petodnevnom teškom putovanju dohrlio u Sarajevo da se još u zadnji čas publici prikaže svojim nenadkriljivim glasom. Od jednog komada koji je namjeravo pjevati, došlo je, uslijed burnih

⁵⁰⁾ *Sarajevski list*, 09. 09. 1898. 28. 08.

⁵¹⁾ *Hrvatski dnevnik*, 11. 07. 1916.

⁵²⁾ *Hrvatski dnevnik*, 22. 05. 1917.

da capo, do množine pjesama i komada, koje je akoprem od umornosti iscrpljen, opetovano pjevao.«⁵³⁾
Nažalost, beleška iz *Hrvatskog dnevnika*, objavljena u aprilu

1918, u ostvrtu na 4. večer kamerne muzike, svojim jedinstvenim sadržajem predstavlja izuzetak između novinskih vesti ove vrste, kada kaže:

»Debussyjev je kvartet silno djelovao. Oni su, koji od prije nijesu čuli ovog francuskog komponistu, našli stalno u njemu svestrani genij velike tehnike, čuvstva i temperamenta. /.../ Dražesni pizzicati u drugom dijelu »jako živahno« svidili su se publici koja je živo pljeskala /.../ Schubertov je kvintet morao doći na prvo mjesto, jer je od svih ovih najteža kompozicija. Tako se poslije prvih, melodijoznih i živahnih komada nije onako svidio, akoprem je ovaj kvintet jedan od najljepših Schubertovih skladbi.«⁵⁴⁾

3.2. Informacije o prijemu gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. kod šire javnosti

O prijemu gostovanja muzičkih umetnika 1878—1918. u široj javnosti Bosne i Hercegovine svedoči veliki broj informacija u bosanskohercegovačkoj štampi tog doba. Među njima su najbrojnije one koje izveštavaju o poseti koncerta gostujućih umetnika. Mada se u većini novinskih beležaka ove vrste samo jednostavno konstatuje dobra ili odlična poseta priredbi takvog karaktera, među njima, doduše znatno ređe, nalazimo i takve koje nas upućuje na neke interesantne i značajne detalje u vezi s ovim pitanjem u slučaju određenog događaja.

Sarajevski list, u junu 1892, u izveštaju o gostovanju Pjevačkog društva bečkih željezničara saopštava:

» — Do 5 sah. po p. vrvila je publika u takvoj množini, da je prostor časom bio napunjen ogromnim ljudstvom od nekoliko hiljada duša. Cijeni se da je tada oko 4000 duša moglo biti na Iliđi. Da se toliko svijeta smjesti morali su se na brzu ruku improvizovati stolovi i klupe od prostih trenica i izvaljati prazne bačve i sanduci u rudinu. Kao jezero, talasalo se silno ljudstvo ispred pjevačke tribine.«⁵⁵⁾

Isti list, u aprilu 1918. u svom osvrtu na 3. večer kamerne muzike piše:

»... u čast ove naše publike moramo i to reći, da je ona usprkos naglo otkazanog i opet naglo nanovo zakazanog ovoga koncerta, u potpunom broju došla ... To znači mnogo kad pomislimo, da mi sada u Sarajevu imamo tako često koncerte, koji su svi obilno posjećivani.«⁵⁶⁾

Izveštaji i osvrti o gostovanju muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918 koji su objavljeni u savremenoj bosanskohercegova-

⁵³⁾ *Hrvatski dnevnik*, 04. 02. 1917.

⁵⁴⁾ *Hrvatski dnevnik*, 29. 04. 1918.

⁵⁵⁾ *Sarajevski list*, 17. 06. 1892. 05. 06.

⁵⁶⁾ *Sarajevski list*, 24. 04. 1918.

vačkoj štampi veoma retko donose informacije i o sastavu publike manifestacije takve vrste. To su kratike i nepotpune, uzgredne primedbe autora ovih članaka, koji na ovo bitno pitanje pružaju samo delimičan odgovor. Potpuniju sliku o sastavu publike koncerata gostujućih umetnika u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave, na osnovu navedenih izvora ne možemo formirati.

Srpska riječ, u januaru 1913, u ostvrtu na koncert violinište Braće Jovanovića i klaviriste Velimira Dozellke, izveštava o sastavu publike na sledeći način:

»Dvorana Društvenog doma bila je dobro posjećena. Četiri petine publike sačinjavali su Srbi a ostalo domaći Jevreji. Od Hrvata bio je prisutan samo g. generalni direktor Berković — niko više. Od visokih činovnika s vlade nije nikoga bilo. Oficira vidjesmo samo jednog, dok je orfeum bio pun oficira.«⁵⁷⁾

U *Sarajevskom listu*, u aprilu 1918, u osvrtu na 2. koncert kamerne muzike, autor članka primećuje:

»Bila je izvrsna misao pripustiti čak i viših zavoda k ovome koncertu. Iz njihovih redova zvonio je čitavo veće radosni poklik sreće...«⁵⁸⁾

Hrvatski dnevnik u septembru 1918, u svom izveštaju sa oproštajnog koncerta prof. Jancoviča primećuje:

»Prostrana dvorana je bila dobro posjećena, bila je i dobro rasvetljena, a nije bilo niti jedne »presvjetlosti«. Jancovich se je također začudio ne videći niti jednog od onih velikih gospodara i titulaša, tješit ga ali može ona srdačnost i iskrenost, kojim ga je primio onaj dio sarajevskog kazališnog općinstva, koji je sinoć došao u društveni dom, i s razumijevanjem pratio glazbene produkcije.«⁵⁹⁾

O sastavu i osnovnim odlikama sarajevske muzičke publike je objavila veoma interesantnu belešku *Bosanska vila*, u oktobru 1904, u okviru osvrta na gostovanje ansambla Nadežde Slavljanske. Anonimni autor ovog članka kaže:

»Sarajevska publika je izmješana i šarena; što se jednom dijelu te publike dopada, drugi u tom ne nalazi uživanja; čim se jedna grupa oduševljava druga grupa prema tome ostaje hladna. U društvenom domu gdje su predstave davane skupljala se većinom baš ona sarajevska publika koja nije ni u koliko podesna da osjeti i ocijeni duh i smjerove slovenske pjesme ... Ako bi smo sudili po posjeti, onda bi mogli reći da je Slavljanska postigla veliki uspjeh u Sarajevu, ali ako uzasudimo potom kakvog su shvaćanja našle njene predstave kod posjetilaca — onda je njen usjeh slab.«⁶⁰⁾

Na kraju, među izveštaje o prijemu gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. spadaju još i ona saopštenja iz bosanskohercegovačke štampe koja govore o naročito svečano obele-

57) *Srpska riječ*, 28. 12. 1913. 10. 01. 1914.

58) *Sarajevski list*, 16. 04. 1918.

59) *Hrvatski dnevnik*, 11. 09. 1918.

60) *Bosanska vila*, oktobar 1904. br. 19 i 20.

ženim događajima takve vrste. Njih je bilo malo u Bosni i Hercegovini za vreme austrougarske uprave, ali su opisani na više strana tadašnjih sarajevskih listova. Uz pomoć ovog velikog publiciteta stičemo uvid u svečanosti koje su pratile jedan takav događaj. Međutim, s obzirom na to da su gostovanja takve vrste, pored muzičko-umetničkog, najčešće i prvenstveno imala širi društveni a u nekim slučajevima čak i politički značaj, iz spomenutih izvora ne dobijamo celovitu sliku o njima. Bez obzira na to koliko su detaljni i opširni, ovi izveštaji ne omogućuju da procenimo realnu prirodu prijema jednog događaja takve vrste sa više aspekata kod šire javnosti Sarajeva.

Sarajevski list u junu 1892, na više strana piše o gostovanju Pjevačkog društva bečkih željezničara u Sarajevu. Tom prilikom, anonimni autor, između ostalog, izveštava:

Čim se prosuje po našem Sarajevu glas da će nam doći pjevači iz Beča u goste, raslo je opšte interesovanje za njih, a kako su rado dočekani i pozdravljeni u Sarajevu, to se najbolje ogledalo u Nedjelju, pri dobrovoljnom dočeku ovako milih gostiju. Skoro sva obrazovanija publika digla se u Nedjelju na noge i dočekala putnike iz Beča tako usrdno i gostoljubivo da joj na tome možemo samo čestitati [.../ ... pred palaču Zemaljske vlade [.../ pristupio je građevinski doglavlник preuzvišeni g. baron Kutschera predsjedniku bečkog društva g. dr Wagneru i pozdravio dolazak gostiju usrdnom dobrodošlicom [.../ Na to je pristupio gradski načelnik g. Mustafa beg Fadil Pašić te je ispred grada pozdravio goste...

(...) svečan ulazak u grad [.../ mogao bi se nazvati malim trijumfalnim pohodom. Čemaluša, ulica Franje Josifova i Rudolfa bjehu okićene zastavama, a prozore zauze muškinje i ženskinje. Svi gusti redovi publike sa Musale Čemaluše pristadoše uz pohod gostiju, te povorka dobi ogroman vid. Za (vojnom) muzikom koračaje barjaktar i društveni tajnici sa zastavom, za njima redovi sarajevskih gospođica u bijelom ruhu, za ovijema predsjednik bečkog društva dr Wagner sa drom Posilovićem i Vasom Kraljevićem, pa onda članovi »Sloge« u redovima, za ovijema bečki i sarajevski pjevači s ostalijem gostima iz Beča, a pri završetku publika. [.../ ... pred katol. katedralom stojaše također mnogobrojna publika u debelim redovima, gdje su vatrogasci pravili kordone i održavali red. I tako je svečani pohod prošao u najboljem redu bez ikakve smetnje i prekidanja.⁶¹⁾

Na osnovu prethodno izložene detaljne analize kvaliteta saznanja koja nam o gostovanju muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini iz doba austrougarske uprave pružaju ovde obrađeni izvori možemo zaključiti da ona predstavljaju neophodnu i nezaobilaznu građu za proučavanje ove oblasti. Informacije iz bosanskohercegovačke štampe o događajima ove vrste su značajne za istraživača, jer uz pomoć njihovog sadržaja on može pouzdano da rekonstruiše ova zbivanja u Sarajevu tokom svih 40 godina austrougarske uprave, a uz to stiče i takva bitna i jedinstvena saznanja koja znatno doprinose shvatanju ove problematike u širem, kulturološkom kontekstu.

⁶¹⁾ *Sarajevski list*, 15. 06. 1892. 03. 06.

Bez obzira na neosporni kvalitet sadržaja o gostovanjima iz navedenih izvora i bez obzira na činjenicu da oni predstavljaju jedino neposredno svedočenje savremenika o ovim zbivanjima, detaljna i na širokoj osnovi postavljena naučna obrada ovog područja ne sme da se bazira isključivo na njima. Mada se istraživaču može učiniti da za to raspoláže dovoljno obimnom, kvalitetnom i sveobuhvatnom građom, pri oslanjanju na sadržaje iz ovih izvora on ne sme da gubi iz vida osobenu prirodu i zakonitosti publicistike o muzici uopšte, koji rezultiraju problemom šireg teoretskog i metodološkog značaja, a on se, uglavnom, svodi na pitanje mogućnosti i korištenja uopšte sadržaja muzičke kritike u naučnim istraživanjima muzičko-istorijske ili opšte kulturloške orijentacije. Opšteprihvaćeni obrazac izveštavanja u štampi o događajima muzičko-umetničkog sadržaja, naime, daje i najkvalitetnijim novinskim člancima određenu ličnu notu, iz čega proizlazi ne samo njihova draž i jedinstvenost nego i nužnost da se njihovom korištenju u naučnoistraživačkom radu pristupi oprezno. Jer, nema sumnje da su zapisi ove vrste neophodni za istraživača u njegovom radu i da često predstavljaju jedini materijal na osnovu kojeg on treba da donosi bitne zaključke, ali, isto tako, činjenica je da mu je pritom veoma teško, a neretko i nemoguće da proceni stečena saznanja iz njih na objektivno-činjeničkoj osnovi.⁶²⁾

Analizirajući zapise o gostovanju muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini u svetlu takvih razmišljanja lako je uočiti da je korištenje saznanja iz drugih izvora neophodno za pristup kvalitetnoj obradi ovog područja na široj bazi i s više aspekata.

Paznavanjem sadržaja arhivske građe koja se odnosi na ovu problematiku i zapisa iz štampe iz drugih sredina o tamošnjoj aktivnosti ovih muzičkih umetnika, istraživač, kao prvo, treba da svoja saznanja obogati novim podacima — činjenicama u vezi s određenim događajima ili pojedinim ličnostima, zatim, da ih proširi i produbi na osnovu različitog načina posmatranja, tumačenja i vrednovanja istih zbivanja u pojedinim različitim izvorima, te da, služeći se i ovim materijalima u svom radu, proceni i prikladnost i verodostojnost pojedinih sadržaja njihovom međusobnom komparacijom.⁶³⁾

⁶²⁾ O zbivanjima muzičko-umetničkog sadržaja, prema pravilu, uvek treba da pišu posebno obrazovani, usko specijalizovani stručni izveštači. Oni mogu da biraju sadržaj svog zapisa prema svom ličnom opredjeljenju. Pritom, oni bi svoj sud u principu trebali da donose isključivo samo na osnovu svoje stručne i profesionalne umešnosti, što međutim, ne isključuje mogućnost da ga možda, svesno ili nesvesno i u manjoj ili većoj meri saopštavanju u povezanosti, nekad i čak i podređenosti si širim društvenim kontekstom opisivanih događaja.

⁶³⁾ Mada nije neposredno vezana za temu ovog rada, zbog njenog opšteg značaja bi ovde trebalo upozoriti i na činjenicu da bi takav pristup obradi ovog područja omogućio istraživaču i sticanje dragocenih saznanja o nivou i prirodi bosnaskohercegovačke muzičke publicistike 1878—1918.

Na taj način, on treba da stekne širi, iznijanisirani i pouzdaniji uvid u sva pitanja vezana uz oblast, na osnovu kojeg bi mogao da pristupi njihovoj naučnoj analizi i njihovom naučno argumentovanim shvatanju i tumačenju.

Zbog toga smatramo da je sledeći značajan zadatak istraživača gostovanja muzičkih umetnika u Bosni i Hercegovini 1878—1918. upravo rad na otkrivanju i obrađivanju ostalih izvora koji pružaju informacije o tome.

Tünde Polomik

SOURCES ON THE VISITING PERFORMANCES BY THE MUSICAL
ARTIST IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE
AUSTRO-HUNGARIAN RULE (1878—1918)

S u m m a r y

Guest performance of the music artists in Bosnia and Herzegovina belonged to the most prominent segments of the public musical and cultural life on this territory under the Austro-Hungarian rule. They encompassed a large number of events which made many music artists known to the audience in Bosnia and Herzegovina. These events took place in a comparatively underdeveloped musical environment which saw the European way of organization of public musical life only in 1878. Seen in this light these performances made a direct link between Bosnia and Herzegovina and the most current musical trends in Europe of the time.

The main source for the study of the music guest performances in Bosnia and Herzegovina could be found in the local newspapers that had been published under the Austro-Hungarian rule. A large number of texts could be found in them which might enable any research person to reconstruct the musical events in Sarajevo in larger cultural context over the 40 years span (1878—1918).

Nevertheless, these sources ought to be supplemented with a thorough research from other related records outside Bosnia and Herzegovina in order to obtain the broadest and more reliable insight into the nature of activities of musical artists in the period under consideration.

uopšte, što bi značajno doprinelo njenom kvalitetnom i adekvatnom korišćenju u naučnom rasvetljavanju bilo kojeg segmenta istorije muzike Bosne i Hercegovine u ovom razdoblju.

UDK 378.4 (436 GRAC) — 054 (497.15)

Harald Heppner

ZWEI BERÜHMTE BOSNIER AN DER UNIVERSITÄT GRAZ

Der 1878 an Österreich—Ungarn erteilte Auftrag, sich Bosniens und der Hercegovina anzunehmen, schuf die Voraussetzung, daß dieses Land mehr als zuvor den Anschluß an den »europäischen Westen« bekam. Freilich waren die überalterten Gegebenheiten nicht von heute auf morgen durch neue zu ersetzen, fehlte es doch neben vielem anderen auch an den Führungsschichten für dieses große Werk. Demzufolge kam den ersten Studenten erhöhte Bedeutung zu, da sie zur Gründergeneration für eine eigenständige Entwicklung Bosniens zählten. Für die aus dem bosnischhercegovinischen Raum Kommenden boten sich vor allem folgende Städte an, Universitätsbildung zu vermitteln: Zagreb, Budapest, Wien und Graz.¹⁾ Es gibt wohl keine allgemeinen Kriterien, welche dieser oder jener Universitäten größere Auziehungskraft oder größeren Einfluß auf die bosnischen Intellektuellen ausgeübt hat: allein Zagreb lag aus sprachlichen und geographischen Gründen nahe. Es bedarf also weiterer Forschungen, um die Beziehungen zwischen Bosnien und den mitteleuropäischen Universitäten zu klären; bislang besteht das Bild nur aus fragmentarischen Statistiken und aus biographischen Angaben über einzelne Persönlichkeiten, die an auswärtigen Universitäten studierten. Die vorliegende Miscelle hat das Ziel, dazu einen kleinen Beitrag zu leisten.

¹⁾ Siehe dazu Harald Heppner: Die Rolle und Bedeutung der Grazer Universität für die Studentenschaft aus Südosteuropa 1867—1914. In: Wegnetz europäischen Geistes. Wien 1983. S. 286—293.

Innerhalb der Zeit von 1882 bis 1914 immatrikulierten an der Universität Graz 140 Personen aus Bosnien; die Mehrheit kam allerdings erst nach 1990.²⁾ Diese Zahl erscheint recht bescheiden, wenn man sie mit den Zahlen der österreichisch-ungarischen Nachbarschaft vergleicht: aus Dalmatien kamen zwischen 1867 und 1914 1703 Studenten, aus Kroatien und Slawonien immerhin auch 1041 Studenten. Die Zahl der bosnischen Studenten entspricht aber ungefähr der Summe der aus Serbien kommenden 145 Personen. Da beide zusammen ca. zwei Drittel der Ausländer ausmachen, kann man sagen, Graz muß für den Westbalkan zwar keine erstrangige, aber doch erhebliche Bedeutung besessen haben.

Zahlen sind anonym; erst die sich dahinter verbergenden Personen und ihre Schicksale geben dem Bild Farbe und Sinn. Deshalb seien von den Studenten zwei später bekannt gewordene Bosnier ausgewählt und näher betrachtet. Auf diese Weise ergeben sich sowohl neue biographische als auch kulturgeschichtliche Einblicke.

Der erste der beiden Bosnier, der sich als Vertreter der historischen Landeskunde einen Namen machte, ist Vladislav Skarić. Die in der Literatur erwähnten Angaben³⁾ sind ungenau und bedürfen der Korrektur, die das Datenmaterial im Archiv der Universität Graz zu geben in der Lage ist. Aus den Akten geht hervor, daß Vladislav Skarić am 10. Juni 1869 in Sarajevo geboren worden war. Es mag sein, daß er Kind reicher Eltern war; zum Zeitpunkt des Studiums war sein Vater offenbar schon gestorben und Vidak Avakumović, ein Kaufmann aus Kalinik, sein Vormund.⁴⁾ Diese Tatsache könnte erklären, warum Skarić während seines Studiums ein Stipendium von jährlich 450 fl. von der bosnischhercegovinischen Landesregierung erhalten hat.⁵⁾ Der junge Bosnier, der nach seinen Angaben das Gymnasium in Sarajevo und Sremski Karlovci (Matura 1890) besucht hatte, begann sein Studium in Graz im Wintersemester 1890/91. Allerdings wählte er zunächst das Medizinstudium, von dem er aber schon nach einem Semester an die Philosophische Fakultät überwechselte. Nun entschied sich Skarić für die Fächer Geschichte und Geographie sowie auch Slawistik und setzte seine Studien bis zum Wintersemester 1894/95 fort.

Er beendete sein Studium nicht 1894 und auch nicht mit einer Dissertation, wie Milorad Ekmečić schreibt.⁶⁾ Skarić studierte, um Gymnasiallehrer zu werden. Sein Ziel war es, Geschichte und Geographie an einer bosnischen Schule zu lehren, weshalb er für die Aner-

²⁾ Matrikelbücher der Universität Graz, Universitätsbibliothek Handschriftenabteilung I 58.

³⁾ Jaroslav Šidak: Vladislav Skarić. In: Enciklopedija Jugoslavije 7 (1958) S. 205—206, Milorad Ekmečić: Vladislav Skarić — čovjek i djelo. In: Vladislav Skarić: Izabrana djela 1. Sarajevo 1985 S. 9 ff.

⁴⁾ Nationale-Akt Skarić Universitätsarchiv Graz.

⁵⁾ ebenda

⁶⁾ Siehe Anmerkung 3 S. 11.

kennung der serbischen Unterrichtssprache slawistische Lehrveranstaltungen besuchte. Am 4. Oktober 1894 suchte er bei der Lehramtsprüfungskommission uz Zulassung zu den Prüfungen na, worauf er drei Professoren (Krones für Geschichte, Richter für Geographie und Meinong für Pädagogik) zugewiesen wurde.⁷⁾ Als Hausarbeiten hatte Skarić für Geschichte das Verhältnis zwischen Ungarn und Dalmatien zur Zeit König Kolomans (1095—1114) zu bearbeiten, für Geographie das Thema »Die Bodengestaltung der balkanhalbinsel«, für Pädagogik das Thema »Zu welchem Ende wird in der Mittelschule Geographie gelehrt?«. Da Skarić seine Arbeiten, inzwischen nach Sarajevo zurückgekehrt und als Supplent am dortigen Gymnasium tätig, nicht fristgerecht abschloß, suchte er um Verlängerung an, die ihm auch gewährt wurde. Anfang Juni 1896 legte er sie vor. Die geschichtliche Arbeit (115 Seiten halbseitig) wurde von Franz Krones trotz gewisser Mängel als »sehr befriedigen« beurteilt, während die anderen abfielen — die geographische Arbeit war »nur genügend«, die pädagogische »ungenügend«. Dies hatte zur Folge, daß der Junglehrer für sechs Monate suspendiert wurde und erst Ende Januar 1897 ein zweites Thema aus Pädagogik erhielt, und zwar »Der psychologische Erziehungswert des Unterrichtsgegenstandes Geschichte«. Dieser Auftrag scheint Skarić in Verlegenheit gebracht zu haben, denn mit der Begründung, es fehle wegen seiner Schulpflichten an Zeit, suchte er im Mai 1897 um eine Fristverlängerung an. Ende August traf die verspätete Hausarbeit in Graz ein; Meinongs Gutachten vom 4. Oktober stufte sie abermals nur als »genügend« ein.

Es dauerte aber noch ein Jahr, ehe Skarić zur Lehramtsprüfung antrat: am 26. Oktober 1898 fand die schriftliche, zwei Tage später die mündliche Prüfung (3,5 Stunden) statt! Das Protokoll gibt genauen Aufschluß, welche Fragen gestellt und wie die Antworten beurteilt wurden. Skarić hatte keinen leichten Stand, erhielt aber doch am 29. Oktober 1898 endlich sein Prüfungszeugnis, das ihm die Lehrberechtigung für die Fächer Geschichte und Geographie in serbischer Sprache bescheinigte.

Der zweite namhafte Bosnier an der Universität Graz ist Ivo Andrić der, obwohl ausgebildeter Historiker, sich als Diplomat und Literat einen Namen machte.

Miroslav Karaulac hat in seinem 1980 erschienenen Buch »Rani Andrić« den frühen Lebensweg des großen Schriftstellers dargestellt, sodaß an dieser Stelle nur Ergänzungen über den Grazer Studienaufenthalt zur Sprache kommen.⁸⁾

Ivo Andrić hat nur ein Jahre (1923/24) an der Grazer Universität verbracht, hier jedoch seinen Studienabschluß vollzogen.⁹⁾ Bemerkens-

⁷⁾ Lehramtsprüfungsakt Universitätsarchiv Graz.

⁸⁾ Miroslav Karaulac: Rani Andrić. Beograd — Sarajevo 1980, insbesondere S. 170—172.

⁹⁾ Nationale-Akt Andrić Universitätsarchiv Graz.

wert ist, daß aus seinem Akt¹⁰⁾ im Universitätsarchiv weder hervorgeht, daß er zeitweise aus politischen Gründen in der Steiermark interniert war, noch daß er zu diesem Zeitpunkt als Vizekonsul des SHS-Staates fungierte. Allerdings besaß der Student damals schon den Namen eines »führenden Novellisten«. Das Thema seiner Dissertation »Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft« hat er offenbar selbst vorgeschlagen, daran wohl schon vor seiner Grazer Zeit gearbeitet. Das Hauptgutachten des Slawistenhistorikers Heinrich Felix Schmid vom 24. Mai 1924 gibt einige interessante Hinweise. Andrić wird bescheinigt, er habe das richtige Gefühl besessen, den türkischen Einfluß auf Bosnien weder unter — noch überschätzt zu haben. Weiters geht aus einer Bemerkung hervor, daß erst die Benützung der Bücher des Seminars für Slavische Philologie die Fertigstellung der Arbeit ermöglicht haben. Hervorzuheben ist, daß Schmid diese Dissertation in Druck zu bringen beabsichtigte; allerdings hätte der Autor zuvor seine Studien zu vertiefen, um den Vergleich zu anderen türkischen Balkanregionen (besonders Bulgarien) herstellen zu können. Der Zweitbegutachter Raimund Friedrich Kaindl schloß sich dem Urteil Schmidts an und meinte, auch der Vergleich zu den »ähnlichen Zuständen in den Donauffürstentümern« (Moldau, Valachei) wäre nützlich. Nachdem beide Gutachten vorlagen, trat Andrić am 3. und 12. Juni 1924 zu den Rigorosen an und erhielt bei beiden Prüfungen (Slavische Philologie, Österreichische Geschichte und Philosophie) die Note »ausgezeichnet«.¹¹⁾ Schon einen Tag später, am 13. Juni, fand die Promotion statt. Außer dem Archivakt erinnert ein Exemplar der Dissertation, das sich in der Handschriftenabteilung der Universitätsbibliothek befindet,¹²⁾ an die Grazer Zeit des späteren Nobelpreisträgers.

Harald Heppner

DVOJICA ČUVENIH BOSANACA NA UNIVERZITETU U GRAZU

U periodu od 1882. do 1914. godine bilo je upisano na Univerzitetu u Grazu 140 studenata iz Bosne, i to većinom nakon 1900. Među upisanim, koji su završili studije u Grazu, bili su historičar Vladislav Skarić i književnik Ivo Andrić. Autor je na osnovu nepublikovane građe iz Univerzitetskog arhiva dopunio izvjesne podatke koji se prvenstveno odnose na završetak studija pomenutih ličnosti.

¹⁰⁾ Doktoratsakt Andrić ebenda

¹¹⁾ Rigorosenprotokoll Andrić ebenda

¹²⁾ Signatur II 238. 749.

UDK 327.32 (437:497.15)

Ladislav Hladky

UZAJAMNI KONTAKTI MEĐU ČEŠKIM I BOSANSKOHERCEGOVAČKIM RADNIČKIM POKRETOM PRED PRVI SVJETSKI RAT

Organizovani radnički pokret u Bosni i Hercegovini /u daljem tekstu samo BiH/ počeo se formirati na prelomu XIX/XX vijeka. Pri postupnom formiranju tog pokreta uzajamno su se preplitala tri činioca: 1) međunarodni — predstavljen stranim radnicima koji su došli u BiH iz raznih dijelova Austro-Ugarske Monarhije; 2) jugoslovenski — predstavljen radnicima iz jugoslovenskih zemalja Austro-Ugarske i iz Srbije i 3) bosanskohercegovački — što su ga činili domaći napredni radnici. Kombinacija nacionalnih i međunarodnih elemenata u tom unutrašnjem sastavu, u organizacijskoj i idejnoj strukturi i u opštem karakteru radničkog pokreta BiH, bili su njegov izraziti specifikum koji ga je u znatnoj mjeri razlikovao od ostalih ondašnjih jugoslovenskih radničkih pokreta.

Značajno mjesto među stranim radnicima koji su došli u BiH, u doba pred prvi svjetski rat, iz Habzburške Monarhije, pripadalo je češkim radnicima. Ova studija ima za cilj da opiše učešće češkog proletarijata u nastanku radničkog pokreta u BiH, u razdoblju 1878—1914. Ona, ujedno, bilježi sva ona ispoljavanja tijesne saradnje koja su se razvila u razdoblju neposredno pred prvi svjetski rat, između čehoslovačke Socijaldemokratske radničke partije i Socijaldemokratske partije Bosne i Hercegovine.

*
* *

Dolazak znatnog broja Čehâ potkraj XIX i početkom XX vijeka u vezi je s relativno intenzivnim razvojem privrednog i kulturnog života u tim zemljama pod austrougarskom upravom. Precizne podatke o ukupnome broju Čehâ u BiH imamo tek iz 1910. godine. Onda je tu bilo izbrojeno 7.045 lica s češkim jezikom opštenja.¹⁾ Procenat Čehâ u ukupnom broju stanovnika BiH nije tada bio veliki (svega 0,37%), ali je njihov udio među dosljednicima iz Austrije bio relativno značajan. Od svih austrijskih podanika izbrojanih u to doba u BiH — oko 46.859 lica — na Čehe je otpadalo 15 procenata. Njihov razmještaj na toj teritoriji bio je dosta neravnomjeran. Najviše Čehâ živjelo je u velikim gradovima: na primjer, u Sarajevu (1.702), u Tuzli (415), u Banjoj Luci (409) i u Mostaru (249). Po svom socijalnom i staleškom sastavu oni su činili dosta šaren mozaik. Česi su bili u BiH zemaljski i gradski činovnici, namještenici, trgovci, ljekari, apotekari, profesori itd. Veliku skupinu među njima činili su zanatlije i radnici (mahom kvalifikovani). Tu se, prije svega, radilo, dakle, o kategoriji inteligencije i radništva. U poređenju s tim, čeških zemljoradnika bilo je tu neznatno malo.²⁾

Među češkim radnicima u BiH bili su najbrojnije zastupljeni željezničari, tipografi, metalci, građevinari, rudari i radnici u prehrambenoj industriji (u mlinovima, pivarama itd.). Općenito možemo procjenjivati da je tu, neposredno pred prvi svjetski rat, djelovalo oko 1.000 čeških radnika. Ukupan broj industrijskog i zanatskog radništva u BiH (prema podacima iz 1907. godine) iznosio je 49.088 lica.³⁾ Češki radnici činili su oko 2 procenta od ukupne ondašnje količine bosanskog radništva. Međutim, njihov praktični značaj bio je znatno veći, jer su većina njih bili visokokvalifikovani. Kvalifikovanih radnika u BiH bilo je 1907. godine samo 12.612 (tj. 25,7 procenata od ukupnog broja radnika).⁴⁾ Među njima su češki radnici činili 7-8 procenata, dakle već jednu znatnu količinu.

Prva veća grupa radnika iz čeških zemalja došla je u BiH već 1878. godine. Riječ je o 300 radnika što ih je najmila u češkoj firmi »Tedesco« iz Beča, za izgradnju drumova u Bosni.⁵⁾ Češki radnici bili su primani u BiH naročito zbog svojih stručnih sposobnos-

¹⁾ Od tih 7045 osoba bilo je svega 559 pripadnika Bosne i Hercegovine, tj. onih koji su imali bosanskohercegovačko državljanstvo. Većina, 6157 osoba, bila je pripadnik čeških, odnosno austrijskih zemalja Habsburške Monarhije. 307 Čeha imalo je ugarsko pripadništvo, a 22 se vodilo kao stranci. Vidi, J. Auerhan, Čechoslováci v Jugoslávii, v Rumunsku, v Madarsku a v Bulharsku, Praha, 1921, str. 59.

²⁾ Ibidem, str. 53—59.

³⁾ Enciklopedija Jugoslavije II, Zagreb 1982, str. 197.

⁴⁾ Ibidem.

⁵⁾ Státní ústřední archív v Praze — fond policijskog prezidija — A/5/3 — spis od 02. 12. 1878.

ti. U ondašnjoj BiH osjećao se, potkraj XIX vijeka, velik nedostatak kvalifikovane radne snage koja je bila potrebna za razvoj modernih industrijskih grana. Češkim radnicima nije samo bio svojestven vsok stručni nivo, već i visok stupanj klasne svijesti i iskustvo u organizovanju radničkog pokreta. Tokom vremena, među njima se sve češće ispoljavaju pokušaji da ta svoja iskustva primijene i u bosanskohercegovačkoj sredini. Međutim, ondašnja vlada je sve pokušaje socijalističke agitacije među radnicima strogo suzbijala. Njene represalije pogodile su kadšto pokojeg radnika iz čeških zemalja.⁶⁾

Česi su, takođe, značajno saučestvovali u nastanku prvih radničkih udruženja u BiH — godine 1898, na primjer, u osnivanju sarajevskog Udruženja radnika na željeznici »Flugrad« (Društvo za razvijanje druževnosti), zatim u osnivanju Udruženja sarajevskih tipografa, koje je odobreno 1903 (Tipografsko bolesničko i potpomo društvo) i turističkog udruženja Prijatelji prirode (koje je osnovano u Sarajevu 1905).

Sva ova navedena udruženja imala su, doduše, u početku nepolitički karakter, ali su ona od velikog značaja za dalji razvoj bosanskohercegovačkog radničkog pokreta. Domaće radništvo učilo se u njima klasnoj svijesti i solidarnosti i upoznavalo se s mogućnostima radničke organizovanosti. Ta iskustva ono je, zatim, prenosilo u novoosnivane vlastite organizacije, koje su se početkom XX vijeka počele pojavljivati u većem broju. Vrhunac toga nastojanja bilo je stvaranje Glavnog radničkog saveza /u daljem tekstu samo GRS/ 1905. godine.

Razmah ojačanog radničkog pokreta u BiH snažno se ispoljio već nakon godine dana, u generalnom štrajku u aprilu 1906. godine. Taj je štrajk bio više-manje stihijski. GRS u to doba još nije imao dovoljno snage da njime upravlja. U vrijeme štrajka, znatan uticaj na radništvo u Sarajevu imala je organizacija »Flugrad«, na čijem su čelu stajali Avgust Baumgartner, Milan Dragović i Jozef Strejc. Nas ovdje zanima, u prvom redu, ličnost Jozefa Strejca. Tu se, naime, radi o radniku češkog porijekla, koji je već bio relativno duže aktivan u socijaldemokratskom pokretu, a najprije u Gornjoj Austriji. U BiH je došao negdje oko 1905. godine i ubrzo je stekao

⁶⁾ Tako, na primer, godine 1892. protjerale su vlasti iz Bosne i Hercegovine slovoslagača Zemaljske štamparije u Sarajevu, Johana Habla, porijeklom iz Moravske, koji je bio od prije poznat po svojoj socijalističkoj orijentaciji, zbog sumnje da je agitirao među radnicima. Češke radnike možemo pronaći također u grupi otpuštenih u željezari u Varešu, 1894, gdje su pokušali organizovati proslavu 1. maja (npr. Josef Boula) i dr. Vidi, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vj.) /u daljem tekstu Građa.../, tom I — V. Bogičević, Građa o počecima radničkog pokreta u BiH 1878—1905, Sarajevo, 1956, dok. br. 131—132, str. 387—388; dok. br. 180, str. 415—416.

vodeće mjesto među socijalistički orijentisanim željezničarima. Nakon 1906. godine s njim se možemo susresti u svim značajnijim akcijama koje su imale udjela u postupnom formiranju socijalističkog radničkog pokreta u BiH.⁷⁾

Od kraja 1907. godine možemo, takođe, pratiti uspostavljanje tješnjeg kontakta radničkog pokreta u BiH sa Socijaldemokratskom radničkom partijom u Austriji. To je bilo u vezi s ondašnjim značajnim uspjehom demokratske partije u Predlitavsku, sa izvojevanjem sveopćeg i jednakoga prava glasa i s dobivanjem 87 poslaničkih mjesta u novoizabranom austrijskom parlamentu (od toga je 24 mandata pripalo češkim socijaldemokratima!). Bosanski radnici vjerovali su da bi im austrijski socijaldemokratski poslanici mogli pomoći u njihovoj borbi za poboljšanje socijalnih uslova rada u BiH. Prema jednoj povjerljivoj vijesti, koja se sačuvala u Sarajevskom arhivu, na primjer, već su u oktobru 1907. godine otputovala u Beč dva njihova zastupnika (Franjo Raušer i Avgust Baumgartner), da bi tamo, posredstvom socijaldemokratskih poslanika, intervenisali u predmetu otpuštenih radnika iz Fabrike duvana u Sarajevu.⁸⁾

Na problematici angažovanosti austrijskih socijaldemokrata u bosanskohercegovačkim pitanjima zadržaćemo se podrobnije. U vezi s tim, možemo pratiti vrlo aktivno istupanje ondašnjeg vođe čehoslovačke demokratske partije, poslanika u Carskom vijeću i člana austrijske delegacije Antonina Njemeca. A. Njemeć (1858—1926), imao je prvi put mogućnost da se upozna s prilikama u BiH kad mu je bilo 20 godina. To je, naime, bilo 1878. godine, kad je kraće vrijeme boravio u Foči, kao vojnik austrijske armije. Ponovo je došao u doticaj s bosanskom problematikom 1907. godine, kad je bio upućen od strane austrijske socijaldemokratije kao zastupnik u delegaciju u čijoj je kompetenciji, između ostalog, bilo i rješavanje o bosanskim stvarima. Za svoju djelatnost A. Njemeć je u zakonodavnim zborovima stvorio sebi krug informatorâ koji su ga redovno izvještavali o tome šta se radi u BiH, a u prvom redu o stanju eksploatisanih bosanskih radnika. Potrebne informacije Njemeć je dobivao, uglavnom, od odbora GRS u Sarajevu, a naročito od njegovog sekretara Franje Raušera. Osim toga, Njemeć se i u Beču direktno sastajao s nekim jugoslovenskim socijalistima, na primjer sa studentom pra-

⁷⁾ Najstariji dokumenti o Strejcovom djelovanju u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine potiču iz 1907. On je učestvovao, na primer, u prvomajskoj proslavi u Sarajevu, gdje je održao govor na češkom; održao je sličan govor i 16. juna, prilikom otkrivanja spomenika M. Sokolovića u Kočevu; vodio je agitaciju među radnicima željezničkih radionica i drugo. Vidi, V. Korać, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji III*, Zagreb, 1933, str. 336. i 338. *Građa...*, tom VII — K. Isović, *Radnički pokret u BiH 1907. godine*, Sarajevo, 1981, dok. br. 65, str. 227; dok. br. 72, str. 253—254.

⁸⁾ Vidi, *Građa...*, tom VIII — B. Madžar, *Radnički pokret u BiH 1908. godine*, Sarajevo, 1982, dok. br. 184, str. 412—415; dok. br. 185, str. 415—416; dok. br. 188, str. 484—485.

va Rudolfom Cistlerom, s dugogodišnjim socijaldemokratskim aktivizmom Nikolom Vukojevićem i dr., koji su, takođe, dobro poznavali situaciju u BiH.⁹⁾ Tokom vremena je A. Njemeć izašao na glas u austrijskoj socijaldemokratiji — i čak u Socijalističkoj internacionali — kao »poznavać bosanskog pitanja«.

A. Njemeć je prvi put istupio oštrom kritikom bosanskih prilika na zasjedanju delegacije 26. februara 1908. godine. On se tada usmjerio, prije svega, na optužbu austrougarske uprave u BiH, jer, po njegovom mišljenju, ona za 30 godina nije uspjela da odstrani ni one vapijuće socijalne probleme u tim zemljama, a naročito ne problem bosanskih težaka (tzv. kmetova). Za radništvo u Bosni zatražio je tada A. Njemeć zaštitno radničko zakonodavstvo, barem na onom nivou koji je onda postojao u Austriji. Takođe je kritikovao i nedovoljne mogućnosti za organizovanje radništva u BiH.¹⁰⁾

Na molbu bosanskih radnika i po preporuci Socijaldemokratskog kluba u Bečkom parlamentu, A. Njemeć se u julu 1907. godine uputio u BiH. Cilj mu je bio da tamo lično upozna društvene prilike i da dobije druge informacije i građu za svoju djelatnost u parlamentu i u delegaciji. Na stanici u Sarajevu oduševljeno ga je pozdravilo oko 200 radnika uz pratnju tamburaškog zbora »Flugarda«. U Bosni je Njemeć proveo nekoliko dana. Za to vrijeme posjetio je Fabriku duvana u Sarajevu, gdje se posebno zanimao za teške radne uslove zaposlenih žena. Učestvovao je i na nekoliko radničkih sjednica (isključivo sa »Flugardom«), na kojima je istupio s referatima o zadacima radničkih organizacija.¹¹⁾

Saznanja i utiske iz BiH A. Njemeć je objavio ubrzo nakon svoga povratka u češkom socijaldemokratskom listu *Pravo Lidu*, u nizu članaka pod naslovom *Šta će sad biti sa Bosnom i Hercegovinom*.¹²⁾ Tu je dao neviđeno opširnu i podrobnu sliku vapijućih prilika u BiH, socijalnih i političkih. Na adresu austrougarske uprave u Bosni Njemeć je uputio ove riječi: »Osvojili smo ovu zemlju da bismo njeno stanovništvo mogli, zajedno s kapitalistima, ucjenjivati i grđiti svakog (onog) ko se odvaži protiv toga. Jedni to nazivaju

⁹⁾ A. Nemeć je, između ostalog, učestvovao i u izdavanju brošure pod naslovom *Majski spis socijalističkog radništva Bosne i Hercegovine*, koju su R. Cistler i N. Vukojević pripremili u Beču i u proljeće 1908. izdali u Zagrebu. (O kontaktima između Njemca i Cistlera vidi Građa..., tom VIII, dok. br. 172, str. 279; dok. br. 174, str. 282).

¹⁰⁾ *Pravo Lidu* (Praha) (u daljnjem tekstu PL) XVII, 28. 02. 1908. (br. 58), str. 3—4, članak pod naslovom *Sociální demokraté o hospodarení v Bosne*.

¹¹⁾ O ovom Njemcovom boravku u Bosni i Hercegovini vidi Građa..., tom VIII, dok. br. 27—28, str. 83—85; dok. br. 32, str. 93; dok. br. 255—259, str. 404—410.

¹²⁾ PL XVII, 02. 08. 1908. (br. 211), 04. 08. 1908. — 08. 08. 1908. (br. 213—217) i 11. 08. 1908. (br. 220).

primjenom smirivanja, a drugi — civiliziranjem zakašnjelih naroda. Mi pak nazvaćemo to naprosto austrizacijom!¹³⁾

Za poboljšanje prilika u BiH nastojao je Njemec da pridobije cijelu češku javnost, pa je stoga isticao: »Naročito mi Česi, koji u svojim zemljama živimo u sličnim prilikama kao Bosanci, treba u vlastitom interesu — da se stavimo na stranu eksploatisanih i ugnjetenih.«¹⁴⁾ Njemecovi članci, štampani u *Pravo Lidu*, imali su širok odjek u češkoj javnosti i bili su vrlo nerpijatni bečkoj vladi.

U međuvremenu je došlo do značajnog političkog događaja: 6. oktobra 1908. godine u štampi je objavljena careva proklamacija o aneksiji BiH, kojom su te zemlje bile čvrsto integrisane u okvire Austro-Ugarske Monarhije. Njemec je istupio i u delegaciji 28. oktobra, upoznavši je sa stavom čeških socijaldemokrata prema aneksiji (pritom je koristio svoja ranija saznanja iz julske posjete BiH). U samom uvodu svog istupanja on se ogradio od onog oduševljenja mnogih buržoaskih poslanika aneksijom, a naročito protivu načina na koji je ona izvedena. U Njemecovom govoru zanimljivi su, oni pasazi iz kojih saznajemo njegove predožbe o načinu rješavanja daljega državnopravnog položaja BiH. Njemec je polazio od ondašnjih složenih nacionalnih i konfesionalnih uslova koji su vladali u BiH i naglašavao je aspekt političke realnosti. Usljed toga je bio protiv pripajanja BiH Srbiji, ali se, takođe, usprotivio i pripajanju tih oblasti hrvatskim zemljama. U ondašnjim političkim uslovima vidio je jedino moguće rješenje dalje sudbine BiH u stalnom pripajanju tih zemalja Austro-Ugarskoj Monarhiji, a da pri tom ne bi došlo do daljih komplikacija BiH je trebala i dalje ostati zasebna jedinica u odnosu na ostale zemlje Habzburškog Carstva, ali da joj se dade što je moguće veća unutarnja samouprava.¹⁵⁾

Konkretnije se o toj stvari Njemec izjasnio još 16. decembra 1908. godine, ovog puta pri razmatranju u austrijskom parlamentu. U ime sveaustrijske socijaldemokratske partije on je tad zatražio da se u BiH hitno uvede ustav koji bi se temeljio na demokratskom načelu (dakle, kojim bi se ozakonilo sveopšte i jednako pravo glasa, a ne kurijalno pravo što ga nameće austrougarska vlada — prema imovinskoj i konfesionalnoj pripadnosti). Tim zemljama, tj. BiH trebalo je, dalje, da se ponudi široka autonomija, kako bi narod u BiH (po A. Njemecu radi se u biti o jednom narodu, jer svi govore istim jezikom) mogao sâm izabrati vladu i upravljati svojim stvarima.¹⁶⁾

U samoj BiH, radnici koji su simpatizovali socijalističke ideje ubrzano su se spremali da osnuju svoju (vlastitu) političku stranku.

¹³⁾ Ibidem, 06. 08. 1908. (br. 215), str. 2.

¹⁴⁾ Ibidem, 11. 08. 1908. (br. 220), str. 1.

¹⁵⁾ Ibidem, 31. 10. 1908. (rb. 300), str. 1—2, Reč delegáta soudruha A. Nemce proslavená v Budapešti 28. ríjna 1908.

¹⁶⁾ Ibidem, 19. 12. 1908. (br. 349), str. 1—2, Proti nebezpečí válečnému.

Izvjestan problem u tome iskrsnuo je potkraj 1908, s obzirom na još uvijek nerazjašnjen državnopravni položaj BiH: u kojoj formi da konstituišu svoju buduću organizaciju, tj. kud i kome da je pridruže (socijaldemokrati u Srbiji oštro su protestovali protiv aneksije, socijaldemokrati u Hrvatskoj i Slavoniji smjerali su da pripoje BiH hrvatskim zemljama, vladajući krugovi u BiH insistirali su na zadržavanju postojećih državnopravnih odnosa u zemlji). Na kraju krajeva, za bosanske radnike su bili odlučniji pogledi koje je o tome imalo autoritativno vođstvo sveaustrijske partije. Pošto su bosanski članovi bečke egzekutive (u stranci) imali u to doba tijesne veze s Antoninom Njemecom, može se reći da su to bili djelimično i njegovi stavovi. Oni su tako uplivali na konačnu formu novoosnovane Socijaldemokratske partije BiH. Vodeći faktori bosanskohercegovačkog socijalističkog radništva su se onda, pod pritiskom okolnosti, odlučili za samostalan razvoj socijaldemokratskog pokreta u BiH, organizacijski nezavistan od pojedinih socijaldemokratskih partija u okolnim zemljama. Pri tome se, pak, i dalje razvijala tijesna saradnja s radničkim pokretom u Austro-Ugarskoj. U njega je bosanski pokret htio da se integriše kao jedna od njegovih čvrstih komponenta.

U Društvenom domu u Sarajevu 27. decembra 1908. godine sastala se velika radnička sjednica na kojoj je prihvaćen program Socijaldemokratske partije BiH, kao prvi korak u formiranju samostalne političke stranke. Još jednom se tu, i to baš na izboru programa nove partije, izrazito ispoljio uticaj stranog radništva, naročito onoga koje je došlo u BiH iz austrijskih zemalja. Kao programska platforma za djelatnost bosanskih socijalista bio je, naime, izabran Hajnfeldski program austrijske socijalne demokratije.¹⁷⁾ Potrebu vlastite političke partije za radništvo u BiH na sjednici je obrazložio F. Raušer, na srpskohrvatskom jeziku, a na njemačkom je to učinio Jozef Stirejc, kao zastupnik uprave »Flugarda«. Nakon ovog značajnog skupa razvili su bosanskohercegovački socijalisti širok agitacijski rad među radništvom u cijeloj zemlji.

Veoma aktivno je u tom smjenu djelovao i J. Stirejc. U arhivskom materijalu s početka 1909. godine naći ćemo izvještaje o njegovim ondašnjim brojnim istupanjima na radničkim skupovima, u

¹⁷⁾ Među arhivskim materijalom sačuvao se konfidentiski izvještaj upućen sarajevskim vlastima 01. 01. 1909. u kojem, između ostalog, piše: »... Naročito su vojnici 54. puka (u Sarajevu) prožeti duhom Klofača i Njemca, i aktivno su saradivali u sastavljanju socijal-demokratske partije.« Vidi Građa..., tom IX — B. Madžar, Radnički pokret u BiH 1909. godine, Sarajevo, 1984, dok. br. 1, str. 21. (Na I kongresu partije, u junu 1909, bio je prihvaćen novi program — sastavljen tada po uzoru na program srpske socijal-demokratije.).

različnim mjestima BiH, gdje su postupno bile konstituisane socijaldemokratske organizacije.¹⁸⁾

Bosanski radnici održavali su tijesne kontakte u to doba s čehoslovačkom socijalnom demokratijom. O tome svjedoči i nekoliko članaka koji su poslani iz BiH na štampanje u redakciju *Prava Lidu*. Tako je, na primjer, članak objavljen 3. januara 1909. godine informisao između ostalog, i o pomenutoj decembarskoj sjednici sarajevskog radništva. Prilog se završava zahvalom A. Njemecu za istupanje u delegaciji parlamenta, a redakciji *Prava Lidu* za objavljivanje kritičkih informacija o prilikama u BiH.¹⁹⁾

Valja reći da je ondašnje djelovanje bosanskih socijalista bilo praćeno izvjesnom ljubomorom od strane nekih socijaldemokrata u drugim jugoslovenskim zemljama. O tome možemo doznati iz jednoga drugog članka iz Bosne, koji je objavljen u *Prava Lidu* 17. januara 1909. godine. Tu se navodi: »U našim redovima je sad, nakon prihvatanja programa, jasno. Mi pak mislimo da bi tako trebalo da bude i među našim drugovima iz Zagreba, a ništa manje i onima iz Beograda. Mi smo posve samostalna partija i imamo svoj vlastiti program... Dugovi iz Zagreba shvataju pak stvari sa stanovišta svojih interesa i donekle drugačije negoli mi. Oni traže spajanje BiH sa Hrvatskom — u samostalnu državnu tvorevinu, koja bi tek labavo bila spojena s Austro-Ugarskom... Dugovi Srbi, opet, misle da BiH pripada Srpskom kraljevstvu... Nasuprot tim dvama suprotnim shvatanjima, naših pobratima iz Zagreba i Beograda, mi velimo — da u prvom redu nama pripada pravo samostalnog odlučivanja o interesima i potrebama naše zemlje... Što se tiče našega državnopravnog odnosa prema Austriji, tražimo za BiH potpunu autonomiju, pa tek onda personalnu i realnu uniju s Austro-Ugarskom. Ovo stanovište proističe iz naše realne potrebe i svako ga mora poštivati, pa utoliko i naši drugovi u Zagrebu i Beogradu.«²⁰⁾

¹⁸⁾ J. Strejc je početkom 1909, na primer, učestvovao na osnivanju socijaldemokratske organizacije u Kobiljdolu, angažovao se u pokušaju osnivanja političkog udruženja Napred u Sarajevu, ponovo održao govor na proslavi 1. maja i dr. Vidi, ibidem, dok. br. 25, str. 71—73; dok. br. 56, str. 154—156; dok. hr. 179, str. 460—461.

¹⁹⁾ PL XVIII, 03. 01. 1909. (br. 3), str. 1—2, Postup sociální demokracie v Bosne. (Pun tekst tog članka vidi u radu L. Hladky, Nekoliko čeških izvora o formiranju Socijaldemokratske partije u Bosni i Hercegovini, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XXVIII/1988*, str. 160—161.)

²⁰⁾ Ibidem, 17. 01. 1909. (br. 17), str. 1—2, Z Bosny (tekst vidi L. Hladky, navedeno djelo, str. 161—162.) Na ovaj članak bosanskih socialista reagovao je ljutitim dopisom, adresiranim izvršnom odboru čehoslovačke socijaldemokratske partije, Eugen Demeterović. O tome vidi bilješku u Archivu Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ u Pragu (u daljem tekstu AÚML ÚV KSČ/, fond 70 — delatnost Čehoslovačke socijaldemokratske radničke partije 1878—1921, sign. 33, zabelješka od 28. 01. 1909, str. 66.

Očito je, dakle, da je aneksija izazvala među jugoslovenskim socijalnim demokratima u Habsburškoj Monarhiji, ali i izvan nje, neviđeno interesovanje za rješavanje jugoslovenskog pitanja. Ujedno je, pak, ovaj problem postao izvor niza nejasnoća i sporova među njima. O tome govore i zanimljiva prepiska između Raušera i Njemca iz februara i marta 1909. godine — koja se čuva u Arhivu Instituta za marksizam-lenjinizam CK KPČ u Pragu.²¹⁾

Najizrazitija su, u tome smislu, Raušerova pisma A. Njemecu od 18. i 22. marta 1909. godine. Raušer u prvome pismu odbacuje Hrvatskoj zamjerku da su češki socijalisti, odnosno A. Njemeć, odvojili bosanske demokrate od Zagreba. U vezi s tim, on piše: »Optužba protivu Vas i protivu nas neće biti tako ljuta kako izgleda. Vi u tome nimalo niste krivi, Vi ste nas najmanje otrgnuli od Zagreba. To su skrivili Zagrepčani, sami.«²²⁾ U drugom pismu on nastavlja: »Cio konflikt proističe otud što smo onomad poslali *Slobodnoj Riječi* jedan članak o osnivanju naše partije. Na to smo od druga Demetrovića dobili vrlo ordinirano pismo — u kojem nas napada i tvrdi da mi vi ne bojkotujete, u dovoljnoj mjeri, vladajućim snagama. (*Prava Lidu*, naime, takođe je pisalo o našoj stranci, pa ste time i vi — prema Zagrepčanima — pružili pomoć vladajućim snagama)... Ne znamo, navodno, kakav položaj treba da ima Bosna prema Austriji i Mađarskoj. Aneksija još nije ni završena, a gospoda iz Zagreba — a možda i ona iz Beograda — kao da bi je htjeli (Bosnu) zauzeti. Međutim, u ovome značajnom trenutku valjalo bi malo pričekati. Ako već mi sutra nekome pripadnemo, dobro, onda ćemo mu pripasti i s našom organizacijom... Međutim, drugovi iz Zagreba najradije bi htjeli — da mi prestanemo sa svojom djelatnošću i da predamo kormilo Štadlerovoj partiji. Međutim, mi ne možemo napustiti započeti posao niti pak (mirno) gledati — kako nas Štadlerova stranka sahranjuje. Da li svojom djelatnošću činimo uslugu vladi /čitaj: da smo de facto već pristupili aneksiji i zahtijevamo zaseban samostalan položaj BiH u monarhiji/ — kako to tvrde drugovi iz Zagreba, to se još ne bi moglo reći. Mi se, naime, još uvijek čvrsto držimo okvira (našega) programa. Konstatujemo, a to smo rekli i drugovima u Zagrebu, da se u njihovim riječima skriva izvjestan egoizam«. Ujedno je, pak, iznio u pismu ideju da bi među jugoslovenskim demokratima trebalo postići jedinstvo. On je, naime, dobro znao kakav je značaj imala za bosanske socijaliste upravo pomoć iz Hrvatske (otud je, u ranije doba, dolazilo najviše socijalističke štampe, agitatora itd.). U vezi s tim, on je u pismu napisao: »Mislim da će biti dobro ako se na ovu stvar baci malo više svjetla i kad naše partije budu jedinstvene u taktici prema Bosni — jer one dosad sve

²¹⁾ AUML ÚV KSČ, fond 42 — Ostavština A. Nemca, sign. 209/192—195.

²²⁾ Ibidem, sign. 209/194. (Cijeli tekst pisma vidi L. Hladky, navedeno djelo, str. 163—164).

imaju različite poglede.«²³⁾ Raušer je, dalje, u pismu tražio od A. Njemeca da mu dostavi detaljniju informaciju o glavnim ciljevima socijaldemokratske konferencije koju su u to doba sazivali slovenački socijalisti u Ljubljani i da mu, ujedno, saopšti poglede češke partije na rješavanje složenih prilika na jugu Monarhije.

Do koje mjere se A. Njemeć u ono doba stvarno angažovao kao posrednik među pojedinim jugoslovenskim socijaldemokratskim strankama, to ne zamo (građa o tom nije se sačuvala). Njemeć nije učestvovao ni ta tzv. Tivolskoj konferenciji u Ljubljani novembra 1909. godine, iako je isprva tamo bio delegiran od strane izvršnog odbora češke partije (na kraju su u Ljubljani za češku partiju doputovali B. Šmeral i sekretar stranke A. Bruha). Unatoč svemu tome, iz Raušerovih pisama opet vidimo da su bosanski socijaldemokrati imali veliko povjerenje u Njemeca. Značajnu ulogu, pritom, je očito odigrala i činjenica što su mislili da su mu jugoslovenski problemi, kao predstavniku češke stranke, ipak, bliži nego li ostalim prvacima njemačko-austrijske socijalne demokratije.

U proljeće 1909. godine, ustalasana klima izazvana aneksijom BiH donekle se smirila, pa su bosanski socijalisti iskoristili taj trenutak da ubrzaju pripreme osnivačkog kongresa svoje partije. Prvi kongres Socijaldemokratske partije BiH održan je u Sarajevu 28/29. juna 1909. godine. Održan je sasvim legalno, svečanost akcije istaknuta je, takođe, učešćem nekoliko gostiju, predstavnika gotovo svih socijaldemokratskih partija s kojima su bosanskohercegovački socijalisti onda sarađivali.²⁴⁾ Prvi od gostiju istupio je A. Njemeć, u ime češke stranke. Između ostalog, on je tad rekao: »Austrija je pokorila BiH prije 30 godina i onda sam prvi put vidio bosanske težake. Danas se u njihovom položaju ništa nije poboljšalo, čak se i pogoršalo... Vaša zemlja bila je pridružena carstvu ugujjetenih naroda i pobjedničke reakcije. Sad ćemo se boriti zajedno... S vama želimo da budemo u najtješnjem prijateljstvu i da radimo zajednički da bi od Austrije postao novi stambeni dom — za sve narode i staleže.«²⁵⁾ Nakon ovoga kongresa počeli su vodeći predstavnici bosanske partije da se jače vezuju u akciji sa socijaldemokratskim pokretom u Austro-Ugarskoj. Učestali su, takođe, i njihovi lični kontakti s prvacima čehoslovačke socijalne demokratije.

U aktivnom radu među radništvom u BiH nakon aneksije isticali su se i ovdašnji češki djelatnici. Česi su se stalno interesovali za željezničku organizaciju »Flugrad«. Mnogo je Čeha tu djelovalo

²³⁾ Ibidem, sign. 209/195. (Cijeli tekst vidi, L. Hladky, navedeno djelo, str. 164—167.)

²⁴⁾ Ovom kongresu su kao gosti prisustvovali: za njemačko-austrijsku stranu — Skaret, za ugarsku stranu — Buhinger, za hrvatsku stranu — Bukšeg, za JSDS — E. Kristan, za češku stranu — A. Njemeć.

²⁵⁾ *Glas Slobode* (u daljem tekstu GS) I, br. 9, str. 2—4, Poslije kongresa.

u tamburaškom zboru, a posebno su aktivni bili u samostalnoj češkoj prosvjetnoj sekciji »Flugrada«. Glavna misija češke sekcije bilo je organizovanje kulturnog života njenih članova. Česte su bile njihove literarno-pjevačke večeri, zatim predavanja, plesne zabave, izleti i sl.²⁶⁾

Glavni inicijator bogate djelatnosti u sekciji bio je Rudolf M. Zahradnik, činovnik na željeznici, u razdoblju 1908—1909. godine prvi potpredsjednik u »Flugradu« (predavanja su bila o međunarodnom radničkom pokretu, o Janu Husu, o T. Masariku, o neoslavizmu, o tuberkulozi itd.). S takvim prosvjetiteljskim predavanjima gostovalo se i u drugim gradovima BiH, na primjer u Zenici, Mostaru itd. Godišnja sjednica »Flugrada« u septembru 1909. godine visoko je ocijenila njegovu djelatnost, a naročito njegova nastojanja u organizovanju jezičkih tečajeva srpskohrvatskog i njemačkog jezika za željezničare.²⁷⁾ Zbog svojih sposobnosti Zahradnik je postao, u aprilu 1910, odgovorni urednik novoosnovanog lista *Bosansko-hercegovački željezničar* (u toj redakciji djelovao je od aprila do decembra 1910). Za vrijeme njegove uprave u listu su često objavljivane vijesti o radu čeških djelatnika u BiH i informacije o radničkom pokretu u češkim zemljama.²⁸⁾ Osim toga, djelovao je R. Zahradnik i u upravi izdavačkog društva *Naprijed*. Godine 1911. on je postao činovnik novoosnovanog Saveza bolesničkih blagajni u BiH. Uz veoma nizak broj pripadnika inteligencije u redovima bosanskih socijaldemokrata, njegova djelatnost je odista bila mnogo zaslužna.

Politički se u »Flugradu« i dalje izrazito angažovao Jozef Strejc — godine 1908. on je čak bio predložen za predsjednika te organizacije. Međutim, Strejc je to odbio, pa je za predsjednika bio izabran Milan Dragović.²⁹⁾ U upravi »Flugrada« naći ćemo u to doba i niz drugih čeških imena, kao što su Ladislav Koštjerek, Ivan Hledik, Vaclav Zeman, Gustav Zboržil, Jozef Kneslik, Vaclav Pader, Antonin Novak, Ivan Doskočil i dr.³⁰⁾

Češki željezničari bili su vrlo aktivni i u jesen 1910. godine, u velikoj akciji bosanskohercegovačkih željezničara za realizaciju njihovih penzijskih zahtjeva. Na podršku toj akciji odlučili su se u septembru 1910. godine i to radom »po propisima« (tj. pasivnim otporom). Zanimljivo da je toj akciji prethodio veliki skup željezni-

²⁶⁾ Godine 1910. imala je češka sekcija oko 60 članova. O njenoj aktivnosti vidi članak u listu *Bosansko-hercegovački Željezničar* (u daljnjem tekstu *Bh Željezničar*) I, 01. 08. 1910. (br. 4), str. 4—5, Godišnji izvještaj za godinu 1909—1910.

²⁷⁾ Vidi, Građa..., tom IX, dok. br. 113, str. 314—319.

²⁸⁾ *Bh Željezničar* I, 01. 06. 1910. (br. 2), str. 7, Češka prosvjetna sekcija Flugradu; 01. 07. 1910. (br. 3), str. 6, Češka prosvjetna sekcija; 15. 10. 1910. (br. 8), str. , Radnički dom bez alkohola.

²⁹⁾ Vidi, Građa..., tom IX, dok. br. 113, str. 317.

³⁰⁾ Pogledaj godišnji izvještaj Flugrada, kasnije Saveza bosansko-hercegovačkih željezničara u listu *Bh Željezničar*.

čara 23. avgusta 1910. godine u Sarajevu. Prisustvovalo je 1.000 lica i otud je potekla ultimativna rezolucija bosanskoj vladi da udovolji penzijskim zahtjevima željezničara. Rezoluciju je tu pročitao i stavio je na glasanje češki službenik Ivan Hladik, a u diskusiji je vrlo aktivan bio i Jozef Strejc.³¹⁾ Akcija željezničara završila se raspuštanjem svih njihovih udruženja od strane vlade, na što su željezničari uzvratili neviđenim jedinstvom i solidarnošću. U oktobru i novembru, pak, odvijali su se intenzivni pregovori o reaktiviranju željezničkih organizacija. U tom pogledu znatno su im pomogli socijaldemokratski poslanici u austrijskom parlamentu, a naročito K. Renner i A. Njemec.³²⁾ Ta pomoć je visoko ocijenjena 19. novembra 1910. godine, na sjednici željezničara u Sarajevu, gdje je opet obnovljen Savez bosanskohercegovačkih željezničara.³³⁾

Značajnu pomoć bosanskohercegovačkom radničkom pokretu u to doba nudila je i čehoslovačka socijalna demokratija. Češki socijalisti, na primjer, novčano su poduprli drugove iz Bosne 1910. godine, prilikom izborne kampanje u Zemaljski sabor.³⁴⁾ Njihovi listovi i časopisi sistematski su donosili vijesti o političkom i društvenom razvoju u BiH. Česta je bila i kritika prilika koje su onda vladale u Bosni (na primjer, nedemokratski ustav, izborni sistem u Zemaljski sabor po kurijalnom i konfesionalnom načelu, nedosljednost u radničkom osiguranju i sl.).³⁵⁾ Od velikog značaja bila su i istupanja čeških socijaldemokratskih poslanika u austrijskom parlamentu i u delegacijama. U tome pogledu vrlo su česta bila istupanja Antonina Njemeca, Bohumira Šmerala, i Františka Soukupa. Neka od njih preštampano je takođe i *Glas Slobode* i tako upoznao s njima i bosanskohercegovačko radništvo.³⁶⁾

Među čehoslovačkom i bosanskom socijaldemokratijom su, u razdoblju neposredno pred prvi svjetski rat, uspostavljene vrlo tijesne veze. To potvrđuje i, takoreći, redovno učešće čeških zastupnika na kongresima Socijaldemokratske partije BiH i GRS. Tako, na primjer, na II kongresu bosanske Socijaldemokratske partije i na IV kongresu GRS (u Sarajevu, jula 1910) učestvovali su Antonin Njemec i Jozef Treska. Kongres Partije tada je prihvatio rezoluciju o progonima i hapšenjima radništva u BiH. U njoj je opunomoćio prisutnoga A. Njemeca da u austrijskoj delegaciji predoči vapijuće

³¹⁾ *Bh Željezničar* I, 01. 09. 1910. (br. 5), str. 6—7, Velika sveopća skupština Željezničara.

³²⁾ *Ibidem*, 17. 10. 1910. (br. 10) str. 1, Raspust željezničkih društava.

³³⁾ *Ibidem*, 01. 12. 1910. (br. 11), str. 3, Osnivačka glavna skupština.

³⁴⁾ AÜML ÚV KSC, fond 70, sign. 33, zapis od 10. 08. 1909, str. 86.

³⁵⁾ Vidi, T. Šmeral, První volební kampan Bosny a Hercegoviny, *Akademie (Socialistická revue, Praha)* XIV/1910, str. 352—355; isti, Plán úrazového pojištění deliictva v Bosne a Hercegovine, *Akademie XVI/1912*, str. 61—68.

³⁶⁾ Govori A. Njemca, vidi u GS I/1909, br. 9—13; GS II/1910, br. 77—79; GS VI/1914, br. 11; govor B. Šmerala, GS IV/1912, br. 136; govor F. Soukupa, GS V/1913, br. 67—70.

slučajeve okrutnog postupanja s bosanskim radnicima, i da zahtijeva njihovo uklanjanje.³⁷⁾ Njemec je izvršio tu svoju obavezu već u toku jesenjeg zasjedanja delegacije, gdje je posebno analizirao šikaniranje radnika u Zavidovićima, Kobiljdolu i drugim mjestima.³⁸⁾

Na sljedeći, III kongres bosanske stranke i na V kongres GRS (1911. godine) čehoslovačka socijalna demokratija uputila je Františka Soukupa i Antonina Bruhu. Soukup je o tim kongresima poslao opširan članak u praško *Pravo Lidu*. Uz informacije o toku kongresa tu su sadržane i njegove bilješke o češkim radnicima u Bosni. Soukup je, između ostalog, informisao: »Prema narodnosti je u ovdašnjim socijalističkim odborima organizovano 2.030 Hrvata, 1.619 Srba, 305 Čeha, 300 Slovenaca, 287 Nijemaca, 282 Mađara, 737 muhamedanaca, 166 Jevreja i 342 pripadnika drugih narodnosti. Pomena je vrijedna činjenica da među ovim organizovanim radnicima ... češki radnici učestvuju sa relativno najvećim procentom.«³⁹⁾ Naročito su oduševljeni bili u *Pravu Lidu* izvještajima Soukupa i Bruhe o djelatnosti Češkog narodno-prosvjetnog društva.⁴⁰⁾ Obojica su, nakon kongresa, učestvovao na svečanoj večeri što ju je Društvo priredilo u njihovu čast. Srdačno ih je pozdravio predsjednik Društva Vaclav Pader i češki pjevački zbor kojim je upravljao hor — majstor Jan Hledik. Soukup i Bruha održali su pozdravne govore u ime čehoslovačke socijalne demokratije, zatim su u ime češkog radništva u Sarajevu govorili L. Koštjalek i J. Strejc. Drugog dana, pak, preduzeli su zastupnici češke stranke putovanje u Mostar, da bi bliže upoznali prilike u zemlji. Na tom putu pratio ih je već pominjani Rudolf M. Zahradnik, ovog puta već u funkciji direktora Saveza bosanskih bolesničkih blagajni.⁴¹⁾ Jedan drugi češki radnik, František Rezač (Fra-

³⁷⁾ GS II, 16. 07. 1910. (br. 40), str. 1—2, Rad naših kongresa.

³⁸⁾ Ibidem, 23. 10. 1910. (br. 77), str. 2—3, Rasprava o Bosni i Hercegovini u austrijskoj delegaciji.

³⁹⁾ PL XX, 13. 07. 1911. (br. 191), str. 1—2, Sociální demokracie v Bosne a Hercegovine. (305 čeških radnika, organizovanih u to doba u GRS, predstavljalo je 5% od cjelokupnog članstva GRS. Od toga je bilo 196 željezničara, 12 drvodjelskih radnika, 7 krojača, 20 metalških radnika, 24 građevinska radnika, 6 kožarskih radnika, 28 rudara, 2 radnika prehrambene industrije, 4 molera, 1 prodavač, 1 opštinski službenik, 1 kelner i 3 zdravstvena radnika. Vidi, Izvori za istoriju Saveza komunističara BiH, Serija A, tom I, knj. 2 — B. Mađar, Socijalistički radnički pokret u BiH 1911. godine, Sarajevo, 1988, dok. br. 145, str. 303.

⁴⁰⁾ Ovo udruženje je oformljeno 1911. Među njegovim članovima velikom skupinu su sačinjavali socijalistički orijentisani radnici. Poslije Flugrada, ovo udruženje je bilo drugi najvažniji centar kulturnog života čeških radnika u Sarajevu. Priredivalo je večeri muzike i poezije, predavanja, balove, izlete. (Posebno su bile poznate njegove amaterske pozorišne preestave. One su bile obimno posjećivane, a imale su i značajan odjek u sarajevskoj štampi. Vidi, na primer *Bosnische Post*, 31. 12. 1912, *Sarajevski list*, 29. 10. 1913, 29. 01. 1914, 04. 04. 1914). (Od 1905., postojalo je u Sarajevu i društvo češka beseda. Okupljalo je uglavnom građanski sloj češke kolonije u Sarajevu. U nekim njegovim akcijama su učestvovali i češki radnici).

⁴¹⁾ PL XX, 16. 07. 1911. (br. 194), str. 3, Velky projev českého delnictva v Sarajevu.

njo Rezač), bio je na V kongresu GRS izabran za člana Odbora ove bosanske sindikalne centrale.⁴²⁾

Jedini kongres bosanskih socijalista, kome prije prvoga svjetskog rata nisu prisustvovali zastupnici češke stranke, bio je IV kongres (1912. godine). Čehoslovačka socijalna demokratija isprva nije htjela da naruši tradiciju ni te godine, pa je njen izvršni odbor delegirao na Kongres Bohumira Šmerala. Međutim, ovaj je bio zauzet značajnim zadacima u austrijskom parlamentu. Češka socijaldemokratska štampa donijela je, ipak, informaciju o radu Kongresa u BiH, a izvršni odbor češke partije poslao je u Sarajevo pozdravni telegram.⁴³⁾

Valja, ipak, zabilježiti činjenicu da je u tom razdoblju intenzivnost uzajamnih kontakata među čehoslovačkom bosanskohercegovačkom socijalnom demokratijom, ipak, popustila. (Između ostalog, to se odrazilo i na stranicama ondašnjega *Glasa Slobode*: u godinama 1911/1912. tu je bilo malo vijesti o razvoju u češkom radničkom pokretu, a više su preštampane informacije o djelatnosti u njemačko-austrijskom. Nema sumnje, na to je uticala znatna napetost izazvana u to doba među njemačkom i češkom strankom usljed nacionalnog spora u austrijskim odborima.⁴⁴⁾

U *Glasu Slobode*, niti u drugom bosanskom socijalističkom listu, ipak nećemo naći članke koji bi napadali čehoslovačku socijalnu demokratiju. *Glasi Slobode* je pratio sindikalni spor u Austriji, ali je o njemu donosio samo nepristrasne informacije.⁴⁵⁾ Izbjegavao je vlastite komentare. U tom se ispoljilo očito nastojanje bosanskih socijalnih demokrata da održe prijateljske veze i s njemačkom i s češkom stranom.

Ni češki socijalni demokrati nisu izmijenili svoj odnos prema BiH. To je potvrdilo, između ostalog, i ondašnje istupanje njihovih čelnih predstavnika. Oštru kritiku austrougarske politike prema Jugoslovenima u Monarhiji izrekao je potkraj 1912. godine (u doba izbijanja balkanskih ratova) Bohumir Šmeral. Njegov govor u delegaciji od 16. novembra preštampana je *Pravo Lidu* pod izražajnim naslovom: *Oslobodite Jugoslovene — sačuvajte mir!*⁴⁶⁾ U sličnom to-

⁴²⁾ GS III, 19. 07. 1911 (br. 56), str. 3, Naši kongresi.

⁴³⁾ PL XXI, 03. 07. 1912. (br. 181), str. 2, Sjezd bosansko-hercegovačke socijalne demokratije.

⁴⁴⁾ Suštinu sindikalnog spora u austrijskom radničkom pokretu predstavljalo je pitanje razdvajanja sindikalnih organizacija u Austriji, prema nacionalnom principu (na isti način su bile podijeljene i političke organizacije austrijske socijaldemokratije). Česi su se zalagali za rascjep sindikata, njemačkoaustrijski socijaldemokrati su stali na centralističko stanovište. Spor je kulminirao 1910. na kongresu II internacionale u Kopenhagenu, gdje je istup čeških socijaldemokrata odbijen.

⁴⁵⁾ GS II, 10. 09. 1910. (br. 56), str. 1—2, Internacionalni kongres u Kopenhagenu; GS IV, 04. 01. 1912. (br. 3), str. 3, Sindikalni pokret.

⁴⁶⁾ PL XXI, 19. 12. 1912. (br. 320), str. 1—3, Osvobodite Jihoslovany — — zachvejte mír!

nu govori je, svega nekoliko dana kasnije, i A. Njemec na Vanrednom kongresu Internacionale u Bazelu (24/25. novembra 1912). Reakcionarnu protivjugoslovensku politiku Habzburgâ Njemec je tu dokazivao njihovim tadašnjim ponašanjem u Hrvatskoj, Dalmaciji i BiH.⁴⁷⁾

Uzajamno prijateljstvo među češkim i bosanskohercegovačkim socijalistima opet se u potpunosti ispoljilo 1913. godine. Usljed tzv. skadarske krize bješe 3. aprila te godine u BiH proglašeno vanredno stanje. U vezi s tim, Zemaljska vlada raspustila je Socijaldemokratsku stranku BiH i sve njene političke i sindikalne organizacije. Ujedno je bio konfiskovan sav imetak partije. Već 5. aprila otputovao je A. Njemec u BiH, da se lično informiše o nastaloj situaciji. O raspuštanju bosanskih socijaldemokratskih organizacija on je nakon nekoliko dana napisao podrobnu informaciju uredništvu *Prava Lidu*. Ujedno je, takođe, pravo iz Sarajeva poslao telegram ministru finansija Bilinskom, u Beč, u kojem je oštro protestovao protiv raspuštanja socijaldemokratskih organizacija u BiH.⁴⁸⁾ Već 15. aprila bile su u austrijskom parlamentu predate dvije interpelacije — protiv raspuštanja bosanske SDS. Prva je bila od njemačkih socijaldemokratskih poslanika, a druga od češkog socijaldemokratskog poslaničkog kluba.⁴⁹⁾ Zemaljska vlada u Sarajevu je 17. aprila, između ostalog i pod uticajem intervencije socijalističkih poslanika, izdala naredbu za obnavljanje socijaldemokratskih organizacija u BiH.

Pomoć koju su pružili austrijski socijaldemokrati bosanskom radničkom pokretu u vrlo teškoj situaciji ocijenjena je na VII kongresu GRS i na V kongresu bosanske SDS u Sarajevu (novembra 1913). U izvršni odbor partije bio je na tom kongresu izabran, između ostalih, i već pominjani F. Rezač. U ime češke socijalne demokratije radu Kongresa opet je prisustvovao lično A. Njemec. *Pravo Lidu* donijela je ovu vijest o njegovom dočeku među bosanskim radnicima: »Kad je zatim drug Njemec stupio u dvoranu, bio je pozdravljen burnim aplauzom i uzvicima: Živio!... Drugovi su vikali: kad su nas svi zaboravili, češki drugovi nas ne zaboravljaju.«⁵⁰⁾ A. Njemec je na Kongresu obećao da će o bosanskim nemirnim političkim prilikama ponovo govoriti u bečkim delegacijama.

Svoje obećanje realizovao je Njemec 20. decembra 1913, kad je u delegacijama održao dugačak govor o teškim životnim uslovima radnih slojeva stanovništva u BiH. Svoj govor Njemec je završio zahtjevom da se ponudi pravično zastupništvo BiH u delegacija-

⁴⁷⁾ AÚML ÚV KSČ, fond 70, sign. 34 — brošura Basilejsky sjezd socialistické internacionály, Praha, 1912, str. 17—18.

⁴⁸⁾ GS V, 10. 05. 1913. (br. 53), str. 3, Antonin Nemeč u Sarajevu.

⁴⁹⁾ Ibidem, 20. 05. 1913. (br. 56), str. 1, Interpelacija socijaldemokrata u austrijskom parlamentu.

⁵⁰⁾ PL XXII, 06. 11. 1913. (br. 305), str. 1—2, Sociální demokracie v Bosne a Hercegovine. Vidi također GS V, 04. 11. 1913. (br. 164), str. 1—3, Velika agitačna skupština, Antonin Nemeč u Sarajevu.

ma, gdje se stalno raspravljalo o njima, ali bez njih.⁵¹) (Pred izbija-
nje prvoga svjetskoga rata, progovorio je najzad A. Njemeć i o temi
bosanskih prilika, u austrijskom parlamentu 29. aprila 1914).

Izbijanje prvog svjetskog rata, u julu 1914. godine, teško je
pogodilo radnički pokret u BiH. Ratom su bile, ujedno prekinute
do znatne mjere i bogate i intenzivne veze među češkim i bosansko-
hercegovačkim pokretom.

Ali, ono što se nastavilo i dalje bila je djelatnost češkog pro-
letarijata u BiH. Nakon 1918. godine, neki češki radnici su, doduše
otišli iz tih zemalja, ali mnogi su i ostali. Neki od njih su se uklju-
čili u oštru izdiferenciranu političku borbu koja se odvijala u po-
ratnom jugoslovenskom radničkom pokretu. Jedna od njenih pos-
ljedica bilo je i osnivanje Socijalističke radničke partije Jugoslavije,
u aprilu 1919. (docnije: Komunistička partija Jugoslavije). Među naj-
istaknutijim ličnostima komunističkog pokreta koji se rađao u BiH
početkom 20-ih godina bio je i već pominjani češki radnik Franti-
šek Rezač.⁵²) Značajnu ulogu odigrali su češki radnici i u redovima
ondašnje komunističke omladine u BiH. U ime svih njih imenovaće-
mo ovdje makar Jozefa Čižinskog i Vaclava Piseckog.⁵³) Ali to je
već sljedeće poglavlje odnosa između češkog i bosanskohercegovač-
kog radničkog pokreta.

* * *

Analiza praćene problematike pokazala je da je češko radniš-
tvo, koje je djelovalo u razdoblju pred prvi svjetski rat u BiH,
predstavljalo jednu od najaktivnijih skupina među stranim radnici-
ma koji su došli na rad u ove zemlje. Česi su značajno saućestvo-
vali u procesu klasnog osvješćivanja proletarijata u BiH, a docnije
i u nastanku organizovanog radničkog pokreta. Među češkim rad-
ništvom u BiH postojale su, naravno, i znatne socijalne i idejne
razlike. Ne može se poreći da je dio tih radnika spadao u lokalnu
radničku aristokratiju i da su neki od njih, takođe, saradivali s na-
cionalistički orijentisanim političkim organizacijama u zemlji, prije
svega s hrvatskim organizacijama. Pa, ipak, većina čeških radnika u
BiH pristala je uz međunarodnu socijalnu demokratiju. To je us-
lovljeno, uglavnom, time što su među njima najbrojnije bili zas-
tupljeni željezničari, rudari i građevinski radnici, dakle, profesije

⁵¹) PL XXII, 21. 12. 1913. (br. 349), str. 3, Plenárni zasedání rakouské
delegáće. (Ovaj članak je objavljen i u GS VI/1914, br. 11.)

⁵²) Vidi, T. Grbelja, *Revolucionarna djelatnost Franje Rezača u
Tuzli. U: Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 1 — *Revolucionarni
radnički pokret u Tuzli do 1941*, Tuzla, 1979, str. 202—210.

⁵³) Vidi, U. Nedimović, *Savez komunističke omladine Jugoslavije
u Bnsni i Hercegnvini 1919—1920. godine*, *Pregled LXI/1971*, str. 638—692;
isti, *Savez komunističke omladine u Bosni i Hercegovini u periodu od 1921.
do 1929. godine*, *Pregled LXII/1972*, str. 1085—1095.

koje su tradicionalno težile ka socijalističkom radničkom pokretu. Uz relativno visok stupanj organizovanosti čeških radnika u socijalističkom pokretu (svaki 4-5 češki radnik u BiH), izrazit specifikum te skupine bila je i kulturna zrelost. Česi su pred prvi svjetski rat u velikoj mjeri zaslužni za porast kulturnog nivoa i za prosvjetni rad u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu.

Socijalistički radnički pokret u BiH u razdoblju pred prvi svjetski rat svestrano je poduprla i čehoslovačka socijaldemokratska (radnička) partija. Češki socijaldemokrati, odnosno njihov ondašnji čelni predstavnik Antonin Njemeč, odigrali su značajnu ulogu na prelomu 1908/1909. godine u nastanku SDS BiH, kao četvrte organizacijski samostalne SDS u Austro-Ugarskoj. Pri tome valja istaknuti da je ondašnja čehoslovačka socijaldemokratija bila stranka manje-više reformistička. Ova je činjenica, razumije se, snažno determinisala i karakter saradnje, među češkim i bosanskohercegovačkim demokratima. U poređenju sa zapadnoevropskom ili sa srednjoevropskom sredinom, radnički pokret u BiH razvijao se s velikim zakašnjenjem. Neposredno pred prvi svjetski rat on je ovdje još uvijek bio relativno slab. Zbog toga mu je obavezno trebala podrška organizacijski i politički zrelijih partnera. S tog stanovišta bila je za njega dragocjena pomoć koju mu je pružila čehoslovačka socijaldemokratija.

Uzajamne kontakte među češkim i bosanskohercegovačkim pokretom u razdoblju pred prvi svjetski rat možemo s pravom uvrstiti u značajna poglavlja u bogatoj istoriji prijateljskih odnosa među narodima Čehoslovačke i Jugoslavije.

(S češkog preveo Bogdan L. Dabić)

Ladislav Hladky

DIE GEGENSEITIGEN KONTAKTE ZWISCHEN DER TSSCHECHISCHEN UND BOSNISCH-HERZEGOWINISCHEN ARBEITERBEWEGUNG IM ZEITRAUM VOR DEM ERSTEN WELTKRIEG

Z u s a m m e n f a s u n g

Die Kontakte zwischen der tschechischen und bosnisch-herzegowinischen Arbeiterbewegung entwickelten sich im Zeitraum vor dem ersten Weltkrieg in zwei Grundlinien. Die erste Linie wurde durch die Tätigkeit der vor dem Jahr 1914 in Bosnien und der Herzegowina wirkenden tschechischen Arbeiter repräsentiert, die andere wurde durch die gegenseitigen Beziehungen zwischen der tsche-

chischen und der bosnisch-herzegowinischen sozialdemokratischen Partei gebildet. Die tschechische Arbeiterschaft gehörte in diesem Zeitabschnitt zu den meist aktiven Gruppen der Fremdarbeiterschaft in Bosnien und der Herzegowina. Sie nahm am Prozeß der Klarnaufklärung in diesen Ländern, sowie später an der Entstehung der sozialistischen Arbeiterbewegung bedeutungsvoll teil. Kurz vor dem Beginn des ersten Weltkrieges hat in Bosnien und der Herzegowina ungefähr ein Tausend von den tschechischen Arbeitern gewirkt, sie haben etwa acht Prozent aus der Gesamtzahl der einheimischen qualifizierten Arbeiter dargestellt. Viele von den Tschechen wurden zu den führenden Funktionären in der bosnisch-herzegowinischen sozialdemokratischen Bewegung (J. Strejc, R. M. Zahradník, F. Rezáč u. a.). Für die tschechische Arbeiterschaft in Bosnien und der Herzegowina war nicht nur die verhältnismäßig hohe Stufe der Organisiertheit in der sozialistischen Arbeiterbewegung (jeder 4 bis 5 tschechische Arbeiter), sondern auch eine bedeutende Kulturreife kennzeichnend. Diese Wirklichkeit kam u. a. in der Tätigkeit der tschechischen kulturellen Sektion im Rahmen des Eisenbahnvereines Flugrad und besonders in der Aktivität der Tschechischen Volksbildungsvereines in Sarajewo zum Ausdruck. Durch diese Tätigkeit beeinflussten die tschechischen Arbeiter auch das kulturelle Niveau des daheimischen Proletariats.

Der Beginn der Zusammenarbeit zwischen der tschechischen und bosnisch-herzegowinischen sozialdemokratischen Partei läßt sich zirka ins Jahr 1908 datieren. Die tschechischen Abgeordneten im österreichischen Parlament (unter ihnen v. a. Antonín Nemeč) haben sich damals zum ersten Mal intensiver für das Geschehen in Bosnien und der Herzegowina und für damalige Arbeiterbewegung interessiert. A. Njemec hat um die Wende der Jahre 1908 — 1909 der Prozeß der Entstehung der Sozialdemokratischen Partei in Bosnien und der Herzegowina als der vierten organisatorisch ganz selbständigen sozialdemokratischen Partei im Rahmen von Österreich-Ungarn mitbeeinflusst. Die tschechischen Sozialdemokraten boten in der Zeit vor dem ersten Weltkrieg eine wertvolle Hilfe der bosnischen Partei (im österreichischen Parlament, durch die sozialistische Presse sowie auch durch die finanzielle Mittel usw.).

Übersetzt von S. Kloferová.

UDK 342.843 (497.15)» 1920.11.28.«

Nusret Šehić

IZBORI ZA USTAVOTVORNU SKUPŠTINU NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE (28. novembar 1920)

Gotovo dvije godine trebalo je da protekne od stvaranja Kraljevine SHS da bi se objavili izbori za Ustavotvornu skupštinu zakazani za 28. novembar 1920. godine. Nije se, prema tome, mogla realizovati odluka Privremenog narodnog predstavništva da se isti izbori treba da održe šest mjeseci od saziva tog privremenog najvišeg predstavničkog tijela zemlje. Niz okolnosti je uticalo na ovo odlaganje. Svakako je to na prvom mjestu činjenica da su se u okvirima novostvorene Kraljevine našle po prvi put ujedinjene zemlje koje su do tada imale svoj različiti istorijski put i istorijske sudbine koje su odredile njihovu različitu društveno-političku, ekonomsku i kulturnu tradiciju. Iz svega toga proizašle su različite protivrječnosti koje se nisu mogle samim činom ujedinjenja prevazići, mada su od početka bile došle do izražaja snažne tendencije da se, ako ne zanemare, ali svakako potisnu u pozadinu sve istaknute različitosti koje će sam život u okvirima jedne unitaristički koncipirane državne zajednice potpuno izbrisati. Ne može se osporiti činjenica da su u poratnim godinama takva shvatanja kod onih u čijim rukama je bila sudbina zemlje bila najglasnija i davala ton ukupnim kretanjima.

Novostvorena Kraljevina nije mogla brzo i radikalno konsolidovati vlast buržoazije, koja se nametnula kao odlučujući društveni či-

nilac, jer zemlja se općenito suočila u prvim poslijeratnim godinama s mnogo teškoća i problema. Četvorogodišnji rat razorno je uticao na privredu zemlje. Opšta nestašica, koja je imala za svoju popratnu pojavu glad i masovne bolesti, bila je dobra podloga za lijeva radikalna mišljenja i raspoloženja u narodu, koja su još više potencirana dubokim revolucionarnim promjenama u Sovjetskoj Rusiji i susjednoj Mađarskoj. Nije bilo oportuno žuriti s izborima za Ustavotvornu skupštinu u uslovima porasta političkog uticaja Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), koji je bio evidentan i na prvim općinskim izborima u zemlji, održanim u proljeće 1920. godine, prvo u Hrvatskoj, a zatim u avgustu iste godine na tlu Srbije, Crne Gore i Makedonije. Komunisti su tada dobili imponzantan broj glasova u nizu opština u zemlji, a u pojedinim se pojavljuju i kao najjača politička formacija. To, svakako, nije bila dobra preporuka tadašnjim nosiocima vlasti da požuruju izbore za Ustavotvornu skupštinu.¹⁾ Doduše, vladajuća Demokratska stranka požurivala je sa svoje strane održavanje izbora za Ustavotvornu skupštinu, računajući da će, koristeći mehanizam državnog aparata, onemogućiti opoziciju, kako iz redova građanskih političkih stranaka, tako i KPJ. Ona je tada u vladi imala važne resore Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva za agrarnu reformu i Ministarstva financija, a u izbornoj agitaciji istakla je kao najvažnija tri pitanja: unutrašnje uređenje zemlje, agrarnu reformu i aktivnost na suzbijanju uticaja KPJ. Upravo ova vladajuća stranka bila je tada naj snažniji zagovornik uzakonjenja putem Ustavotvorne skupštine jedinstvene države, »... bez ikakvih istorijskih, plemskih, verskih i pokrajinskih razlika«.²⁾

U Bosni i Hercegovini u toku 1919. godine, a takođe i u prvoj polovini 1920. godine, vladale su veoma nesređene prilike. Njene granice prema Crnoj Gori, a dijelom i prema Hrvatskoj bile su u to vrijeme stalno izložene otvorenim sukobima i napadima. Napadi iz susjedne C. Gore, najčešće motivisani pljačkom i otimačinom, ali i određenim političkim ciljevima i interesima, nisu prestajali kroz cijelu 1919. i prvu polovinu 1920. godine. Zbog toga su u graničnim kotarima Foča, Bileća i Gacko bile stalno angažirane naoružane jedinice žandarmerije, specijalnih krstarećih odjeljenja, a dijelom i jedinice redovne oružane vojne snage. Vlasti su na tom području morale pribjeći i podjeli oružja »pouzdanijim« i »sigurnijim« seljacima, kako bi na taj način suzbijali napade komita i naoružanih pljačkaških grupa. U pojedinim graničnim kotarima bilo je u to vrijeme

1) Dr Branislav Gligorijević, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1970, str. 185. — U Bosni i Hercegovini opštinski izbori održani su tek 1928. godine. Oni su bili stalno odlagani iako su stranke opozicije stalno podsticale njihovo održavanje.

2) Isto, str. 189.

proглаšavano i vanredno stanje, a u čajničkom kotaru i prijeki sud.³⁾ Stalni napadi na pomenute granične kotare prema Crnoj Gori držali su tamošnje stanovništvo u stalnom strahu. Iako je tamošnje muslimansko stanovništvo bilo najviše na udaru, žrtve tih napadača, ipak, nisu uvijek birane, jer su s muslimanskim porodicama, stradale često i hrišćanske, posebno imućnije porodice. Pljačkaška aktivnost s područja Crne Gore posebno se intenzivirala u zimskim mjesecima 1919/1920, a aktivnost žandarmerija pokazivala se neefikasnom samom činjenicom što su njihove stanice bile locirane na velikoj međusobnoj udaljenosti. Crnogorskim komitama išlo je naruku i to što su u tamošnjem hercegovačkom stanovništvu imali dosta svojih jataka.⁴⁾ Kako je već istaknuto, pomenuti napadi na granična područja između Crne Gore i Hercegovine bili su i politički motivisani, jer su na područje Hercegovine stizali agitatori kralja Nikole, koji su tu nastojali da prošire krug pristalica svrgnutog crnogorskog monarha. Taj momenat je, svakako, uticao da se, uz žandarmeriju i specijalna krstareća odjeljenja, na suzbijanju aktivnosti crnogorskih komita angažuju i jedinice redovne vojske.⁵⁾ I zapadno granično područje Bosne i Hercegovine, u prvom redu bihački i bosanskonovski srez, izloženi su, doduše ne takvih razmjera kao na granici prema Crnoj Gori, organizovanim napadima pljačkaških grupa s područja Hrvatske. Među tim napadacima bilo je dosta »Bosanaca« obučenih u austrijske vojničke uniforme i naoružanih, takođe, austrijskim vojničkim puškama i drugim oružjem.⁶⁾ Motivi su pljačka i nasilje koje imaju za posljedicu stalnu uznemirenost u tom dijelu bosanskohercegovačkog stanovništva.

Nestabilnost prilika u zemlji bila je uslovljena u dobroj mjeri i velikim nestašicama osnovnih životnih namirnica i to je dobijalo poslije rata takve razmjere da se pitanje snabdjevanja stanovništva hranom ispostavilo kao najvažniji zadatak novostvorenih organa vlasti. Nestašica hrane nije jednako pogađala sve dijelove zemlje. U pojedinim krajevima, posebno žitorodnim, kao što su Bačka, Banat, pojedinim dijelovima Slavonije, imali su hrane i za izvoz, dok su, opet, neki dijelovi zemlje, kao što su Dalmacija, Srbija, Slovenija i Bosna i Hercegovina bili u strašnoj oskudici.⁷⁾ Sa svim ovim nedaćama išle su i elementarne nepogode koje su, na primjer, na prijelazu iz 1919. u 1920. godinu omele pravovremeno zasijavanje polja. Na području nekih srezova Bosne i Hercegovin (posebno u Hercegovini) harala je u pravom smislu glad. Proinet životnim namirnicama ograničavao

³⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, prezidijal, br. 9803/1920. — Dalje ABH, FZVS).

⁴⁾ Isto, prez. br. 1145/20.

⁵⁾ Isto, prez. br. 294/20.

⁶⁾ Isto, prez. br. 5877/20.

⁷⁾ Dr Dragoslav Janković, Društveni i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke partije (komunista) 1. XII. 1918—20. IV. 1919. *Istorija XX veka, Zbornik radova I*, Bgd. 1959, str. 31—32.

se u okviru jednog sreza, pa i uže, jer se takvim zatvaranjima željelo sačuvati postojeće rezerve hrane. Takva ograničavanja nisu imala nikakav zakonski osnov i to je išlo na ruku trgovcima — prekupcima i, uopšte, špekulantima.⁸⁾

Prvi parlamentarni izbori pripremali su se u uslovima kada je na dnevnom redu bilo vrlo akutno agrarno pitanje, čije se rješavanje odugovlačilo i u najvećoj mjeri ispolitiziralo. Ono će imati važno mjesto u političko-propagandnoj izbornoj aktivnosti pojedinih političkih organizacija i snaga, u prvom redu Jugoslovenske muslimanske organizacije, Zemljoradničke stranke, a takođe i ostalih stranačkih organizacija. U kojoj mjeri je to pitanje u ovo vrijeme bilo politički aktuelno i koliko je pojedinim stranačkim organizacijama bilo stalo da se prikažu zastupnicima interesa seljaštva pokazuje, između ostalog, i to da su one i u samom svom nazivu to nastojale naglasiti. Tako se na političkoj sceni pred izbore pojavljuju političke stranke pod sljedećim nazivima: Savez težaka (kasnije Zemljoradnička stranka), Muslimanska težačka stranka, Hrvatska težačka stranka, Hrvatska pučka stranka i Hrvatska agrarna stranka. Svaka od pomenutih stranaka u svojim političkim programima dale su agrarnom pitanju istaknuto mjesto. U odnosu prema agrarnom pitanju posebno su došle do izražaja političko-stranačke zaoštrenosti u stavu prema rješavanju beglučkog pitanja. Seljaci su tražili ne samo beglučko zemljište, već i sve zgrade i čardake na tom zemljištu. Uzurpiranje tog zemljišta uzimalo je široke razmjere.

Nemiri seljaka u nizu srezova protiv plaćanja poreskih obaveza takođe su davali obilježje ovim prilikama pred prve parlamentarne izbore. Porez se u dosta slučajeva utjerivao presijom vlasti, tj. uz pomoć žandarmerije. To se odnosilo kako na paušal, tako i na zemljarinu koja se u to teško vrijeme uvećavala četvorostruko.⁹⁾ Povećanje poreza koristile su pojedine političke stranke za svoje političke potrebe. Opozicione stranke podsticale su seljake protiv tih vladinih mjera. U travničkom okrugu, jakim žandarmerijskim snagama ugušeni su seljački nemiri izazvani poreskom politikom vlasti. Protesti protiv poreske politike zabilježeni su i na području Varcar-Vakufa (Mrkonjić-Grada) i Livna.¹⁰⁾ U poratnim godinama uzimao je dosta zabrinjavajuće razmjere otpor regrutaciji i služenju vojske. To je naročito dobilo širi značaj na području Hercegovine i tek potkraj 1920. godine to pitanje nije više toliko aktuelno, što je na svoj način govorilo da se i postojeća vlast donekle konsolidovala. U kotaru Konjić pozivu na vojnu vježbu za 12. septembar 1920. odazvalu se samo 70%, a od ovog broja u transportu za Mostar pobjeglo je kućama još 30%. Slično se konstatuje i za ljubuški kotar. Bilo je i pojava

⁸⁾ ABH, FZV, prez. br. 206/20 od 6. 1. 1920.

⁹⁾ Isto, prez. br. 11495/20.

¹⁰⁾ Isto, prez. br. 11278/20.

vojnih bjegunaca koji su odbjegli naoružani u šume i odatle napadali »financijsku ophodnju«. Pozivi za vojnu obavezu morali su biti sistirani i tek tada se, prema izvještaju okružne oblasti Mostar, »svijet smirio«. ^{10a)} Razlozi ovom negativnom odnosu prema vojnoj službi bili su u tome što su pozivi upriličeni u vrijeme najvećih poljodjeljskih radova i što u susjednoj Dalmaciji nije bilo u to vrijeme regrutovanja i poziva na vojne vježbe.

U ovo prelazno vrijeme, konsolidaciju prilika u zemlji otežavalo je, pored ostalih, dobrovoljačko pitanje. Dobrovoljci se u ovo vrijeme pojavljuju kao nezadovoljan i buntovan elemenat koji uzima aktivnog učešća u rješavanju niza važnih društveno-ekonomskih i političkih pitanja. Njihov broj u BiH kretao se oko 11.000. Oni su aktivni u rješavanju agrarnog pitanja, u djelatnosti aprovizacionih ureda i u nastojanju da fungiraju kao svojevrsni organi vlasti. Posebno su bili aktivni u uzurpaciji beglučkih imanja i beglučke zemlje. Bilo je otvorenih sukoba vlasti i dobrovoljaca, a u nekim slučajevima oni su smjenjivali općinska vijeća. Vlasti su poduzimale određene mjere da suzbiju aktivnost dobrovoljaca u tom pravcu i one priznaju da se dobrovoljci nameću kao vlast, da su u funkciji »privremenih žandar-ma«, samo što se uniformom nešto od njih razlikuju. ¹¹⁾

I činovničko pitanje nametnulo se u ovo vrijeme kao veoma aktuelno, s obzirom na činjenicu da je dobar broj ranijih činovnika stare austrougarske uprave ili umirovljen ili je napustio zemlju, a preostalo i novo činovništvo našlo se u dosta nezavidnom materijalnom položaju. Slabo plaćeni činovnici postali su podmitljivi i skloni korupciji i sa znatno nižim obrazovnim nivoom u odnosu na činovništvo bivše austrougarske uprave. ¹²⁾

Svi navedeni problemi pritiskali su društvo i to nije bilo bez odraza na ukupno raspoloženje stanovništva pred izbore. Najveći broj izvještaja s terena ukazivao je na slab interes za izbornu agitaciju pojedinih političkih stranaka, političku pasivnost u širim slojevima i gotovo totalnu neupućenost u izbornu tehniku.

Izborni zakon na osnovu koga su sprovedeni prvi parlamentarni izbori u novostvorenoj Kraljevini SHS obnarodovan je u *Službenim novinama* 3. septembra 1920. godine. ¹³⁾ U opštim odredbama ovog zakona se utvrđuje da će Ustavotvorna skupština raditi dok ne donese ustav, kao i one zakone koji su u neposrednoj vezi s ustavom i zakonom finansijske prirode. Proglašavartjem ustava prestaje njen rad i nastavlja rad kao Zakonodavna skupština. Prema tome, jednim izborima izvršio bi se izbor Ustavotvorne skupštine i obične skupštine i ta čudna odredba pravdala se »izvanrednim prilikama« u zemlji.

^{10a)} Isto.

¹¹⁾ Isto, rpez. br. 5114/20 i prez. br. 5450/20.

¹²⁾ Isto, prez. br. 9323/20.

¹³⁾ Izborni zakon, Državna štamparija Kraljevinc SHS, Beograd, 1920.

Zakonodavna skupština imala je zadatak da odmah po izglasavanju ustava donese niz zakona kojima bi se učvrstio građanski poredak.¹⁴⁾

U Bosni i Hercegovini, kao i u Srbiji, prema Izbornom zakonu podudarali su se izborni okruzi s administrativnim, dok su u Hrvatskoj i Slavoniji županije činile izborne okruge. Slovenija je kao cjelina činila jedan izborni okrug. Takođe i Crna Gora, dok su u Dalmaciji oblasti okružnih sudova Kotor, Dubrovnik i Split činili jedan, a Šibenik i Zadar drugi izborni okrug. U okviru jednog izbornog okruga, na 30.000 stanovnika birao se jedan poslanik. U okviru jednog izbornog okruga mogao se birati još jedan poslanik, ako se utvrdi da u njemu ima višak stanovništva veći od 17.000 stanovnika. Po Izbornom zakonu, pravo glasa imao je svaki muškarac s navršenom 21 godinom života, dok aktivni oficiri i oficiri u »nedjejtstvu«, kao i vojnici pod zastavom nisu imali pravo glasa. Žene, takođe, nisu imale pravo glasa, iako se prvim projektom izbornog zakona koji je izradila demokratsko-socijalistička vlada predviđalo da im se to pravo dodijeli. Kandidat za narodnog poslanika morao je imati navršenih 25 godina života, da je građanin Kraljevine SHS i da stalno živi i radi u zemlji. Izborni zakon takođe je propisao da na svakoj kandidatskoj listi mora biti i po jedno lice koje, pored opštih uslova, mora imati završen fakultet ili završenu stručnu školu koja je u rangu fakulteta. To je, tzv. kvalifikovani poslanički kandidat i ta odredba preuzeta je iz srpskog izbornog zakona. Činovnici i svi oni koji su zaposleni u državnoj službi mogli su se kandidovati za narodnog poslanika, ali tim činom gube svoj dotadašnji položaj u državnoj vlasti. Izuzetak u tome su ministri i profesori pravnog fakulteta. Utvrđivanje kandidatske liste vršilo se prema sljedećoj proceduri: najmanje 100 birača mogu u svom izbornom okrugu predložiti poslaničkog kandidata. Kandidat se smatra izabranim ukoliko ispunjava izborni količnik. Izborni količnik se utvrđuje na taj način što se broj glasača prema biračkim spiskovima podijeli s brojem poslanika koji ispunjavaju opšte uslove određenog okruga ili grada. Ostatak iz te podjele čini količnik. Poslanički kandidat s posebnim uslovima smatra se izabranim ako se nalazi na listi koja je dobila najveći broj glasova.¹⁵⁾

Svim kotarskim odborima bilo je naloženo da se upoznaju s Izbornim zakonom. Ispostavilo se da ima dosta nejasnih pitanja u pogledu pojedinih odredaba ovog zakona i da se u njegovoj primjeni otvara više dilema. Tako se postavilo pitanje da li u biračke spiskove treba unositi đake i studente koji su navršili 21 godinu života, zatim finansijske stražare, koji su tretirani kao vojnici »pod barjakom«.¹⁶⁾

¹⁴⁾ Detaljnu analizu i ocjenu Izbornog zakona dao je B. Gligorić u svom djelu *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919—1929*, Beograd 1979, str. 67—73.

¹⁵⁾ Navedeni Izborni zakon, Bgd. 1920; B. Gligorić, navedeno djelo str. 72.

¹⁶⁾ ABF, FZVS, prez. br. 8909/20.

Dilema je bilo i druge vrste. Tako se okružnicom Ministarstva unutrašnjih poslova nalagalo da u skladu s članom 9. Izbornog zakona »Njemce, Mađare, Talijane, Rumune i Jevreje« ne treba unositi u biračke spiskove. To je unijelo prilično zabunu, naročito što se tiče Jevreja koji su oštro protestovali u nizu mjesta Bosne i Hercegovine zašto im se uskraćuje »... temeljno građansko pravo izbora za Ustavotvornu skupštinu«, jer su smatrali da to nije u skladu s Izbornim zakonom koji je usvojen od strane Privremene narodne skupštine. Oni su, vjerovatno, pri tome imali u vidu onaj stav istog zakona u kome se ističe da se izuzetak, u pogledu navedenih pripadnika nacionalnih manjina, kojima se uskraćuje biračko pravo, čini kod manjina slovenskog porijekla, kao i onih pripadnika manjina koji su naturalizovani u Slovene, odnosno deklarirali se kao Srbi, Hrvati i Slovenci. Inače, uskraćivanje biračkog prava pripadnicima manjina vlada je okarakterisala kao privremenu mjeru, motivisanu razlozima državne sigurnosti. Ono je, inače, dato pripadnicima manjina slovenske narodnosti, Česima, Slovencima, Poljacima, Rusinima, Bugarima i Albancima koji, među pobrojanim, jedino nisu slovenskog porijekla.^{16a)} Jevreji su protestovali što se uopšte pravi razlika između njih i ostalih državljana Kraljevine i naglašavali su svoju vezanost za rodnu grudu, tj. za Bosnu i Hercegovinu.¹⁷⁾ Zbog svega toga i vlada u Beogradu i Zemaljska vlada u Sarajevu bile su prinuđene da izdaju dodatna objašnjenja koja, u početku, nisu bila dovoljno precizna, jer su otvarala mogućnost za njihovu različitu interpretaciju. Nije bilo dileme u tome da oni Jevreji koji su strani podanici ne dolaze u obzir da se uvode u biračke spiskove. Lokalne vlasti bile su dužne da utvrde među ostalim Jevrejima »... da li su se njihovi preci ili oni sami naturalizovali i kao Srbi ili Hrvati deklarirali pa kao takvi se priznaju u društvu i od vlasti«. U svim sumnjivim slučajevima treba da bude presudno da li se u jevrejskim porodicama i društvenom životu »... više govori narodni jezik ili strani«. Jevreje u Bosni i Hercegovini to nije zadovoljilo, pa su nastavili s protestima.¹⁸⁾ U instrukciji ministra Draškovića od 22. oktobra ponovno se insistira na tome da Jevreji treba da znaju naš jezik i da se njime služe kao narodnim jezikom. A u slučaju da oni naš jezik ne znaju i ne služe se njime, »... takvima se ne priznaje biračko pravo, jer je najvjerovatnije da oni neće u Bosni ostati no da će se koristiti pravom koje im daje ugovor sa Austrijom«. ¹⁹⁾ Kako se u praksi tražilo od Jevreja da se izjasne kao Srbi ili Hrvati, pa tek na osnovu toga da mogu biti uvedeni u birački spisak, ministar Drašković je ponovno urgirao, pozivajući se na svoju gore navedenu instrukciju, uz objašnjenje da lokalne vlasti treba da same ocijene da li su se Jevreji »... prilago-

^{16a)} Kao napomena 13; Nav. djelo B. Gligorijevića str. 70.

¹⁷⁾ Isto, prez. br. 10367/20.

¹⁸⁾ Isto, prez. br. 9943/20.

¹⁹⁾ Isto, prez. br. 10572/20.

dili tamošnjim prilikama ili nisu i da li se saosjećaju kao Srbi ili Hrvati vezani za taj kraj, da nisu pripadali kakvoj stranoj našem narodu nacionalnoj organizaciji«. I ova dodatna instrukcija iz Beograda otvarala je mogućnost da lokalne vlasti, opet po svom nahođenju, ocijene da li su Jevreji ili nisu naturalizovani, a u tome se nisu mogle izbjeći i proizvoljnosti i subjektivne ocjene, pa i određene zloupotrebe.²⁰⁾

U pogledu utvrđivanja biračkih spiskova bilo je u praksi i ne-doumica druge vrste. Bilo je pojava da se u spiskove unose umrla lica, a poseban problem je bio za one općine koje se još nisu bile organizovale, pa su se u takvim slučajevima birački spiskovi izlagali u kotarskom uredu. U pojedinim srezovima birački spiskovi uopšte nisu bili valjano sastavljeni, kao što je konkretno bilo na području travničkog okruga. Bilo je slučajeva da lica koja su odslužila vojni rok nisu bila zavedena u spisak, pa je zbog toga na sam dan izbora došlo do nesporazuma, pa i otvorenih sukoba.²¹⁾

Birački spiskovi u Bosni i Hercegovini sastavljeni su na osnovu popisa stanovništva iz 1910. godine. Tada je evidentirano ukupno 1,898.044 stanovnika. Po okruzima, ta slika je izgledala ovako:²²⁾

banjalučki okrug	403.817	hiljada stanovnika
tuzlanski okrug	425.496	„ „
sarajevski okrug	288.061	„ „
bihački okrug	229.071	„ „
travnički okrug	284.561	„ „
mostarski okrug	267.038	„ „

Neposredno pred izbore vlasti su zvanično proklamovale slobodne izbore i slobodnu političku agitaciju. Tako su u Sloveniji bila ukinuta postojeća ograničenja za održavanje političkih zborova. Stjepan Radić, vodeća ličnost političke opozicije u Hrvatskoj, bio je neposredno prije izbora pušten na slobodu. U Bosni i Hercegovini zemaljska vlada izdala je naredbu od 22. oktobra 1920. godine, kojom se zabranjuje miješanje organa uprave i policijskim vlastima u izbornu agitaciju.²³⁾ Policijske vlasti dobile su, međutim, s najvišeg mjesta veoma određena povjerljiva uputstva da se energično obračunavaju s »antidržavnim« elementima, da suzbijaju njihovu aktivnost, da rasturaju sve one političke zborove na kojim bi se mogla čuti

²⁰⁾ Isto, prez. br. 10572/20.

²¹⁾ Isto, prez. br. 10925/20.

²²⁾ Isto, prez. br. 8909/20. Broj stanovnika prema gornjoj tabeli je na osnovu popisa stanovništva iz 1910. i dostavljen je Državnom odboru za sprovođenje izbora na njegovo traženje, kako bi se moglo odrediti koliko pojedini izborni okrug može birati poslanika.

²³⁾ Dr Tomislav Išek, Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature, Sarajevo, 1981. godine str. 114.

riječ protesta, neslaganja i nezadovoljstva s određenim mjerama i postupcima tadašnjih vlasti. Sve do pred same izbore HPSS nije smjela da održava javne skupštine i na njima propagira svoj politički program. Nije, stoga, bio rjedak slučaj da se državni službenici otvoreno angažuju za političke stranke na vlasti, da su izdavani nalozi općinskim knezovima i glavarima da pozivaju narod na zborove u organizaciji vladajuće Demokratske stranke, da su koristili razna sredstva da bi vršili uticaj na birače, zloupotrebljavajući, pri tome, svoj službeni položaj.²⁴⁾

U Bosni i Hercegovini, uoči izbora, građansko-politički život odvijao se unutar više stranačkih organizacija koje su bile u svom većem broju organizovane na nacionalno-vjerskoj osnovi. Prema tome, nastavila se tradicija u tom pogledu iz predratnog perioda. U izbore za Konstituantu stanovništvo Bosne i Hercegovine ušlo je, prema tome, politički pocjepano i podijeljeno. U predizbornoj agitaciji, u kojoj je snažno došla do izražaja težnja svake pojedine političke organizacije da pridobije za sebe što veći broj pristalica, međustranački i uopšte politički odnosi su se snažno zaoštrili. Pojedine političke stranke nisu birale sredstva da svog političkog rivala diskvalifikuju i onemoguće. Osnovna pitanja u kojim su došla do izražaja različita stanovišta pojedinih političkih stranaka, a koja su u predizbornoj političkoj aktivnosti dominirala, odnosila su se na problem agrara i agrarne reforme, u pitanju unutrašnjeg uređenja države i položaja i statusa Bosne i Hercegovine u Kraljevini SHS. U odnosu prema ovim i nekim drugim pitanjima i prijedlozima za njihova rješavanja vršila se diferencijacija među strankama. Zavisno od toga u kojoj mjeri su se one međusobno u tim magistrarnim pitanjima približavala ili udaljavala jedne od druge, stvarane su političke koalicije, odnosno protivnički tabori. Zanimljivo da gotovo sve političke stranke u BiH u predizbornoj političkoj aktivnosti nisu neku veću pažnju posvećivale ustavnom pitanju, niti su šire razmatrani i podvrgavani kritici ponuđeni nacrti ustava.

U izbornoj borbi na tlu Bosne i Hercegovine uzelo je učešća 10 političkih stranaka i političkih grupacija, od ukupno 22, koliko ih je bilo na području cijele zemlje. To su Radikalna stranka, Demokratska stranka, Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO), Savez težaka, Hrvatska pučka stranka (HPS), Hrvatska težačka stranka (HTS), KPJ Socijaldemokratska stranka odnosno politička grupacija oko lista *Zvono*, Muslimanska narodna organizacija i Srpska narodna organizacija (Čokorilova stranka). Ipak, najuticajnije među njima bile su Radikalna stranka, Demokratska stranka, zatim JMO, kao najuticajnija stranka bosanskohercegovačkih Muslimana, Hrvatska pučka stranka (HPS) i Hrvatska težačka stranka (HTS), koje su privukle najveći broj pristalica među Hrvatima. Neposredno pred izbore naglo je po-

²⁴⁾ Dr Branislav Gligorijević, navedeno djelo, str. 189.

rastao uticaj Saveza težaka. Od političkih organizacija koje su nalazile pristalice među radništvom, najuticajnija je bila KPJ.

Među navedenim strankama vodila se borba za dominantan politički uticaj. Svaka od navedenih stranaka istupila je u izborima sa svojim političkim programima i zasebnim kandidatskim listama. Iako je bilo nastojanja da neke od stranaka istupe sa zajedničkim listama, ipak do toga nije došlo, jer su svi takvi sporazumi završavani neuspjehom. U toku predizborne kampanje nisu sve stranke u izborima ispoljile niti jednak stepen političke organizovanosti, niti su razvijale sve oblike političko-propagandne aktivnosti. Nekim od njih je u toku izbora i nakon njih društveno-politički uticaj i ugled porastao, a neke su odmah nakon izbora nestale s političke scene.

Radikalna stranka na području Bosne i Hercegovine niti je žurila sa svojom izbornom političko-propagandnom aktivnošću, niti je nosioce kandidatskih lista tražila u redovima bosanskohercegovačkih radikala.²⁵⁾ U toku septembra i oktobra 1920. godine nema zapaženije političke aktivnosti ove stranke na prostoru Bosne i Hercegovine. I kada se to, na primjer, konstatuje za sarajevski okrug, onda izvjestilac to popraća komentarom kako pristalice ove stranke vjerovatno računaju da će »... uz pomoć Pašića i Protića sačuvati pristaše«.²⁶⁾ U tome sigurno ima dosta istine, jer su radikali u BiH u većini izbornih okruga za nosioce kandidatskih lista istakli svoje vodeće političke ličnosti (N. Pašića, M. Spalajkovića, L. Markovića i M. Vesnića), a samo su u dva izborna okruga nosioci lista bili domaći ljudi (M. Srčković i M. Pećanac). A da su radikali najviše računali na seljake kao biračku masu ilustruje podatak da je od ukupno 49 poslaničkih kandidata na listama ove stranke 22 bilo iz redova seljaka, ostalo su trgovci i činovnici. Naročito je velik politički adut ove stranke bio sam njen lider N. Pašić koji je u Bosni i Hercegovini, posebno u redovima njenog srpskog dijela stanovništva, uživao veliki ugled, o njemu se stvorio pravi mit i za njegovu ličnost vezivali su se svi najveći uspjesi, ne samo Radikalne stranke, već Srbije u njenoj novijoj istoriji.

U mjesecu novembru, kada su izbori zakazani, registrovani su i veći i organizovaniji politički zborovi ove stranke i u izbornoj borbi angažuju se najistaknutije ličnosti iz redova radikala (N. Pašić, L. Marković, M. Vesnić i dr.). Ovdje ukazujemo na zanimljivu pojavu da su često skupovi radikala održavani zajedno sa skupovima demokrata i, prema tome, za razliku, na primjer od Srbije, ovdje se može govoriti o nekim oblicima političke saradnje ove dvije stranke, a ne

²⁵⁾ O učešću Radikalne stranke na izborima za Ustavotvornu skupštinu na području Bosne i Hercegovine vidi rad Tomislava Kraljačića, pod naslovom: Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za Ustavotvornu skupštinu, *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta* br. 5/1969, Sarajevo, 1969.

²⁶⁾ ABH, FZVS, prez. br. 11547/20.

snažnom rivalstvu kakvo je ono u to vrijeme u Srbiji. Radikalima se u Bosni i Hercegovini kao najozbiljniji politički protivnici pojavljuju Težačka organizacija, odnosno Savez težaka i Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO). Savez težaka je optuživan da svojom pojavom i djelatnošću razbija političko jedinstvo Srba u BiH. U stvarnosti, ova stranka smetala je radikalima što je svojim radikalnim programom za rješavanje agrarnog, posebno beglučkog pitanja, ozbiljno ugrožavala politički prestiž Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini i nalazila, uglavnom, političke pristalice među Srbima, odnosno u srpskom seljaštvu. Vođstvo Radikalne stranke, odnosno radikalska vlada na selu sa S. Protićem inicirala je izmjenu 6. i 7. člana Beglučke uredbе i time dovela u pitanje podjelu beglučke zemlje težacima. Poznato je da su radikali, u načelu bili za očuvanje zemljišta malih posjednika, da su zazirali od radikalizma u rješavanju agrarnog pitanja i da su zagovarali otkupljivanje zemlje od bivših vlasnika, uz pravednu cijenu. Takvim stavom vođstva Radikalne stranke bosanskohercegovački radikali bili su dovedeni u nezavidnu situaciju, posebno u odnosu na Savez težaka. Očigledno da su radikali željeli pridobiti Muslimane, posebno njihov imućniji sloj za svoju politiku i to ima svoj kontinuitet još iz vremena kada su u Srbiji glavne smjernice njene politike određivane od strane M. Garašanina. Bilo je jasno da će se seljaci u izborima povesti za onom strankom koja će im pružiti najsigurnije garancije da će se njihovi zahtjevi u pogledu agrara najoptimalnije zadovoljiti. Tu garanciju sada im radikali nisu mogli pružiti. Stoga su radikali pribjegli nacionalističko-politički usmjerenom propagandi, koja se najkraće može sažeti u paroli »Srbi na okup!« Time se trebalo obezbijediti političko okupljanje Srba u BiH na nacionalnoj osnovi.²⁷⁾ U skladu s tim išla je teza o srpskom karakteru Bosne i Hercegovine, što se uklapalo u centralistički koncept državnog uređenja. Uoči izbora *Srpska riječ* je pisala »... da je Srbija zatekla poslije 40 godina u Bosni i Hercegovini 7% Srba, Bosna bi opet bila srpska.«²⁸⁾ U propagandnoj aktivnosti radikala nisu izostali zahtjevi za uspostavljanjem velike Srbije, pa su u tome konkurisali Čokorilovoj stranci. Takva parola posebno se lansirala na selu, među seljacima. Ona se nudila i kao jedno od mogućih ustavnih rješenja, ukoliko Slovenci i Hrvati ne bi dali saglasnost na centralističku organizaciju države. A i u slučaju trijalističkog uređenja države BiH je trebalo da se nađe u sastavu velike Srbije. Radikali su posebno isticali svoj monarhizam i odanost dinastiji Karađorđevića. Antikomunistička propaganda bila je, takođe, važna stavka u ukupnoj predizbornoj aktivnosti. U tom pogledu tražilo se savezništvo sa svim ostalim građanskim strankama.²⁹⁾ Radikali su dosta pažnje posvetili

²⁷⁾ Dr Bogumil Hrabak, Radikali u Bosni i Srbiji o rešenju bosanskog agrara 1919—1920, *Istorija XX veka, Zbornik radova XII*, Beograd, 1972., str. 344.

²⁸⁾ *Srpska riječ*, br. 236 od 26. 11. 1920.

²⁹⁾ Navedeni rad T. Kraljačića str. 29.

borbi protiv JMO. Oni su nastojali suzbiti njen uticaj. Pored ostalog, oni su pomogli i podržavali formiranje, uoči izbora, političke grupacije Muslimana oko lista *Domovina* kojoj je na čelu bio Šerif Arnautović, istaknuta ličnost političkog života Muslimana pod austrougarskom upravom. U savezu s radikalima Arnautović je računao da će se lakše suprotstaviti snažnom uticaju JMO, koju je on, istovremeno, vidio ka smetnju Muslimanima »... da uđu u nacionalno-kulturno kolo naših sugrađana 'Srba i Hrvata'«³⁰⁾

I *Demokratska stranka*, do pred same izbore, nije razvila zapaženiju političku aktivnost na tlu Bosne i Hercegovine. To je ona sebi, izgleda, mogla dozvoliti s obzirom na to da je, kao vladajuća stranka, u koaliciji s radikalima mogla iskoristiti aparat vlasti za vršenje pritiska na birače i suzbijanje aktivnosti glavnih političkih protivnika. Tek u toku oktobra 1920. godine zabilježeni su u pojedinim mjestima BiH politički zborovi ove stranke, ali se u cjelini može reći da je u redovima pristalica Demokratske stranke vladalo političko mrtvilo. U travničkom izbornom okrugu, okružna oblast konstatuje da poslanici ove stranke »... slabo su se prije raspisa izbora u narodu pokazivali i svoj program razvijali«. A sarajevski okružni načelnik navodi kako vođstvo Demokratske stranke »... nema pravog kontakta sa svojim pristašama... a izgleda vođstvu manjkaju materialna sredstva nužna za podupiranje svojih pristaša i agitatora«³¹⁾ Nešto više inicijativa agitatori ove stranke ispoljili su u to vrijeme samo u mostarskom izbornom okrugu gdje su organizovani povjerljivi sastanci pristalica i aktivista ove stranke, kojom prilikom je zapaženiju aktivnost pokazivao Vasilj Grđić. On je nastojao ostvariti politiku saradnju sa Savezom težaka, kako bi se osigurao zajednički nastup demokrata i ove stranke na predstojećim izborima. Slične korake demokraci će poduzimati i na području bihačkog izbornog okruga.³²⁾

Neposredno pred izbore, to znači u toku novembra mjeseca, ima više podataka o propagandnoj političkoj aktivnosti demokrata i ona se najviše ispoljava u organizovanju predizbornih zborova. U tome se angažuju i pojedini prvaci stranke — Lj. Davidović (na području tuzlanskog izbornog okruga), prota D. Kecmanović (na području banjelučkog izbornog okruga) i neki drugi.³³⁾ U Bihaćkom izbornom okrugu demokraci organizuju predizborne zborove na kojima su prisutne i pristalice radikala. Birači kao da u prvo vrijeme nisu pravili razliku između ove dvije stranke.³⁴⁾ Zajednički nastupi na predizbornim skupovima radikala i demokrata zabilježeni su i u drugim područjima Bosne i Hercegovine. I radikali i demokraci u Bosni i Herce-

³⁰⁾ Navedeni rad B. H r a b a k a, str. 337.

³¹⁾ ABH, FZVS, prez. br. 11278/20.

³²⁾ Isto, prez. br. 11495/20.

³³⁾ Isto, prez. br. 12324/20 i prez. br. 11547/20.

³⁴⁾ Isto, prez. br. 11689/20.

govini većinu svojih pristalica nalazili su u redovima bosanskohercegovačkih Srba.

Težište političko-propagandne aktivnosti demokrati su koncentrisali na nekoliko pitanja. Ova stranka zalagala se za centralistički uređenu državnu organizaciju unutar koje treba da se brišu istorijske, plemenske, vjerske i pokrajinske razlike. Zavisno od područja u kojim je ova stranka razvijala svoju djelatnost, ovi stavovi su više ili manje ublažavani ili, pak, zaoštravani. Tako je na području Slovenije i Hrvatske njen stav o državnom uređenju dopunjavao tezama o oživotvorenju načela »širokih oblasnih samouprava« (Hrvatska) i isticanjem principa »autonomije« i »decentralizovane državne uprave (u Sloveniji). U propagandi ovog svog političkog programa na tlu Bosne i Hercegovine Demokratska stranka nije smatrala potrebnim da svoj dosta kruti centralističko-unitaristički koncept državnog uređenja ublažava i demokrati ovdje zagovaraju najotvorenije strogi centralizam i nacionalni unitarizam. Polazno stanovište je, pri tome, da jedinstvo našeg naroda treba da se sprovede stapanjem posebnih »plemenskih« individualiteta«. ³⁵⁾ U tome su stajališta bosanskih radikala približno jednaka njihovim. Od početka, Demokratska stranka je preko svog lidera S. Pribičevića išla na likvidaciju autonomnih prava pokrajinskih vlada, na sužavanje njihovih kompetencija. A u jeku izborne kampanje Demokratska stranka najoštrije je reagovala na zahtjeve za autonomnim uređenjem Bosne i Hercegovine, koji su najglasnije dolazili od strane vodstva JMO.

Važno mjesto u predizornoj političkoj aktivnosti demokrata u BiH imalo je agrarno pitanje. Ova stranka najviše je zaslužna za donošenje prve beglučke uredbe od 14. februara 1920. godine i rješavanje agrarnog pitanja. Demokrati su tada stekli dosta pristalica u redovima bosanskohercegovačkih težaka. Međutim, uoči samih izbora, njihov ugled je vidno opao. To je bilo stoga što je ona u sporazumu sa radikalima pristala na izmjenu 6. i 7. člana Uredbe o beglucima. To je otvorilo Demokratskoj stranci put u vladu, gdje je ona dobila tri važna ministarska resora, ali se kompromitovala u očima seljaka koji se sada sve više okreću novostvorenoj političkoj stranci, Savezu težaka, koju će bosanskohercegovački težaci prihvatiti kao svoju. Demokratska stranka pokušala je neposredno pred izbore da nešto popravi svoj položaj i da vrati povjerenje težaka u njenu politiku. S tim u vezi su njena nastojanja da izazove krizu Vesnićeve vlade kako bi se opet predstavila pobornikom radikalnog rješavanja agrarnog pitanja. Izgledalo je da je ona na dobrom putu da svoj ugroženi položaj nešto popravi i da ostvari približavanje Savezu težaka i čak se sa ovom strankom pojavi na izborima sa zajedničkim kandidatskim listama. Do tog, ipak, nije došlo, jer se Savez težaka odlučio da u izborima istupi sa svojim samostalnim kandidatskim listama.

³⁵⁾ B. Gligorijević, navedeno djelo, str. 189—190.

To je za Demokratsku stranku bio krupan politički neuspjeh, jer je ona imala znatne zasluge u stvaranju težačkog pokreta na tlu BiH, iz koga je izrasla Težačka organizacija, a iz ove posljednje izrašće i posebna politička stranka — Savez težaka.³⁶⁾

Težačka organizacija u Bosni i Hercegovini nastala je neposredno nakon završenog rata, u uslovima naraslog težačkog pokreta koji je stavio na dnevni red rješavanje agrarnog pitanja. Bez ambicije da se afirmiše kao stranačka organizacija, ona se predstavljala kao staleški pokret koji je računao da će dobiti podršku, u prvom redu, Demokratske stranke i Radikalne stranke, koje su zauzimale poslije rata poziciju vladajućih stranaka. Posebno se, u tom pogledu, računalo na podršku Demokratske stranke, za čije vladavine je, kako je već navedeno, donesena Beglučka uredba od 14. februara 1920. godine. Kada je na inicijativu Protićeve vlade došlo do revizije Beglučke uredbе, odnosno njenog 6. i 7. člana, uz podršku Demokratske stranke, a što je značilo da se beglučki posjed izuzima iz kompleksa agrarne reforme, Težačka organizacija, razočarana takvim postupkom, donosi odluku o prerastanju njene organizacije u stranačku organizaciju. Takva odluka donesena je u junu 1920. godine. U rezoluciji Glavnog odbora Težačke organizacije navodi se sljedeće o razlozima stvaranja političke stranke Saveza težaka: »Devet mjeseci Težačka organizacija podsticala je političke stranke da pravedno riješe agrarno pitanje. Sve je bilo uzalud. Poslije ovakvog rđavog iskustva težak se više ne može uzdati u dosadašnje stranke nego se mora sam starati za svoju sudbu.«³⁷⁾ Radikalna stranka, a još više Demokratska stranka nastojale su da spriječe stvaranje jedne takve posebne težačke stranke. S pravom se pretpostavljalo da će ta nova stranačka formacija, koja u svom programu, u prvom redu, ističe zahtjev za radikalnim rješavanjem agrarnog, posebno u tom sklopu beglučkog pitanja, privući na svoju stranu seljaštvo, prvenstveno ono iz redova Srba, na koje su obje stranke računale kao na najvažniju društvenu podršku u predstojećim izborima. Ostali su bez efekta prigovori radikala da se time razbija nacionalnopolitički front Srba u Bosni i Hercegovini. Prevagnulo je osjećanje u redovima srpskog seljaštva u Bosni i Hercegovini da su za njih u danom momentu u njihovom stranačko-političkom opredjeljenju važniji socijalno-ekonomski od nacionalnopolitičkih motiva. Zanimljivo je da se Savez težaka od trenutka konstituisanja pojavljuje kao inicijator pregovora s Muslimanskom težačkom organizacijom i Hrvatskom obnovom radi zajedničkog rada na jedinstvenom zemljoradničkom pokretu u zemlji. Ono što unosi ova stranka kao jednu novinu u odnosu prema ostalim građanskim strankama jeste njena krilatica: »Ne dijelimo se po vjerama nego po načelima«. I dalje: »Dijelimo se u napredne i nazadne a ne u vjere. Bliži nam je napredan čovjek iz druge vjere nego nazadan

³⁶⁾ Isto, str. 183—184.

³⁷⁾ *Težački pokret*, br. 9/I od 15. juna 1920.

iz svoje«. ³⁸⁾ Savez težaka svojom akcijom želi da zaštiti ne samo srpske kmetove, već sve jednako. Ali odziv, kako od strane Muslimanske težačke stranke, tako i od stranke hrvatskih političkih faktora, ostao je bez većeg efekta. ³⁹⁾

U svojim redovima ova stranka okupila je, uglavnom, Srbe i srpsko seljaštvo i, de facto, u izborima se pojavljuje kao najozbiljniji rival Radikalnoj stranci, koja se do nastanka ove stranke smatrala neprikosnovenim političkim predstavnikom srpskog dijela stanovništva u Bosni i Hercegovini. U oktobru 1920, Savez težaka ostvaruje izborni sporazum sa Demokratskom strankom i Muslimanskom težačkom strankom. Platforma sporazuma o zajedničkom nastupu na izborima bila je sljedeća: državno jedinstvo, ustavna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića, jedna skupština i jedna vlada za cijelu zemlju i rješavanje agrarnog pitanja na načelu da zemlja pripadne onom ko je obrađuje, da ne smije više biti kmetova ni begluchara i da seljak dobija zemlju bez plaćanja odštete. ⁴⁰⁾ U tome je, upravo, sadržan politički program Saveza težaka pred izbore, kome treba još dodati stav da se Savez težaka zalagao za jedinstvenu državu po načelu jedan narod — jedna država. Savez težaka protivan je naglašenom centralističkom ustrojstvu države i više je zagovornik jednog blagog oblika decentralizacije, tj. uspostave samouprave u oblastima kojima se ostavljaju samo oni poslovi koje im prepušta zajednička narodna skupština. Ova stranka izrazila se kao oštar protivnik federalističkog uređenja države. Zastupalo se mišljenje da federalističko ustrojstvo sa svim svojim konzekvencama vodi »komadanju« zemlje.

S obzirom na to da se Savez težaka konstituisao kao politička stranka nekoliko mjeseci prije izbora za Konstituantu, ona je u izbornu borbu ušla pred same izbore. Doduše, ima podataka da su politički zborovi ove stranke evidentirani i u septembru 1920. godine i da su oni u pojedinim krajevima organizovani zajedno s političkom grupom »zvonaši«. Proturali su se čak glasovi i o mogućnosti fuzije »zvonaša« sa Savezom težaka. ⁴¹⁾ To nije dolazilo u obzir već samim tim što je Savez težaka, početkom novembra, raskinuo sporazum s Demokratskom strankom i Muslimanskom težačkom strankom o zajedničkom nastupu na izborima za Konstituantu. Taj svoj postupak vođstvo ove stranke obrazlagalo je navodima da se »... narod na okružnim izbornim skupštinama izjasnio za samostalni istup«. ⁴²⁾ To je, doduše, izazvalo nesporazume u Glavnom odboru ove stranke, pa su njegovi pojedini članovi podnijeli ostavku, ali se nisu protivili da se kandiduju na listi iste te stranke. Stvarni razlog raskida spo-

³⁸⁾ Isto, br. 19/I od 12. 10. 1920.

³⁹⁾ Isto.

⁴⁰⁾ Isto, br. 21/I, od 28. oktobra 1920.

⁴¹⁾ ABH, FZVS, prez. br. 10043/20.

⁴²⁾ *Težački pokret*, br. 22/I, od 6. 11. 1920.

razuma krio se u činjenici da je Savez težaka ocijenio da je oportunistički za stranku da istupi samostalno, sa svojom kandidat-skom listom, jer je za kratko vrijeme stekao veliki broj pristalica, posebno u redovima seljaštva i jer je shvatio da je to za stranku po-litički probitačnije. Ono od čega su radikali strahovali kada se obra-zovala stranka Saveza težaka se i obistinilo. U ovoj stranci ona je imala svog najljucjeg protivnika i kritičara. Radikali su od strane Saveza težaka kritikovani da svojim parolama o velikoj Srbiji, de facto, rade protiv državnog jedinstva, da takav zahtjev znači osvaja-nje, a ne bratski sporazum i da se to protivi samom programu Radi-kalne stranke. U svojoj političkoj propagandi Savez težaka isticao je, pored ostalog, da radikali nisu više što su nekad predstavljali, da ovu stranku više ne slijedi ni srpska inteligencija. Od ukupno 4.000 studenata Beogradskog univerziteta, samo 250 su pristalice Radikalne stranke i sl.⁴³⁾ Na udaru kritike Saveza težaka našle su se i političke formacije Hrvata, HPS za koju se tvrdilo da ona predstavlja nastavak ranije Katoličke udruge, dok se za HTS isticalo da je ponajmanje težačka stranka, jer je dala »prednost hrvatstvu nad težačkim stva-rima«.⁴⁴⁾

Zvanične prognoze o ishodu predstojećih izbora za Konstitu-antu nisu u početku predviđale ozbiljniji izborni uspjeh Saveza te-žaka. Redovno su, u odnosu na ovu stranku, veće šanse davane Ra-dikalnoj stranci i Demokratskoj stranci. Međutim, vremenom se to mijenjalo, da bi, najzad, pojedine službe konstatovale kako je Savez težaka povukao za sobom ne samo težake iz redova Srba, već i iz redova katolika.⁴⁵⁾ Ovo o katolicima ne bi odgovaralo pravom stanju stvari. U izbornoj borbi Savez težaka imao je dosta jaku potporu jednog broja pravoslavnih sveštenika, koji su bili istaknuti pobornici radikalnog rješavanja agrarnog pitanja. Nije protekao nijedan zbor ove stranke da se agrarno pitanje nije razmatralo. Na njima su oba-vezno usvajane rezolucije o sprovođenju beglučke uredbe.⁴⁶⁾ Zaoštra-vanje pitanja agrara bilo je dovedeno do tog stepena da su vlasti u pojedinim okružnim sjedištima smatrale da se kod težaka javlja »sklo-nost za boljševizam«.⁴⁷⁾ S obzirom na to da se na udaru agrarne re-forme, u prvom redu, nalazio posjed muslimanskih aga i begova, to nije moglo ostati bez odjeka na odnos Muslimana u cjelini prema Savezu težaka. Aktueliziranje agrarnog pitanja u tom svjetlu značilo je objektivno zaoštavanje vjersko-nacionalnih odnosa, u prvom redu na relaciji srpsko-muslimanskih odnosa. Zanimljive su, s tim u vezi, opservacije travničkog okružnog načelnika koji, između ostalog, kon-

⁴³⁾ Isto, br. 21/I, od 28. oktobra 1920.

⁴⁴⁾ Isto, br. 18/I, od 5. oktobra 1920. i br. 26/I, od 11. dec. 1920.

⁴⁵⁾ ABH, FZVS, prez. br. 13008/20. Izvještaj okruž. načel. u Travniku.

⁴⁶⁾ Isto, prez. br. 2705/20; prez. br. 3300/20; prez. br. 3393/20 i prez. br. 4307/20.

⁴⁷⁾ Isto, prez. br. 4308/20.

statuje kako je agrarno pitanje »... najžalosnije poglavlje naše konsolidovanosti« i kako »sve političke partije izrabljuju to pitanje u svoje svrhe i svaka gleda da težaka za sebe pridobije«. Čak i nacionalisti i komunisti teže da ostvare svoj uticaj na seljaka optužujući »... buržoaziju kao eksploatatora težačkog i radnog naroda«.48) Činjenica je, međutim, da su težaci, ipak, od svih političkih stranaka najviše tada vjerovali Savezu težaka, što će konačno biti potvrđeno i samim ishodom izbora.

Savez težaka istakao je svoje kandidatske liste u svim izbornim okruzima u Bosni i Hercegovini. Većina nosilaca lista su iz BiH, sem u banjalučkom i tuzlanskom okrugu. U prvom je kandidovan kao nosilac liste Jovan Jovanović Pižon, jedno od najistaknutijih imena Saveza zemljoradnika iz Srbije, koji je trebao u tom izbornom okrugu da parira Nikoli Pašiću, a u drugom Mihajlo Avaramović iz Beograda, koji je u M. Vesniću, kao nosiocu kandidatske liste Radikalne stranke, imao najozbiljnijeg političkog protivnika. Na kandidat-skoj listi Saveza težaka bilo je dosta težaka, pa i iz redova Muslimana i Hrvata, ali u time se nije uspjelo dobiti veći broj pristalica iz tog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva.

Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) ušla je u izbore za Konstituantu kao veoma dobro organizirana politička stranka koja je sebi društvenu podršku isključivo tražila u najširim slojevima muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine. Vođstvo ove stranke shvatalo je izbore kao šansu da se JMO afirmiše i potvrdi kao isključivi i jedini legitimni predstavnik bosanskohercegovačkih Muslimana. Bilo je u te izborne dane i takvih izjava i mišljenja među Muslimanima da su izbori za Konstituantu za Muslimane »sveti dan«.49) Stoga je stranačko vođstvo razvilo široku i intenzivnu predizbornu političku aktivnost. Pri tome je koristilo najraznovrsnije oblike i forme djelovanja: od neposrednih kontakata vođa stranke sa svojim pristalicama, čestih obilazaka mjesnih i kotarskih organizacija, do dobro pripremljenih i posjećenih političkih zborova, organizovanja povjerljivih sastanaka »pouzdanika« stranke i dr. Takva aktivnost sve je više dobijala u svom intenzitetu što se više približavao dan izbora. Izvjestiozi iz pojedinih kotarskih i okružnih sjedišta navodili su kako JMO, poslije KPJ, najviše pažnje posvećuje političkoj mobilizaciji svojih pristalica.50) Policijska direkcija u Sarajevu u jednom izvještaju konstatuje kako JMO po intenzitetu političke agitacije i jačini svojih organizacija predstavlja najjaču stranku u Sarajevu: »Emisari i kor-teši ove stranke naročito mnogo agituju po kućama i sijelima sa

48) Isto, prez. br. 9323/20.

49) Isto, prez. br. 13132/20.

50) Isto, prez. br. 11278/20. — Vidi: Dr. Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, 74—79.

velikim uspjehom⁵¹⁾ U većini mjesta, sela i naselja gdje je ova stranka organizirala svoje zborove najčešće su na njima govorili prvaci ove stranke: M. Spaho, muftija Ibrahim Maglajlić, S. Korkut, dr H. Hrasnica i dr. Ostvaren je zavidan kontakt vođstva stranke s najširim slojevima muslimanskog stanovništva. Nastojalo se politiku JMO i uopšte njen cjelovit politički program predstaviti kao opštemuslimanski interes. Drugim riječima, unutar ove stranke trebalo je izmiriti klasne i druge razlike koje postoje među bosanskohercegovačkim Muslimanima. Na sastancima i skupštinama u organizaciji JMO donosile su se rezolucije i zaključci u kojim su centralno mjesto imali zahtjevi za obezbjeđenjem lične i imovinske sigurnosti Muslimana. Svaki slučaj nezakonitog ponašanja vlasti prema Muslimanima se registrovao u glasilu JMO *Pravdi*. Osuđivala se praksa da se Muslimani tretiraju kao građani drugog reda i traženo je da oni budu pravednije zastupljeni prilikom podjela koncesija i činovničkih mjesta u državnoj upravi. Pružajući otpor zapostavljanju Muslimana u društveno-ekonomskom i političkom pogledu, vođstvo ove stranke svoju borbu za vjersku i nacionalnu ravnopravnost vodilo je i pod parolom »Islam je u opasnosti«. Često su politički skupovi JMO održavani nakon obavljanje vjerske službe. Ono je, takođe, u izbornoj agitaciji postavilo zahtjev za uspostavu autonomije pokrajina koja treba da bude sprovedena prema »geografskom«, a ne »plemenskom« principu, što se nije kosilo s idejom o jedinstvu države. JMO je podržala monarhiju na čelu s dinastijom Karađorđevića.

Posebno mnogo pažnje u izbornoj aktivnosti vođstvo ove stranke je posvetilo objašnjavanju razloga zašto su se Muslimani organizirali u posebnu političku stranku i zašto je to organizovanje poprimilo obilježje konfesionalnog okupljanja. Argumente za to nalazili su u činjenici da su Muslimani u novostvorenoj državi od početka bili zapostavljani i šikanirani, da nisu uvažavani kao narod, zatim da im se prigovaralo da nisu autohtoni element i da stoga treba da se isele u Aziju. U takvoj situaciji bili su prinuđeni da se organizuju u okviru vlastite političke stranke, kako bi se putem nje izborili za bolji društveno-politički i ekonomski status. Upravo stvaranje takve jedinstvene muslimanske političke stranke trebalo je dokazati da su Muslimani narod i da u JMO ima 90% svih Muslimana Bosne i Hercegovine.⁵²⁾ Organizovanje bosanskohercegovačkih Muslimana na isključivo vjersko-nacionalnoj osnovi neće biti potrebno, prema mišljenju M. Spahe, tek onda »... kad nas prestanu tretirati inferiornim i kad nam priznaju ista prava kao i drugima...«⁵³⁾ Takođe se u prilog teme isticao argument da je u BiH uopšte stranačko-politički život organizovan na vjersko-nacionalnoj osnovi, pa u tome ni Muslimani nisu bili izuzetak.⁵⁴⁾

⁵¹⁾ ABH, FZVS, prez. br. 11547/20.

⁵²⁾ Isto, prez. br. 8835/20.

⁵³⁾ Isto, prez. br. 11809/20. od 12. nov. 1920.

⁵⁴⁾ Isto, prez. br. 10321/20.

Agrarna problematika zauzimala je u političko-propagandnoj aktivnosti JMO istaknuto mjesto. Osnovno polazište u tretiranju ovog pitanja bilo je shvatanje da se agrarna reforma u Bosni i Hercegovini vrši protiv interesa Muslimana u cjelini.⁵⁵⁾ Prema tome, ugrožene interese muslimanskih zemljišnih posjednika u sferi agrara poistovjećivalo se sa interesima svih Muslimana. S obzirom na ukupan nepovoljan položaj Muslimana odmah iza rata, ovakva propaganda nije ostala bez efekta. Vođstvo JMO smatralo je depasiranim da brani kmetski sistem, ali je za odzetu zemlju begovima i agama tražilo novčanu odštetu. S obzirom na to da se upravo pred parlamentarne izbore posebno zaoštrilo pitanje beglučkog posjeda, vođstvo JMO grčevito se borilo da se ono izuzme iz agrarne reforme i ostavi na raspolaganju zemljišnim vlasnicima. Inicijative Protićeve vlade za izmjenu 6. i 7. člana Uredbe o beglucima dobro su primljene u vođstvu JMO i time je bio otvoren put za budući sporazum vođstva radikala i vođstva JMO, koji će imati ozbiljne reperkusije u redovima bosanskih radikala. Ovaj sporazum će biti i perfektuiran pred izglasavanje Vidovdanskog ustava.

Vođstvo JMO istaklo je kandidatske liste u svih 6 izbornih okruga, a kao nosioci određeni su vodeće ličnosti stranke. Time se željelo obezbijediti sigurniji izborni uspjeh stranke. Tako je tuzlanski muftija Ibrahim Maglajlić bio nosilac kandidatskih lista JMO u banjolučkom, bihaćkom i tuzlanskom izbornom okrugu, a S. Korkut u mostarskom i travničkom. U praksi se to potvrdilo kao taktički dobro smišljen potez, jer su navedeni nosioci izbornih lista ostvarili potpun izborni uspjeh.^{55a)}

Bosanskohercegovački Hrvati u svom najvećem broju bili su uključeni u dvije političke organizacije i to u *Hrvatsku težačku stranku* i *Hrvatsku pučku stranku*. Obje ove stranke istakle su u izborima za Konstituantu svoje zasebne izborne liste. Hrvatska pučka seljačka stranka nije u ovo vrijeme imala još šire društveno uporište u Bosni i Hercegovini, niti je još stvorila svoju mrežu organizacija na ovom tlu, ali se njen uticaj, ipak ovdje osjećao i on je prodirao različitim kanalima, a posebno putem glasila stranke *Slobodni dom*. U toku predizborne kampanje, u više navrata dolazilo je do izražaja shvatanje da bi gore pomenute političke stranke Hrvata trebalo da istupe na izborima sa zajedničkom kandidatskom listom, ali se to, ipak, nije ostvarilo.⁵⁶⁾ Na jednom skupu »neopredjeljenih Hrvata«, održanom u Sarajevu početkom oktobra, govorilo se o potrebi fuzije HTS i HPS i formiranju jedne nove stranačke formacije na čelu sa dr. N. Mandi-

⁵⁵⁾ Isto, prez. br. 11557/20. i prez. br. 10115/20.

^{55a)} Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine SHS od 28. nov. 1920, Beograd 1921, str. 25, 36, 59, 113 i 140. (Dalje samo: Statistički pregled izbora za US).

⁵⁶⁾ ABH, prez. br. 10397/20.

ćem.⁵⁷⁾ Međutim, pomenute stranke imale su jako izražene ambicije da politički predstavljaju sve bosanskohercegovačke Hrvate. Po broju svojih organizacija i pristalica HPS je imala snažnije uporište među biračima na području Hercegovine, a HTS na području Bosne. Vođstvo HTS snažno se odupiralo ideji o zajedničkom istupu na izborima sa HPS. Politički orijentisana na Zagreb i ideološki usmjerena na hrvatstvo, ova stranka se obraćala hrvatskim biračima u BiH da glasaju za njenu listu, jer će i Srbi glasati za »svoje ljude«, a i Slovenci će birati »samo svoje ljude«. U jednom izbornom letku vođstvu HTS uputilo je svojim pristalicama kratko sljedeće: »Ako ste za Zagreb i Hrvatsku glasajte za HTS«.⁵⁸⁾ To znači HTS je, analogno ostalim političkim grupacijama u BiH, polazila od uskostranačkog i uskonacionalnog stanovništva.

Vođstvo HPS željelo je u BiH okupiti hrvatske mase na programu katolicizma kao »pozitivne kršćanske religije« i orijentisalo se na političku podršku Slovenske ljudske stranke i Ljubljanu kao politički centar. Političku izbornu agitaciju uglavnom su vodili fratri. To su bitne odrednice koje su prevagnule da se pregovori o zajedničkom istupu na izborima nisu mogli okončati uspješno.⁵⁹⁾ K tome su se priključila i stranačka surevnjivost u pitanju međusobne podjele mandata, mada je to, ipak, imalo u svemu tome drugorazredan značaj. Uz ovo distinkcije evidentne u odnosima između ove dvije hrvatske političke stranke ne bi se, međutim, iz analize njihovih političkih programa pred izbore mogle uočiti neke dublje suštinske razlike. Ono što je moglo približiti vođstvo HTS i vođstvo HPS u ovim danima bila je njihova anticentralistička orijentacija u pogledu državnog uređenja zemlje. Treba, međutim, istaći da je HPS u izbore, u odnosu na HTS, ušla s nešto razrađenim izbornim programom koji je obuhvatio složena pitanja i državnog i društveno-ekonomskog života zemlje.

Svoja programska stanovišta vođstvo HTS formulisalo je u svom glasilu *Hrvatska Sloga* i na političkim skupovima i sastancima svojih pristalica. Vođstvo HTS osuđivalo je centralizam i srpski hegemonizam, napadalo je u praksi primjenjivano načelo »pobjeditelj i poraženi« narodi u prošlom ratu, koje se, prema njihovoj ocjeni, najdosljednije sprovodilo u Bosni i Hercegovini. U svom izbornom programu HTS je tražila autonomiju dotadašnjih pokrajina, jer se samo tako može »... dovoljno zagarantovati načelo plemenske ravnopravnosti i olakšati unutarne odstranjenje plemenskih opreka...«. Ideja narodnog jedinstva se prihvatila uslovno, u tom smislu što se moglo samo govoriti o jednom narodu u političkom smislu, ali ne i u sferi kulture, jer vrijeme, koje je u tom pogledu stvorilo razlike,

⁵⁷⁾ *Jugoslavija*, br. 221 od 6. listopada 1920.

⁵⁸⁾ ABH, FZVS, prez. br. 11655/20.

⁵⁹⁾ Isto, prez. br. 11451/20.

jedino ih može u toku daljeg razvoja i ukloniti.⁶⁰⁾ U rezoluciji ove stranke o agrarnom pitanju traži se brzo sprovođenje agrarne reforme, ukidanje beglukâ i zabrana njihovog otuđivanja dok se to pitanje definitivno ne riješi. Briga o unapređenju seljaka i radnika iskazuje se više deklarativno. Konkretnih programa o tome nema. Vladajući režim oštro je osuđivan i kritikovan zbog represivnih mjera prema Hrvatima, posebno hrvatskim činovnicima koji su izloženi progonima i odstranjennima iz službe. Hrvati nisu ravnopravni sa Srbima u pogledu dobijanja izvoznčkih dozvola, pri odmjeravanju poreza i dr. Stanje u zemlji se prikazuje kao haotično, s bezbroj primjera zlo-upotrebe zakona.⁶¹⁾

Vođstvo HPS imalo je formulisane stavove o tada najaktuelnijim društveno-ekonomskim i političkim pitanjima u zemlji. U pogledu agrarne reforme HPS polazilo se od teze da »zemlja mora biti samo Božija i onoga koji je obrađuje«. Ova stranka usvojila je maksimum da »kmetaska zemlja neka pripadne težaku bez ikakve odštete dosadašnjem vlasniku jer ju je seljak do sada svojim hakom sto puta pretplatio...« Svojim stavom o beglučkom pitanju ova stranka dosta se približila Uredbi o beglucima od 14. februara 1920. godine, koju je donijela demokratsko-socijalistička vlada. Četvrtarski odnos koji je posebno vladao u vinogradarskom području Hercegovine treba, prema istom shvatanju, tretirati kao kmetaski odnos i u skladu s tim ga treba tako i riješiti. S druge strane, vođstvo ove stranke nije bilo za to da »mali begovi« padnu na prosjački štap i stoga se predlagala dodjela zemlje i njima, ukoliko su spremni da je obrađuju. U agrarnom programu HPS Hercegovina je dobila poseban tretman, s obzirom na to da je ovo područje bilo njeno najsnažnije političko uporište. Siromašnim seljacima iz Hercegovine koji se žele iseliti treba dodijeliti dovoljno zemlje razdiobom velikog posjeda na području Hrvatske, Slavonije, Banata, Baranje i Bosne. Ova stranka formulisala je i svoj program za unapređenje duhanske industrije i vinogradarstva na području Hercegovine.⁶²⁾

Vođstvo HPS istupilo je pred izbore i sa svojim »radničkim« programom. U njemu se, između ostalog, traži zakonska zaštita radnika od izrabljivanja, priznavanje radniku jednog dijela čistog dohotka od preduzeća, zabrana upotrebe dječije radne snage u industriji i ograničavanje rada žena. Osmočasovno radno vrijeme se predlaže kao maksimum. Zakonski treba zabraniti rad na akord. Zahtijeva se državna briga za radničke porodice koje su bez vlastite krivnje ostale bez posla. Ovaj programski dokument rasturan je kao poseban letak na adresu hrvatskih radnika. On je u nekim svojim elementima krajnje antikomunistički intoniran i s dosta šovinističko-nacionalističkog naboja. Za KPJ se kaže da u svom programu ima zadatak istrebljenja

⁶⁰⁾ *Hrvatska sloga*, br. 5, god. I, od 5. listopada 1920.

⁶¹⁾ ABH, FZVS, prez. br. 993/20.

⁶²⁾ Isto, prez. br. 3084/20.

»hrvatstva i krišćanstva«, da u KPJ u Bosni i Hercegovini imaju glavnu riječi Srbi, koji su i nosioci kandidatske izborne liste ove stranke, a koji, opet, treba da budu izabrani glasovima hrvatskih radnika.⁶³⁾ U tom kontekstu pisalo je glasilo HPS da su komunisti »... stranka nevjere i bezboštva. Oni hoće da našu crkvu pretvore u birtije i komunističke domove«.⁶⁴⁾

Izborni program Hrvatske pučke stranke dotiče i neka pitanja organizacije vlasti u zemlji. Ova stranka traži uspostavljanje samouprave u Bosni i Hercegovini, obrazovanje općina koje treba da se konstituišu u sporazumu s narodom, zatim izbor i obrazovanje bosanskohercegovačkog sabora. Takođe se ističe zahtjev za ukidanje stajaće vojske, koju treba da zamijeni narodna odbrana (milicija). HPS je protiv uspostavljenog statusa za dobrovoljce, čije ponašanje u ovo vrijeme u BiH osuđuje i kvalifikuje kao protuzakonito. U pogledu rješavanja vjersko-školskih pitanja, HPS se zalaže za uvođenje vjerske nastave u školama, ali, istovremeno, osuđuje vladinu naredbu kojom se zabranjuje okupljanje djece u »Marijinu kongregaciju«. A vlada je, donoseći ovu naredbu 17. januara 1920. godine, smatrala da je »Marijina kongregacija« po formi vjersko udruženje, a u suštini »katoličko-klerikalno«, preko koga HPS vrši svoj uticaj na omladinu.⁶⁵⁾ U svoj politički program, pred izbore, vođstvo HPS uključilo je i neka druga pitanja, kao što su novčana politika (ne prihvata se zamjena krune za dinare po paritetu 4 : 1), zatim poreska politika (tražilo se raspisivanje poreza na dobit i oduzimanje imovine koja je stečena na »lak« način.⁶⁶⁾

Hrvatska težačka stranka istakla je svoje kandidatske liste u svih 6 izbornih okruga. Nosioci lista su iz redova profesora, advokata, župnika i težaka i svi s područja Bosne i Hercegovine, sem mostarskog okruga, gdje se nosilac pojavljuje u ličnosti dr Matka Laginje, hrvatskog bana iz Zagreba. *Hrvatska pučka stranka* istakla je svoje kandidatske liste u pet izbornih okruga. Samo u bihaćkom izbornom okrugu nije imala svoju izbornu listu. Nosioci lista su iz redova posjednika, sveštenika, profesora, novinara i težaka. Osim fra Didaka Buntića, koji je nosilac kandidatske liste u mostarskom okrugu, svi ostali su manje poznati ljudi iz javnog života BiH u to vrijeme. Za razliku od HTS, ova stranka imala je na svojim izbornim listama znatno veći broj kandidata iz redova težaka (ukupno 22).⁶⁷⁾

Od ostalih građanskih političkih organizacija u izborima su sa svojim kandidatskim listama učestvovala još neke stranke čiji je značaj, u cjelini gledano, bio marginalan. To su sljedeće stranke: *Srpska narodna organizacija* (nazvana Čokorićova stranka), *Musliman-*

⁶³⁾ Isto, prez. br. 13655/20.

⁶⁴⁾ *Jugoslavija*, br. 262, od 25. studenog 1920.

⁶⁵⁾ Isto, br. 144 od 6. lipnja 1920.

⁶⁶⁾ ABH, FZVS, prez. br. 3084/20.

⁶⁷⁾ Statistički pregled izbora za US.

ska narodna stranka, Muslimanska težačka stranka i muslimanska politička grupa okupljena oko lista *Domovina*, koju su predvodili Šenif Arnautović i Smajlaga Cemalović. Ova grupa nazivana je »muslimanski radikali«. Nastanak *Srpske narodne organizacije* u najužoj vezi je sa pojavom lista *Srpska zora* čiji je pokretač i inicijator Đorđe Čokorilo. Ovaj list prihvatio je kao credo svoje politike ekstremni srpski nacionalizam, pa se i u njegovom zaglavlju, kada se grupa oko *Srpske zore* konstituisala u političku stranku, nalazila lozinka »Svi Srbi Srbiji, Srbija svima Srbima«. Ova grupa, a zatim obrazovana kao politička stranka, pod nazivom *Srpska narodna organizacija*, imala je zanemarljiv broj pristalica u Bosni i Hercegovini, a bila je i na udaru kritike radikalne štampe iz Srbije. Čokorilove pristalice uz izbore su ušle s parolom »Živjela Srbija!«, »Dole Jugoslavija!«. Pojava ovakve političke stranke unutar bosanskohercegovačkih Srba objašnjavala se sa više momenata: prvo, teškoćama u kojima se zemlja nalazila, činjenicom »da vlast ne vodi brigu o težaku, o provođenju reforme, o nabavci jeftine robe za odjelo i obuću i izgradnji izgorjelih kuća.«⁶⁸ Ima podataka da su inicijatori osnivanja *Srpske narodne organizacije* u pojedinim mjestima radikalni disidenti koji su bili nezadovoljni politikom Protićeve vlade u beglučkom pitanju.⁶⁹ Pojavu Čokorila i njegove stranke loše su ocjenjivali pojedini i okružni i kotarski organi vlasti. Isticalo se da ona doprinosi pogoršanju međunacionalnih odnosa: »Čokorilo radi protiv narodnog jedinstva, te smatra muslimane za Srbe i proti njihovoj volji.«⁷⁰ Posebno je Čokorilova organizacija osuđivana od strane srpske inteligencije u Bosni i Hercegovini. Isticalo se da ona »... precjenjuje srpski element«, zatim da ometa izmirenje zavađane braće koja su sada »na putu u novim uslovima da žive u slozi i na jačanju otadžbine.«⁷¹ U vezi s jednom rezolucijom *Srpske narodne organizacije*, koja je donesena na širem skupu pristalica ove stranke u travničkom okrugu, u kojoj se traži uspostavljanje velike Srbije »u kojoj jedino srpski narod može biti slobodan i nezavisan«, travnički okružni načelnik je pobuđen da to osudi i popratni komentarom kako takav zahtjev »... graniči sa veleizdajom i protivni se postojećem državnom stanju.«⁷² A u vezi s osnivanjem podružnice ove stranke u D. Vakufu, tamošnji okružni predstojnik ističe kako bi bila »sveta dužnost Zemaljske vlade« da spriječi djelovanje ove političke stranke koja »ometa rad svih poštenih Srba i Hrvata« i »prirodni proces ujedinjenja naroda i zbližavanja plemenskog.«⁷³ Na izborima za Konstituantu Čokorilova stranka istakla je svoje izborne liste u tri, od ukupno 6 izbornih okruga i to: u sarajevskom (nosilac kandidatske izborne liste Mihajlo M. Mag-

⁶⁸) ABH, FZVS, prez. br. 8799/20.

⁶⁹) Isto, prez. br. 6554/20.

⁷⁰) Isto, prez. br. 7968/20.

⁷¹) Isto, prez. br. 6554/20.

⁷²) Isto.

⁷³) Isto.

dalenić, srpski general u penziji iz Beograda), travničkom (nosilac liste Milutin Jovanović, trgovac iz Žepča) i tuzlanskom (nosilac liste Miodrag M. Magdalenić, generalni konzul u penziji iz Vrnjačke Banje).⁷⁴⁾

Na izborima se pojavljuje, s posebnim listama, i nekoliko manjih političkih organizacija koje su imale ambiciju da politički predstavljaju bosanskohercegovačke Muslimane. Na isti način kako su te političke stranke neposredno pred izbore obrazovane, tako će i nestati s političke scene nakon završenih izbora. Stoga je njihova pojava, u suštini, bila eferernog značaja. Dosta podsticaja za obrazovanje tih stranaka dolazilo je sa strane. To je slučaj s političkom grupom koju je predvodio Šerif Arnautović, u čijem obrazovanju je imala znatnog udjela Radikalna stranka koja je, inače, poduzimala i druge korake kako bi se oslabila JMO. Inače, Arnautovićeva politička grupa oko lista *Domovina* optuživala je vođstvo JMO za isključivost koje šteti interesima Muslimana i onemogućuje im »... da uđu u nacionalno-kulturno kolo naših sugrađana Srba i Hrvata«. ⁷⁵⁾ Radikalno glasilo *Samouprava* nije krilo da pomoću Arnautovića želi da oslabi JMO i otvoreno je pred izbore agitvalo za »muslimanske radikale«, a pojedini sreski načelnici u BiH pozdravili su njihovu pojavu i predviđali im izborni uspjeh.⁷⁶⁾ Arnautovićeva grupa istupila je na izborima sa svojom kandidatskom listom samo u tuzlanskom izbornom okrugu. Pretpostavljalo se da će ova lista oduzeti JMO bar jedan do dva poslanička mandata.⁷⁷⁾ Uoči samih izbora i jedna grupa muslimanskih zemljišnih posjednika formirala je svoju političku stranku, pod nazivom Muslimanska narodna stranka (MNS). U programu ove stranke agrarno pitanje imalo je centralno mjesto. Glasilo stranke nosilo je naziv *Obrana*. MNS zastupala je krajnje konzervativan agrarni program. Po njemu, kmetu »treba dati onoliko zemljišta koliko mu je nužno da sebi osigura dostojnu egzistenciju«. Ono treba da se dodjeljuje iz državnog zemljišnog fonda, a tek u drugom redu iz sastava kmetskog selišta, uz obaveznu dostojnu odštetu vlasniku. Ova stranka, ograničena inače na veoma uzak krug svojih pristalica, istakla je svoju kandidatsku listu samo u sarajevskom izbornom okrugu. Nosilac liste bio je Mustajbeg Halilbašić. Uoči izbora MNS ponudila je vođstvu JMO izbornu saradnju, uz uslov da njena dva kandidata budu na listi JMO. Ponuda je, međutim, odbijena.⁷⁸⁾ U martu 1920. godine osnovana je i Muslimanska težačka stranka. Ova stranka imala je ambiciju da zastupa interese muslimanskih težaka i u svom agrarnom programu polazila je od toga da zemlja pripada onom ko je obrađuje i da muslimanski težaci treba u rješavanju agrarnog pitanja

⁷⁴⁾ Statistički pregled izbora za US.

⁷⁵⁾ B. H r a b a k, nav. rad str. 337.

⁷⁶⁾ ABH, FZVS, prez. br. 11278/20.

⁷⁷⁾ Isto, prez. br. 11494/20.

⁷⁸⁾ Isto, prez. br. 1182/20.

da ravnopravno budu tretirani s pravoslavnim i katoličkim seljacima. Beglučku zemlju treba dati beglučaru samo ako on istu obrađuje u posljednjih deset godina. U suprotnom, ona treba da ostane u vlasništvu bega. Svoje kandidatske liste ova stranka istakla je u mostarskom izbornom okrugu i to pod nazivom Demokratska muslimanska težačka lista, čiji je nosilac bio Alija Kurtović, nadkontrolor iz Sarajeva, i u tuzlanskom izbornom okrugu, čiji je nosilac liste šefkija Gluhić, advokat iz Tuzle. Formiranje ove stranke dovodi se u vezu sa Demokratskom strankom, na čiji je podsticaj nastala i pod čijim je uticajem bila.⁷⁹⁾

U izborima za Konstituantu dvije su političke stranke zastupale interese radničke klase Bosne i Hercegovine i nalazile pristalice u tom dijelu bosanskohercegovačkog stanovništva. To su Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) i Socijaldemokratska partija, čije su se pristalice, prema glasilu ove stranke *Zvonu* nazivali »zvonaši«.

Komunistička partija Jugoslavije na tlu Bosne i Hercegovine razvila je u toku predizborne kampanje veoma intenzivan propagandno-politički rad. Izvještaji iz gotovo svih izbornih okruga na području Bosne i Hercegovine puni su podataka o pojačanoj aktivnosti komunista pred izbore za Konstituantu. U tom radu KPJ na području Bosne i Hercegovine angažovani su najbolji kadrovi među kojima su istaknutu ulogu imali Kosta Novaković, Života Milojković, Ivan Krndelj, Ante Ramljak, Franjo Rezač i dr. U to vrijeme zabilježeni su politički skupovi u organizaciji KPJ u gotovo svim većim mjestima Bosne i Hercegovine, a dosta podataka ima da je KPJ nastojala doći u bliži kontakt sa seljaštvom i steći pristalice u njegovim redovima. Propagandni rad komunista bio je ispunjen raznovrsnim oblicima aktivnosti: od održavanja političkih skupova, političkih sastanaka pouzdanika i aktivista KPJ, političkog djelovanja »od lica do lica«, do objavljivanja i rasturanja brošura, letaka i proglosa.⁸⁰⁾ Smisao učešća KPJ u izborima njeni aktivisti su obrazlagali time da njihova politička akcija nije usmjerena na to da dobiju što veći broj poslaničkih mandata, već u tome da se političko-propagandnim radom u vrijeme izborne kampanje stvore uslovi komunistima za njihovo efikasnije političko djelovanje »na širokom frontu« i da se kroz to ostvari što tješnji njihov dodir s narodom kako bi ga »... poučio za drugo oslobođenje«. Komunisti, izgleda, nisu imali iluzija u pogledu svog eventualnog većeg izbornog uspjeha i mogućnosti svog učešća u vlasti, jer, kako je to obrazlagao I. Krndelj »... sve da kod ovih izbora i pobjedimo opet će nas izbaciti (misli valjda iz parlamenta — pr. moja) kao što su to učinili u beogradskim općinama«.⁸¹⁾ Time se jasno izrazilo njihovo nepovjerenje u postojeći parlamentarni sistem vla-

⁷⁹⁾ Statistički pregled izbora za US.

⁸⁰⁾ ABH, FZVS, prez. br. 11547/20.

⁸¹⁾ Isto, prez. br. 9802/20.

sti i rad budućeg parlamenta u Kraljevini. Zbog toga će komunisti biti prisiljeni da svoje predstavnike u budućem parlamentu pomognu organizovanjem demonstracija i štrajkova.⁸²⁾ Politički aktivisti KPJ isticali su da oni u izbore za Konstituantu ne ulaze s posebnim programom, »... jer program komunističke stranke neostvariv je u vladi buržoazije. Komunisti će koristiti parlament za borbu oko ostvarenja komunističke ideje.«⁸³⁾ Kada se u cjelini analizira sadržaj političko-propagandne aktivnosti komunista u izborima ne bi se moglo tvrditi da KPJ nije u njima zastupala i zagovarala svoj određeni program. Tako je ona jasno istakla svoj agrarni program prema kome zemlju treba dati onom ko je obrađuje, bez ikakvih ustupaka bivšim zemljašima posjednicima. Doduše, za KPJ pravo i potpuno rješenje agrarnog pitanja ne može se provesti bez revolucije.⁸⁴⁾ Takođe su naglašavali potrebu saveza seljaka i radnika koji imaju identične interese i koje treba da imaju glavnu riječ u zemlji. U pogledu državnog uređenja zemlje, KPJ je zagovarala uspostavu sovjetske republike Jugoslavije. Tražio se prekid veza s »kapitalističkom antantom« i uspostavljanje saveza jugoslovenskog proletarijata sa Sovjetskom Rusijom. Izlaz iz teške privredne situacije u zemlji KPJ je vidjela u nacionalizaciji banaka, kapitala i trgovine, u konfiskaciji imovine ratnih bogataša i u uspostavljanju radničke kontrole nad proizvodnjom.⁸⁵⁾ Na političkim zborovima u organizaciji KPJ razmatrana je široka lepeza i drugih aktuelnih pitanja društveno-ekonomskog i političkog života zemlje. Oštro je kritikovana pojava bogaćenja, skupoća, smišljena nastojanja buržoazije da krivicu za teškoće prebaci na strance ili gotovo čitav jedan narod, zatim sistem posrednih poreza koji pogađa najviše siromašne slojeve. Napadala se politika favorizovanja ruskih emigranata, dok se, istovremeno, vodila nehumana politika prema invalidima.⁸⁶⁾ KPJ je naročitu pažnju usmjerila na angažovanje svojih aktivista u najvažnijim rudarskim centrima u BiH. U tome su imali političkog uspjeha. To su vlasti same morale da otvoreno priznaju i da prognoziraju komunistima neosporan izborni uspjeh među rudarima i uopšte industrijskim radnicima.⁸⁷⁾ S druge strane, vlasti nisu izražavale posebnu zabrinutost u pogledu akcija komunista na selu i njihovim pokušajima da u redovima seljaka steknu pristalice. Smatralo se da je naš seljak patrijarhalan, monarhistički usmjeren i da je on »... još toliko svjestan da se ne može zagrijavati za komuniste i njihove ideje.«⁸⁸⁾ Ne bi se, u cjelini gledano, ni moglo govoriti u ovo vrijeme o ozbiljnijim i dalekosežnijim akcijama komunista na selu i među seljacima. Više je riječ o uspostavljanju početnih kon-

⁸²⁾ Isto, prez. br. 11821/20.

⁸³⁾ Isto, prez. br. 11433/20.

⁸⁴⁾ Isto, prez. br. 9745/20.

⁸⁵⁾ Isto, prez. br. 9745/20.

⁸⁶⁾ Isto, prez. br. 12493/20.

⁸⁷⁾ Isto, prez. br. 11278/20.

⁸⁸⁾ Isto, prez. br. 11432/20.

takata i pokušajima pridobijanja onog dijela seljaštva za politiku KPJ koji je već jednom nogom uključen u industriju, bilo kao rudarski ili šumski radnik.

U političkoj utakmici i izornoj groznici koja se rasplamsala među političkim strankama ni aktivisti KPJ nisu ostali potpuno pošteđeni od demagoškog načina djelovanja i ishitrenih zahtjeva o ukidanju policije, sudija, vojske, uvođenja narodne vojske, zatim obećanja da će se komunisti zalagati za ukidanje poreza uopšte.⁸⁹⁾ To je dalo povoda okružnim načelnicima da u svojim izvještajima Zemaljskoj vladi navode kako se komunistički agitatori služe lažima, spletkama, doskočicama, jednostavno demagogijom da bi zaveli »... inače pošten, miran i siromašan narod«, obećavajući mu »zlatna brda i doline«.⁹⁰⁾ Parole koje su se na zborovima u organizaciji KPJ najčešće izvikivale imale su izrazit revolucionarni naboj i često su bile povod vlastima i njenim organima za intervenciju. Tako se tom prigodom upućivao pozdrav ruskom proletarijatu, isticala parola »Živio komunizam!«, »Živjela sovjetska republika Jugoslavija i Rusija«, »Živjela revolucija«, »Živjela komunistička partija Jugoslavija«, »Dolje kapitalizam« i sl.⁹¹⁾ Politička aktivnost KPJ pred izbore bila je posebno dobro organizirana među radnicima. Načelnik travničkog okruga navodi, s tim u vezi, sljedeće: »U svim mjestima gdje imade industrijskih preduzeća razvili su najintenzivniji rad najbolje organizacije komunista, no njihova je agilnost probudila građanske partije iz njihovog uobičajenog mrtvila.«⁹²⁾ U jednom izvještaju kotarskog ureda Visoko stoji: »Komunisti imaju dosta pristaša u rudokopima Breza, Kakanj i Vareš.«⁹³⁾

Političko-propagandna aktivnost KPJ pred izbore praćena je od strane organa vlasti s budnom pažnjom. Iako je najveći broj političkih zborova u organizaciji KPJ bio dozvoljen ipak je bilo dosta slučajeva da su oni rasturani, ako je zvanični predstavnik vlasti ocijenio da je govornik podsticao svoje pristalice i uopšte učesnike zbora na pobunu i otpor mjerama vlasti. Gotovo redovno zbor pristalica KPJ bio bi rasturan ako bi se na njemu hvalila politika Sovjetske Rusije i »dobre strane života seljaka« u njoj.⁹⁴⁾ Politički zbor KPJ u Mostaru, na kome je glavni govornik bio Gojko Vuković, bio je rasturen kada je Vuković pozvao narod na revoluciju ako komunisti ne uspiju u parlamentu nametnuti svoje ideje.⁹⁵⁾ Bilo je slučajeva, posebno na selu, da su organizovane grupe nacionalista inscenirale sukobe i tučnjave koje su se završavale linčovanjem komunista.⁹⁶⁾

⁸⁹⁾ Isto, prez. br. 10108/20.

⁹⁰⁾ Isto, prez. br. 11451/20., i 12931/20.

⁹¹⁾ Isto, prez. br. 11432/20.

⁹²⁾ Isto, prez. br. 11270/20.

⁹³⁾ Isto, prez. br. 11450/20.

⁹⁴⁾ Isto, prez. br. 11697/20.

⁹⁵⁾ Isto, prez. br. 11821/20.

⁹⁶⁾ Isto, prez. br. 12368/20.

Oblasni sekretarijat KPJ za Bosnu i Hercegovinu u više navrata obraćao se Zemaljskoj vladi za BiH pritužbama na postupke vlasti prema KPJ. Ti prigovori bili su dokumentovani podacima da vlasti zabranjuju rasturanje letaka i brošura KPJ koje je cenzura državnog odvjetnika »propustila«, kako se hapse rasturači letaka, kako vlasti izdaju nalog da se izlijepljeni leci KPJ odljepljuju i sl.⁹⁷⁾ S tim u vezi, zasluhuje da se navede obrazloženje vlasti zašto su zabranile održavanje zbora pristalica KPJ u selu Vijaci (kotarska ispostava Vareš). Ono doslovno glasi: »... naš svijet u Bosni uopće i politički je slabo školovan a suviše temperamentan i nedisciplinovan a vodstvo »Partije« ne raspolaže uvijek s elementima dovoljno razvijene svijesti o odgovornosti u svojim agitacijama.«⁹⁸⁾ Uza sve to, vlasti su morale konstatovati ne samo dobru političku organizovanost KPJ na izborima i poraslu popularnost komunista, već i činjenicu da su komunisti jedini koji u izbornoj kampanji ne djeluju na vjerskoj osnovi.⁹⁹⁾

Svoju izbornu listu KPJ je istakla u svim izbornim okruzima u Bosni i Hercegovini: u banjolučkom okrugu, čiji je nosilac Jakov Lastrić, upravnik Sreske bolesničke blagajne iz Banje Luke; u bihaćkom, s nosiocem liste Brankom Čulibrkom, obućarom iz B. Krupe, u mostarskom, s nosiocem liste Gojkom Vukovićem, limarom iz Mostara; u sarajevskom izbornom okrugu, s nosiocem liste Đurom Đakovićem, bravarom iz Sarajeva; u travničkom izbornom okrugu, s nosiocem liste Životom Milojkovićem, urednikom *Radničkih novina* iz Beograda i tuzlanskom izbornom okrugu, s nosiocem liste Mitrom Trifunovićem, činovnikom iz Tuzle.¹⁰⁰⁾

Socijaldemokratsku partiju Jugoslavije u Bosni i Hercegovini (SDSJ) predstavljala je, u stvari, politička grupacija »zvonaši«, nazvana tako po svom glasilu *Zvono* koje je počelo izlaziti još 1914. Izbijanjem rata list je prestao izlaziti. Ponovno je počeo izlaziti u januaru 1919. godine. Nastanak ove političke grupe okupljene oko lista *Zvono* u vezi je s pojavom disidenata u Socijaldemokratskoj stranci Bosne i Hercegovine i datira neposredno poslije završenog balkanskog rata.¹⁰¹⁾ Disidenti su nastojali da još prije rata osnuju zasebnu jugoslavensku socijalističku stranku, ali su rat i okolnosti s tim u vezi to omele. Najistaknutija ličnost političke grupe »zvono« u BiH bio je Jovan Šmitran, koji je zastupao mišljenje da je stvaranjem Kraljevine SHS ostvareno nacionalno oslobođenje i da je naredni zadatak socijalizovati tu državu i društvo.¹⁰²⁾ Pristalice J. Šmitrana, okupljene oko

⁹⁷⁾ Isto, prez. br. 12468/20.

⁹⁸⁾ Isto, prez. br. 12439/20.

⁹⁹⁾ Isto, prez. br. 11547/20.

¹⁰⁰⁾ Statistički pregled izbora za US.

¹⁰¹⁾ O tome detaljnije vidi: Dr Tomo Milenković, Socijalšovinistička grupacija u Bosni i Hercegovini Zvonaši 1919—1921, *Istorija XX veka, Zbornik radova VII*, Beograd, 1965, str. 407—449.

¹⁰²⁾ *Zvono*, od 10. 1. 1919.

lista *Zvono*, konstituišu se u martu 1919. u političku grupu pod nazivom Jugoslovenska demokratska stranka za BiH («Zvono»), a na konferenciji reformista iz Vojvodine i Hrvatske, koja je održana 2—3. aprila u Zagrebu 1919. godine, »zvonaši« se ujedinjuju u Socijaldemokratsku stranku Jugoslavije (SDSJ). Oni su u okviru ove stranke njegov Oblasni odbor sa sjedištem u Sarajevu, ali s velikom samostalnošću koja je išla dotle da se »zvonaši« nisu smatrali obaveznim da poštuju odluke Glavnog odbora stranke, pa čak su i radili protiv njegovih odluka. Sve do maja 1919. godine »zvonaši« nemaju svojih organizacija u Bosni i Hercegovini. One nastaju u vrijeme presije i pragonâ revolucionarnog radničkog pokreta, koji dobijaju šire razmjere nakon prvomajskih proslava 1919. godine. Kurs vlasti na primjeni nasilja nad radničkim pokretom ima za posljedicu izvjesnu demokratizaciju u vođstvu SRPJ/K i izmjenu taktike u njenoj aktivnosti, koja dobija nešto umjerenije tonove. »Zvonaši« su, de facto, na liniji akcije režima u suzbijanju revolucionarnog radničkog pokreta, oni su najglasniji i najaktivniji u hajci protiv radnika neslovenske narodnosti u BiH, koje kvalifikuju kao eksponente austrijske politike, kao one koji šire komunizam.¹⁰³⁾

Prve organizacije »zvonaša« u BiH nastaju u junu 1919. godine i to Tuzli, Lukavici, Banjoj Luci, zatim Bos. Dubici, Prijedoru, Dobrljinu, Drvaru, Srnetici, Oštrelju, Zavidovićima, Doboju, Ilijašu, Varešu, Zenici, Kreki i Tesliću. Mnogo pažnje se posvećuje pridobijanju radnika u drvanoj industriji, gdje je, većinom zaposlena sezonska i polusezonska radna snaga. »Zvonaši« dobijaju znatnu podršku dobrovoljaca, zatim seljaka i dijela radništva koje je zaposleno u drvanoj industriji. Politička platforma »zvonaša« počiva na premisi da se u saradnji s buržoazijom može izgraditi »prava narodna demokratska država«. Komuniste su optuživali da su neprijateljski orijentisani prema Kraljevini SHS, da svojim djelovanjem ometaju njenu konsolidaciju. Zvonaši su imali izrazito neprijateljski stav prema Sovjetskoj Rusiji, osuđivali su oktobarsku revoluciju i njene aktere. Bolješvizmu su negirali svaku revolucionarnost, kvalifikovali ga kao »socijalistički barbarizam«. Bili su protiv nasilnog otimanja vlasti.¹⁰⁴⁾

Pred izbore za Konstituantu »zvonaši« su intenzivirali svoju političku aktivnost. U toj aktivnosti važno mjesto imala je antikomunistička komponenta, optužbe da komunisti ne mare za nacionalne probleme, da rade po direktivi boljševika iz Rusije i sl. »Zvonaši« se nisu libili da oštro kritikuju određene pojave u tadašnjem društvu: korupciju, nezaposlenost, skupoću i sporo i neadekvatno rješavanje agrarnog pitanja. Nastojali su steći čvršće društveno uporište među seljacima i tražili radikalno rješavanje agrarnog pitanja i političko savezništvo sa Savezom težaka. Bili su spremni da s njima zajednički istupe na izborima. Na jednoj zajedničkoj izbornoj skupštini u Tesliću

¹⁰³⁾ ABH, FZVS, prez. br. 9465/20.

¹⁰⁴⁾ Navedena studija Dr T. Milenkovića, str. 438.

oni su usvojili rezoluciju u kojoj izražavaju nepovjerenje prema Privremenoj narodnoj skupštini, traže rješenje agrarnog pitanja u korist težaka, osmosatno radno vrijeme i izgon »nepoćudnih« stranaca.¹⁰⁵⁾ Ipak, do političke koalicije sa Savezom težaka nije došlo i »zvonaši« su u izbore ušli dosta politički izolovani. U pogledu državnog uređenja, nisu imali neko svoje razrađeno stanovište. Bili su za strogi centralizam i uspostavu samouprave u okruzima i opštinama. Nisu tražili republikanski oblik vlasti i u tom pogledu su izuzetak od ostalih socijaldemokratskih struja i stranaka. Svoje političke zborove održavali su neometani od strane vlasti. Moglo bi se reći da su podržavani i s te strane, jer vlastima je bio cilj oslabiti i omesti političku aktivnost komunista. Važno mjesto u političko-propagandnoj aktivnosti »zvonaša« pred izbore imala je već pomenuta hajka protiv stranih radnika, u čemu su posebnu podršku imali u dobrovoljcima. »Zvonaši« su svoje kandidatske liste istakli u svim izbornim okruzima, sem travničkog. U dva izborna okruga nosilac liste je J. Šmitran (banjolučki i bihački), u sarajevskom Risto Bogdanović, koji je bio upravitelj radničkog konzuma u Sarajevu, u tuzlanskom Spiro Gojšina, sekretar radničkog saveza iz Sarajeva, a u mostarskom Ljubo Mičević, novinarski saradnik iz Sarajeva. Na listi »zvonaša« dosta je kandidata iz redova dobrovoljaca (ukupno 7), zatim željezničkih službenika i radnika i poneki zanatlija. Svi kandidati s posebnim uslovima su izvan Bosne i Hercegovine.¹⁰⁶⁾

Rezultati izbora

Od početka izborne kampanje izvjestioci iz okružnih kotarskih sjedšta obavještavali su, bilo Zemaljsku vladu u Sarajevu, bilo Ministarstvo unutrašnjih poslova u Beogradu, kako o političkoj situaciji, raspoloženju birača, tako i o mogućim prognozama o ishodu izbora i rezultatima koje pojedine stranke mogu da na njima ostvare. U početku su smatrali da će se birači u svom najvećem broju opredijeliti između nekoliko najuticajnijih stranaka i to: Radikalne stranke, Demokratske stranke, za koju će većinom glasati birači iz reda srpskog stanovništva, zatim JMO, koju su od početka smatrali kao neprikosnovenog predstavnika većine bosanskohercegovačkih Muslimana. U pogledu orijentacije birača iz redova hrvatskog stanovništva nisu bila jasna mjerila koja će od dvije hrvatske stranke, HTS ili HPS, prevagnuti. Za KPJ se smatralo da su joj izgledi na izborima krajnje minimalni ili gotovo zanemarljivi. Takođe se u ocjeni rezultata izbora, uglavnom, utvrdilo jedno shvatanje da će za njihov konačan ishod od presudne važnosti biti raspoloženje među seljaštvom koje je brojno najuticajnije i koje će se povesti za onom strankom koja bude nudila za njih najpovoljnije rješenje agrarnog pitanja. Takođe, nije

¹⁰⁵⁾ ABH, FZVS, prez. br. 9465/20.

¹⁰⁶⁾ Statistički pregled izbora za US; Uporedi nav. studiju T. Milenkovića, str. 445—446.

bilo sumnje u to da će vjersko-nacionalni momenat biti presudan činilac u opredjeljenju birača. Tako je o karakteru predizborne kampanje glasilo HPS *Jugoslavija* pisala da se ona vodila u »nacionalno-plenumskom« duhu, izuzimajući JMO, »... koja se stavila na vjersko stanovište bez plemenske primjese«. ¹⁰⁷⁾ Iako su političke stranke otpočele, neke u većoj a neke u manjoj mjeri, predizbornu aktivnost već u septembru mjesecu, ipak se sve do pred same izbore nije mogla zapaziti neka dublja zainteresovanost stanovništva za izbore. U stvari, više se moglo govoriti o njegovoj apatičnosti. Ta činjenica tumačila se s više momenata. U prvom redu okolnošću da je gotovo 90% stanovništva nepismeno i bez političke naobrazbe. Takođe, u zemlji nije ranije njegovana tradicija demokratskog života i djelovanja. Izbori za Konstituantu bili su, u stvari, prvi parlamentarni izbor uopšte za stanovnike Bosne i Hercegovine. Izborna borba i stranačka nadmetanja su nova pojava za ovu sredinu. Birače je zbunjivala i činjenica postojanja više stranačko-političkih organizacija. To je posebno došlo do izražaja u redovima srpskog dijela bosanskohercegovačkog stanovništva, pogotovo kada se neposredno prije izbora obrazovao Savez težaka. Ranije pretpostavke da će se bosanskohercegovački Srbi opredjeljivati u najvećem broju između Radikalne stranke i Demokratske stranke, pri čemu se davala prednost Radikalnoj stranci, sada je dovedena u pitanje, jer se Savez težaka za relativno kratko vrijeme nametnuo srpskom seljaštvu kao stranka s najprimamljivijim, u prvom redu, agrarnim programom. ¹⁰⁸⁾ Tako će, za razliku od muslimanskih i hrvatskih birača u Bosni i Hercegovini, kojima je nacionalno-vjerski momenat bio glavna vodilja u njihovom opredjeljenju za svoju stranku u izborima, birači iz redova Srba, u prvom redu srpskog seljaštva, dati prevagu socijalno-ekonomskom programu. Iako je bilo iznenađenja u pogledu ishoda izbornih rezultata, to je onda bilo upravo kod srpskih birača koji su se u znatnom broju izjasnili za Savez težaka. Izbornim uspjehom ove stranke bili su pogođeni, u prvom redu, radikali i demokrati. JMO se na izborima afirmisala kao politički zastupnik većine bosanskohercegovačkih Muslimana. Hrvati u BiH opredjelili su se na izborima između dvije svoje stranke: HTS i HPS.

U biračke spiskove u Bosni i Hercegovini bilo je upisano ukupno 476.237 birača, a od tog broja izašlo je na glasanje 330.958, što procentualno iznosi 69,49%. ¹⁰⁹⁾

Za *Radikalnu stranku* u Bosni i Hercegovini glasalo je ukupno 59.443 birača (12,48%), što je ovoj stranci obezbijedilo 11 poslaničkih

¹⁰⁷⁾ *Jugoslavija*, br. 276, god. III, od 14. prosinca 1920.

¹⁰⁸⁾ ABH, FZVS, prez. br. 13026/20.

¹⁰⁹⁾ Izborni okruzi	Broj birača	Broj glasača	%
1. Banjolučki	99.860	68.079	68,17
2. Bihački	50.763	37.996	74,85
3. Mostarski	67.177	49.817	74,16
4. Sarajevski	76.680	46.650	60,84

mandata. Time nije bio ostvaren onaj izborni uspjeh koji se očekivao, bar u prognozama zvaničnih vlasti. U odnosu prema Demokratskoj stranci, to je svakako bio uspjeh, ali u odnosu prema Savezu težaka to se smatralo kao izborni poraz. Za Radikalnu stranku pretežno su glasali Srbi i to mahom varoški dio tog stanovništva, dok je dobar dio srpskog seoskog stanovništva, na koje se ozbiljno računalo, dao glasove za Savez težaka i to naročito na području Bos. krajine, gdje je tradicionalno bilo uporište Radikalne stranke. U Bosni i Hercegovini Radikalna stranka se kroz ove izbore najviše afirmisala kao nosilac srpskog nacionalizma. Radikali su računali i na određenu izbornu podršku jednog dijela muslimanskog stanovništva, ali su ta očekivanja iznevjerena. Izborni bilans koji je Radikalna stranka ostvarila u Bosni i Hercegovini najbolja je potvrda činjenice da je agrarno pitanje imalo dominantno mjesto, u prvom redu u redovima srpskog seljaštva. I u analizama rezultata izbora u pojedinim kotarskim sjedištima se ističe kako je za ovaj dio stanovništva više imala značaja socijalna od političke problematike.¹¹⁰⁾

Za *Demokratsku stranku* ukupno je glasalo 17.980 birača (3,8%) i to je ovaj stranci obezbijedilo samo 2 poslanička mandata. To je ocijenjeno u zvaničnim izvještajima kao izborni neuspjeh, izvan svih očekivanja, s obzirom na poziciju ove stranke kao vladajuće koja provodi izbore, a i činjenicu da je Demokratska stranka jedno vrijeme imala istaknutu ulogu u rješavanju agrarnog pitanja i da je za njene vlade donesena 14. februara 1920. Uredba o beglucima koja je odgovala interesima seljaštva, u prvom redu srpskog, koje je i bilo najbrojnije i najviše zainteresirano da se pitanje begluka riješi u njegovom interesu. Spremnost vođstva ove stranke na izmjenu 6. i 7. člana pomenute Uredbe umanjilo je njene izborne šanse i kompromitovalo je ovu stranku u cjelini u očima srpskih birača. Izborni neuspjeh ove stranke proizašao je i zbog dosta mlake izborne aktiv-

5. Travnički	75.058	52.111	69,43
6. Tuzlanski	106.699	76.305	71,51
Svega:	476.237	330.958	69,49

Izborni rezultati političkih stranaka

Izborni okruzi	KPJ	Savez težaka	JMO	Dem. str.	HPS	Radikal. str.	HTS	Soc. dem. Zvonaši	SNO Cokoril. str.	Musl. tež. str.	Musl. nez. lista
1. Banj.	3.143	11.162	12.754	8.403	2.670	20.124	8.752	1.046	—	—	—
2. Bihać	490	12.240	16.012	1.642	—	5.600	1.553	475	—	—	—
3. Mostarski	2.787	7.140	11.515	1.367	10.040	8.944	7.325	177	—	520	—
4. Sar.	4.198	6.197	23.126	759	1.780	6.431	1.988	527	1.327	—	306
5. Trav.	3.771	5.405	14.919	1.431	3.385	7.813	13.198	—	2191	—	—
6. Tuzl.	3.685	12.362	32.569	4.378	2.899	10.531	5.574	559	2.697	602	449
Ukup. gl.	18.074	54.506	110.895	17.980	20.774	59.443	38.390	2.784	6.215	1.122	755
Ukup. mandata	4	12	24	2	3	11	7	—	—	—	—

(Statistički pregled rezultata izbora narodnih poslanika za US).

¹¹⁰⁾ ABH, FZVS, prez. br. 12831/20.

nosti koju je ona vodila u BiH. Ova stranka sa svojim unitarističkim konceptom uređenja države, u kome se akcenat stavio na unitarno jugoslovenstvo, nije mogla biti šire prihvaćena kod birača, s obzirom na njihovu dosta oštru nacionalno-vjersku podijeljenost koja će ostati konstantom u cjelokupnom međuratnom razdoblju. Demokratska stranka u BiH imala je uporište u jednom dijelu gradskog stanovništva, prvenstveno u redovima inteligencije i u tom pogledu stanje se neće izmijeniti u jednom dužem vremenskom periodu.

U Bosni i Hercegovini *Savez težaka* dobio je na izborima za Konstituantu ukupno 54.506 glasova (11,45%) i to je ovoj stranci osiguralo ukupno 12 poslaničkih mandata. Po ostvarenom izbornom uspjehu ona je bila stranka iznenađenja koja se konstituisala pred same izbore i trenutno najjača srpska politička organizacija u Bosni i Hercegovini. Takav izborni uspjeh ova stranka neće više nikada ponoviti. Ona će imati značajnije društveno uporište, uglavnom, u Bos. krajini. Nema dileme u tome da je ova stranka najviše ugrozila Radikalnu stranku i da su se birači u zadnji čas za nju opredijelili, jer je najdosljednije insistirala na radikalnom rješenju, u prvom redu, beglučkog pitanja.¹¹¹⁾ Raspoloženje birača prema radikalima i orijentacija srpskog seljaštva prema Savezu težaka okružni načelnik Bihća objasnio je sljedećim rječima: »Svojim programom najbliža osjećanja težačkog naroda i narod se za nju odlučio.«¹¹²⁾ Bilo je i takvih mišljenja da je Savez težaka na izborima za Konstituantu imao šansu da za svoju politiku pridobije ne samo sve Srbe težake već i katolike težake da je samo dva mjeseca prije izbora počeo sa svojom izbornom kampanjom.¹¹³⁾ U postojećoj konstelaciji stranačke podijeljenosti, gdje je vjersko-nacionalni momenat bio ona vododijelnica koja je usmjevala birače, slabe su bile šanse i Saveza težaka da dobije veći broj pritalica u redovima bosanskohercegovačkih Hrvata, a takođe i Muslimana. Većinu svojih pristalica on je na izborima imao u redovima bosanskohercegovačkih Srba i to njihovog, uglavnom, seoskog dijela.

Jugoslovenska muslimanska organizacija dobila je ukupno 110.895 glasova (23,29%) i na osnovu takvog izbornog rezultata ostvarila je najveći izborni uspjeh od svih stranaka, jer je u Konstituantu uputila 24 svoja poslanika. To je gotovo dvostruk broj poslaničkih mjesta koja su u BiH zajedno ostvarile Radikalna stranka i Savez težaka.¹¹⁴⁾ U prognozama o ishodu izbora koje su donosile zvanične vlasti iz pojedinih okružnih sjedišta isticalo se da će JMO ostvariti zapažen izborni uspjeh, jer je ukupnom svojom izbornom aktivnošću uspjela da ostvari dominantan uticaj kod većine bosanskohercegovačkih Muslimana. Vođstvo ove stranke ostvarilo je zavidan kontakt s biračima koje su do zadnjeg časa upozoravali na značaj izbora i na potrebu

¹¹¹⁾ Isto, prez. br. 13026/20.

¹¹²⁾ Isto.

¹¹³⁾ Isto, prez. br. 130008/20.

¹¹⁴⁾ Isto, prez. br. 13127/20.

da se svi neizostavno odazovu toj društvenoj obavezi. Prije samih izbora aktivisti JMO provjeravali su da li su svi iz redova Muslimana uvedeni u biračke spiskove, a na sam dan izbora organizacije JMO su se angažovale da i stari, iznemogli, pa i bolesni dođu na biračka mjesta i glasaju. Bolesne i iznemogle su u fijakerima dovodili do biračkih mjesta, a neke su i nosili na rukama. Parole vođstva JMO uoči izbora o ugroženosti Muslimana i o potrebi da na izborima istupe jedinstveno pala su na plodno tlo. Tuzlanski okružni načelnik je izborni uspjeh JMO tumačio visokim stepenom discipline pristalica ove stranke i snažno ispoljenim vjerskim fanatizmom Muslimana, a bihački okružni načelnik u svom izvještaju konstatuje da je »muslimanski svijet separatno kao jedinstvena i vrlo dobro organizovana grupa nastupio«. ¹¹⁵⁾ U dosta mjesta Muslimani su dali oduška izbornom uspjehu, pa su organizirane ulične manifestacije pristalica JMO. ¹¹⁶⁾ Tuzlanski okružni načelnik u jednom izvještaju Ministarstvu unutrašnjih poslova konstatuje kako se poslije izbora »osjeća jak pokret članova JMO a naročito onih koji su bili korteži te organizacije po selima«. On smatra da su poslije izbora općenito digli glavu »anti-državni elementi« i da se u Muslimana pojavilo shvatanje da će u zemlji poslije izbora nastupiti »veliki preokret«. Zanimljivo da je uspjeh JMO na izborima poslužio kao povod za međusobne sukobe Srba i Muslimana u pojedinim mjestima u Bosni i Hercegovini. Posebno je to došlo do izražaja na selu. Iz kotara Gacko obavještene su okružne vlasti u Mostaru da se poslije saopštenja izbornih rezultata »... opazilo među narodom veliko neraspoloženje usljed neočekivanog polučenog uspjeha Muslimanske jugoslovenske organizacije u izborima«. Ovo neraspoloženje je preraslo u otvorene napade na pojedine istaknutije Muslimane. Paljevina većih količina sijena muslimanskih seljaka u Avtovcu dovodila se u direktnu vezu s izbornim uspjehom JMO. Muslimanski birači, navodno, obećali su prije izbora da će glasati na tom području za srpske stranke, ali su u zadnji čas iznevjerili i otuda ogorčenost Srba u Gacku i njegovoj okolini. ¹¹⁷⁾ Sukobi na toj relaciji u svakom slučaju su starijeg datuma i imali su dublje motive, ali su izbori iskorišteni kao povod da se oni tada rasplamsaju.

Hrvatski birači u Bosni i Hercegovini podvojili su se između Hrvatske težačke stranke u Hrvatsku pučku stranku, dajući određenu prednost Hrvatskoj težačkoj stranci (ukupno 38.390 glasova ili 8,06%, a HPS 20.774 glasa ili 4,36%). Prva je osigurala 3, a druga 2 poslanička mandata. Obje stranke imale su najjače društveno uporište na područjima znatnije hrvatske populacije — HTS u travničkom okrugu sa ukupno 13.198 glasova, gdje je nosilac liste bio livanjski župnik fra Jako Pašalić, veoma popularan među tamošnjim Hrvatima, a HPS u mostarskom izbornom okrugu s ukupno 10.040 glasova, gdje

¹¹⁵⁾ Isto, prez. br. 130026/20.

¹¹⁶⁾ Isto, prez. br. 12931/20.

¹¹⁷⁾ Isto, prez. br. 12913/20.

je nosilac liste bio fra Didak Buntić, najistaknutije ime u ovoj stranci i afirmisani javni radnik u toku rada narodnih vijeća.

Vodstvo HPS nije krilo da je na izborima za Konstituantu doživjelo izborni neuspjeh. Izborni neuspjeh nastojao se opravdati nizom okolnosti, ali u prvom redu »samovoljom općinskih organa«, jer su, navodno, mnogi ljudi, posebno iz redova Hrvata »ispušteni i brisani iz biračkih spiskova«. Sve je to, navodno, činjeno pod vidom da se ne daje pravo glasa »stranih ljudima«. ¹¹⁸⁾ Zanimljivo je istaći da je okružni načelnik Banje Luke na sličan način objašnjavao i pravdao neuspjeh Radikalne stranke u tom okrugu, dodajući da su srpski birači, naročito sa sela, ispušteni iz biračkih spiskova koje su, inače, sastavljale gradske opštine koje su bile u rukama Muslimana. ¹¹⁹⁾ Karakteristika izborne kampanje hrvatskih stranaka, a takođe i vođstva JMO, bila je i u tome što oni nisu ni pokušavali vršiti politički uticaj među Srbima, što, opet, nije bio slučaj sa srpskim strankama u Bosni i Hercegovini, koje su, gdje god su mogle, to činile. ¹²⁰⁾

Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) osvojila je ukupno 18.074 glasa i time osigurala 4 poslanička mjesta. Procentualno je dobila 4% od ukupnog broja glasova. Najbolji rezultat ostvaren je u sarajevskom izbornom okrugu (4.198 glasova), dok je u travničkom, banjolučkom i tuzlanskom okrugu, gdje su nosioci liste ove stranke uspjeli da se izbore za poslanički mandat, imala približno jednak broj glasova. (u prosjeku preko 3.000). Najslabiji uspjeh ostvaren je u bihaćkom izbornom okrugu (490 glasova). U cjelini se može konstatovati da je ova stranka ostvarila relativan izborni uspjeh, s obzirom na to da su vlasti s velikim podozrenjem pratili njenu aktivnost i činili joj razne smetnje. Politički zborovi ove stranke najčešće su bili rasturani, a njeni aktivisti proganjani. Zanimljivo da su vlasti ocjenjivale ovaj izborni rezultat KPJ kao slab, s obzirom na ukupnu angažovanost komunista i njihovih pristalica na ovim izborima. Posebno se isticao primjer u travničkom izbornom okrugu, gdje je KPJ osvojila jedan poslanički mandat. Vlasti su smatrale da je KPJ u ovom izbornom okrugu doživjela izborni neuspjeh, s obzirom na njenu široko zasnovanu i provedenu propagandu na ovom terenu, a i na činjenicu da su se tu nalazila velika industrijska preduzeća, posebno u zeničkom kotaru, s dosta brojnom radničkom klasom koja nije dovoljno podržala KPJ, već se opredijelila za nacionalne građanske stranke. ¹²¹⁾ Treba reći da je KPJ imala protiv sebe ne samo organe vlasti s njenim policijskim i žandarmerijskim aparatom, već i sve političke građanske stranke koje su, uglavnom, sve razvijale antikomunističku propagandu. I u toku izbora građanske stranke bile su solidarne u tom antikomunističkom stavu. Za to, između ostalog, lijep primjer pruža

¹¹⁸⁾ *Jugoslavija*, br. 265, god. III, od 29. studenoga 1920.

¹¹⁹⁾ ABH, FZVS, br. 12776/20.

¹²⁰⁾ *Jugoslavija*, br. 276, god. III, od 14. prosinca 1920.

¹²¹⁾ ABH, FZVS, prez. br. 13008/20.

podrška JMO HPS na naknadnim izborima na birališima u Jezeru (kotar Jajce) i Lisopercima (kotar Prozor) i poziv svojim pristalicama da glasaju za kandidate HPS samo da bi onemogućili izbornu pobjedu kandidata KPJ. Takav korak vođstvo JMO pohvalio je i okružni načelnik u Travniku u svom izvještaju dostavljenom Ministarstvu unutrašnjih dela. On ističe, pored ostalog, da su time Muslimani »... pomogli svojim glasovima jednu stranku prijateljsku državi protiv jedne očito neprijateljske državi«. ¹²²⁾

Prema tome, samo je sedam političkih organizacija s područja Bosne i Hercegovine obezbijedilo poslaničke mandate u Konstituenti. Ostale političke organizacije i grupacije koje su istakle svoje kandidatske liste ostale su bez poslaničkih mandata. To se odnosi na Čokorilovu Srpsku narodnu organizaciju, političku grupaciju Muslimana okupljenu oko lista *Domovina*, koju je predvodio Šerif Arnautović, Muslimansku težačku stranku, Muslimansku narodnu stranku i Socijaldemokratsku stranku, odnosno »zvonaše«. Većina ovih političkih organizacija prestala je da postoji nakon izbora za Konstituantu, a neke će se opet aktivirati pod izmijenjenim nazivom na narednim parlamentarnim izborima koji su održani u martu 1923. godine. Poslije izbora za Konstituantu politički život u Bosni i Hercegovini u cjelini je ušao u jednu mirniju kolotečinu. On će se privremeno prenijeti u Ustavotvornu skupštinu, gdje se otvorila rasprava o nacrtima ustava, u prvom redu o vladinom ustavnom nacrtu.

Nusret Šehić

ELECTIONS FOR THE CONSTITUENT ASSEMBLY
ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
(NOVEMBER 28, 1920)

S u m m a r y

Elections for the Constituent Assembly in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes were the first parliamentary elections in the newly founded state. They had a special importance for Bosnia and Herzegovina, because they were the first parliamentary elections ever held on this soil. The elections took place in rather unsettled conditions in the country. Bosnia and Herzegovina with its specific agrarian relationships had been particularly affected by them. A number of political parties had been formed in Bosnia and Herzegovina after the World War I, mostly on a religious and national foundation,

¹²²⁾ Isto.

and their voters found themselves divided on the nacional basis just before the elections. The leading political influence among Serbs in Bosnia and Herzegovina had the Radical Party and the League of Peasants. The Yugoslav Democratic Party, which advocated the Yugoslav unitarianism, had the majority of its supporters among the Serbs here. The most influential and well organized party of the Moslems was the Yugoslav Moslem Organizations (YMO), whereas the Croats in Bosnia and Herzegovina were divided between their two parties: the Croatian Peasant Party and the Croatian Popular Party. The Communist Party of Yugoslavia and the Social-Democratic Party of Yugoslavia (so called the »Zvono« Group) represented the working calss and tried to have their supporters regardless to their national and religious affiliations. A few questions were rather dominant: agrarian issues, internal governmental structure and, in this respect, the position and status of Bosnia and Herzegovina in the new state. The elections were held according to the articles of the Electoral Law, which had been modelled after the Serbian Electoral Law, and had been passed by the Temporary People's Representative Body. It had a lot of democratic features, but some limitations, too. Women and active military personnel were denied a right to cast a ballot. The Law on the whole favored the strong political parties and limited the small ones. One M.P. was to be elected within a single polling district, whic was the same as the former administration district with 30.000 inhabitants. The M.P. nominee had to meet certain requirements (to hold a college degree). In Bosnia and Herzegovina nine parties took part in the elections, out of 22 that existed on the whole territory of the Kingdom. The majority of Moslems voted for the Yugoslav Moslem Organization; Croats split their ballots between the Croatian Peasant Party and the Croatian Popular Party,; whereas Serbs voted mostly for the League of Peasants and the Radical Party. The Communist Party of Yugoslavia had a relative electoral success (four seats). The smaller political parties were wiped out from the political scene. The existing national and religious differences became even greater after the elections. Moslems continued to gather around its only political party (YMO). Croats underwent the similar process sticking, after 1923, mostly to the Croat Republican Peasant Party since the other two Croatian parties ceased to play a major political role among the Croats in Bosnia and Herzegovina. The political life of Serbs in Bosnia and Herzegovina continued to display the earlier tendency, i.e. voters had their sympathies split among the several party organizations.

UDK 05:323.2 (497.1)

Tihomir Klarić

SARAJEVSKI PREGLED PREMA ŠESTOJANUARSKOJ DIKTATURI

Za proteklih četrdesetak godina šestojanuarska diktatura postala je pojam paradigmatičan za svaki pokušaj tumačenja ili razumijevanja povijesne biti jugoslovenske međuratne istorije, neovisno od toga podrazumijeva li se pod tom sintagmom samo proglašenje diktature 06. 01. 1929. ili čitava kauzalno ustrojena sukcesija uokvirena rasponom od atentata u Narodnoj skupštini juna 1928. do majskih izbora 1935. godine. Saglasnost o njenoj relevantnosti, apstrahovana iz raspuštanja parlamenta, ukidanja Ustava, zabrane stranačkog djelovanja, progona opozicije i demokratije, antikomunizma, preuređenja administrativne uprave, integralnog jugoslovenstva i niza ostalih, diktaturi više ili manje imanentnih atributa,¹⁾ petrificirana je i generalizovana do te mjere da gotovo svako hronološki potpunije istraživanje društvene zbilje jugoslovenske kraljevine a priori valja dijeliti na periode do i od 1929. godine i idejno eksplicirati kroz odnos prema diktaturi, ukoliko to iole omogućuje faktografija o postojanju i prirodi tog odnosa.

¹⁾ Od svih atributivnih stereotipa koji se upotrebljavaju uz pojam šestojanuarska diktatura najsporniji je, svakako, onaj o njenom monarho-fašističkom porijeklu i karakteru, koliko zbog formalnogičke protivrječnosti, toliko i zbog iskustvenih pokazatelja o njegovom postanku čija bi ekspertiza ozbiljno problematizirala prevladujuću predodžbu o šestojanuarskoj diktaturi i njenim istorijskim konsekvencama.

Porijeklo te konvencije, sadržaji iz kojih je deducirana i način na koji je pretvorena u povijesni simbol čitave jedne istorije, međutim, raspravu o mjestu i ulozi šestojanuarske diktature u istorijatu sarajevskog *Pregleda* već u pretpostavkama čine spornom, ako ne i besmislenom, pošto se i bibliografskim uvidom u sadržaj ovog »časopisa za politički i kulturni život«, koji je, u nedjeljnim, petnaestodnevničkim i mjesečnim sveskama kontinuirano izlazio od 07. 01. 1927. do aprila 1941. godine,²⁾ lako zapaža da bi samo nekrolog S. Radiću bilo moguće dovesti u kakvu-takvu vezu sa šestojanuarskom diktaturom, odnosno s događajima koji joj, posredno ili neposredno, gravitiraju u relacijama prevladajuće predodžbe o zbivanjima na jugoslovenskom prostoru od 1928. do 1935. godine, s napomenom da ni u tom korektno sročenom posmrtnom slovu nijednom riječju nije pomenut atentat u Narodnoj skupštini, niti Radićeva smrt komentarisana u kontekstu onovremenih političkih previranja, čak ni asocijativno.³⁾ Taj površni utisak, pak, čini se još uvjerljivijim i izvjesnijim poslije integralnog iščitavanja časopisa, kojim je pouzdano moguće utvrditi da od 1929. do 1932. godine u *Pregledu* ne samo da nije štampan nijedan napis o šestojanuarskoj diktaturi, nego da ni riječ diktatura nijedanput nije upotrijebljena, zatim da se ta riječ u časopisu počela pojavljivati od 1932. godine, ali po marginalnim rubrikama i isključivo u informacijama o spoljnopoličkim prilikama, te da je šestojanuarska diktatura direktno pomenuta tek 1939. godine, u nekrologu još jednom bardu jugoslovenske međuratne politike, odnosno u vremenu i prilici u kojim njeno negacijsko evociranje nije prijetilo sankcijama ozbiljnijim od cenzorske intervencije.⁴⁾

Pređeni pokazatelji, međutim, otkrivaju se u bitno drukčijim dimenzijama i značenjima pokušaja li se naslovna korelacija elaborirati kroz nedoumicu zašto u *Pregledu* nije pisano o šestojanuarskoj diktaturi, izraženiju utoliko što se radi o bitnim činionicima jugoslovenske međuratne istorije i što pokušaji postuliranja te problematike na oskudnim pozitivnim premisama,⁵⁾ evidentni u literaturi nesrazmjerno

²⁾ Sva relevantna faktografija o istorijatu *Pregleda* sadržana je u Bibliografiji *Pregleda*. Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1967, s. 240.

³⁾ v. Viktor Rubčić, Stjepan Radić. *Pregled*, X/1928, II, 58, s. 250—253.

⁴⁾ v. Todor Kruševac, Saradnja Jovana M. Jovanovića u »*Pregledu*«. *Pregled*, VIII-IX/1939, XXIII, 188/89, s. 423—428. Šestojanuarsku diktaturu Kruševac naziva vremenom »kad je slobodna reč bila skućena i ograničena na službene izjave, mišljenja i tumačenja (...) kad su i mnogi objavljeni članci morali biti skraćeni i doterani prema zahtevima prilika i vremena (...) kad se moralo više skretati u književnost«.

⁵⁾ Osim akta Policijske direkcije za BiH od 15. 02. 1927, upućenog Velikom županu sarajevske oblasti, Odjeljenju za državnu zaštitu i Pres-birou Ministarstva unutrašnjih dela o izlasku prvog broja *Pregleda* (v. Arhiv Bosne i Hercegovine, *Veliki župan sarajevske oblasti*, pov. 335/27), u arhivskoj građi nije sačuvan nijedan dokument o ovom časopisu, što je, nesumnjivo, izuzetno nepovoljna okolnost za izučavanje njegovog istorijata, naročito tema ove vrste.

skromnoj i siromašnoj prema njihovim istorijskim referencama, nisu dali ni potpunije, ni pouzdanije odgovore na to pitanje.⁶⁾ Jer, koliko god se činila apodiktičnom, sama činjenica da vodeće bosanskohercegovačko glasilo zapažene reputacije u jugoslovenskom i međunarodnom informativnom prostoru,⁷⁾ specijalizirano za informisanje o političkim i kulturnim zbivanjima u vremenu u kome su protok informacija, distribucija ideja i javno komuniciranje uopšte uglavnom bili posredovani periodičkim medijima, tj. pisanom riječju, nije čak ni zabilježilo najznačajniji savremeni unutrašnjopolitički događaj čitavog njegovog trajanja nesumnjivo je dovoljno paradoksalna da bude razmatrana tek kao recidiv pojave dubljeg i dalekosežnijeg istorijskog zahvata, koja pretpostavlja tumačenje i kompleksnije i fleksibilnije od interpretiranja težišno oslonjenog na klasno ili nacionalnoistorijsko simplifikiranje podataka o nečijem izjašnjavanju ili neizjašnjavanju o šestojanuarskoj diktaturi. Indicirana recepcija diktatorske kraljevske vlasti, kao informacijsko-istorijski fenomen, zato ne samo da problematizira izvjesna znanja o istorijatu *Pregleda* i njima analogno redukcioniističko metodološko iskustvo,⁸⁾ nego postaje i svojevrsan pokazatelj prema kome se reljefno ocrtava istorijska relevantnost distinkcija između slojevitih portreta vlasnikâ i urednikâ časopisa i na osnovu koga je moguće nazrijeti i dinamiku i obim strukturnih promjena u modelu društvene svijesti socijalnoistorijske formacije iz koje su poticali i čitaoci i saradnici *Pregleda*, odnosno i tvorci i primaoci njime posredovanih informacija i poruka.

Za takvo razumijevanje prešutkivanje šestojanuarske diktature neophodno je imati na umu da je u prvoj fazi izlaženja, od 1910. do 1912. godine uz *Prosvetu*, *Pregled* bio bitan oslonac srpskog nacionalnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini koji se, u ratu ozbiljno prorijeđen i ideološki izdiferenciran, već u prvim poratnim godinama definitivno raspao ispolarizovan oko različitih opcija državnog i društvenog uređenja tek stvorene jugoslovenske države. Za ponovno pokretanje *Pregleda* po mnogo čemu značajni pokušaji da se u Sara-

⁶⁾ v. Muhsin Rizvić, *Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata*. Knj. 2. Svjetlost, Sarajevo, 1980, s. 246—278; up. Staniša Tutnjević, *Književne krivice i osvete. Osvrt na knjigu Književni život Bosne i Hercegovine između dva rata M. Rizvića*. Svjetlost, Sarajevo, 1989, s. 199—207.

⁷⁾ O prisutnosti *Pregleda* u jugoslovenskom informativnom prostoru uvjerljivo svjedoči i podatak da je o novoj seriji *Pregleda* u onovremnoj periodici objavljeno preko 100 obimnijih recenzija, ne računajući najavne natuknice o pojedinim brojevima i prikaze u dnevnoj štampi, uglavnom sarajevskoj i beogradskoj (*Bosanska*, odnosno *Jugoslovenska pošta*, *Jugoslovenski list*, *Politika* itd.).

⁸⁾ Taj redukcionizam dobrim dijelom je posljedica činjenice da su se istorijatom *Pregleda*, uglavnom, bavili istoričari književnosti (S. Leovac, M. Rizvić, B. Milanović, S. Tutnjević itd.), rijetko i koji istoričar kulture (npr. M. Papić), a nijedan istoričar.

jevu zasnue samostalna politička stranka jugoslovenski i demokratski opredijeljenog dijela srpske nacionalnopolitičke populacije brzo su okončani sučeljavanjem različitih afiniteta i ambicija, tako da je još u tzv. prelaznom periodu ta politika naglo počela da gubi dah, kao što se naglo bila i rasplamsala neposredno po završetku rata, kad se kroz mješavinu pobjedničke euforije i ratnih trauma tek slutilo da nova država i društveni poredak neće biti onakvi kakvim su zamišljeni prije rata i da su nekadašnji ideali o civilizacijskom preobražaju troimenog naroda ujedinjenog u demokratskoj nacionalnoj državi samo tlapnje koje se neumitno rastaču u borbama oko vlasti i materijalnih dobara.⁹⁾ Već u fazi uspostavljanja monarhističkog parlamentarizma, u atmosferi opterećenoj stranačkim nacionalnopolitičkim zamešateljstvom, teškoćama oko svođenja ratnih računa, internacionalizacijom komunističkog sindroma, pojavom fašizma i revanšizma, sve izraženijim američkim paternalizmom prema Evropi, privrednom recesijom, bučnim rasapom ekspresionističke kulture i nizom sličnih unutrašnjih i spoljnih destrukcija, politika jugoslovenstva, demokratije i srpske stranačke samostalnosti u Bosni i Hercegovini bila je potisnuta na periferiju društvenog značaja i uticaja, kao i oni njeni zagovornici koji su do 1918. godine bitno participirali formulisanju i popularizaciji balkanske varijante srednjoevropskog neoslavizma, zasnovane na idejama o parlamentarnoj demokratiji, pravnoj državi i tradicionalnim vrijednostima narodne privrede i kulture kao temeljnim pretpostavkama postanka i opstanka novoformiranih nacionalnih država, nasljednica Austro-Ugarske Monarhije.¹⁰⁾ Zatečeni tako brzim slomom naizgled moćne, konceptijski konzistentne i evropskim modernizmom nadahnete nacionalne ideologije, koja je do rata egzistirala u gotovo svim segmentima razuđenog jugoslovenskog pokreta, pristalice tog svojevrstnog utopizma, intelektualno profilirani po evropskim duhovnim prijestonicama i u bliskom dodiru s najznačajnijim evropskim političkim, kulturnim i umjetničkim pravcima i

⁹⁾ O društvenim i političkim prilikama u Bosni i Hercegovini prvih poratnih godina v. dva komplementarna rada N. Šehića: Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu i njegova djelatnost nakon sloma Austro-Ugarske (novembar-decembar 1918), *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XVIII/1982, 19, s. 203—236 i Počeci formiranja građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini nakon stvaranja Kraljevine SHS (1918—1919). *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XX/1985, 21, s. 141—181; up. R. Vučković, Pero Slijepčević u sarajevskom književnom i javnom životu početkom dvadesetih godina. *Godišnjak Instituta za književnost u Sarajevu*, knj. XVIII, 1989, s. 31—36.

¹⁰⁾ O semantici termina *druga generacija jugoslovenske moderne i balkanska varijanta srednjoevropskog neoslavizma* det. v. R. Vučković, *Poetika srpskog i hrvatskog ekspresionizma*. Svjetlost, Sarajevo, 1979, s. 21—98, s napomenom da su na formiranje takvog »duha vremena« znatno uticali, pored ekspresionizma, i frejdizam, ničeizam, marksizam, berksonizam, antipozitivizam i slični duhovni i naučni pravci i pokret.

pokretima,¹¹⁾ razočarano su odustajali od stvaranja samostalne stranke, politički se pasivizirali ili napuštali Sarajevo u potrazi za sigurnijom i primjerenijom egzistencijom.

Oni koji su ostajali u Sarajevu, rezigniranost takvim raspletom počeli su da kompenziraju saradnjom na pučkim programima osiromašene *Prosvete*,¹²⁾ oko koje se, neposredno po obnavljanju, počeo obrazovati neformalni kružok elitnih intelektualaca entuzijasta, kojim je, osim aktivnog učešća u predratnom mladobosanskom, jugoslovenskom ili pokretu za crkveno-školsku autonomiju, uprkos znatnim razlikama u individualnim sposobnostima, generacijskoj pripadnosti i političkim opredjeljenjima u okviru jugoslovensko-demokratske alternative, zajedničko bilo i uvjerenje da je istrajavanje na vrijednosnom i idejnom sustavu predratnih pokreta, u uslovima poratnog meteža i njegovih košmarnih perspektiva, pitanje istorijske i etičke odgovornosti inteligencije za sudbinu naroda i države. Osjećajući se bitno prikraćenim i prevarenim ustrojstvom društva i države i pred narodom odgovornim za ratna pustošenja i iznevjerena očekivanja, pripadnici te neoficijelne grupe u javnim istupanjima počeli su da stranačko nacionalnopolitičko sukobljavanje imenuju glavnim uzrokom produbljavanja političke krize i društvene hipokrizije i da podstiču nezadovoljstvo stagnacijom centralnog, južnih i primorskih područja, disperzijom bosanskohercegovačke inteligencije prema matičnim centrima nacionalnih kultura, nazadovanjem prosvjete, gotovo legalizovanom korupcijom i lihvarstvom, društvenim usponom trgovaca, preduzimača, crnoberzijanaca, ratnih profitera i kolaboracionista, inertnošću i ispolitiziranošću državne administracije, političkim i privrednim protekcionizmom, sporošću potiskivanja austrougarskih društvenih konvencija i sličnim pojavama imanentnim primitivnom i siromašnom balkanskom agrarnom društvu u uslovima naglo stečene i hibridnim evropejstvom normativno sankcionisane demokratije. Nemoćni da u neslaganju s društvom i državom stvore efikasnije sredstva i uporišta, prezirući stranačka pseudoparlamentarna mešetarenja, okretali su se medijima masovnog komuniciranja, uzdajući se u

¹¹⁾ Radi se, pretežno, o pripadnicima intelektualnih kružoka koji su se formirali u okviru mladobosanskog pokreta i na čije su duhovno profiliranje presudno uticali onovremeni evropski društveni, kulturni i politički pokreti. O tome v. P. Palavestra, *Književnost Mlade Bosne. I. Svjetlost, Sarajevo, 1965*; J. Kršić, *Lektira sarajevskih atentatora. Pregled, II/1935, IX, knj. XI, sv. 134, s. 115—119*; R. Vučković, *Esejist i kritičar Pero Slijepčević. Predgovor prvoj knjizi Slijepčevićevih kritičkih i esejističkih spisa. Svjetlost, Sarajevo, 1980.*

¹²⁾ U prvini poratnim godinama rad *Prosvete* bio je znatno reduciran, uglavnom zbog nedostatka novca, toliko izraženog da Društvo nije bilo u mogućnosti da svom sekretaru P. Slijepčeviću obezbijedi platu dovoljnu za normalan život. Takav materijalni status *Prosvete* svojevrsan je pokazatelj stanja u sarajevskom kulturnom životu tog vremena, čije su posljedice saradnici pokušavali da anuliraju entuzijazmom i prijegornim dobrovoljnim radom.

snagu javne riječi kao najpropulzivnijeg načina saopštavanja i primanja poruka vrijednih dijaloga s istomišljenicima i oponentima. No pošto su glasanja u lokalnoj štampi neznatnog tiraža i ograničene receptivne difuznosti, poput *Naroda* i *Prosvete* (list), ostajala bez povratnog impulsa i konkretnijih efekata, intelektualnom kružoku entuzijata oko *Prosvete*, nejakom i nesklonom da se pretvara u stranku, problem učešća u društvenom životu već sredinom 20-ih godina postao je limitirajući faktor daljeg angažovanja, složeniji utoliko što su tih godina i *Narod* i *Prosveta*, počinjali da se gase,¹³⁾ a redovne *Prosvetine* godišnje publikacije, almanasi i kalendari za narod, nisu mogle da osiguravaju kontinuirano prisustvo u javnosti.

Teza da su za obnavljanje *Pregleda* presudne bile upravo komunikacijske potrebe ostataka predratnih političkih pokreta koji su pokušavali da se regenerišu osloncem na *Prosvetu*, u vremenu »opštih depresija i velikog zamršaja jugoslovenstva«,¹⁴⁾ međutim, istorijski se kristališe tek u svjetlu činjenice da je protok informacija tada počivao na tržišnim principima, što znači da je bitno zavisio od vlasništva nad sredstvima komuniciranja, kvaliteta informativne produkcije i sposobnosti da se finansira cjelovit proces proizvodnje i plasmana informacija. Mjeru u kojoj je taj faktor uticao na istorijat nove serije *Pregleda* dovoljno uvjerljivo ilustruju i podaci da je manifest za njegovo obnavljanje bio napisan još 1922 godine,¹⁵⁾ da je u Bosni i Hercegovini do 1928. godine već poslije nekoliko brojeva, zbog neadekvatne finansijske podrške ugašeno na desetine listova i časopisa,¹⁶⁾ da je prvom broju nove serije prethodio pokušaj pokretanja književnog časopisa u Sarajevu, koji su inicirali uglavnom isti ljudi koji su obnovili *Pregled* i koji je propao isključivo zbog nedostatka novca, zatim da je časopis pokrenut tek kad se »našao jedan čovjek« voljan da u taj poduhvat uloži imponentnih 100.000 dinara, te da je u čitavom poslu značajno mjesto pripalo književnoj inteligenciji, odnosno kvalitetnoj produkciji informacija vičnim licima.¹⁷⁾ Time ne samo da postaju razumljivije političko-kulturna fizionomija časopisa i priroda početne informativne saradnje sarajevskih političara i književnika

¹³⁾ Za listove *Prosveta* i *Narod* podatke v. u Đ. Pejanović, Bibliografija štampe u Bosni i Hercegovini 1850—1941. Veselin Masleša, Sarajevo, 1961, s. 57 i 109.

¹⁴⁾ Citirano prema *Uvodnim napomenama iz Bibliografije Pregleda*, o. c. s. 6.

¹⁵⁾ v. T. Klarić, Pero Slijepčević i nova serija sarajevskog *Pregleda*. *Godišnjak Instituta za književnost*, knj. XVIII, 1989, s. 99—107.

¹⁶⁾ U članku *Časopisi i novine u Bosni i Hercegovini 1918—1928*. (*Književni sever*, VIII-X/1928, IV, 8—10, s. 270—272 i 426—430), Đ. Pejanović navodi podatak da je u Bosni i Hercegovini u prvoj poratnoj deceniji pokrenuto 128 listova od časopisa, od kojih je 1928. godine izlazilo još samo desetak.

¹⁷⁾ O pokretanju *Pregleda* v. M. Marković, *Kako smo nekad pokretali književne časopise*. Izabrana djela. 2. Svjetlost, Sarajevo, 1968, s. 114—126.

koji svojim entuzijazmom nisu uspjeli da zainteresuju jugoslovenske »književnike, novinare, ljekare, profesore i učitelje, knjižare i bankare (...) državne i opštinske vlasti, veće ustanove i bogatije pojedince« za pokušaj razbijanja »glavog doba« kulturnog života u Bosni i Hercegovini,¹⁸⁾ nego i motivi anonimnog mecenarstva koje je bilo presudno za oživljavanje časopisa koji je preživio neku vrstu kliničke smrti i uskrsnuo u predvečerju velike ekonomske krize i dramatičnih društvenih i političkih preokreta na jugoslovenskom i evropskom prostoru.

Naime, činjenice da je kapital z obnavljanje *Pregleda* dao N. Stojanović, jugoslovensko-demokratski orijentisani saradnik predratnog *Pregleda* i *Prosvete*, član Jugoslovenskog odbora i vlasnik *Naroda* blizak s većinom pripadnika slobodne intelektualne asocijacije oko *Prosvete* i s brojnim istomišljenicima u dijaspori, koji su saradnjom pružili važnu podršku časopisu, i da je ime vlasnika tajeno sve do 1956. godine,¹⁹⁾ dovoljno su uvjerljiv argument tvrdnji o postojanju namjere da se potpunom rekonstitucijom infrastrukture, *Prosvete* i *Pregleda*, zasnuje nadstranački pokret namijenjen bržoj i masovnijoj emancipaciji društvene svijesti naroda i inteligencije kultnom odaonošću ideji postanka i opstanka demokratske nacionalne države jedinstvenog troimenog jugoslovenskog naroda. Začeta krajem 19. i početkom 20. stoljeća, na razmeđu dvaju istorijskih i civilizacijskih epoha, poslije rata osporena dubinom suprotnosti istorijskih inskustava jugoslovenskog Istoka i Zapada, ta ideja istih je ponovo oživljena potkraj 20-ih godina, kao arhaični eho cjelovite ideološke projekcije o istorijskoj, geografskoj i etničkoj predisponiranosti Bosne i Hercegovine da amortizuje i balansira suprotnosti i nesporazume tih po mnogo čemu različitih svjetova.²⁰⁾ U tom smislu, obećanja redakcije iz uvodnika prvog broja, često ponavljana s unutrašnje strane omota tokom urednikovanja G. Krulja, da će *Pregled* biti »nezavisan organ demokratije u najširem smislu reči (...) slobodoumna tribina za slobodoumne jugoslovenske pisce (...) oko koje će se okupljati slobodoumna inteligencija Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i Južne Dalmacije«, zatim da će biti tolerisani »osjećaji srpski, hrvatski i slovenački (...) i razni oblici demokratije« koja podrazumijeva depolitiziranost državne administracije i njenu odvojenost od političkih partija, te da će donositi »INFORMACIJE o svim važnim događajima političkog, društvenog i kulturnog života u zemlji i na strani«,

¹⁸⁾ M. Marković, o. c.

¹⁹⁾ U citiranom članu M. Marković tvrdi da je tek 1956 godine saznao da je N. Stojanović finansirao obnavljanje *Pregleda*.

²⁰⁾ Po mnogima, rodonačelnik te ideologije bio je D. Mitrinović (v. npr. P. Palavestra, *Dogma i utopija Dimitrija Mitrinovića*. Beograd, 1977). U njenoj aplikaciji išlo se čak dotle da je, npr. naučnik ranga V. Čorovića dozvoljavao sebi tvrdnje da je i Tvrtko I, bosanski kralj, bio Jugosloven (v. V. Čorović, *Kralj Tvrtko I Kotromanić*. SKA, Bograd, 1925).

uz stalno pozivanje na saradnju »svih zdravih elemenata koji teže podizanju naše nacije na evropsku razinu« i diskretno zagovaranje potrebe modernizovanja jugoslovenske države definisanjem »jadranske politike« u funkciji povezivanja »zemlje s potrošačkom Evropom« i uključivanja u njen napredak i stanovništva tih krajeva, »najboljeg dela naše rase«, prije svega treba smatrati najmanjim zajedničkim imeniteljem idejne opredijeljenosti učesnika inicijative za osnivanje pokreta za konsolidaciju države, u čijoj su središnjoj pokrajini sve češće evocirana vremena austrougarskog reda, Ustava, Sabora, nacionalnih prosvjetno-vjerskih autonomija i ukupnog statusa u Monarhiji, kojoj su dugovani i ime i kakva-takva posebnost.²¹⁾ Ima li se pritom u vidu daje obnavljanje časopisa štampanog ćirilicom i ekavštinom upriličeno na pravoslavni Božić 1927, da je prigodnost te vrste tek asocirana jednom namjenskom novelom problematičnog nacionalno-socijalnog sadržaja i da tokom prvog godišta upošte nije pominjano nacionalno pitanje,²²⁾ model društvene svijesti promovisan novom serijom *Pregleda* ne samo da se eksplicira u svojoj opozitivnosti prema oficijelnoj srpskoj politici i njenoj hrvatskoj antitezi, nego se konkretizuje i u saglasju sa svojim filozofskoistorijskim ishodištima. Naime, mada su se redovne sedmične sveske prvog godišta pojavljivale kao vješto komponovani kolaž pažljivo odabranih i pripremljenih informacija i zabavno-literarnih priloga, ipak se radilo o politikom kôdu čija je spoljopolitička komponenta povjerena diplomatski odmjerenim komentrim J. M. Jovanović Pižona i upotpunjavana napisima o zapadnoevropskim previranjima, selektivno preštampanim iz stranih listova, dok se unutrašnjopolitička iscrpljivala u postupnom akademskom formulisanju državne i društvene doktrine čiji je pojmovni sustav (demokratija, jugoslovenstvo, nacionalna i konfesionalna trpeljivost unutar jedinstvenog troimenog naroda, evropeizacija na osnovama odabranih pozitivnih vrijednosti nacionalnih kultura, rasnih predispozicija i morala, andragoško-prosvjetiteljska obaveza inteligencije u civilizacijskom preobražavanju naroda, patriotizma kao odanost nacionalnoj državi, narodu i etici, a ne kultu ličnosti, strankama i vlasti, korektivna funkcija javnosti u upravljanju državom i društvenim životom i sl.) predstavljao čudnu i kontroverznu simbiozu hegelijanskog razumijevanja apstraktne suštine pojma države, kan-

²¹⁾ U tom smislu više je nego ilustrativan slučaj koji opisuje D. Jovanović, *Ljudi, ljudi... II. Medaljoni 46 umrlih savremenika*, Beograd, 1975, s. 280—286, po kome su srpski seljaci u Bosni i Hercegovini, krajem dvadesetih godina, V. Grđića, N. Stojanovića i druge političare često optuživali da su oni krivi što je uništena tako uredna i organizovana država poput Austro-Ugarske Monarhije.

²²⁾ Radi se o noveli češkog/katoličkog pisca J. Vrbe, *Božićno drveće*, čiji sadržaj i prigodnost upozoravaju da je urednicima u trenutku obnavljanja časopisa važnije bilo socijalnopolitičko od nacionalnopolitičkog pitanja.

tovskog političkog realizma »sitnog rada« T. Masarika i prečišćene varijante pozitivne antropogeografije J. Cvijića.²³⁾

U funkciji tih uvjerenja bile su i informacije o stvaranju carinskih unija između evropskih zemalja, intenziviranju borbe za strateški važne sirovine poput uglja, nafte i žita, o teretu ratnih dugova i reparacija za evropsku privredu, suprotnostima između industrijskih i agrarnih država, pojavi i perspektivama korporativizma i sličnim ekonomsko-političkim temama, s direktnim uklonom na kritikovanje države što stanovništvu regija pomenutih u uvodniku ne otvara gotovo nikakve perspektive privrednog razvoja.²⁴⁾ Napisi o potrebi izgradnje luke Aleksandrovo i modernizaciji putne i željezničke mreže u centralnim i primorskim regijama, o racionalizaciji gospodarenja rudama i šumama, otkupu seljačkih dugova, povoljnijem kreditiranju, modernizovanju i budžetskom regresiranju poljoprivrede, o potrebi otvaranja akumulativnih investicija u funkciji prihvata viška agrarnog, odnosno radno sposobnog stanovništva itd., u stvari, forsirani su s ciljem da se definiše argumentovan zahtjev da se u raspolaganju državnom svojinom i narodnim dobrima obezbijedi ravnopravan tretman tim izrazito agrarnim i nerazvijenim krajevima, čiji je doprinos ujedinjenju, uz priznavanje presudnosti ratnog učinka Srbije, smatran neadekvatno sancionisanim njihovim ukupnim položajem u Kraljevini SHS.²⁵⁾ Identični idejni i funkcionalni ekvivalenti raspoznaju se i u patetičnom glorifikovanju protagonista vidovdanskog mita konciznim, emocionalno pažljivo doziranim i vješto stiliziranim hagiografskim apoteozama sračunatim na efekte etičke katarzičnosti žrtvovanja za dobrobit naroda i države, kao i u kulturno-informativnom segmentu komponovanom od lokaliterarnih sastava savremenih stranih pisaca i osvrta na književne, likovne, pozorišne i muzičke događaje, utemeljenih na egzaktnom razumijevanju umjetnosti kao produkta simultanog dejstva prirodnih i društvenoistorijskih činilaca, poput rasne paredisponirnosti, talenta, temperamenta, smisla za mje-

²³⁾ O dalekosežnosti uticaja Cvijićeve antropogenografije na duhovno formiranje srpske inteligencije v. M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*. 2. Nacionalne institucije, otkriće »dinarske rase« i socijalni katolicizam. Prosveta, Beograd, 1989, s. 487—523; up. D. Jovanović, *Ljudi, ljudi... I*. Beograd, 1975, s. 143—149.

²⁴⁾ Pretenzije da se časopisom zastupaju ekonomski i politički interesi krajeva pomenutih u uvodniku brzo su reducirane pokretanjem cetinjskih *Zapisa*, koji su preuzeli tu funkciju za crnogorsko područje, da bi od sredine 1928. godine to zastupništvo bilo svedeno u bosanskohercegovačke prostorne koordinate.

²⁵⁾ Tokom prvog godišta, stalne rubrike *Politički pregled* i *Privredni pregled* gotovo u potpunosti su bile posvećene tim sadržajima, s tim što su najvažnija privredna i politička pitanja opširnije komentarisana u člancima koje su pisali najistaknutiji bosanskohercegovački stručnjaci za šumarstvo, rudarstvo, saobraćaj sl. Identičnu funkciju i motivaciju posjedovala je i knjiga: *Napor Bosne i Hercegovine za Oslobođenje i Ujedinjenje*, Sarajevo, 1929, koja je u *Pregledu* prikazivana u više navrata, čak i polemički.

ru i harmoniju, tradicije, sredine i sl., odnosno na postmodernističkoj sintezi ideološko-estetskih doktrina J. Skerlića i B. Popovića. Informativna koncepcija prvog godišta, pak, zaokružuje se naizgled protivrječnim podatkom da u toj mozaičkoj svaštari namijenjenoj inteligenciji i lišenoj pretenzija na recepciju u masama, u kojoj se moglo čitati i o feminizmu, teoriji i estetici filma, sportu, turizmu i planinarstvu, nijednom riječju nisu pomenuti ni komunisti ni njihova ideologija, partija ili pokret, čak ni SSSR, centrala komunističkog internacionalizma, najvjerovatnije zato što su, analogno nacionalno-demokratskoj orijentaciji časopisa smatrani »nezdravim elementima« opasnim po državu i poredak i postojećim pozitivnim propisima opravdano stavljenim izvan zakona.

No, činjenice da je časopis od 38-og broja počeo izlaziti petnaestodnevno, uz apele da se ažurira pretplata i nastojanje da se separatnim preštampavanjem i broširanjem pojedinih priloga dođe do novca, te da je u januaru 1928. promijenjen i urednik nedvosmislena su svjedočanstva da ponuđeni informativni sadržaji, uprkos besprijekornoj »ambalaži«, nisu bili prihvaćeni na tržištu i da je *Pregled*, i uz maksimalno reducirane režijske troškove, zapao u finansijsku i koncepcijsku krizu.²⁶⁾ Preuzimajući časopis J. Kršić, intelektualno formiran u srednjoevropskim duhovnim horizontima, oduševljeni pristalica i propagator Masarikovih ideja o narodu, inteligenciji, demokratiji i državi, smatrajući Čehoslovačku prototipom moderne, demokratske, pravne i kulturne nacionalne države i jedinom valjanom nasljednicom prosvijećene Monarhije, kao pacifista neopterećen predratnom nacionalnopolitičkom pripadnošću, svjestan da konfliktno srpsko — hrvatsko političko okruženje i balansiranje muslimanske nacionalne politike između učesća u koalicionim vladama i izbornim opozicionim savezima Bosnu i Hercegovinu vode u sve dublju privrednu, političku i kulturnu krizu, odmah je nagovijestio promjene u konceptu političarsko-književničke informativne saradnje.²⁷⁾ Nazivajući *Pregled* »predstavnikom dobre štampe i kulturnog interesa« koji je, odolijevajući finansijskim teškoćama i nezainteresovanosti čitalaca, dotad uspješno obavještavao javnost o aktuelnim društvenim i kulturnim pokretima Evrope, modernoj nauci, novijoj jugoslovenskoj političkoj i kulturnoj istoriji i savremenoj književnosti i umjetnosti, s afirmativnom naklonošću prema domaćem privrednom i kulturnom pregalaštvu, Kršić je posebno naglasio da je »inteligencija, bez razlike partijskog opredelenja«, u *Pregledu* dobila mogućnost da »iznese svoja shvatanja i podupre sve pozitivne pojave u društvu«, a privrednici priliku da »razumiju sve probleme koji traže rešenje«,

²⁶⁾ Prema izjavama pouzdanih svjedoka, za svo vrijeme međuratnog izlaženja *Pregled* je isplatio samo jedan autorski honorar (T. Ujeviću), a svi ostali poslovi oko pripreme i izdavanja časopisa rađeni su besplatno (v. M. Marković, Kako smo nekad pokretali književne časopise, o. c.).

²⁷⁾ O J. Kršiću det. v. V. Maksimović, Jovan Kršić — život i književnokritički rad. Svjetlost, Sarajevo, 1977, s. 7—84.

upozoravajući da će sva javna pitanja, naročito unutrašnjopolitička, u časopisu ubuduće biti razmatrana »samo principijelno, bez ikakve partijske boje« i da će političkom životu zemlje *Pregled* doprinositi depolitiziranim informisanjem i »objektivnim naučnim gledanjem na političke događaje«, s tim što će tako stvoreni prostor biti ustupljen »originalnoj domaćoj književnosti«. Računajući na »podršku i razumevanje svih književnika i javnih radnika iz Bosne i Hercegovine«, Kršić je svoj urednički prolog završio obećanjem da će časopis »ostati otvoren za sve zdrave i korisne ideje i poticaje, za svaku, i najmanju pozitivnu vrednost kulturnu, socijalnu i književnu«, kako bi se pretvorio u »znak kulturnog života Bosne i Hercegovine (...) kraja u kome se privredna kriza postepeno pretvara u kronično stanje duhovne klonulosti«. ²⁸⁾

Pogrešno bi, međutim, bilo zaključiti da je *Pregled* otad počeo da prerasta u književno glasilo. Proglas novog urednika i način na koji su tokom 1928. godine regulisani vlasništvo i finansiranje časopisa upozoravaju da se radilo o zahvatu dalekosežnijem od promjene informativnog kôda i modalitetâ njegovog oblikovanja. Supstituiranje mecenarstva mjeničnim kreditom koji je garantovao Petar Evangelides, fabrikant sapuna, dobivanje dotacije od Ministarstva prosvete, angažovanje advokatâ za ubrzavanje priliva zaostale pretplate, isplata naslijeđenih dugova, uvođenje reklamnog oglašavanja, sudska registracija, ugovorno regulisanje prava i obaveza vlasnikâ, osavremenjavanje redakcijskog administriranja i knjigovodstva itd. pouzdani su pokazatelji nastojanja da se časopis pretvori u akcionarsko preduzeće, čiji su povjerioci postali država i *Prosveta*. ²⁹⁾ Čak i ako se zanezare intimitne pobude novih vlasnika da se održe u javnom životu i odupiru provincijskoj anonimnosti, za šta je posjedovanje glasila bilo elementarna pretpostavka, zainteresiranost države za taj posao sugerše da su iza promjene urednika i preorijentacije *Pregleda* na kulturu stajali motivi distinktivni prema ideološkim ambicijama pret hodnika, reprezentativnim za politiku prve generacije srpske inteligencije stasale u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom. Uvjereni u jalovost jugoslovensko-demokratskog koketiranja s matičnim nacionalnopolitičkim hegemonizmom, uz prešutkivanje hrvatskog i muslimanskog pitanja, novi vlasnici koncepcijski su počeli da preusmjeravaju časopis na ideji o posebnom regionalističkom identitetu Bosne i Hercegovine, koju je moguće locirati u međupojmovno semantičko polje državotvornosti i autonomije. Njen opšti okvir definisao je Kršić koji se u pomenutom uvodniku, zapravo, učtivo oprostio od svojih političkih partnera i njihovih anahronih vizija bosan-

²⁸⁾ v. uvodnik Druga godina. *Pregled*. 10. 01. 1928, II, 45. s. 1.

²⁹⁾ O svim tim promjenama det. v. T. Kruševac, Preuzimanje časopisa *Pregled* 1928. godine. *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, 1972/73, god. XII/XIII, knj. XII/XIII, s. 259—266; up. J. Kušan, O *Pregledu* (od broja 53. god. 1928. do broja 72. god. 1929). *Život*, V/1976, XXV, knj. XLIX, 6, s. 712—722.

skohercegovačkog posredništva u srpsko-hrvatskom političkom sporenju i, najavljujući predmetno svođenje *Pregleda* u bosanskohercegovačke prostorne koordinate, reduciranje količine u korist kvaliteta informacija i ustupanje prostora lokalnim kulturnim sadržajima, odnosno književnosti kao medijski najuniverzalnijoj umjetničkoj vrsti, izrazio spremnost da časopis stavi u funkciju ideologije regionalizma i duhovnih potreba inteligencije tog zasebnog društvenoistorijskog entiteta, odmah je potvrđujući ćirilčko-latiničkim i ekavsko-ijekavskim paralelizmom.³⁰⁾ Depolitizaciju i pomjeranje informativnog težišta na kulturu zato je najuputnije razumijevati kao kompromis s državom koja je dioničarstvom brzo i efikasno neutralizovala neugodnu srpsku opoziciju u Sarajevu i »brigom« za kulturno uzdizanje provincije stekla lojalnost njene intelektualne elite,³¹⁾ koja je, opet, finansijsku podršku ideologiji autohtone kulture kao temeljne nadnacionalne, nadvjerske i vanstranačke premise regionalnog identiteta Bosne i Hercegovine pravdala informativnom apstinencijom prema sve težoj političkoj situaciji u zemlji.

Tokom 1928. godine, ta ideologija kroz *Pregled* je uobličavana u cjelovit društveni program sarajevskih intelektualaca rođenih zadnje decenije 19. stoljeća, koji su, neovisno od nacionalne pripadnosti, potkraj 20-ih godina, na pragu zrelog doba i s osloncem na državu, pokušavali da se izbore za društvenu poziciju nezavisnu od političkih partija i pokreta, dnevne politike, mecena i činovničkih karijera, idejno razgraničenu i prema nacionalnopolitičkom konzervatizmu starijih generacija, koje su se uporno vrtjele u magičnom krugu metafizičkih stranačkih sporenja oko jurisdikcije nad Bosnom i Hercegovinom, i prema sve agresivnijem i radikalnijem internacionalizmu mlađih pokolenja, čije su revolucionarne, prokomunističke ideje postajale sve privlačnija antiteza savremenom političko-parlamentarnom metežu. Kršićeve ideje o depolitizaciji i kulturi kao primarnoj sferi afirmacije regionalističkog bića prvi je, u jeku kampanje za izbor reisa, podržao H. Kikić, apelom muslimanskoj inteligenciji da prihvati ponuđenu »dobru riječ«, odnosno *Pregled* i da muslimansko pitanje rješava direktnim prosvjetiteljskim kontaktom s masama, uz prethodnu eliminaciju nacionalnopolitičkih vođa i posrednika koji, vođeni isključivo biračkim interesima, svjesno otežavaju takvu komunikaciju i manipulišući sviješću i emocijama sopstvenog naroda drže ga u stanju svojevrsne izolacije i kontrole, neprosvijećenosti, vjerskog fanatizma, pri-

³⁰⁾ Potpuniji smisao tog Kršićevog poteza bi bilo moguće eksplicirati tek u kontekstu istorijata jezičkog pitanja u Jugoslaviji tokom prve polovine 20. stoljeća, za čiju bi elaboraciju bilo potrebno mnogo više prostora.

³¹⁾ Zainteresovanost države da sufinansira jedan provincijski časopis postaje znatno razumljivija zna li se da je u to vrijeme rađeno na otvaranju univerziteta u Skoplju i Subotici i da je bosanskohercegovačka javnost bila ogorčena nezainteresovanošću države za otvaranje univerziteta u Sarajevu.

mitivizma i foklorne rudimentritanosti.³²⁾ Uslijedio je dvobroj o Sarajevu u kome su istaknuti srpski, hrvatski, muslimanski i jevrejski intelektualci, od istoričara i književnih kritičara do ekonomista i ljekara, detaljno obrazlagali istorijske, privredne i kulturne pretpostavke bosanskohercegovačke regionalističke sinteze,³³⁾ da bi odmah potom D. Lopandić u privredno-političkom manifestu *Izdvajanje Bosne i Hercegovine* ustvrdio da je ona, trudeći se da ostane neutralna u srpsko-hrvatskom sukobu i dopuštajući da je prisvajaju po nepredvidivom diktatu dnevno-političkih potreba činila »fatalnu grešku« koja ju je dovela na rub društvenog kolapsa drastično izraženog kroz masovnu glad stanovništva, neuzrokovanu elementarnim nepogodama. Eksploatisana i kao »prečanska i kao antiprečanska«, slijepo odana svom imaginarnom zadatku da uravnotežuje jugoslovenske ekstreme, uprkos tome što je u svakoj vladi imala svoje zastupnike, moljaka je i za ono što joj je pripadalo po pravu integralnog dijela Kraljevine, zbog čega je Lopandić predlagao da »oni koji znaju šta ovoj pokrajini treba«, rezolutno poričući predstavjačko pravo političarima, od vlade zahtijevaju da se, istovremeno s hrvatskim, pokrene i bosanskohercegovačko pitanje i u predstojećoj raspodjeli zajma od 15 milijardi dinara ona tretira ravnopravno s ostalim dijelovima zemlje.³⁴⁾ Tačku na i stavio je Kršić, koliko povjerenjem uredništva J. Kušanu u maju 1928, toliko i predgovorom almanahu *Grupe sarajevskih književnika*, regionalnog strukovnog sindikalnog udruženja srednje generacije savremenih bosanskohercegovačkih pisaca, s kojim se redakcija *Pregleda* sporazumjela da njegovi članovi za svaku svesku obezbijede po jednu pripovijetku, čiji bi slog bio čuvan dok se ne prikupi dovoljno materijala za pripovjedačku zbirku.³⁵⁾ Nalazeći idejno-estetska uporišta regionalne posebnosti proze sarajevskih pisaca u sevdalinci, Čorovićevom orijentalnom urbanizmu i Kočićevom nepatvorenom ruralizmu, Kršić je, zapravo, pokušavao da na osnovama pozitivne teorije umjetnosti formuliše optimalan kulturnoideološki obrazac, umjereno konzervativan i različit od kulturnih i književnih pojava u ostalim jugoslovenskim centrima, a dovoljno fleksibilan i prihvatljiv za kulturnu samoidentifikaciju svih nacija i socijalnih formacija na bosanskohercegovačkom tlu i kao takav komplementaran ostalim segmentima regionalističke ideologije.³⁶⁾

³²⁾ v. H. Kikić, Slobodna reč drugovima muslimanima *Pregled*, 25. 01. 1928, II, 46, s. 3—4.

³³⁾ v. *Pregled* od 27. 03. 1928, II, 49/50. Zbog interesovanja čitalaca, ovaj dvobroj naknadno je izdat kao zasebna publikacija pod naslovom *Almanah Pregleda*, Sarajevo, 1928.

³⁴⁾ v. D. J. Lopandić, *Izdvajanje Bosne i Hercegovine. Pregled*, 30. 04. 1928, III, 52, s. 1—2.

³⁵⁾ O prirodi saradnje *Pregleda* s *Grupom sarajevskih književnika* v. T. Kruševac, *Preuzimanje Pregleda*... o. c.

³⁶⁾ U datom kontekstu, bilo kakva rasprava o tome da li je ili nije Kršić svojim predgovorom nanio zlo Bosni čini se posve bespredmetnom i neosnovanom.

Po Kršićevim sugestijama, J. Kušan i M. Marković časopis su odmah pretvorili u mjesečnik precizno sistematiziranog sadržaja kojim su dominirali uvodnici posvećeni udarnim spoljopolitičkim, ekonomskim i kulturnim događajima, poslije kojih su dolazili opširniji stručni članci o bitnim društvenim pitanjima, na koje su se nadovezivali originalni književni radovi i prikazi novih knjiga, likovnih izložbi, koncerta, pozorišnog repertoara, časopisa i ostalih činilaca kulturnog i društvenog života u zemlji i svijetu. Mogućnost da se duže priprema vidno se odrazila na kvalitet informacija i ukupnu fizionomiju časopisa, čiji se ekonomski segment sve izraženije preobražavao u apoloģiju zadrugarstva, kooperativizma i zemljoradničke ideologije uopšte, koju je iz broja u broj razvijao T. Kruševac, a G. Krulj upotpunjavao člancima o privrednim problemima Bosne i Hercegovine i neveselim perspektivama njene industrijalizacije na sirovinskom potencijalu koji su činili ugalj, drvo i gvožđe, s tim što je takva orijentacija podržavana i mnoštvom kraćih priloga o modalitetima njenog normativnog i institucionalnog sankcionisanja, kao i napisima o srednjoevropskom agrarnom pokretu iz pera M. Hodže, šefa čehoslovačkih »zemljoradnika«. Istovetnu namjenu imali su i članci o počecima svjetske privredne recesije, u kojim je nenametljivo ukazivano na veću otpornost agrarnih društava i zemalja na drastične strukturne poremećaje u ustrojstvu država s klasičnim kapitalističkim industrijskim privređivanjem i liberalnim tržištem, kao i napisi kojim je javnost upozoravana na poražavajući stupanj zdravstvene kulture i obrazovanosti stanovništva, sa zahtjevom da država efikasnije interveniše u toj sferi i brže se pretvara u prosvijećenu agrarnu zemlju, slično Čehoslovačkoj, koja je postupno osvajala sve više prostora u svim vrstama informativnih sadržaja.

Zanimanje za spoljnu politiku reducirano je na nekolicinu komentara o varljivosti desetogodišnjeg mira, prvim znacima pogoršanja balkanske situacije i pojavi teritorijalnih pretenzija Austrije i Mađarske prema Jugoslaviji i o eskalaciji fašizma i njegovih agresivnih aspiracija. Bitna promjena, međutim, desila se u odnosu prema komunizmu, izraženija utoliko što je objavljen niz informacija o stanju u SSSR-u, kojim je ilustrovan proces njegovog političkog i privrednog istupanja u svijet i u kojim su socijalizmu, kao planskom korporativizmu i ideološkom totalitarizmu, proročki predskazivani teški dani, pri čemu su naporedo distribuirane informacije o kulturnoj aktivnosti ruske emigracije i kulturi i kulturnoj politici u SSSR-u. Drukčiji odnos prema komunizmu vjerovatno je bio motivisan i pojavom jednog posve novog umjetničkog žanra, tzv. socijalne umjetnosti, odnosno književnosti, čije su pristalice u *Pregledu* objavili niz literarnih sastava i članaka o aktuelnim društvenim pitanjima, podstaknuti ekspanzijom sovjetske socrealističke dogme i zapadnoevropskom opsjednutošću nadrealizmom. Želja da časopis reprezentira socijalnu i nacionalnu kompaktnost regionalističke ideologije i kulture kao njenog esenci-

jalnog oslonca, neovisno od uredničke opredijeljenosti za regionalnu književnost i kulturu i neskrivene skepske prema nadrealizmu, socrealizmu i modernizmu uopšte, kao neautohtonim, mehanički importovanim mimetičkim vrijednostima, uz demokratsku dosljednost, očito je bila presudna za tolerantnost prema pripadnicima tek začete književne ljevice, kao i za naglo zamjenjivanje glorifikacije vidovdanskog mita memoarskim i istoriografskim člancima o jugoslovenskom pokretu, kojim je, uz minucioznu rekonstrukciju događaja oko sarajevskog atentata, podržavan napor da se sa Srbije skine hipoteka krivca za 1. svjetski rat i u korelaciji s prilogima J. Kušana o Račkom i Štrosmajeru, B. Jevtića o I. Vojnoviću i Kranjčeviću i nekrolozima poznatim jugoslovenski orijentisanim ličnostima i dalje pothranjivana ideologija jugoslovenstva, demokratske nacionalne koegzistencije i pri-jegornog rada za napredak naroda i države.

Iako je depolitizacijom unutrašnja politika ekskomunicirana iz časopisa, povremeno je, ipak, reagovano na savremena politička zbivanja koja su već izmicala razumskoj kontroli i eskalirala u strastveni nacionalizam i radikalnije socijalne nemire, kao npr. napisima braće Jakšić o radničkom, ili serijom članaka o muslimanskom pitanju, počev od rasprave H. Kikića o nacionalnom osvješćivanju Muslimana zasnovanom na različitosti vjerskog i nacionalnog identiteta,³⁷⁾ do afirmativnih bilježaka o radu *Gajreta*, Kongresu muslimanskih intelektualaca, angažovanju vakufskih dobara za potrebe nacionalnog preporoda i sl. Atentat u Narodnoj skupštini i svi politički i stranački događaji koji su mu prethodili i slijedili potpuno su prešutani, pri čemu je štampanje nekrologa S. Rodiću vjerovatno trebalo da znači neslaganje s terorističkim rješavanjem političkih sukoba, na šta upućuju i dva Markovićeva uvodnika s kraja 1928. godine, u kojim je prva decenija jugoslovenske društvene zbilje ocijenjena poražavajućom, s apelom da se u »ime budućnosti jedinstvenog naroda i države (...) dela mirom«, da se konsolidacijom svih snaga, »u vezi s rasnim, iskrenošću, zdravim životom, nebežanjem s rodnog tla« i demokratijom strpljivo i racionalno liječe njene teške bolesti i premoštavaju nacionalni ekstremizmi, te da država stvara neophodne uslove u kojim bi prave ličnosti i vrijednosti izbile na površinu u svim oblastima društvenog života, neovisno od nacionalne, generacijske ili socijalne pripadnosti.³⁸⁾ Pisani uoči zavođenja diktature, u atmosferi deprimirajuće nacionalnopolitičke tenzije, paradoksalnim naporom da se depolitizirani stav prema rovitom političkom okruženju kaže nemušto, ti napisi su, u stvari, sublimirali svu složenost procjepa u koji je *Pregled* povukla inercija jugoslovenskog monarhističko-parlamentarnog cirkusa i balkanskog političkog bezumlja. Časopis koji je, za samo

³⁷⁾ v. H. Kikić, Prilog jednoj diskusiji. *Pregled*, VII/1928, II, knj. II, 55, s. 116—119.

³⁸⁾ v. M. Marković, Prvi decembar. *Pregled*, XI/1928, II, knj. II, s. 289—291; isti, Na prekretnici. *Pregled*, XII/1928, II, knj. II, s. 337—338.

godinu dana, za razliku od politike, kojoj to nije uspijevalo čitave decenije, u siromašnoj, zaostaloj i nacionalno i vjerski izdijeljenoj jugoslovenskoj provinciji, demokratskom tolerancijom i depolitiziranim upravljanjem protokom informacija među inteligencijom postigao krhki konsenzus regionalnog kulturnopolitičkog porijekla i identiteta, zapažen i na strani,³⁹⁾ podsticao je na dosljednost i istrajavanje, a odanost ideji jedinstvene jugoslovenske države i finansijska podrška na izjašnjavanje za njen opstanak i skoru stabilizaciju.

Proglašenje diktature zato je dočekano s olakšanjem i nadom da će odlučujuće uticati na smirivanje strasti i uspon društvenog života, da će pokrenuti imunološke instinkte teško oboljelog državnog organizma i da će pritisak u bosanskom loncu konačno početi da pada, čime bi se stvarao prostor neophodan za akciju koja bi vodila napretku države. Tako je, barem, mislio B. Jevtić, prvi iz najužeg kruga *Pregledovih* saradnika koji je, u uvodniku svesci za januar 1929, komplikovanim ezopovskim manevrom reagovao na zavodaženju diktature. Osvrćući se na poratnu jugoslovensku književnost i susprežući se da ne pomene diktaturu, isprovociran Krležinom tvrdnjom da je sva ta literatura »jedna velika laž koju treba spaliti«, Jevtić je u *Novim književnim perspektivama* ustvrdio da su »poremećenja u našoj posleratnoj književnosti« dijelom bila uzrokovana »reakcijom našeg probuđenog čoveka (...) samim aktom našeg ujedinjenja« i »izlaženjem našeg naroda iz političke zavisnosti i njegovim prelaskom u moderan državni oblik«, a dijelom »težinom senke našeg parlamentarnog debatovanja u vetar«, tako da »književna haotičnost u ovoj nesređenosti političkoj, nimalo ne izgleda neprirodna, jer je i književnost organski deo celokupnog narodnog života, njegov najbrži rezonator i njegov najjistitiji refleks«. Uvjeren da će se književni život »sad, s većim političkim, državnim i društvenim sređenjem, znatno preformisati«, tražio je razumijevanje za »ovaj značajni čas«, naglašavajući da su »do sad glavnu reč vodili političari i partijski ljudi«, a da je »sad trenutak da je uzmu na sebe književnici i umetnici«, zbog čega književnost, »dokle god je iskrena, dokle god verno i bez tendencije tumači istinu života (...) treba pomoći više i obilnije i na drugi način nego što je to činjeno do sad, s uskog gledišta neke partijske politike (...) jer ćemo prema onome što damo i donesemo u oblasti književnosti i umetnosti u svetu biti obeleženi kao kulturna nacija mnogo pre nego prema ovim parlamentarnim metodima koje smo do danas tako nesrećno praktikovali.«⁴⁰⁾ kur. T. K.).

Ima li se, pritom, na umu da je na sličan način reagovao i T. Kruševac, koji je, ističući da »promenjene političke prilike pogo-

³⁹⁾ Za razliku od prvog godišta, prikazivanog uglavnom u beogradskom *Odjeku*, glasilu demokrata LJ. Davidovića, drugo godište pobudilo je mnogo veći interes jugoslovenske štampe.

⁴⁰⁾ v. B. Jevtić, Nove književne perspektive. *Pregled*, I/1929, III, knji. III, 61, s. 1—3.

duju radu na privrednoj regeneraciji naše zemlje«, zahtijevao da se taj posao izvede pod devizom »zaštita poljoprivrede i poljoprivrednika«⁴¹⁾ stiže se utisak da je inteligencija okupljena oko *Pregleda*, kome kao nepartijskom glasilu nije ni prijetila diktatorska represija, uspjela da konceptom djelimično preformulisanim u odnosu na pokretače, u početku diktature očuva preduzetnički duh i idejno saglasje uspostavljeno na regionalizmu, depolitiziranosti, jugoslovenstvu i kulturološko-sociološkim pretpostavkama nacionalnog i socijalnog konsezsusa. No, da stvari nisu bile tako jednostavne ubrzo je potvrdio i sam Jevtić time što je, pišući o krizi »lepe knjige«, ironično dijagnosticirao da se »u novoj velikoj otadžbini našoj« čita manje nego prije rata zato što su, »analogno političkim i plemenskim strujanjima našim koja su, i ako sad podzemna, još uvek moćna (...) čitaoci podjeljeni na one za ćirilicu i one za latinicu« i što »ne postoji nikakvo književno jedinstvo, pa se i najveći književni zamasi (...) rasparčavaju i tonu u uskim krugovima plemenski nastrojene publike«. Tragajući za modalitetima »otklanjanja zla« predlagao je formiranje književnih udruženja koja bi, »kao zbir najboljih u jednoj sredini (...) zbor pošteno i probrano sastavljen (...) forum odličan koliko za korisnu razmenu misli, još više za praktično delovanje i materijalno obezbeđenje«, institucijom javnih književnih i umjetničkih konkursa koje bi finansirala država podsticala kvalitetnu književnu produkciju, ozbiljno ugroženu ukidanjem namjenskih dotacija Ministarstva prosvete i merkantilizmom jugoslovenskih izdavačkih kuća.⁴²⁾ A šta se podrazumijevalo pod kvalitetnom književnom produkcijom pojasnio je J. Kušan, govoreći o neophodnosti društvene podrške umjetnosti koja »u estetskoj formi, a prema rasi, mentalitetu i ostalim posebnim okolnostima (...) kao izraz duše jednog društva utiče na društvo i formira ga u pravcu boljeg«. Nalazeći da su »vekovni primitivizam« i mimetičko zapadnjaštvo osnovni uzroci odvojenosti inteligencije od masa i dezintegracije društvene infrastrukture, od umjetnikâ, »odraza te sredine«, zahtijevao je da prekinu slijepo podražavanje spoljnih uticaja, jer postaju formacija izvan i iznad društva koje, »mada nediferencirano u smislu evropskom, sa jakom dozom primitivizma«, uporno iščekuje umjetnost koja životu »daje idejnu sadržinu i prilike čini snošljivijim« i koje je spremno da djela »stvarana i istinita (...) bez tendencije« prihvati i podrži kao sebi bliska i razumljiva.⁴³⁾

Pažljivijom komparacijom citiranih napisa lako se zapažaju prvi nagovještaji raspada idejne koalicije intelektualaca oko *Pregleda* i orijentacija časopisa u narednom dvogodišnjem periodu. Suprotno prvim reakcijama i očekivanjima, u punom zamahu privredne depre-

⁴¹⁾ v. T. Kruševac, Oko privredne regeneracije. *Pregled*, III/1929, III, knji. III, 63, s. 117—119.

⁴²⁾ v. B. Jevtić, *Književni i umetnički konkursi*. *Pregled*, IV/1929, III, knji. III, 64, s. 173—176.

⁴³⁾ v. J. Kušan, *Društvo i umetnost*. *Pregled*, V/1929, III, knji. III, 65, s. 229—231.

sije brzo se pokazalo da diktatorski režim nije voljan da i dalje sufinansira regionalističke kulturne i informativne poduhvate, niti da politiku i političare zamijeni književnošću i književnicima. Mada su i Jevtić i Kušan pred državom uredno abjurirali u odnosu prema socijalnoj umjetnosti i komunizmu⁴⁴⁾ i mada je M. Marković, idejom da se organizovano i smišljeno njeguje i stalno aktuelizira historijsko nasljeđe pokreta za ujedinjenje podržavao jugoslovenstvo,⁴⁵⁾ već je i upravno-administrativnim preuređenjem zemlje postalo jasno da ideologija bosanskohercegovačkog regionalizma gubi osnovna uporišta, da je integralno jugoslovenstvo loš surogat za rješenje nacionalnog pitanja, da je diktatura dokrajčila demokratiju i da se Kraljevina počela stapati s neveselim evropskim političkim miljeom determinisanim fenomenom diktatura različitih tek po atributima.⁴⁶⁾ Dodaju li se tome činjenice da su u okolnostima koje su samo pogodovala zaoštavanju političke krize časopisi brzo postali mediji kroz koje se diktaturom presječen i politički život počeo obnavljati mimikrijski zaklonjen kulturom, prvenstveno književnošću kao umjetnošću riječi, da je diktatura izazvala efekte suprotne od očekivanih i da je odanost jugoslovenstvu i državi postala sinonim za nešto bitno drukčije nego dotad, lako se može stvoriti predodžba o složenosti pozicije u kojoj se našlo jedno provincijsko informativno preduzeće koje je, naglo lišeno državne finansijske pomoći, potkraj 1929. počelo da posrće pod teretom unutrašnjih i vanjskih nesporazuma.

Naime, za razliku od Jevtića koji je, razočaran učinkom diktature, zagovarao jedinstvenu cehovsku organizaciju književnika, intelektualni elitizam i ekskluzivnost, nudeći očito za uzor *Grupi sarajevskih književnika*, skerlićevsko-popovićevsu sintezu teorijskog i političkog pozitivizma i idealizma i distingviranje od socrealizma i komunizma, Kušan je, na sličnim teorijskim osnovama, predlagao ponarođivanje inteligencije i njeno integrisanje u savremene društvene tokove. Na tim osnovama, uz raskidanje saradnje s *Prosvetom* i *Grupom sarajevskih književnika*, vjerovatno je i došlo do spora među urednicima, koji je zataškan tako što je ponovo redefinisano vlasništvo, a za urednike imenovani B. Jevtić i T. Kruševac,⁴⁷⁾ čime su privremeno spriječene izraženije diferencijacije unutar jezgra koje je, sudeći po proglasima novih vlasnikâ i urednikâ, političku zbilju po-

⁴⁴⁾ To se najbolje vidi po njihovom jasnom odricanju vrijednosti *tendencije* u književnosti, ključnog pojma u čitavoj teoriji ideologizirane umjetnosti.

⁴⁵⁾ v. M. Marković, Jedna dužnost. *Pregled*, XI/1929, III, knj. IV, 71, s. 233—234.

⁴⁶⁾ U onom smislu u kome o evropskim diktaturama govori M. Ekmecić u knjizi Osnovne građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata. Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965.

⁴⁷⁾ O sporu među urednicima i raskidanju saradnje s *Prosvetom* i *Grupom sarajevskih književnika* v. T. Kruševac, Preuzimanje... o. c.; up. J. Kušan, O *Pregledu*. o. c.

čelo da razumijeva kao nužnu privremenu epizodu, a svoj entuzijastički poduhvat kao temeljni i trajni društveni i lični interes. U kratkom saopštenju čitaocima novi vlasnici naglasili su da će u ekonomskopolitičkom i kulturnom informisanju *Pregled* i dalje biti »ogledalo konsolidacionih napora naše zemlje« i da su »sporazumno i po savetu s krugom najbližih saradnika« uredništvo povjerali ljudima sposobnim da prijegorno rade u interesu časopisa koji treba da reprezentuje »naše najbolje snage«. ⁴⁸⁾ Novi urednici istakli su, pak, da do pojave *Pregleda* u »ovim krajevima« nije opstao nijedan časopis koji bi »dostojno reprezentovao« njihove »duhovne i moralne vrednosti«, zato što su oni koji su trebali da budu »duhovni vođi jedne sredine ustuknuli pred političkom stvarnošću«, nespremni »da nad pojmom hleba istaknu pojam duhovnosti i nad beskrajnim zabludama gomile spokojstvo i odlučnu liniju intelekta.« Obećavajući da će »bez ikakve materijalne pozadine« časopis i dalje biti »hladni i odmereni kritičar svih duhovnih i društvenih pojava u našoj sredini«, urednici su ustvrdili da su u »stalnom duhovnom dodiru s krugom najbližih saradnika (...), povezani istovetnom ideologijom pravde i čestitosti«, svjesni da u vremenu »duhovnih, društvenih i privrednih previranja koje Jugoslavija preživljava« treba imati odlučnu orijentaciju da bi se opstalo »u jednoj sredini«. Trudeći se da izbjegavanje naziva Bosna i Hercegovina opravdaju tvrdnjom da neće potpasti ni pod čiji uticaj, niti »za volju jedne dnevne aktuelnosti« odustati od ambicije da *Pregled* učine »budnim posmatračem svih naših prilika, pravičnim kritičarom (...) i skromnim sudionikom u delu unutarnjeg konsolidovanja Jugoslavije«, spremnim da o svim pojavama u društvu i državi »dâ svoje mišljenje«, novi urednici pozvali su na saradnju »sve intelektualne elemente«, svjesni da je samo intelektualnim dijalogom »moguće razjasniti« sve fenomene koji su »izraz i vekova i raznorodne istorije« pojedinih dijelova zemlje i »raznih političkih, socijalnih i ekonomskih sistema pod kojim su se razvijali, kao i suprotnih kulturnih i duhovnih uticaja« ⁴⁹⁾ (kur. T. K.).

Po citiranim sadržajima moglo bi se zaključiti da je početkom 1930. među inteligencijom okupljenom oko *Pregleda*, uprkos izostanku finansijske podrške države, prevladalo ubjeđenje da je diktatura nužan ishod desetogodišnjeg parlamentarnog nereda, da je treba prihvatiti kao nešto o čemu nema potrebe raspravljati i da se inteligencija mora angažovati u procesu normalizacije društvenog života u okviru zadatah sistemskih rješenja. U tom opštem stavu, međutim, sadržano je mnoštvo asocijativnih nijansi koje ga, na izvjestan način, čine slojevitim torzom cjelovitog programskog definisanja statusa i funkcije intelektualaca u novoj jugoslovenskoj socijalno-formacijskoj hijerar-

⁴⁸⁾ v. Prijateljima *Pregleda*. *Pregled*, I/1930, IV, knj. V, 73, s. 64. Kao vlasnici časopisa potpisani su J. Kršić, G. Krulj i T. Kruševac.

⁴⁹⁾ v. Uredništvo, Tri godine *Pregleda*. *Pregled*, I/1930, IV, knj. V, 73, s. 1—3.

hiji. Podrška diktaturi kao političkoj mjeri predstavljala je, u stvari, istrajavanje na ideji o neophodnosti depolitizacije društvenog života, pri čemu je odnos prema politici razlagan na razinu meritornosti države da rješava političke probleme i na razinu potpunog depolitiziranja primitivnih i neprosvijedenih masa čijom su nerazvijenom društvenom svijesću vješto manipulirali političari kao posrednici između države i naroda, koje je trebalo da zamijeni intelektualna elita, čiji je društveni položaj situiran u prostor između monolitnog upravljačkog vrha i heterogene osnovice društvene piramide, s dvostrukom posredničkom ulogom. S jedne strane, od inteligencije je zahtijevano da se medijskim sredstvima, koja bi selektivno reprezentovala najbolje snage u pojedinim sredinama, nametne kao društvena avangarda koja bi pouzdanim tumačenjem svih pojava i događaja u društvenom životu efikasno supstituirala posredovanje političara u komuniciranju države s pukom i da, s druge strane, otpočne intelektualni dijalog s izabranim predstavnicima drugih sredina, pod kojim su, najvjerojatnije, podrazumijevane nove upravno-administrativne jedinice. Cilj dijaloga takođe je zamišljen višedimenzionalno, ali je u biti svoden na pojam razjašnjavanja, a ne rješavanja stvarno postojećih razlika između pojedinih sredina, koje je trebalo nivelisati do stupnja definisanja svim sredinama prihvatljivog modela monolitne i kompaktne jugoslovenske države, pri čemu je za učesnike te elitne međuregionalne diskusije rezervirano ekskluzivno pravo demokratičnosti, ograničeno tek patriotskom odanošću ideji jedinstvene i socijalno stabilne države, kao tvorevine neovisne ni od kakvog parcijalnog, partijskog ili plemenskog interesa.

No, ubrzo se pokazalo da je sukob među prethodnim urednicima bio dublji i dalekosežniji od ličnog nesporazuma, da su »stalna duhovna veza« i ideološko jedinstvo među novim urednicima, vlasnicima i najbližim saradnicima prividni i kompromisni i da je već tokom 1930. počelo diferenciranje dvaju različitih koncepcija informativnog tretiranja savremenih događaja u zemlji i svijetu, koje će se vremenom radikalizovati i kulminirati definitivnim raskolom potkraj 1931. godine. Osnovni uzročnik te polarizacije bila su Jevtićeva gledišta o načinu i svrsi angažovanja inteligencije u društvenom životu i njima analogna namjena informativnih medija. Istaknuti mladobosanac, neposredno poslije rata znatno angažovan u pokušaju formiranja samostalne srpske jugoslovensko-demokratske stranke u Sarajevu, za doprinos stvaranju države cinično obeštećen karijerom dramaturga u provincijskom pozorištu, koji je uzalud pokušavao da se vlastitim književnopolitičkim glasilima uključi u društveni život,⁵⁰ ogorčen stanjem u društvu i državi, Jevtić se sredinom 20-ih godina politički potpuno pasivizirao i okrenuo književnom i kritičarskom radu tipičnom za drugu generaciju jugoslovenske moderne. Ovaj zakasnijeli

⁵⁰ O jevtićevim časopisima det. v. M. Rizvić, *Književni život*... o. c., knj. 1, s. 109—123.

ekspresionist i nedorečeni neosibmolist, ambiciozni samouki erudita nevelike imaginativne moći duboko uvjeren u društvenu relevantnost književnosti, ideološki oslonjen na Skerlića i Cvijića, a estetski na B. Popovića, iskompleksiran provincijalizmom, ekscentričan i egocentričan toliko da javno tumači svoje stvaralaštvo »sredini« koja nije razumijevala etičku i idejnu katarzičnost njegovih književnih konstrukcija i zbog toga zavrjeđivala samo prezir,⁵¹⁾ kontroverzan do mjere odbacivanja svega starog a ne prihvatanja ničeg novog, u sarajevskom književnom životu brzo je stekao auru zaslužnog predratnog borca, žrtve austrougarske okupacije i ugled »viteza tužnog lika« kome je poratno društvo beskrupulozno uskratilo odgovarajući društveni položaj i mogućnost da sudjeluje u rješavanju esencijalnih državnih i društvenih problema. Kivan na političare kao glavne krivce za sve propuste koje je idealizirano zamišljena nacionalna država jedinstvenog troplemenskog naroda učinila prema »pozvanim i dostojnim« da brinu o njenom dignitetu i prosperitetu, Jevtić je svojim ekstenzivnim spisateljstvom, suštinski prožetim predratnom omladinskom ideologijom, brzo postao jedan od vodećih kulturnih ideologa među lokalnom književnom inteligencijom,⁵²⁾ poznat po britkoj riječi i spremnosti da brani pravo na individualnost i društvenost intelektualaca i tezu o neophodnosti njihovog organizovanja u strukovna udruženja koja se ne bi bavila dnevnim politikom, ograničavala individualitet članstva i demokracičnost ustrojstva. Odbojnost prema dnevnoj politici, strankama i političarima vjerovatno je bila i osnovni motiv ovom vatrenom zagovorniku intelektualnih i etičkih vrlina »najboljeg dela naše rase« da u *Pregledu* počne sarađivati tek od vremena njegovog stavljanja u funkciju regionalističke kulturne ideologije, kojoj se priklonio kao oduševljeni apologet, popularišući je postupnim osvajanjem vođstva u *Grupi sarajevskih književnika* i intenzivnom i ekstenzivnom saradnjom u *Pregledu*. Umjereno konzervativan, sklon moralisanju, brzog reakciji i improvizaciji, kao dobro informisan i vješt polemičar, još za prethodnih urednika, podložnih sugestijama J. Kršića,⁵³⁾ Jevtić se nametnuo kao optimalno rješenje za urednika kulturnog informativnog bloka, u okolnostima u kojim je u uzavrelom informativnom prostoru trebalo dosta energije i umijeća da se odbrani regionalni i apolitični identitet glasila, čemu T. Kruševac, koga je za urednika ekonomskopolitičkog segmenta preporučivala dobro i pouzdana obaviještenost te vrste, eksplicirana obimnom, stručnom i informativno besprijekornom saradnjom karakterističnom po

⁵¹⁾ v. B. Jevtić, Ideja Carskih kohorti. *Pregled*, 25. 01. 1928, II, 46, s. 7—8.

⁵²⁾ U monografiji Lj. Tomić-Kovač, Književno djelo Borivoja Jevtića, Svjetlost, Sarajevo, 1983, taj aspekt Jevtićeve djelatnosti uopšte nije razmatran. Njegovo relativno tačno, ali ne i posve istinito tumačenje daje M. Rizvić, Književni život... o. c., knj. 1, s. 78—101 i 135—139.

⁵³⁾ O tome uvjerljivo svjedoči u literaturi često korištena prepiska Kršić — Marković iz 1928. godine.

razložnom, argumentovanom i akademski mirnom oblikovanju informacija, nije bio dorastao.

Preuzimajući časopis Jevtić je stavio do znanja da će se u uređivačkoj politici pridržavati proklamovanih principa intelektualnog elitizma i ekskluzivizma, regionalizma i apolitičnosti, ali se brzo pokazalo da njegova urednička orijentacija i po obimu i raznovrsnosti impresivna saradnja počivaju na protivvrječnoj i krajnostima prožetoj simbiozi građanske etike, jugoslovenske ideologije i ekspresionističko-simbolističke estetike, pri čemu su se prilično konfuznim doimale pojmovne predodžbe kritičke principijelnosti, odmjerenosti, razboritosti, pravičnosti, nepolitičnosti i skromnosti, kao i njihove konceptijske korelacije, naročito vrijednosne. Vjerujući da su zavodjenjem diktature konačno stvoreni uslovi i prostor za nasušno potrebnu akciju književnika, bitnih poluga kulturnog i društvenog života uopšte, za socijalno konsolidovanje jedinstvene jugoslovenske zajednice ugrožene ekonomskom krizom i sve složenijim balkanskim i evropskim okruženjem, Jevtić je, »skromno« ubrazajući i sebe među legitimne spasioce društva i države, energično započeo realizaciju prenapregnuto ambicioznog i komplikovanog projekta paralelnog osvajanja vodeće pozicije u sopstvenoj sredini i započinjanja dijaloga s probranim predstavnicima drugih sredina, pri čemu je brzo postalo izvjesno da manipuliše problematičnim kriterijima identificiranja predstavničkih legitimiteta i još spornijim razumijevanjem demokratičnosti ne baš ugodnog međuregionalnog razgovora koji, kumulativno zahvatajući širok raspon kulturnih i društvenih tema, nikako nije mogao ostati otporan na ideologiju i politiku. Iz fascinirajuće obimnog materijala koji je objavio u *Pregledu* za samo dvije godine i prilogâ njegovih istomišljenika, kojim su afirmisane i na druge oblasti društvenog života aplicirane njegove kulturološke teze, moguće je izdvojiti mnoštvo uvjerljivih svjedočanstava o tome da je Jevtićeva početna pobuda da časopis bude »skroman sudionik« diktaturom započete harmonizacije društva i države brzo osporena i u njegovoj i u drugim sredinama, kao narcisoidan i pretenciozan pokušaj srpske provincijske inteligencije da se, zahvaljujući spletu nesretnih okolnosti, na mala vrata, kao ravnopravan sagovornik uključi u »moćna podzemna plemenska strujanja« i državi nametne kao legitiman i pouzdan oslonac u regiji čiju je samobitnost država osporila već i podjelom između četiri banovine. Žučno se suprotstavljajući takvom dekodiranju njegovih pokretačkih motiva i poruka, Jevtić je uložio silni napor da dokaže da ni on, ni njegova sredina nemaju takvih ambicija i, deklarirajući se kao jugoslovenski nacionalista, sporio se i svađao s protivnicima i u Sarajevu, i u Zagrebu i u Beogradu, branio se i napadao svim dozvoljenim sredstvima, ne prežući ni pred bardovima poput Krleže i Crnjanskog, sklapao i razvrgavao saveze sa »srodnim dušama« diljem jugoslovenskog obzorja, velikodušno hvalio i prosječnost istomišljenika, a cinič-

no i sarkastično kudio oponente, neovisno od stvarne vrijednosti njihovih književnik i kulturnih poduhvata.⁵⁴⁾

Trud je, međutim, bio uzaludan. Gledajući u cjelini, iza onoga što su Jevtić i njemu bliski saradnici objavili u *Pregledu* od 1930. do 1932. godine stajala je teza da je jugoslovenska država stvorena istorijskim naporom Srbije i neproporcionalnim doprinosom drugih jugoslovenskih zemalja, te da zato, u ime prošlosti i sadašnjosti, treba podržati započeto prestrukturiranje države i njoj sklone snage u ostalim dijelovima zemlje, priznavanjem njihovog predstavljačkog prava, makar se ta podrška manifestovala i prividno benignim isticanjem nadmoći srpske nad hrvatskom filologijom,⁵⁵⁾ pri čemu je od države i njoj odanih snaga s čitavog jugoslovenskog prostora očekivano da podršku diktaturi i doprinos ujedinjenju, stalno aktueliziran napisima o Mladoj Bosni i ratnom učinku dobrovoljaca,⁵⁶⁾ kompenziraju priznavanjem predstavljačkog legitimiteta i prava ravnopravnog partnerstva u diskusiji s oponentima i diktaturi nesklonim, a po intelektualni duh i jugoslovenski nacionalni moral i državu opasnim nezadovoljnicima, »nezdravim elementima«, pod kojim su prvenstveno podrazumijevani demokrate, nacionalno orijentisani političari, komunisti i pristalice zapadne dekadencije, tipa nadrealista. Vlastitim početnim ulogom u akciji koju je trebalo koordinirati u trouglu Beograd-Zagreb-Sarajevo i voditi u ime budućnosti moralno i rasno zdravog i homogenog jugoslovenskog društva i njegove države, integrativno utemeljenih na nekolicini kulturnih svetinja, poput narodne pjesme, Njegoša i Meštrovića,⁵⁷⁾ nesumnjivo je trebalo smatrati naglo presijecanje tek otvorenih rasprava o nacionalnom pitanju, forsiranje afirmativnih napisa o režimski orijentisanim muslimanskim ustanovama i rasprava o anacionalnosti islama,⁵⁸⁾ kao i nimalo akademske polemike s protiv-

⁵⁴⁾ Zbog obimnosti materijala koji bi trebalo citirati u prilog ovoj tvrdnji biće anotirani samo oni tekstovi na osnovu kojih je najočiglednije moguće eksplicirati datu ideologiju. Za lakšu orijentaciju, a s obzirom na postojanje Bibliografije *Pregleda*, upozoravam samo na nekolicinu ostalih Jevtićevih tekstova važnih za razumijevanje ove problematike: iz 1930. godine v. Regionalne književnosti, Primeri nove kritike, Polemika Velibora Gligorića, Mentalitet nove zagrebačke kritike, Trinaest nadrealista, Krležina Leda i oživotvorenje književne laži itd.; iz 1931. v. U potrazi za piscem iz Bosne, Novi kritički metodi, U znaku smene generacija, Odricanja i pretskazanja g. St. Galagaže, »Kriza kritike«, Nova Evropa o Bosni, Prestanak »Mlade Bosne« itd.

⁵⁵⁾ v. B. J., Filolozi i naš jezik, *Pregled*, I/1930, IV, knj. V, 73, s. 60.

⁵⁶⁾ U skoro svakom broju tokom ova dva godišta objavljivao je po jedan napis o Mladoj Bosni; up. M. Marković, Delo naših dobrovoljaca, *Pregled*, X—XI/1931, V, knj. VII, 94/95, s. 225—228.

⁵⁷⁾ v. M. P. M., Tri najviše jugoslovenske vrednosti, *Pregled*, II/1930, IV, knj. V, 74, s. 119—120.

⁵⁸⁾ v. Dž. Sulejmanpašić, Tragičnost duhovnih i socijalnih kontrasta u naših muslimana, *Pregled*, VIII/1930, IV, knj. V, 80, s. 528—532; H. Humo, Muhamed i Koran, *Pregled*, X—XI/1931, V, knj. VII, 94/95, s. 292—294.

nicima u i iz sopstvene sredine, koji su sumnjali u svrsishodnost čitavog poduhvata kvalitativno ga minimizirali, ili pokušavali da ponovo ožive teze o predodređenosti Bosne i Hercegovine za posredovanje u srpsko-hrvatskom usaglašavanju.⁵⁹⁾ Za etičko, estetsko i ideološko prečišćavanje kulture i književnosti kao njene srčike, pod kojim je podrazumijevano onemogućavanje socrealizma, nadrealizma, hipnizma i modernizma uopšte, predviđana je posebna vrsta sadejstva državotvorno legitimnih predstavnika svih sredina. Pošto se radilo o »nezdravim« pojavama internacionalnih razmeja, ne samo da se posezalo i za ekonomsko-političkim i kulturnoideološkim argumentima koji su predskazivali brz ekonomski i politički slom komunizma u SSSR-u i Evropi i glorifikovali »rusku dušu« i kulturu ruske emigracije,⁶⁰⁾ pa i za reinterpretacijama njihovih vodećih teoretičara, poput Bretona, Aragona ili Gorkog,⁶¹⁾ nego je zagovarano i stvaranje mreže regionalnih književnih strukovnih saveza koji bi, na takvim idejnim osnovama, prečišćavali savremenu produkciju i državi davali gotove modele na osnovu kojih bi kreirala svoju kulturnu politiku prema pojedinim regijama i izabranim pomagala u daljem radu.⁶²⁾ U čitavoj ideji problematično je bilo samo to što država nikako nije pokazivala spremnost za takav aranžman i što ni sarajevska, ni ostale sredine nisu pokazivale previše zanimanja za ponudenu saradnju, osporavajući joj idejni i predstavljajući legitimitet, ili je nazivajući provincijski nametljivom, anahronom i datim okolnostima neprimjerenom propagandom iskustava *Grupe sarajevskih književnika*,⁶³⁾ tako da je bosanska kulturno-ideološka inicijativa za spas društva i države počela da jenjava u intenzitetu, svodeći se na saglasje s intelektualnim kružocima oko beogradske *Volje* i zagrebačke *Riječi*, u dnevnoj štampi sve češće nazivana plaćenom režimskom kampanjom i sve izraženije se sažimajući

⁵⁹⁾ v. D. Jevđević, Akcija g. D. Mitrinovića. *Pregled*, IXI/1930, knj. V, 81, s. 611—613; V. R., Predavanja g. Dimitrija Mitrinovića. *Pregled*, VI/1930, IV, knj. V, 78, s. 439—440.

⁶⁰⁾ v. npr. G. Krulj, »Damping« u službi sovjetskog »petogodišnjeg plana.« *Pregled*, XII/1930, IV, knj. V, 84, s. 769—773; J. M. Jovanović, Agrarna politika u Rusiji. *Pregled*, VII/1930, IV, knj. V, 79, s. 465—468; N. Akajmov, O ruskoj duši. *Pregled*, II/1931, V, knj. VI, 86, s. 65—71; Gorki o novoj ruskoj literaturi, *Pregled*, VIII/1931, V, knj. VII, 92, s. 149—150, te čitav niz tekstova M. Maksimovića.

⁶¹⁾ U negiranju nadrealizma naročito su se isticali B. Jevtić i E. Finci, mnoštvom napisa pisanih s različitim ideoloških pozicija, ali s istovetnim ciljnim opredjeljenjem.

⁶²⁾ v. M. Delibašić, Problem umetničkog organizovanja. *Pregled*, II/1931, V, knj. VI, 86, s. 99—101; C. Stefanović, O potrebi prečišćavanja u našoj književnosti. *Pregled*, I/1931, V, knj. VI, 85, s. 39—41; B. Jevtić, Za jedinstvenu književničku organizaciju. *Pregled*, IV/1931, V, knj. VI, 88, s. 258—259.

⁶³⁾ U više navrata Jevtić je ngirao napise u štampi koji su *Pregled* nazivali glasilom *Grupe*, ne prežući ni od generalizovanih žučnih obračuna s onovremenom štampom (v. npr. tekstove Grupa SK i *Pregled*, Književnost i naše novinstvo, Situacija naše književnosti itd. iz 1930, odnosno *Potrebne napomene* (16. 05. 1931) iz 1931. godine).

na jednonacionalnu saradnju s područja drinske banovine i iz Beograda, iako je Jevtić uporno tvrdio da su u pitanju lična opredjeljenja, da se časopis samofinansira i da posjeduje toliki kvalitet i ugled da u pojedinim sredinama neovlašteno preštampavaju informacije iz *Pregleda*, što se činilo nedovoljno uvjerljivim već i po tome što nijedanput nije anotirao te pojave, za razliku od rijetkih pohvalnih recenzija.⁶⁴⁾

Suprotno Jevtiću, Kruševac se brzo uvjerio da obnova društva i države neće biti izvedena u interesu zemljoradnje i zemljoradnika i da u uslovima privredne depresije i čvrstog režima bazna privredna grana jugoslovenskog društva i države i njegova infrastrukturna socijalna formacija tonu u još dublju i težu krizu. Pažljivo prateći tokove svjetske ekonomske recesije, modalitete njenog rješavanja i negativne efekte u agraru, Kruševac je u tom periodu objavio mnoštvo komentara i prikaza kojim je posredno ali nedvosmisleno upozoravao da oficijelna privredna politika nije u stanju da rješava goruće ekonomske probleme, da agraru prijeti finansijska i tehnološka propast, da ispoljava znake drastičnog zaostajanja za evropskom i američkom poljoprivredom i da je na takvom selu nemoguće u nedogled stvarati akumulaciju neophodnu za kakvu-takvu društvenu reprodukciju. Zalažući se za agrarni preferencijal, stvaranje hipotekarne i poljoprivredne banke, regresiranje poljoprivredne proizvodnje, aktivnije učestvovanje u međunarodnim agrarnim unijama i sporazumima i sl., Kruševac je, zapravo, *Pregled* sve više otvarao zemljoradničkoj ideologiji i stranci, što se očitovalo i u sve češćim vijestima o akcijama i stavovima njenih prvaka.⁶⁵⁾ Tokom 1931. godine, pak, vjerovatno njegovom zaslugom, *Pregled* je počeo da objavljuje i priloge D. Jovanovića, šefa lijevog »zemljoradničkog« krila, koji je u nekoliko navrata komentarisao prevrat u Bugarskoj i pad »zemljoradničke« vlade, ističući neskriveno neslaganje s novim, diktatorskim režimom, s jasnim aluzijama na njegovu fašisoidnost.⁶⁶⁾ Znatna promjena desila se i u saradnji »zemljoradničkog« vođe J. M. Jovanovića Pižona koji je svoje spoljopolitičke komentare sve izraženije fokusirao oko uspona fašizma u zapadnoj Evropi, prvenstveno njemačkog nacionalsocijalizma, upozoravajući da i doktrinarno i praktično predstavlja esencijalnu prijetnju posustaloj evropskoj demokratiji i poslovično nestabilnom Balkanu. Svi ti informativni sadržaji u osnovi su bili neusaglašeni s Jevtićevom orijentacijom, naročito u teorijskim i unutrašnjopolitičkim aspektima, ne samo po tome što su implicitno akcentovali neprimjerenost diktatorskog režima narodnim interesima i presudnost demo-

⁶⁴⁾ v. B. J., Beleške i beleškari. *Pregled*, I/1930, IV, knj. V, 73, s. 57—58.

⁶⁵⁾ v. npr. S. Trifunović, Agrarna politika dr-a Dragoljuba Jovanovića. *Pregled*, IV/1931, V, knj. VI, 88, s. 247—250; kao i niz bilježaka u rubrikama *Bilješke i Hronika*.

⁶⁶⁾ v. D. Jovanović, Devetojunski prevrat u Bugarskoj. *Pregled*, VIII/1931, V, knj. VII, 92, s. 102—110; Isti, Motivi socijane politike. *Pregled*, IX/1931, V, knj. VII, s. 185—191.

kratskim političkim zastupništvom posredovane narodne volje za ustrojavanje društva i države, nego i po tome što su, na fonu agresivne eskalacije fašizma, neposredno razotkrivali i patologiju svih rasnih teorija, pa i Cvijićeve.⁶⁷⁾

Najozbiljniji oponent Jevtiću ipak je bio Kršić koji se, skloniji Kušanovim viđenjima uloge inteligencije u društvenom životu, još 1929. godine, pišući o lektiri sarajevskih atentatora,⁶⁸⁾ deklarirao za ideologiju demokratije, socijalne pravde i narodnih interesa. Najvjerovatnije njegovom zaslugom štampan je i dvobroj *Pregleda* posvećen Masariku, koji je, sadržajno i po imenima saradnika, u stvari, bio neka vrsta intelektualne odbrane ideologije demokratije, akademizma, etike, parlamentarizma, idejne tolerancije i koegzistencije, narodnjaštva inteligencije itd., kao i mnoštvo informacija o uzornoj nacionalnoj i socijalnoj stabilnosti Čehoslovačke, jedine srednjoevropske države koja je uspješnije odolijevala bauku totalitarističkog sindroma koji se neumoljivo širio Evropom iscrpljenom ekonomskom krizom i sve sklonijom radikalnijem rješavanju rastućih tenzija u međunarodnim odnosima. No, najsigurniji znak idejnih neslaganja i diferencijacija među urednicima, vlasnicima i najbližim saradnicima *Pregleda* svakako je bilo Kršićevo sve očitije distanciranje od *Grupe sarajevskih književnika* i regionalističke kulturne ideologije, koju je Jevtić pokušao da operacionalizira u legitiman politički stav jedne sredine i njenog vodećeg glasila prema savremenoj jugoslovenskoj stvarnosti, zbog čega je, uz Jevtićevo i Kršićevu međusobnu netrpeljivost okončanu, nešto kasnije, polemikama u dnevnoj štampi i definitivnim raskolom,⁶⁹⁾ vjerovatno došlo i do težih nesporazuma unutar informativnog preduzeća, o kojim je valjano moguće zaključivati tek po Jevtićevom nevještom pokušaju da prikrije prave razloge napuštanja uredničke dužnosti⁷⁰⁾ i po tome da su, ubrzo poslije Kršićevog ponovnog preuzimanja te funkcije u *Pregledu* prestali da sarađuju B. Jevtić, V. Grdić, G. Krulj, M. Maksimović, S. Đokić, M. Marković, D. Jevđević, M. Delibašić i još nekolicina povremenih saradnika iz Beograda i Podgorice.

⁶⁷⁾ Prema Bibliografiji v. sljedeće Jovanovićeve tekstove: iz 1930. godine Evropa u 1929, Mala Atanta, Nacionalizam i internacionalizam, Mir ili zbrka, Fašistička balkanska politika itd., odnosno Revizija ugovora o miru, Je li Bog Francuz?, Jedna opasnost, Pakt između Nemačke i Austrije iz 1931. godine.

⁶⁸⁾ Činjenica da taj Kršićev tekst nije štampan 1929, vjerovatno zbog cenzure, u polemikama o istorijatu *Pregleda* često je korištena kao argument tezi o navodnoj Kršićevoj pripadnosti komunističkom pokretu. Teza je potpuno neosnovana, jer se radilo o klasičnom demokratskom masarikovskog tipa, kome komunizam kao filozofija nije bio stran, ali kao ideologija potpuno neprihvatljiv.

⁶⁹⁾ Hronologiju i faktografiju te polemike dobro je prikazao M. Rizvić, *Književni život*..., knj. 2, o. c., s. 460—488.

⁷⁰⁾ v. B. Jevtić, Jedna izjava. *Pregled*, XII/1931, V, knj. VII, 96, s. 384.

Početak novog uredničkog mandata u godini formiranja Udru-
žene opozicije i prvih nagovještaja spremnosti režima da učini izvjes-
ne ustupke sve iterativnijim zahtjevima javnosti za demokratizaciju
društvenog života Kršić nije obilježio uobičajenim proglasom čitao-
cima, nego oštrom kritikom društva i države što ne posvećuju nikakvu
pažnju kulturi i »ljudima od pera i nauke« ne omoguće »rad u boljim
životnim prilikama«. Upozoravajući da zbog »borbe s bedom zakržlja-
vaju talenti nauke i umetnosti«, da »opasnost koja usled toga preti
duhu nije manja od opasnosti socijalnih i nemačkih pretnja« i sla-
žući se da »izdajicama inteligencije« treba nazivati »umetnike i nauč-
nike koji ostavljaju čisto intelektualne poslove i odaju se praktičnim
profesijama, naročito politici«, Kršić je ustvrdio da privredna kriza
društvu i državi nikako ne može biti opravdanje za potpunu neza-
interesovanost za kulturu i donkihotovsku dramu jugoslovenskih na-
učnika i umjetnika, istovremeno i jednih proizvođača i jednih potro-
šača vlastitih tvorevina. Imenujući odsustvo duhovne radoznalosti, kul-
turne volje, kulturnog patriotizma i »nedostatak kulturne orijentacije,
koji se tako mučno oseća i kod naših ljudi koji se bave raznim gra-
nama javnog rada« osnovnim uzrocima »što se činilo i što se čini
toliko fatalnih grešaka«, apelovao je da se »svim sredstvima« počne
raditi na »stvaranju jedne kulturne atmosfere«, uvjeren da »bez kul-
ture (...) jedinog pravog izraza prave demokratije (...) i korektiva
naših iskustava«, nikada neće biti uspostavljene veze »ne samo sa
svetom dalekim i stranim, nego ni (...) s onim što zovemo narod⁷¹⁾
Šta je, pak, trebalo razumijevati pod pojmom kulturne atmosfere i
pod sinonimnošću kulture i demokratije precizirano je u članku D.
Jovanovića, *Ni Zapad ni Selo*,⁷²⁾ štampanom do Kršićevog uvodnika,
u kome su nemilosrdno secirani primitivna sklonost improvizaciji i
slijepom podražavanju i civilizacijsko polutanstvo jugoslovenskog dru-
štva i države i ideologiji izvornih narodnih kulturnih vrijednosti, kao
relevantnoj premisi ukupnog društvenog sistema, proglašenoj velikom
političkom obmanom, suprotstavljen vrijednosni snstav zapadne kul-
ture i civilizacije, utemeljen na kultu upornog i strpljivog rada i
demokratije i ekspliciran na primjerima društvenog poretka u Bri-
tanijskoj, Francuskoj i Čehoslovačkoj, pri čemu je od inteligencije zahti-
jevano da na njegovoj aplikaciji u jugoslovenskim uslovima istrajava
neovisno od očekivanog otpora domaćih političara i gotovo potpuno
izvjesne utopističke sudbine takvog poduhvata u datim društvenim i,
pogotovo, kulturnim okolnostima.⁷³⁾

Već početak drugog Kršićevog mandata značio je za *Pregled*,
zapravo, definitivnan raskid s ideologijom kulturnopolitičkog regiona-

⁷¹⁾ v. J. Kršić, *Kriza i kultura*. *Pregled*, I/1932, VI, knj. VIII, 97,
s. 385—386.

⁷²⁾ v. D. Jovanović, *Ni Zapad, ni Selo!* *Pregled*, I/1932, VI, knj.
VIII, 97, s. 387—390.

⁷³⁾ v. V. Mašić, *Idealiste i praktičari*. *Pregled*, II/1932, VI, knj.
VIII, 98, s. 87—90.

lizma, prethodno razvijenog do ekstremizma, ponovnu depolitizaciju prema jugoslovenskoj političkoj svakodnevnici, povratak akademizmu, intelektualizmu i kvalitetnoj informativnoj produkciji imunoj na nacionalnopolitičke i stranačke uklone i stavljanje glasila u funkciju borbe za ukidanje diktature i ponovno uspostavljanje parlamentarne demokracije. Otad pa do kraja diktatorskog režima demokratska orijentacija *Pregleda* stalno i nedvosmisleno je potvrđivana i konkretnim potezima uredničkog tandema i vrstom i karakterom štampanih informacija. Načelna saglasnost urednikâ da su demokratizacija i evropeizacija jugoslovenskog društvenog života ključne determinante njegove budućnosti, od početka 1932. godine presudno je uticala na formiranje uredničkog koncepta vidno prožetog nastojanjem da se časopis sadržajno profilira potpuno različito od dnevne štampe i partijskih glasila i da se njegova informativna fizionomija, u uslovima medijske zagušenosti informativnog prostora, učini prepoznatljivo specifičnom po mirnom, razboritom i argumentovanom, odnosno intelektualnom informativnom prezentiranju kulturne, ekonomske i političke zbilje u ukupnosti i međuzavisnosti svih njenih fenomenoloških manifestacija u svim segmentima društvenog života u zemlji i svijetu, što je, samo po sebi, pretpostavljalo njegovu principijelnu otvorenost za svaku demokratski i antidiktatorski opredijeljenu saradnju, čime je jedino i moguće valjano tumačiti spremnost redakcije da *Pregled* učini dostupnim i komunistima, potvrđenu dogovorom s mjesnim rukovodstvom KPJ u Sarajevu.⁷⁴⁾ Sudeći po obilju kratkih informacija o antidiktatorskim raspoloženjima poznatih evropskih umjetnika, naučnika i kulturnih poslenika, u rasponu od T. Mana, preko A. Anštajna do Č. Čaplina, o progonima slobodoumne inteligencije u Njemačkoj, Italiji i SSSR-u, o teškom položaju nezavisne štampe i postupnom prevladavanju nacionalističke, represivne i totalitarne svijesti u tim zemljama, urednici i najbliži saradnici su svo vrijeme bili saglasni i u tome da časopisom posredovanu sliku svijeta javnosti treba predočavati sadržajima koji će pretpostavljenom recepijentu omogućiti brzo i jednostavno apstrahovanje predodžbe o njegovoj konfliktnosti uzrokovanoj sukobom diktature i demokratije, dinamički i prostorno varijabilnom tek u pojedinostima specificiranim atributivnim prefiksima uz svaku vrstu diktatorske vlasti, tipološki nijansiranu odrednicama fašistička, nacionalsocijalistička i boljševička. Jedinstveni u uvjerenju da se takvom savremenošću anticipira krajnje neizvjesna budućnost i da će sudbina čitavog svijeta, pa i jugoslovenske kraljevine, bitnio zavisit od ishoda odmjeravanja snage diktature i demokratije u evropskim razmjerama, čiji su varljivi tokovi i zapleteni manevri brižljivo praćeni i komentarisani, intelektualci okupljeni oko *Pregleda* svo to

⁷⁴⁾ v. E. Koš, Rad partijske organizacije Sarajeva 1932—1940. god. Institut za istoriju u Sarajevu, Zbirka memoarske građe, K—32; up. U. Danilović, Na partijskom radu u Bosni i Hercegovini. Sjećanja. 2. Beograd, 1987, s. 125.

vrijeme, u stvari, nisu se mogli složiti samo oko pitanja koji bi tip demokratske alternative bio najprimjereniji jugoslovenskim uslovima.

Na primjer, T. Kruševac je od 1932. godine svoju agrarnu doktrinu kroz *Pregled* postupno počeo da razvija u cjelovitu teoriju društvenog sistema utemeljenog na načelima agrarne demokratije i konkretizovanog na uzorcima ekonomsko-političkih zbivanja u Evropi i SAD, s jasnom porukom da bi jugoslovenskoj privrednoj strukturi optimalno bila primjerena zadružna varijanta agrarno-demokratskog poretka. Svjestan suštinske povezanosti politike i privrede,⁷⁵⁾ dubine ekonomskih i ideoloških suprotnosti savremenog svijeta i veće sposobnosti demokratskih društava da brže i lakše saniraju teške posljedice velike privredne recesije, Kruševac je za te četiri godine objavio ogromnu količinu informacija koje, sagledane u celini, predstavljaju elemente pažljivo rađene i stalno dopunjavane i korigovane komparativne analize njemačkog, talijanskog, sovjetskog, srednjoevropskog, zapadnoevropskog i američkog privredno-političkog stanja, koja je uvjerljivo pokazivala da se u prva tri slučaja radi o podvrstama univerzalnog modela korporativne države, čiji ideološki predznaci ne odražavaju nikakvu značajniju razliku i čije unutrašnje tenzije, uzrokovane represivnom suspenzijom individualizma, građanskih prava i sloboda, zdrave ekonomije, propulzivnosti po vertikali društvenog organizma i nesposobnošću tih država da u postojećem međunarodnom privredno-političkom pokretu riješe esencijalne probleme vlastitih podanika, ozbiljna prijetnja manjim evropskim narodima i državama, naročito agrarnim.⁷⁶⁾ U cilju pravovremenog pariranja tim prijetnjama zagovarao je stvaranje ekonomsko-političke unije podunavskih zemalja, nasljednicâ Monarhije, unutar koje bi bilo moguće izbalansirati nepovoljne proporcije industrijske i poljoprivredne proizvodnje i potrošnje u svakoj od članica eventualnog saveza i koja bi, kao infrastrukturalno uravnotežena ekonomsko-politička cjelina, bila sposobna za ravnopravno partnerstvo s ostalim zemljama, prije svega demokratskim, što je neminovno podrazumijevalo demokratizaciju Kraljevine i tehnološko-tržišnu transformaciju njene baze privredne grane, moguću samo na principima zadružnog organizovanja podržanog neophodnim državnim mjerama i odgovarajućim sistemskim društvenim promjenama.⁷⁷⁾

Osim L. Trklje, čiji su prilozi bili komplementarni Kruševčevoj ideologiji zadružne demokratije,⁷⁸⁾ značajnu podršku takvoj orijenta-

⁷⁵⁾ v. T. Kruševac, *Politika i privreda. Pregled*, IX/1932, VI, knj. VIII, 105, s. 449—451.

⁷⁶⁾ v. T. Kruševac: *Planska (vezana) privreda. Pregled*, V/1932, VI, knj. VIII, 101, s. 274—277; *Međudržavni kliring*, VI—VII/1932, VI, knj. VIII, 102, s. 366—368; *Nemački privredni plan*, X/1932, VI, knj. VIII, 106, s. 567—569; *Jedna knjiga o fašizmu*, X/1935; IX, knj. XI, 142, s. 564—567.

⁷⁷⁾ v. T. Kruševac: *Privredna saradnja podunavskih zemalja. Pregled*, III—IV/1932, VI, knj. VIII, 99—100, s. 211—213; *Prošireni podunavski plan*, VI—VII/1932, VI, knj. VIII, 101, s. 274—277.

ciji *Pregleda* davao je i J. M. Jovanović Pižon koji se, kao svestrano obrazovani intelektualac i iskusni diplomata prefinjene političke kulture i kao vrsni poznavalac teorije i prakse evropske političke istorije 19. i 20. stoljeća, sposoban da iz mnoštva različitih i protivrječnih pokazatelja apstrahuje najvjerovatniji smisao razmatranih pojava i događaja, u jugoslovenskom političkom miljeu izdvajao koliko sadržajno i stilski imponirajućom publicistikom,⁷⁹⁾ toliko i sposobnošću da se akademski izdigne iznad lokalnog i političkog kolorita i trenutnih stranačkih interesa i da svoje političke komentare pretvara u koncizne, precizne i dobro argumentovane fenomenološke studije prije naučnog nego publicističkog karaktera. Za razliku od Kruševca, pragmatičnog ekonomiste, on je konfrontaciju diktature i demokratije na evropskom tlu zahvatio u relacijama ideološke i privredne interakcije i u ekspliciranju biti njenog kauzalnog sklopa pokazivao za savremenike rijetku sposobnost razlikovanja njene duhovne strategije od taktičkih modaliteta njene političke realizacije. Pažljivo prateći savremena evropska previranja Jovanović je pronicljivo iskristalisao tezu da je »nova Rusija« varka kojom »Staljin i društvo (...) merama azijatskih kanova«, umjesto da se »bore za komunističko shvatanje države« rade »isključivo na planu prava na monopol na svojinu i bogatstvo«. Nazivajući sovjetske pjatiljetke propagandom obmanog da će »ortodokсни komunizam brzo sustići i prestići industrijski Zapadni« i upozoravajući na bijedan život sovjetskih podanika, i na osnovu kranje reduciranih i protivrječnih informacija o zbivanjima »u prvoj zemlji socijalizma«, Pižon je lucidno naslutio »da ruski planovi privredne obnove (...) u kojim mnogi ljudi neće prepoznati Marksa«, predstavljaju očajnički pokušaj stišavanja unutrašnjih napetosti, uglavnom, uzrokovanih podređivanjem ekonomskog razvoja izvitoperenoj viziji marksističkog društva i strategiji internacionalizacije nimalo privlačnih iskustava sovjetskog modela komunističke države. S druge strane, sovjetsko otvaranje prema Evropi i svijetu, manifestovano sepáratnim političko-ekonomskim sporazumima s Francuskom, Poljskom i SAD, tumačio je nastojanjem moskovskih diktatora da se svijetu mimikrijski predstave u mirotvornoj dimenziji, u čemu je nepogrešivo prepoznavao ne odustajanje od eksportovanja komunizma u Evropu, nego spolj-nopolitičku strategiju definisanu još za Petra Velikog.⁸⁰⁾ Ne gajeći

⁷⁸⁾ v. L. Trklja: Dve knjige o Bugarskoj. *Pregled*, IV/1934, VIII, knj. X, 124, s. 246—248; Zadrúžna demokratija. V—VI/1934, VIII, knj. X, 125—126, s. 322—329; Zadrugarstvo i kolektivizam. I/1935, IX, knj. XI, 133, s. 33—40.

⁷⁹⁾ Pored *Srpskog književnog glasnika*, čiji je bio vlasnik, i *Pregleda* Jovanović je intenzivno sarađivao i u još nekoliko onovremenih časopisa, npr. u *Južnom pregledu*, *Zapisima*, *Novoj Evropi* itd.

⁸⁰⁾ v. sljedeće Jovanovićeve članke o SSSR-u: Nova Rusija. *Pregled*, IX/1932, VI, knj. VIII, 105, s. 471—474; Novi ruski plan. I/1933, VII, knj. IX, 108, s. 36—38; Rusko-francuski sporazum. III/1933, VII, knj. IX, 111, s. 132—134; Rusija se povraća. VII—VIII/1933, VII, knj. IX, 115—116, s. 391—394; Rusija i Amerika. XI/1933, VII, knj. IX, 119, s. 679—682.

nikakve iluzije prema fašizmu i nacionalsocijalizmu, konceptijski identičnim boljševičkom despotizmu, Pižon je, analizirajući njemačku i talijansku tekuću politiku, smatrao da su njihove trenutne prijetnje ne samo trenutna opasnost po interese susjednih država, nego i da doktrinarnim svojstvima alarmanтно upozoravaju da će evropsku budućnost dugoročno determinisati ishod sudara dvaju društvenoistorijskih filozofija — anglosaksonske (demokratske) i militarističko-ekspanzionističke (diktatorske), imanentne svim totalitarnim režimima — pri čemu je trenutnu prednost totalitarizma smatrao varljivom i privremenom, proričući neminovnost oštrijeg sukoba germanskog i boljševičkog sindroma, djelimično usporavanog i nesporazumima među zemljama u tampon-zoni, prisiljenim na stalno laviranje između tih dvaju varijanti identičnog fenomena.⁸¹⁾ Sugerišući neophodnost priklanjanja Jugoslavije posustaloj evropskoj demokratiji, saglašavao se s Kruševcem da bi to valjalo učiniti posredstvom podunavskog saveza, ali samo uz britansku i francusku garanciju, s tim što bi Bosni i Hercegovini u tom slučaju pripala uloga katalizatora duhovnog ujedinjenja jugoslovenskog Istoka i Zapada, isključivo u uslovima obnovljene demokratije, u čiji je trijumf u svjetskim relacijama nepokolebljivo vjerovao, ostajući samo u dilemi da li će pobjeda biti izvojevana mirom ili ratom.⁸²⁾

Nastojanja redakcije *Pregleda* da raspravama o diktaturi i demokratiji doprinosi borbi za demokratizaciju jugoslovenskog društva podržali su i socijalisti, u početku istina dosta rezervisano i bez spremnosti da izjednačuju boljševičku s ostalim diktatorskim ideologijama. Štaviše, 1932. godine, u jeku uspona nacionalsocijalizma nisu vidjeli totalitarizam nego nacionalističku i revanšističku kontrarevoluciju i prijetnje »pravima prloetarijata (...) i opstanku nacionalnih država«, čije su reflekske u domaćoj politici raspoznavali u »zahtevima za vaspostavljanjem granica istorijskih pokrajina«, u kojim je, opet prepoznavana politička retrogradnost stranačke inteligencije koja je, zbog obnavljanja zahtjeva za vraćanje na predratno stanje, optužavana da zaostalu seljačku zemlju gura u ambis vjerske i nacionalne isključi-

⁸¹⁾ v. sljedeće Jovanovićeve članke o fašizmu i nacionalsocijalizmu: Manjine pod fašizmom. *Pregled*, XI—XII/1932, VI, knj. VIII, 107—108, s. 577—579; Hilterov primer. IV/1933, VII, knj. IX, 112, s. 197—200; Dve filozofije. X/1933, VII, knj. IX, 118, s. 563—565; Musolinijev plan. IV/1933, VII, knj. IX, 112, s. 245—248; Republika Austrija. III/1934, VIII, knj. X, 123, s. 141—143; Nemačka i Jugoslavija. IV/1934, VIII, knj. X, 124, s. 193—195; Na severnoj graniči. V—VI/1935, IX, knj. XI, 137—138, s. 339—341; Mit XX veka. IX/1935, IX, knj. XI, 141, s. 501—503.

⁸²⁾ v. J. M. Jovanović: Bosna u međunarodnoj politici. *Pregled*, VI—VII/1932, VI, knj. VIII, 102—103, s. 296—300; Dunavski sporazum. IX/1933, VII, knj. IX, 117, s. 499—501; Razoruzanje. V—VI/1934, VIII, knj. X, 125—126, s. 335—337; Hoće li biti rata? VII—VIII/1934, VIII, knj. X, 127—128, s. 433—435.

vosti, kolonijalizma i feudalizma.⁸³⁾ I dok je to tada moglo ličiti na kakvu-takvu lojalnost režimu, dvije godine kasnije, međutim, već je nagovještavana spremnost da se autoritativni režimi u Njemačkoj, Italiji, SSSR-u i Kraljevini dekodiraju kao varijante iste pojave i da se pothranjuje nada u nepobjedivost demokratije u »njenim najjačim (zapadnoevropskim — pr. T. K.) uporištima«, iz kojih bi, u skladu sa sve vidljivijim privrednim oporavkom, trebalo da krene na renesansni pohod Evropom.⁸⁴⁾ Pojmovnoj identifikaciji fašizma i boljševizma socijalisti su se priklonili tek u vrijeme kampanje za obnavljanje svoje stranke, programskim tekstom J. Jakšića *Protiv struje*,⁸⁵⁾ u kome su razložno osporavane tvrdnje da je demokratija propala, ukazivano na postojanje prećutne saradnje nacionalsocijalista i boljševika u borbi protiv parlamentarizma i slobodoumlja i boljševizmu poricano pravo zastupanja interesa i potreba međunarodnog proletarijata, naročito u teorijskim aspektima ideje o njegovoj diktaturi. Razvijajućni tezu o uzročno-posljedičnoj povezanosti uspona diktatorskih režima u Rusiji i »zapadno od Rajne«, Jakšić je sada tvrdio da ideje slobode i demokratije ne mogu biti monopol samo jedne klase ili nacije, da su diktature, bez obzira na specificirajuće attribute, uvijek bile kratkog daha i suprotne interesima masa i da će i ove savišene brzo biti dokrajčene akcijom demokratskog saveza seljaka radnika i inteligencije.

Marksistički obol čitavoj toj diskusiji u *Pregledu* svodio se, uglavnom, na saradnju M. Šnajdera, u osnovi motivisanu pokušajima da se njemačkom nacionalsocijalizmu ospori pravo na nasljeđe njemačke klasične filozofije, a njegov rasizam, odnosno antisemitizam raščlani na svim razinama nebulozne i u filozofskim tekovinama apsolutno neutemeljene doktrine suprotne biću njemačke kulture i civilizacije. Kao alternativu ideologiji niskih strasti i prikrivenih ekspanzionističkih interesa Šnajder je nudio izvornu marksističku filozofiju, s tim što se u njegovim tumačenjima dijalektičkog materijalizma ni u podtekstu nije naslućivao određeniji odnos prema boljševizmu i njegovoj praksi marksističkog organizovanja društva i države.⁸⁶⁾ Najbliži mu je u tom poslu bio J. Kršić, čijom su zaslugom iz kulturnog informativnog segmenta nestali polemički tonovi dnevopolitičkog ka-

⁸³⁾ v. J. Jakšić, Kontrarevolucija u Evropi. *Pregled*, V/1932, VI, knj. VIII, 101, s. 228—231.

⁸⁴⁾ v. V. Bilbija, Budućnost demokratije. *Pregled*, V—VI/1934, VIII, knj. X, 125—126, s. 270—273.

⁸⁵⁾ v. J. Jakšić, *Protiv struje*. *Pregled*, III/1935, IX, knj. XI, 135, s. 131—134.

⁸⁶⁾ v. M. Šnajder: Kant o Nemcima i drugima. *Pregled*, IV/1933, VII, knj. IX, 112, s. 206—210; Rasni veltanšaug hitlerizma. VII—VIII/1933, VII, knj. IX, 115—116, s. 387—391; Nemačka filozofija u magli i antimoni-jama. I/1934, VIII, knj. X, 121, s. 37—41; Spinoza i istorijski materijalizam. II/1934, VIII, knj. X, 122, s. 110—113; Filozofija Anti Diringa. XI—XII/1934, VIII, knj. X, 131—132, s. 613—617; Kant i Društvo naroda. V—VI/1935, IX, knj. XI, 137—138, s. 268—272.

raktera, podjele saradnika na »zdrave« i »nezdrave« elemente i antropogeografska tumačenja kulturoloških fenomena, drastično obezmišljena usponom i eskalacijom fašizma. Javnim distanciranjem od ideologije književnog, odnosno kulturnog regionalizma i njenih integralističkih ideološko-političkih ekvivalenata raspoznatljivih u prethodna dva godišta *Pregleda*, te opredjeljenjem za evropeizaciju i demokratizaciju i te sfere društvenog života,⁸⁷⁾ Kršić je, zapravo, kao urednik pokušavao da časopisu vrati informativnost visokog intelektualnog i akademskog nivoa, sadržajno i idejno sinhronizovanog s prvim nagovještajima uspostavljanja demokratskog saglasja onog dijela evropske inteligencije koja je imala jasan antifašistički i antinacionalsocijalistički stav, dok je prema boljševizmu, informativno izolovanom koliko hermetičkom zatvorenosti SSSR-a, toliko i propagandnim ratom i poslovičnom evropskom podozrivošću prema svakoj ideji komunizma, ispoljavala kolebljivost karakterističnu za poziciju između srednjoevropskog socijaldemokratizma i liberalizma. Objavljivanjem članka L. Trockog i E. Tolera, stalnim aktualiziranjem Masarikovih misli i dijela i sličnim sadržajima,⁸⁸⁾ Kršić se urednički eksponirao kao demokrata nesumnjive antifašističke i antidiktatorske orijentacije, ali je, i sam učestvujući u raspravi o sukobu diktature i demokratije, njegovim mogućim ishodima i reperkusijama u jugoslovenskom društvenom životu,⁸⁹⁾ balansirao između autentične marksističke teorije društva i države i oskudnih znanja o boljševičkoj demokratskoj praksi, izražavajući začuđujuću spremnost da i krajnje nepouzdate informacije o demokratskom ustrojstvu sovjetskog društva i države upotrijebi kao argumente za afirmaciju socijalizma kao slobodnog i demokratskog društvenog sistema rađenog za čovjeka i njegove ljudske potrebe.⁹⁰⁾

Mjeru u kojoj je *Pregled* takvim sadržajima i idejama bio specificiran u jugoslovenskom informativnom prostoru i političkom okruženju najbolje ilustruju činjenice da ni atentat u Marseju, ni najava parlamentarnih izbora za maj 1935. godine nisu dobili ni prostor ni značenje veće od kurtoaznog nekrologa kralju, lišenog bilo kakvih komentara o mogućim atentatorima i njihovim motivima,⁹¹⁾ odnosno od kratke bilješke kojom je izražena nada da izborni oproštaj s diktaturom neće proteći u trijumfu nacionalističkih ili fašističkih ideo-

⁸⁷⁾ v. J. Kršić, Naša književna situacija. *Pregled*, I/1933, VII, knj. IX, 108, s. 1—3; Čitanka Grupe sarajevskih književnika. VII—VIII/1933, VII, knj. IX, 115—116, s. 473—478.

⁸⁸⁾ v. L. Trocki, Nacionalizam i privreda. II/1934, VIII, knj. X, 122, s. 68—71; E. Toler, Anri Bärbis. XI/1933, VII, knj. IX, 119, s. 662—664.

⁸⁹⁾ v. J. Kršić, Između Marksa i Hitlera. *Pregled*, III/1933, VII, knj. IX, 111, s. 129—131.

⁹⁰⁾ v. J. Kršić, Kultura socijalizma koji se rađa. *Pregled*, XI/1933, VII, knj. IX, 119, s. 669—671.

⁹¹⁾ v. J. Palavestra, Vojnik — Državnik — Čovek. *Pregled*, IX—X/1934, VIII, knj. X, 129—130, s. 451—456.

loga.⁹²⁾ Uvjereni da se demokratija ne doseže samo izborima, da podrazumijeva mnoštvo drugih, značajnijih i dalekosežnijih pretpostavki i da se njena sudbina, pod pritiskom boljševizma i fašizma, bitnije ne mijenja ukidanjem šestojanuarskog režima, urednici *Pregleda* početkom 1935. krenuli su u novi poduhvat — u anketu o problemima obnove demokratije, s težištem na pitanju da li će priželjkivani unutrašnji slom diktatorskih režima u Evropi dovesti do revolucije koja bi inaugurisala »novu demokratiju, koja bi se koristila iskustvom svojih poraza, ili do izgradnje sistema koji klasnom borbom hoće da stvori besklasno društvo«.⁹³⁾ Sažimajući potkraj godine rezultate ankete u kojoj su učestvovali intelektualci i političari u rasponu od »zemljoradnika« i socijalista do »mačekovca« J. Šuteja, prvu fazu borbe za demokratiju, tj. njenu obnovu, urednici *Pregleda* okončali su člankom o dubokoj međuslovljenosti ekonomskih, političkih i kulturnih faktora u konstituisanju demokratskog društva i o »presudnoj ulozi radnih masa, tih jedinih iskrenih čuvara demokratije u njegovom opstanku«. No, ubrzo eć se pokazati da su savremeni događaji već bili pretekli njihova nadanja da će »demokratske ideje sigurno odneti punu pobjedu«⁹⁴⁾ što će biti presudni podsticaj da u narednim godinama časopis stave u funkciju gotovo opsesivnog traganja za formulom spasa demokratije.

*
* *

U tom kontekstu, a s obzirom na navedene pokazatelje, pouzdano se može zaključiti da je šestojanuarska diktatura, mađa nespomenuta čitavog trajanja, bila ne samo relevantno razmeđe u istorijatu nove serije sarajevskog *Pregleda*, nego i čitave društvene formacije koja je uredničkim, vlasničkim ili saradničkim doprinosom presudno uticala na sadržajnu i idejnu fizionomiju ovog informativnog medija. Izvjesno je, međutim, i to da je stupanj i modalitete očitavanja tog značaja nemoguće definisati u okvirima stereotipnih predodžbi o šestojanuarskoj diktaturi u kulturnoistorijskom identitetu *Pregleda*, pošto se već u pretpostavkama uspostavljanja korelacije između ta dva entiteta otvara čitav spektar pitanja i problema koji datira još s kraja 19. i čiji se uticaji u jugoslovenskoj istoriji gotovo vertikalno reflektuju tokom čitavog 20. stoljeća. U tom smislu, razmatranu problematiku najuputnije je razumijevati tek kao sastavni dio cjelovitog istorijata onog dijela bosanskohercegovačke inteligencije koji je u siromašnom, primitivnom, vjerski, nacionalno i ideološki

⁹²⁾ v. K., Izbori. *Pregled*, IV/1935, IX, knj. XI, 136, s. 251—252.

⁹³⁾ v. J. Kršić, T. Kruševac, U kleštima ekstrema. *Pregled*, I/1935, IX, knj. XI, 133, s. 1—3.

⁹⁴⁾ v. Uredništvo *Pregleda*, Bez ekonomske demokratije nema ni političke. *Pregleda*, XI—XII/1935, IX, knj. XI, 143—144, s. 577—579.

ekstremno izdiferenciranom jugoslovenskom međuratnom okruženju uzaludno i gotovo opsesivno pokušavao da se upravljanjem protokom informacija izbori za društveni status primjeren njegovim interesima i potrebama, pri čemu hronologija i idejna uporišta apstrahovanog modela tih pokušaja upozoravaju da se radilo o složenom i dinamičnom procesu koji, ipak, samo površno odslikava čitave ljudske i intelektualne drame koje su se dešavale u inernom okrilju jugoslovenske društvene zbilje u kratkom predahu između dva svjetska rata. U početku tog osobenog informativnog poduhvata, nezadovoljni stanjem u društvu i državi, ti zatočenici pera i pisane riječi predstavljali su idejno i interesno relativno kompaktnu asocijaciju koja je, oslanjajući se na predratna ideološko-politička iskustva i sarajevsku *Prosvetu*, željela da se društvu i državi nametne kao odgovorni i dostojni partner bitno zainteresovan za sudbinu centralnih provincija, razvojno i politički zagubljenih u »gluvom« dijalogu moćnijih i nacionalnopolitički kompaktnijih dijelova Kraljevine. Neuspjeh tog pokušaja motivisao je najmlađe pripadnike te grupe da traganje za sopstvenim društvenim i ljudskim identitetom težišno prenesu u sferu kulture determinisane specifičnošću i samosvojnošću istorijskog nasljeđa bosanskohercegovačkog podneblja, s ambicijom da se pozicija stečena vlastitim pregnućem i finansijskom podrškom države učini neovisnom od fatumske kobi nacionalnih i klasnih političkih podjela i kao takva posluži kao dovoljno valjana osnova za postizanje intelektualnog konzensusa među bosanskohercegovačkom inteligencijom, neophodnog za ravnopravno uključivanje u tokove jugoslovenskog društvenog života, koji se u matičnim centrima nacionalnih kultura poslije rata obnovio mnogo brže i potpunije i već uveliko hvatao korak s Evropom. Proglašena u punom zamahu te kampanje, šestojanuarska diktatura postala je faktor koji je bitno poremetio započeti poduhvat, kako u spoljnim aspektima njegove realizacije, tako i u elementarnim načelima njegovog ustrojstva. Započeta diktaturom i sprva gotovo neprijetna, idejna diferencijacija među sarajevskom inteligencijom okupljenom oko *Pregleda* vremenom se pretvorila u oštar intelektualni i ideološki sukob između onih koji su iz regionalističkog paktiranja s režimom pokušavali da izvuku maksimalne kompenzacije i gotovo konkretizovane političke efekte i onih koji su pitanja svoje dalje sudbine počeli da projiciraju u kontekst onovremenih evropskih previranja, smatrajući regionalizam i njegova filozofskoistorijska uporišta anahronizmom i politikanstvom neznatnog intelektualnog dometa. Konanačni trijumf demokratski opredijeljene inteligencije u *Pregledu*, međutim, samo još snažnije i ilustrativnije ocrtava njihovu ljudsku i intelektualnu dramu sredinom tridesetih godina, sublimiranu u svijest da strašni bauci kruže Evropom i svijetom, a da siromašna i zaostala balkanska društvena zajednica nema ni snage, ni volje da se odupre prijetećoj kataklizmi samo formalno i prividno iznijansiranoj različitim ideološkim predznacima.

Tihomir Klarić

THE PREGLED OF SARAJEVO WITH RESPECT TO
THE JANUARY 6 DICTATORSHIP

S u m m a r y

Although neither a single text had been written on the January 6 Dictatorship nor a word dicatorship had ever been mentioned in this journal for the three whole years, from 1929. to 1932.; the January 6 Dictatorship played a decisive role on the history of this leading journal in Bosnia and Herzegovina in the period between the World Wars. Having been declared in the middle of the campaign for reaching the national and social consensus among the local intelligentsia, based upon the ideology of Bosnian and Herzegovinian regionalism and ideological and aesthetic distinctness of the Bosnian and Herzegovinian culture, the January 6 Dictatorship caused processes of silent polarizations among the *Pregled's* owners, editors and contributors. These polarizations had long ranging effects on the journal's general informative character. By 1932, this polarization had transformed itself into a relatively severe differentiation between the supporters and opponents of the Dictatorship. It resulted in a definitive breach of a comparatively compact intellectual group in Sarajevo and the regionalistic ideology in whose function the journal had been from 1928. to 1932. From that year on, the *Pregled* gradually changed into the papers of the Yugoslav intelligentsia with a democratic orientation, detached from their national, social or party origins.

UDK 331.105.44 (497.15) "1935/1941"

Tomislav Išek

**»HRVATSKI RADNIČKI SAVEZ« — RADNIČKO-
-SINDIKALNA ORGANIZACIJA »HRVATSKOG
NARODNOG POKRETA« NA TLU BOSNE I
HERCEGOVINE OD 1935. DO 1941. GODINE**

Slično kao i u slučaju političke (izborne) organizacije hrvatskog naroda (HSS), gospodarske (»Gospodarske sloge« — GS) ili prosvjetne (»Seljačke sloge« — SS) i njegova radničko-sindikalna organizacija Hrvatski radnički savez (HRS) osnovana je vrlo rano i do svoje posljednje obnove 1935. godine prošla je više faza razvoja.

Pretpostavka praćenja, objašnjenja i razumijevanja oblika i suštine djelovanja HRS-ovih organizacija na tlu Bosne i Hercegovine, kao satavnog dijela hrvatskog narodnog pokreta (HNP-a) od vremena obnove političkog života u zemlji, tj. od sredine 1935, akceptiranje je stavova osnivača Hrvatske pučke seljačke stranke o mjestu i ulozi radništva i odnosima sa seljaštvom. Njihovi će nasljednici, naime, svoju djelantost u periodu organizacionog širenja pokreta baštiniti upravo na tim vizijama.

Od početnih razmatranja ciljeva Hrvatske (pučke-republikanske) seljačke stranke H(P—R)SS kod njenih osnivača bilo je permanentno prisutno opredjeljenje da se iz opšte društvene i privredne krize hrvatsko društvo može izvuci pod uslovom da stvara i stvori takvu državu i uređenje u kojim će, na tekovinama seljačke kultu-

re života, sve biti podređeno interesima većine, tj. seljaštva.¹⁾ Iz procjene prevage seljaštva nad radništvom (brojčane, ekonomske i dr.) u nacionalnim i internacionalnim razmjerama proizašao je i metod djelovtnja H(P—R)SS. A. Radić je zarana zastupao tezu »da je ideja Seljačke stranke — mirna evolucija i dizanje općeg kulturno-ekonomskog nivoa naroda, a ne buna«²⁾. Odluka da se zagovara ovaj metod djelovanja proizilazila je iz Antunovog poimanja seljaštva i radništva kao »naroda«, a ne »staleža«. Opređjeljenje braće Radić za »narodnu hrvatsku slogu«, a »proti klasne borbe« njihovi su sljedbenici zagovartli permanentno i dosljedno. Ako nisu bili »proti radnika«, ideolozi i organizatori HPSS nisu ni načelno, ni konkretno, kao i njihovi nasljednici nikad bili za saradnju sa socijalistima ili komunistima.

Stjepan Radić, kao prokušani organizator, u svemu je slijedio ideologa hrvatskog seljaštva, starijeg brata Antuna. Bez obzira na to što među radnike Stjepan nije često zalazio,³⁾ ipak, nije potcjenjivao značaj »radništva« u borbi za ostvarenje programa stranke i pokreta koji je vodio. Na samo njemu svojstven način zalagao se za simbiozu seljaštva i radništva : »Radnici su pre nagli, seljaci preoplagani. Seljaci su kao tijesto, a radnici kao kvasac. Šta će ti puno korito tijesta, a nemaš kvasca?«⁴⁾ Najbitnije za razumijevanje krajnjeg cilja aktivnosti za koji se opredijelio S. Radić, a njegovi nasljednici akceptirali, bio je odnos faktora koji su bili u igri za njegovo ostvarenje. Politički program HSS, sveden na ostvarenje »nacionalne suverenosti i socijalne jednakosti«, tj. slobodne, nezavisne hrvatske države na temeljima seljačke kulture, u kojoj će egzistencijalni interesi svih biti podređeni seljaštvu kao najbrojnijem i »najzdravijem« (etički, moralno, kulturno) dijelu hrvatskog naroda, kome treba da pristupe svi ostali (radnici, poslodavci, inteligencija) e apriorno je određivao njihovo mjesto, ulogu i metod djelovanja.

U vrijeme osnivanja HRS-a S. Radić je bio uvjeren da »naši radnici vide i znadu organizirana seljačka većina potpuno prihvaća i priznaje i radničko pravo«. Smatrao je da »niti najumniji radnički prvaci nisu do sada pronašli, u čemu je sadržano to radničko pravo«. Ni sam ne dajući odgovor, on je ubijeđen da je to radničko pitanje »još više mučeničko ili patničko, nego li seljačko«, da su

1) Vid. T. Išek, Djelatnost HSS u BiH do zavođenja diktature. Sarajevo, 1981, odjelci 2. 1. do 2. 3.

2) Dr. Božidar Murgić, Život, rad i misli Dr. Ante Radića. Zagreb 1937, svezak II, str. 96.

3) Predavanje na Sušaku (24. 7. 1926) je »u svemu« njegovo do tada »treće predavanje među radnicima«. *Božićnica za 1927*, str. 66.

4) Indirektno se zalagao za osmosatno radno vrijeme, negativno određivao prema kapitalistima, protiv zaštitnih carina, bezrezervno je ukazivao na značaj radništva uopšte tvrdnjom: »trebali smo i trebamo tu snagu... jer radništvo ima i te kako važnu svoju Internacionalu«, ib, 64.

za rješene potrebni »najprije pravedna duša.. bistar um,.. velika imovinska snaga.. absolutna ili natpolovična većina u narodu i.. neslomiva organizacija«. Pošto je, po njemu, sve te preduvjete imala HRSS, ona je, »prema zahtjevima, željama i predlozima hrvatskoga radništva uz seljačko pravo«, bila u stanju da kao »niko drugi« oživotvori i »radničko«.5) U redovima HSS broj radnika bio je neznačajan.6) Ne prihvatajući »političku borbu kako je vode gospoda i radnici«, istovremeno odričući »staleški« (klasni) karakter stranci, branio je tezu o »seljačtvu i radničtvu« kao narod.7)

U HSS od osnivanja, pa, zatim, kroz cijeli period djelovanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslaviji, naročito od strane njenih prvaka, ispoljavalo se antisocijalističko i antikomunističko raspoloženje i opredjeljenje.8) Ta karakteristika HSS je nezaobilazna za objašnjenje i poimanje njene djelatnosti na planu okupljanja radnika u HSS, tj. organizacione izgradnje i dogradnje HNP-a. S. Radić se pitao i istovremeno odgovarao: »Pa zašto da seljak traži diktaturu, kad može, doduše teško, ali sigurno **mirnim razvojem i organizacijom** postići sve.. uz jedini uvjet, da uztraje do kraja«.9) (spac. u tekstu, podvukao T. I.). Iz straha da bi nakon revolucije, zajedno sa svojim vodstvom bilo ne samo proglašeno za predstavnike starog režima, nego i strijeljano, S. Radić je kao amanet svima koji su slijedili program izrekao gotovo zavjetnu misao da »zato seljačstvo mora nastupati samostalno kao seljački čovječanski tj. mirotvorni pokret«.10)

HSS je preko HRS-a, neposredno nakon njegovog osnivanja, imala sponu s hrvatskim radnicima.11) Deklarativno lansirana lozinka S. Radića »seljaku zemlja, a radniku tvornica« trebalo je da bude osnova te spona. Pojavu i djelovanje HRS-a treba pratiti u najužoj korelaciji s ideologijom, programom i aktivnošću HSS.

5) Seljačko i radničko pravo — članak objavljen u *Božićnici za 1922*, str. 99.

6) Po S. Radiću, radnika je prema seljacima u HSS bilo »najviše 4%, a u gradovima najviše 10—15%...«. — Kao bilj. 3., str. 59.

7) »...seljačstvo je narod, a ne samo stalež. Mi ne kažemo: Seljački radnički savez, nego seljački radnički narod ima urediti cijelu državu« — *Božićnica za 1927*, str. 66.

8) Vid. članke u *Glasniku arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1985, str. 111 — 138; *Istorija XX veka. Zbornik radova*, XVI. Beograd 1972, str. 375 — 401; Ivan Mužić, Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Ljubljana 1987 — vid. odjeljak Radić i Komunistička partija, str. 287—297.

9) Unutrašnja ili duhovna snaga HSS — S. Radić u bivšem hotelu »Vlašić« u Travniku 6. avgusta 1926 — *Božićnica za 1927*, str. 144.

10) S. Radić Bertram Rusel-u — *Božićnica za 1927*, str. 64.

11) Janjatović B., o. c., 9; A. Hadžirović se najprije opredijelio za 1923. godinu kao godinu osnivanja HRS-a — Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935 — 1941, str. 63, a u knjizi *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941*, str. 418 za datum 23. mart 1922.

U drugoj fazi prvog perioda djelovanja svoje strukovne organizacije (1925—1929), hrvatski radnici su zbog uspostavljene relacije vodstva HSS i HRS-a nužno morali »i u političkoj borbi ići zajedno s... HSS-om«. ¹²⁾ U kontekstu ovih odnosa zamirenje djelatnosti HRS-a nakon 6. januara 1929. prije bi se moglo tumačiti činjenicom »da su mu vrata zatvorena (i) zapečaćena«, ¹³⁾ nego da od 1929. nije radio, jer »je tada bio toliko oslabio da je jednostavno prestao da djeluje«. ¹⁴⁾

Iako iz tada još važećih razloga političke prirode, neku formalnu odluku o nastavku rada nije bilo moguće ni donijeti HRS se, nesumnjivo obnavlja 1935. ¹⁵⁾ Na startu je izražavana želja i spremnost da HRS »svoju organizaciju razvije u vezi sa našom narodnom seljačkom organizacijom«. Ta sprega se shvatala i tumačila kao *conditio sine qua non* daljeg rada i opstanka. ¹⁶⁾

U godini obnove organizacija HNP već duže vremena prisutna ekonomska kriza dosegla je svoj vrhunac. Primjera radi, u sasvim slučajno odabranom fojničkom srezu, a slično je bilo u svakom drugom, »materijalno stanje stanovništva... usled pomanjkanja sredstava za život... bilo je teško«. ¹⁷⁾ Na područjima gdje je »bivša« HSS, ne računajući Hrvatsku, imala najviše uticaja, tj. u Bosni i Hercegovini, odnosno drinskoj banovini, »velika je oskudica u novcu, te narod naročito srednji, niži zemljoradnici i radnički stalež, jedva mogu da kupe i najnužniju količinu, najnužnijih potreba, a porez uopšte vrlo slabo plaćaju...«. ¹⁸⁾

HSS je nastojala da se podružnice HRS-a formiraju u sredinama gdje su već postojale njene organizacije, u pravilu gdje su živjeli i radili hrvatski, ali ponegdje, mada rjeđe, i muslimanski radnici.

Proces obnove HRS-a odvijao se u prvoj godini prilično sporo. Ničeg neobičnog nije bilo u posjeti HRS-ovog povjerenika iz Zagreba radnicima Begovog hana (kod Žepča) početkom aprila 1936. Zbunjivao je ipak, način na koji je trebalo da se sprovede agitacija za HRS. Agitirajući za upis radnika u HRS zastupao je princip dobrovoljnosti. Osjećajući ili uvjerivši se kako ima dosta onih koji se

¹²⁾ Janjatović B., *Politika HSS prema radničkoj klasi*, 83.

¹³⁾ ABiH KBUDB 1939 Pov. DZ., 1200 (F/4).

¹⁴⁾ Hadžirović Ahmed, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941*, 42; Istina, na str. 64 svoje disertacije autor uvažava kao razlog prestanka rada činjenicu »da je bio zabranjen i rad svim građanskim partijama pa i HSS«. Prema izvorima bliskim HSS, u HRS-u je bilo oko 17.000 članova — *Seljački Dom*, br. 56, str. 9 od 23. 12. 1937.

¹⁵⁾ Oko obnove pojedini autori se razlikuju. Dr Janjatović se opredjeljuje za februar (o. c., 86), a dr Hadžirović za decembar 1935 (*Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika*, knj. VIII — IX, 1968/69); Isto u disertaciji, str. 64. Prema Žarkoviću HRS je obnovljen 1. rujna 1935 — *Seljački Dom*, br. 56, str. 9 od 23. 12. 1937.

¹⁶⁾ Prema: Janjatović, o. c., 68.

¹⁷⁾ ABiH KBUDB 1935/Pov., 440 (F/36); Sresko načelstvo Fojnica — KBUDB od 1. 2. 1935.

¹⁸⁾ *Ib.*, Pov. DZ., 227 (F/118).

dobrovoljno ne žele učlaniti u HRS, preporučivao je domaćinima da »one koji to ne bi hteli, da ih na ovo prinude...«¹⁹⁾ (spac. T. I.). Osnivačke skupštine HRS-a na području Bosne proticale su u upoznavanju prisutnih radnika s pravilima, prema kojim su birani organi: upravni i nadzorni odbor.²⁰⁾

Početni naponi koje su vodeći ljudi HNP-a činili u Bosni nisu bili, a niti su mogli da budu, plodonosni u smislu kako se to očekivalo. Najprije zbog stanja sopstvenih redova, a potom i zbog odnosa vlasti i reprekusija odnosâ unutar klasnog sindikalnog pokreta. Opredjeljenje koje je prevladavalo u vodstvu HRS-a²¹⁾ nije moglo već tada da dođe do punog izražaja, jer ni spiritus movens pokreta (HSS), ni pokret sam nisu bili adekvatno organizaciono osposobljeni za efikasnu realizaciju te sprege.

U Zavidovićima, uskoro nakon osnivačke skupštine HRS-a (bilj. 20), održan je propagandni zbor ove, kako su vlasti ocjenjivale, »radničke staleške organizacije, koja ovdje još nije odobrena...«. Vijest je višestruko interesantna. Aktivno učešće Dragutina Jagića ukazivalo je na ulogu centrale u naporima da se učvrsti organizacija HRS-a na bosanskim prostorima, a službena ocjena potvrđivala je da su lokalne vlasti bile nepripravne za legalizaciju rada HRS-a. Najkarakterističnija za ovu prvu fazu druge etape djelovanja HRS-a u Bosni i Hercegovini (od 1935/6. pa nadalje) jeste suštinska podudarnost karaktera njegovog, onog kakvim ga je određivao predsjednik njegov i kakav se ispoljavao na terenu. *Hrvatski radnik* je, prenoseći jednu izjavu Ivana Peštaja, pisao da je to »čista radničko staleška organizacija u okviru čitavog hrvatskog seljačkog narodnog pokreta«. Simptomatično je, prvo, afirmacija »staleškog« faktora koji je godinama negiran od strane osnivača HSS, a zatim protezanje tog elementa u okviru djelovanja ove organizacije HNP-a »za cijelo vrijeme borbe otkako je ona postala«. Tvrdnja, pak, da je HRS u okviru HNP-a »ipak autonomno tijelo i (da) na nj nemaju nikakvog upliva političari« (spac. T. I.) nije ništa drugo do najobičnija floskula koju ne umanjuje priznanje da je »predsjednik HSS... kao vođa općeg našeg pokreta ujedno i predstavnik svih hrvatskih radnika«.²²⁾

¹⁹⁾ ABiH KBUDB 1936/Pov., DZ., 1991 (F/4); Drinski žandarm. puk. — KBUDB od 21. 4. 1936.

²⁰⁾ B. Janjatić piše da su »prve podružnice HRS-a u Bosni osnovane u Zavidovićima i u Begovom Hanu u svibnju 1936«, o. c., 129. A. Hadžirović se u svojoj disertaciji zadovoljava opštom konstatacijom. — vid.: Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941, str. 65/66.

²¹⁾ Prvi broj obnovljenog organa HRS-a objavio je programatski intonirani članak u kome je nedvosmisleno i naglašeno isticano da je »Dobro. i korisno, kad se radnički pokret može osloniti na jaku političku stranku i to baš seljačku stranku, a ne građansku«. — *Hrvatski radnik* od 1. maja 1936. O etapama formuliranja i razrade programa HSS prema radništvu HRS-a vid. Janjatić, o. c., 143—186.

²²⁾ *Hrvatski radnik* od 24. maja 1936.

Subordiniranost HRS-a očitovala se tokom druge etape djelovanja (1935—1941) činom izbora uprave koji je ovisio od odluke vodstva HSS, dotično dr Mačeka. Još jedan od oblika podređenosti, a istovremeno i dokaz sprege HSS i HRS su tzv. predkonferencije uoči glavnih skupština HRS-a. Vodstvo HSS davalo je saglasnost, tj. potvrdu izbora predloženih kandidata.²³⁾

Apriorno ispoljavani animozitet osnivača H(P—R)SS prema svemu što je moglo da načelno ili praktično ima veze s klasnim određenjem osjećao se i u ovom periodu organizacionog razvoja HRS-a. Upravo u vrijeme obnove HRS-a antifašističke i demokratski orijentirane snage u zemlji pojačavale su aktivnost u pravcu uključivanja u redove borbe sve opoziciono disponirane krugove. U krugovima HNP-a organizirano je širem defetizam naspram takvih inicijativa. Pokušaji da se i hrvatska omladina uključi u aktivnost oko priprema ženevskog mirovnog kongresa dočekani su, od strane Mačekovog kruga rezolutnim odbacivanjem. U njima su »prepoznavani« pokušaji da se »svim silama nastoji uništiti hrvatski narodni pokret«. Dr Maček, »kao vođa hrvatskog naroda odlučno je odbio tu komunističku 'pučku frontu', jer se u ovoj državi ne radi danas o borbi protiv fašizma...«.²⁴⁾

Okupljanje u pokretu ne samo seljaka, nego i radnika i »školanih ljudi« služilo je kao argumenat za podržavanje teze vodstva da je već svima jasno »da taj pokret nije staležki (klasni) pokret.«²⁵⁾

Godinu i po dana nakon obnove djelovanja podružnica u redovima HRS-a bilo je organizirano »preko trideset hiljada radnika«. Zvanični organi HRS s neskrivenim zadovoljstvom su ocjenjivali da je to »broj koji niti jedna radnička organizacija nije uspjela postići bar ne u tako kratko vrijeme...«.²⁶⁾

Dio tih organizacionih napora iz polučениh rezultata odnosio se i na područje Bosne. Nakon prvih početnih rezultata u aprilu i maju 1936. godine (vid. bilj. 20), u nekoliko mjesta srednjobosanskog bazena, poznatih po koncentraciji industrijskih radnika (Vareš, Breza, Kakanj, Kreka, Sarajevo), intenzivirani su naporu u pravcu okupljanja radnika u redove HRS-a. Od jula do novembra 1936, u nekoliko mjesta sjeverozapadno od Sarajeva (Jajce, Banja Luka, Bos. Gradiška, Livno) osnovan je izvjestan broj podružnica. To je bio i jedini uspjeh, jer aktivnosti, osim štrajka u Begovom Hanu, nije bilo.

Rezultate ostvarene u prvoj godini obnove HRS-a uopšte, pa i u Bosni, vodstvo HRS-a pokušalo je da poboljša već na startu 1937. Kao i u radu ostalih »grana« pokreta, u akcijama organiziranim s ci-

²³⁾ Vid. ib., od 15. 12. 1936.

²⁴⁾ Arhiv Jugoslavije 14—27—70, F/594 — Hrvatski sveučilištarci, Letak hrvatskih akademskih kulturnih klubova.

²⁵⁾ *Seljački dom*, 7,1 od 10. 12. 1936.

²⁶⁾ *Hrvatski dnevnik*, 103, str. 5 od 4. 9. 1936.

ljem okupljanja radnika u redove HRS-a značajnu ulogu imali su najistaknutiji prvaci HSS. Na skupštini firme »Ugar« u Turbetu, kojom prilikom se raspravljalo »isključivo o radničkom pitanju«, glavni akter bio je dr Niko Ljubičić.

Za razumijevanje osnovnih pravaca djelatnosti HSS vis à vis njene »radničke politike« od posebnog je značaja odnos prema instituciji štrajka. Zastupnik Ljubičić je tada upozorio radnike »da se čuvaju štrajkova, jer da su oni baš na štetu sami(h) radnika«. ²⁷⁾ Ovo pitanje nije za vodeće krugove HSS, HRS ili pokreta bilo samo načelne prirode. Potvrdio je to isti zastupnik 8. januara) u Zavidovićima, gdje je podružnica HRS-a obnovljena među prvima u Bosni. Prilikom posjete firmi »Našička«, interesujući se »za stanje štrajka«, prema izvještaju predstavnika vlasti, »delovao (je) na radnike štrajkače da odustanu od štrajka, pošto nisu u pravu obzirom na sklopljeni kolektivni ugovor u Zagrebu« krajem decembra 1936, s važnošću od godinu dana.

Od samih početaka obnove HRS-a na bosanskim prostorima, od strane najodgovornijih faktora HSS, u cilju pridobijanja radnika, vodilo se računa o tzv. polutanima — seljacima—radnicima.²⁸⁾

U toku januara i februara 1937, u svim industrijskim preduzećima koja su zapošljavala više od 10 radnika održavani su izbori za radničke povjerenike. Bez obzira na malobrojnost podružnica, HRS je uzeo učešća u žestokoj borbi za glasove radnika. Tom prilikom ispoljila se sva slojevitost sindikalnog pokreta, bolje reći podijeljenost (na nacionalne i klasne). HRS je dotadašnjim opredjeljenjem za okupljanje na nacionalnoj osnovi, odnosom prema ostalim (JRZ), naročito klasnim, pokazao svoje lice i naličje.

Stav prema ovim potanjim HRS je ispoljavao ne samo načelno i direktno, nego i posredno. Na izborima u zeničkoj željezari HRS »nije istakao svoje liste iz čisto tehničkih razloga«, ali to nije omelo njegove vođe da potpomognu »nacionalnu misao i ideologiju radničke sekcije JRZ«. ²⁹⁾

Još dok nisu bili poznati i objavljeni konačni rezultati izbora za radničke povjerenike uočene su negativne posljedice politike HRS-a koji je »u Hrvastkoj... poveo štetnu i neopravdanu borbu protiv klasnih sindikata...«. Navedeni podaci jasno govore da su se posljedi-

²⁷⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov. 1369 (F/27); Ib., 510. Odnose vodstva HSS i HRS-a po ovom pitanju, te zbiljske prilike oko štrajkova kao oblika djelatnosti treba procjenjivati u kontekstu tretmana bune (revolucije), diktature, opredjeljenja za mirni evolutivni put djelovanja, mirotvorstvo od samih početaka djelovanja H(P—R)SS. Vid.: tekstove uz bilj. 2 ili 9 ovog priloga.

²⁸⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov. DZ, 158 (F/2); Ispostava sreza župačkog — KBUDB od 9. januara 1937.

²⁹⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov, 896 (F/29); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 2. 3. 1937.

ce takvog kursa morale da osjete i u Bosni. Komentar što se pojavio u to vrijeme, mada ne direktno, odnosio se i na ulogu HRS-a u Bosni. Jasno je stavljeno do znanja da se »ne može imati ništa protiv toga, da se oni hrvatski radnici koji neće u URS organizaciju u HRS. Što više, radnici i jedne i druge sindikalne organizacije mogu i trebaju da bratski saraduju po čitavom nizu pitanja koja se tiču i radničke klase i čitavog hrvatskog naroda.«³⁰⁾

Ne samo u toku ove izborne kampanje, nego i kasnije, u svakodnevnim aktivnostima ispoljavan je od strane HRS-a negativan stav prema klasno-revolucionarnim organizacijama. Na skupštini zeničke podružnice (21. februar 1937) osuđena je ideja »i rđave posljedice komunizma«. Potpredsjednik Ivo Udiljak se »oborio na socijalističke sindikalne organizacije (Savez rudarskih radnika) koji su pod vodstvom radničkih komora zaveli radnike i jedno vreme doveli ih do komunizma zbog čega je radništvo bilo proganjano od vlasti«. Pozivajući »radnike da stupaju u nacionalnu organizaciju HRS«, podvukao je da je ta organizacija »pod vodstvom Dra Mačeka van svih socijalističkih i komunističkih težnja...«³¹⁾

Istupi narodnih zastupnika HSS bili su prožeti nacionalnom isključivošću i klasnom netolerantnošću. A. Budimirović, zastupnik sreza bugojanskog, »tražio (je) odanost hrvatskom pokretu i dr Mačeku. One koji su van tih redova smatra izdajicama koji moraju biti od svih Hrvata prezerni i onemogućeni«. Uz poziv svim hrvatskim radnicima da uđu u HRS, osudio je pristaše ostalih radničkih organizacija jer »među njima imade i komunističkih raspoloženih elemenata...«³²⁾

Početak 1937, upravo u vrijeme organizacionog uspona HRS-a, u zemlju se, nakon dugogodišnjih izbjivanja u inostranstvu, vraća ing. August Košutić, čovjek od posebnog Mačekovog povjerenja i postaje u HSS »čovjek broj jedan« za djelatnost HRS-a. Neposredno nakon povratka u domovinu (29. januar 1937), upadljivo je njegovo aktivno učešće na najvažnijim skupovima HRS-a, kada su birana rukovodstva pod vidnim uticajem vodstva HSS; novi metodi u anti-komunističkoj djelatnosti HSS — HRS i HNP-a i pojava »nove svježe čete boraca protiv komunizma«. Dostojno su kao glavni protukomunistički govornici HSS na raznim skupštinama istupali: Pernar, Peštaj, Majer i Findrih, čije su istupe karakterizirali »klevete, uz političku nepismenost i očajan provincijalizam«. U novoj grupi, pored prof. Ljudevita Tomašića, značajnu ulogu dobiva A. Košutić.

Opštepoznati stavovi »radničke politike« HSS i HRS-a se aktualiziraju i razrađuju. Objavljeni na stranicama glasila stranke pred-

³⁰⁾ *Proleter*. Organ CK KPJ, br. 3/1937 (mart) str. 3.

³¹⁾ *Ib.*, Pov. DZ, 932 (F/2); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 22. 2. 1937.

³²⁾ *Ib.*, 890 (F/3); Sresko načelstvo u Visokom — KBUDB od 21. 2. 1937.

stavljaju rukovodstvo za akciju. Jednom takvom, osnovni ton je usmjeren na direktno suprotstavljanje pokreta »svakoj staležskoj (klasnoj) stranci i pokretu«. Polazeći od teze da »hrvatsko seljaštvo priznaje da se radnicima čini krivo i da su... tvornički radnici, i iza seljaka najizrabljivaniji dio naroda«, da je od osnivača HSS unutar HNP-a HRS formiran kao njegov integralni dio, to je bilo koja druga radnička organizacija kakogod se zvala, ako je »klasna, internacionalna, na štetu hrvatskog naroda, a i hrvatskom radniku«. Napad je bio konkretan, čak, štaviše, direktan. Napadnuta je bila organizacija URSS-a, jer je pojavom HRS-a »uprla sve sile da osujeti organiziranje hrvatskih radnika«. »Grijesi« su joj bili što je imala sjedište u Beogradu, što je »staleška i borbena«, i naročito što »naše seljake — radnike (spac. T.I.), koji i nisu pravi radnici — proletarci... odgovara na svaki način i svim sredstvima od pristupa u HRS...«. Jedini zaključak koji je iz tog stava i opredjeljenja slijedio jeste da »... ursovskim agitatorima nema mjesta među hrvatskim seljaštvom«. Bila je to borba dvaju divergentnih i isključivih polova radničke stvarnosti Hrvatske, Bosne i Jugoslavije — jednih koji su preferirali užu (nacionalnu) osnovu organizovanja i drugih, koji ovu nisu negirali, ali su se zalagali za širu, socijalnu i internacionalnu. Agitatorima obje stranke stalo je do seljaka — radnika. S aspekta opredjeljenja HRS-a bila je aktuelna iracionalna dilema: da li seljaci treba da budu uz radnike ili obratno. Iz HNP-a su »naučali« da je »ne samo radniku nego i svima drugima mjesto uz seljački narod u zajedničkom radu za pobjedu načela čovječanstva, političke slobode i socijalne pravice«, a bili su protiv klasne borbe³³⁾ (spac. u tekstu). Na stranicama *Proleter*a izraženo je načelno mišljenje da »niko pametan ne bi mogao imati ništa... da je (A. Košutić) rekao da se s načelima, politikom i taktikom proleterskih partija u raznim zemljama ne slaže i da rekne šta on predlaže...«. Otvoreno je vis à vis ideološkog arsenala HSS ocijenjeno da se iz tog tabora »osim neistina i izvrtnja ništa nema da suprotstavi komunističkoj ideologiji...«³⁴⁾

Klasno organizirani radnici u zeničkoj željezari, nakon neuspjelog pokušaja štrajka, nastojali su da svoja prava ostvare legalnim putem, tj. na način za koji su se zalagali i predstavnici HRS-a. URSS-ov savez je u naporima »da za postignuće radnog ugovora u željezari pridobije i ostale radničke organizacije... gotovo uspeo sem HRS-a koji se drži po strani«³⁵⁾ Ekskluzivnost kojom su se rukovodili predstavnici HRS-a u ovoj sredini prevazilazila je sve ostale, njima slične »borce« za prava radnika. Za njih nije bitno bilo ni šta radnici željezare zahtijevaju, ni kako to misle da ostvare, nego su

³³⁾ *Seljački Dom*, 13,4 od 25. 3. 1937.

³⁴⁾ Vid. članak P. Vukovića, Nedostojna rabota — *Proleter* br. 3 (193) str. 5.

³⁵⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov., 1369 (F/11); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 1. 4. 1937.

se distancirali od akcije cjelokupnog radništva samo zato što je inicirana od onih snaga s kojima ni HSS, ni HRS, pa ni pokret nije želio nikakve kontakte.

Angažman pristaša HSS nije promovao područnim organima na terenu. Ono što je bilo karakteristično za proces obnove HRS-a u Hrvatskoj potvrđivalo se i na tlu Bosne.

Vodstvo HSS, svjesno da »konačne«³⁶ ciljeve djelatnosti — rješenje hrvatskog pitanja, tj. stvaranje »hrvatske samostalne države«³⁶ u granicama Jugoslavije sa seljaštvom kao subjektom — neće biti moguće postići sporazumom s predstavnicima »druge«, srbijanske strane, ako se što prije i što brojnije u pokretu ne okupe i razviju sve njegove organizacije, djelovalo je politički u svim organizacijama pokreta, pa preko HRS-a i među radnicima. Aktivnost na tom planu imale su, u prvom redu, za cilj ne osnivanje podružnica, koliko privlačenje, okupljanje radnika za »radničku politiku«³⁶ HSS. Ispoljavale su se i ambicije za ostvarenje prestiža u odnosu na postojeće sindikalne organizacije, prije svih URSS. Za složene procese koje je režirala i vodila HSS teško je, ipak, kategorički, decidno odrediti šta im je bilo primarno, a šta sekundarno. Suština njihova, ipak, bi se mogla svesti na podređenost akcija organizacija pokreta osnovnom cilju: pod vodstvom HSS okupiti u »pokret«³⁶ sve Hrvate, osim komunista i frankovaca.

Dešavalo se da iz redova HRS-a stižu uvjerenja o njegovoj autonomnosti, ali cjelokupna djelatnost je, ipak, potvrđivala ne samo upućenost i vezanost HSS i HRS-a, nego i dominantnost funkcije HSS u nastajanju, radu HRS-a samog za sebe, ali i u pokretu samom.

Vijesti iz Bosne ukazivale su na pojačanu aktivnost pristaša HSS koje, kao na području visočkog sreza, »stalno rade na jačanju svojih redova«. Efekti tih napora bili su različiti. Suditi po njima se mora strogo diferencirano. Apstrahirajući tendenciozno minimiziranje subordiniranih organa vlasti, mogu se prihvatiti ocjene da ova aktivnost među radništvom nije polučila očekivani uspeh, jer je popriličan broj Hrvata radnika ostao van ovoga saveza.³⁶ Nekim predstavnicima vlasti nisu bile poznate notorne činjenice iz sfere djelovanja HRS-a. Suočeni s praksom angažmana narodnih zastupnika izražavali su mišljenje »da ne bi trebalo nigde dozvoliti obrazovanje ovakvih podružnica, jer bi to unelo pometnju kod radničkog sveta i moglo bi se namerno i u partijske svrhe izazivati neraspoloženje kod radnika«. I dok su se u drugim sredinama za podružnice različitih udruženja radnika, među onim i HRS-a, pripremali i obavljali izbori, iz Fojnice je, npr. tražen odgovor na upit »da li uopšte postoje i da li je odobren kakav Hrvatski radnički savez...«. Neinform-

³⁶ Ib., 896 (F/35); Načelstvo sreza visočkog — KBUDB od 1. 3. 1937.

miranost ovog predstavnika vlasti otkriva nam i drugu stranu — način rada HSS. Emisar HSS za ove krajeve ni ranije »nikada nije hteo prijavljivati vlasti svoje zborove, već ih je neprijavljene održavao po župničkim dvorima, te tako iskorištavajući veru i bez ikakve kontrole držao svoje govore i davao uputstva svojim pristalicama...«³⁷⁾

Za razliku od neupućenih predstavnika vlasti, reakcije radnika na evnetualnu akciju HRS-a na ovom području bile su vrlo indikativne. Dr Ljubičić je, boraveći u rudniku Bakovići u pratnji tamnošnjih HSS-ovaca, pokušao da održi osnivačku skupštinu. Radnici su njegov dolazak popratili negodovanjem. Rudar Mirko Radošević je zastupniku HSS rekao da on i njegovi drugovi »nisu Srbi, Hrvati, Muslimani i Slovenci nego da su rudari i da oni imaju svoju organizaciju u kojoj su radnici sviju vjera i da ne treba njima ni Hrvatska ni ma čija druga podružnica«. Logično, poslije ovakvog »dočeka« »Ljubičić je odustao od organizovanja podružnice« HRS-a.³⁸⁾

Prateći organizacioni razvoj HRS-a, specifičnosti metoda okupljanja radnika u njihove redove potrebno je ukazati na jednu karakteristiku pokreta u cjelini, i na tlu Bosne. Tako često prisutna teza o zajedništvu interesa »seljačtva« i »radništva« unutar HNP-a dobivala je novo tumačenje i praktičnu primjenu. Na lokalnim skupovima HSS, u pravilu, bilo je govora o tome šta su uradile ili šta treba da urade pojedine organizacije pokreta. Stavovi i ocjene o stranci kao pokretu nametnuli su pitanje odnosa organizacija u pokretu, još dok »izborna organizacija« HSS nije dobila status legalnosti. Problem je utoliko bio složeniji ili delikatniji što je među onim ma koje se računalo oko opredjeljenja za jednu od organizacija HNP bilo »veoma mnogo seljaka koji rade za nadnicu, a isto tako: (onih) za koje je teško odrediti što su seljaci ili radnici...«. »Gospodarska sloga« i HRS sporazumno su se dogovorili da će »svim« radničkim pokretima rukovoditi HRS, osim onih poljodjelskih radnika i pokreta za povišenje seljačkih nadnica. Da ne bi bilo zabune oko »ingerencija« dogovoreno je da se »radnikom smatra onaj, koji stalno radi u kakovom poduzeću pa makar imao i svoj seljački dom i seljačku obitelj.«³⁹⁾

Zbor pristaša HSS u Varešu (7. marta) primjer je tih novih kvalitativnijih odnosa između organizacija HNP-a. U vezi s organiziranjem hrvatskih radnika naglašeno je »da je od velike potrebe da hrvatski radnici budu tako čvrsto organizovani kao što su hrvatski seljaci i HSS.«⁴⁰⁾ Najmanje je važno što su organizatori tuzlans-

³⁷⁾ Ib., Pov. DZ, 658 (F/2); Sresko načelstvo Fojnica — KBUDB od 4. 2. 1937.

³⁸⁾ Ib., Pov. DZ, 658 (F/1); Sresko načelstvo Fojnica — KBUDB od 8. 2. 1937.

³⁹⁾ *Gospodarska sloga*, br. 2, str. 6 od 11. 2. 1937.

⁴⁰⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov, 1369; Ib., 1882 (F/15). Sreska ispostava u Varešu — KBUDB od 8. 3. 1937.

ke (12. marta) i zeničke skupštine (7. marta) bili različiti — HSS i HRS, a bitno što su obje organizacije, insistirajući na okupljanju radnika, afirmaciji HSS i animiranju za izbore Bratinske blagajne bile u funkciji HNP-a. Na oba skupa nije propuštena prilika da se prisutnim ukaže na karakter veze HSS i HRS,⁴¹⁾ posebno na značaj političke organizacije pokreta za sam pokret u cjelini.

Izbori delegata za nove članove uprave Bratinske blagajne pokazali su realne pozicije HRS-a među radnicima u jednoj od najjačih radničkih sredina u Bosni (Zenica — 21. mart) i snagu njegovu u odnosu na ostale konkurente. Objektivno, njegov položaj bio je u odnosu na ostale činioce radničkog organiziranja na ovom području podređen.⁴²⁾

Proces okupljanja radnika u Bosni i Hercegovini u redove HRS-a odvijao se uz vidne napore svih struktura HSS (vodstva, zastupnika), vrhova HRS-a i organizacija pokreta (Gospodarske sloge). Ostvareni rezultati bili su vidni, ali, reklo bi se, u neskladu s naporima koji su činjeni, a još više sa željama i očekivanjima. Razlozi su brojni, a uvjetovali su ih: taktika HRS-a (legalitet i 'sabotiranje' štrajkova), specifičnosti sredine (Bakovića npr.), ranije stečene pozicije suparnika (socijalista), klasna svijest radnika zahvaćenih pokretom stvaranja »pučke fronte« i sve jača (mada ilegalna) pozicija KPJ. Iznad svega, osnovni cilj — okupljanje radnika u HRS kao neformalnu organizaciju HNP, uz strogu distanciranost od bilo kakvog klasno obojenog opredjeljenja i svjesno odbacivanje iole borbenog djelovanja u smislu promjene stanja i položaja radništva, i hrvatskog i ostalog — opredjeljivao je njegovu poziciju gdje god se pojavila. Organiziranje njegovo očito je, više posredno no direktno, kočilo djelatnost onih snaga koje su vodile stvarnu borbu za izmjenu uvjeta rada i života svih radnika — i u Hrvatskoj, i u Bosni i Hercegovini i u čitavoj zemlji.

U periodu obnove HRS-a njegov predsjednik J. Peštaj rukovodio se ovještalom formulom »da se hrvatski radnici moraju osloniti na hrvatski seljački pokret«.⁴³⁾ Nakon petomajskih izbora intenzivnije započinje proces obnove formiranja novih organizacija HRS-a, pa se u njegovim redovima okuplja oko 60.000 članova, a podružnice, navodno djeluju »u svim mjestima i krajevima gdje hrvatski narod i radništvo živi«.⁴⁴⁾ Njegova smrt obilježena je na tlu Bosne i Hercegovine skromno.

⁴¹⁾ Potpredsjednik Orsag se, branići HRS od onih koji su ga proglašavali za »poslodavačku i popovsku organizaciju«, dotakao i političkog aspekta naglašavajući »da se ovaj savez naslanja na političku organizaciju« — bivšu HSS — ABiH KBUDB 1937/Pov. DZ, 1246 (F/12); Sresko načelstvo u Tuzli — KBUDB od 12. 3. 1937.

⁴²⁾ HRS je imao naklonost 190 birača (od 891) i dobio 14 delegata (od 65 ukupno) — ABiH KBUDB 1937/Pov. 1197; Načelstvo sreza zeničkog KBUDB od 22. 3. 1937.

⁴³⁾ *Gospodarska sloga*, br. 8—9, str. 2—3 od 4. 5. 1937.

⁴⁴⁾ *Seljački Dom* 18,2 od 29. 4. 1937.

Za područje načelstva sreza zeničkog podružnica HRS-a je u Zenici održala 28. aprila komemorativnu sjednicu.⁴⁵⁾ Echo antikomunističkog kursa naglašeno se osjeća u onim sredinama gdje su djelovali delegati HRS-a iz Hrvatske.

Iako su se govori na skupštini HRS-a u Turbetu (18. 5. 1937) pretežno odnosili na sklapanje novog kolektivnog ugovora, nije propušteno da se kaže dosta toga što otkriva pozadinu i suštinu djelovanja ove organizacije. Tzv. »savezni delegat« iz Zagreba ne samo da je radnike upozoravao da se »čuvaju komunističkih načina borbe«, nego ih je pozivao u borbu protiv komunizma i protiv kapitala, »naročito židovskog«.⁴⁶⁾ Dr Ljubičić, objašnjavajući »da savez neće voditi neku hrvatsku politiku i da ne nosi vjerskog ili plemenskog obilježja«⁴⁷⁾, istovremeno je govorio »protiv komunizma«.⁴⁸⁾ Ovaj pravac gorljivo i uporno je zastupao među radnicima, kako u Hrvatskoj, tako i u Bosni. I dok je »centrala« u Zagrebu djelovanjem među radništvom istrajavala na odbacivanju borbenijih metoda (»štrajka) i širenju antikomunističkog raspoloženja, dotle je na terenu, među radnicima »duvao drugi vjetar«.

Članovi HRS-a iz Begova Hana, pošto nisu uspjeli pregovorima da ostvare neznatno povećanje nadnica, odlučili su da svoja potraživanja ostvare štrajkom. Radnici — članovi HRS-a iz Zavidovića, u prisustvu odgovornih funkcionera HRS-a, zaključili su da novčano pomognu radnike iz Begova Hana tako "... što će im od svoje dnevne zarade slati za vrijeme njihova štrajka, izvjestan doprinos," najmanje pet dinara.⁴⁹⁾ Među radnicima solidarnost se ispoljavala ne samo po pitanju materijalne pomoći i u akcijama. Učesnici vanredne skupštine HRS-a u Zavidovićima bili su jedinstveno spremni, »ako ureba«, da stupe u štrajk,⁵⁰⁾ kao i njihovi drugovi u Begovom Hanu.

Organizacioni rad HRS-a u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 1937. bio je blago usporen. Broj novoosnovanih podružnica nije veliki, ali su one pokrivale znatan dio ovog dijela zemlje — od Mostara, Čitluka i Širokog Brijega do Doboja, Bosanskog Broda, Ma-

⁴⁵⁾ ABiH KBUDB, 1937/Pov, 1882 (F/75); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 3. 5. 1937. Organ HSS u povodu Peštajeve smrti je podsjećao da »u vrijeme diktature kad se ni pet ljudi nije smjelo sastati.. saziva sastanke u privatnim stanovima »drži« »predavanja i tumači potrebu organizacije hrvatskog radništva uzprkos svih pretnja vlasti«. Kao prethodna bilješka.

⁴⁶⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov, 2098 (F/48) i Pov DZ 2525 (Načelstvo sreza travničkog — KBUDB).

⁴⁷⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov., 2098 (F/48); O ovim novim tendencijama vid.: E. Redžić, Nacionalno pitanje u političkoj aktivnosti KPJ u BiH 1937—1940, Zbornik radova IV i V konferencija KPJ za BiH u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938—1941. Sarajevo 1980, str. 125/6.

⁴⁸⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov, 2461.

⁴⁹⁾ *Jugoslavenski list* 229,4 od 29. 9. 1937.

⁵⁰⁾ ABiH KBUDB 1937/Pov DZ 5179.

jevica (blizu Tuzle) i Gornjeg Vakufa. Organizacije HSS su, osim političkog organiziranja, pretresale važnija pitanja »strukovne organizacije HRS-a«. Bio je to, reklo bi se, uobičajen postupak u radu kotarskih organizacija.

Dešavali su se i, istina rijetko, slučajevi agitacije u obrnutom smjeru — da se agitatori HRS-a zalažu za okupljanje radnika u HSS.⁵¹⁾

U toku 1937. HRS je obnovio oko 300 kolektivnih ugovora iz prethodne godine i sklopio 157 novih. I pored negativnog određenja prema štrajku, te godine, nakon što je izborna prava na štrajk, organizirao ih je ukupno 85. Rezultanta tih aktivnosti ogledala se u podacima da su dnevnice povišene od 30 do 50%. Koristeći slobodu organizacije, krajem decembra 1937, u oko 300 organizacija — podružnica i sekcija HRS-a bilo je upisano 80.000 radnika. Dosta slobodno je procjenjivano da je u sredinama gdje su postojale podružnice ili sekcije »svugdje uvedeno osmosatno radno vrijeme, nadoplata prekovremenog rada, nedeljni počinak i 14-dnevni otkazni rok«. Radnici se nisu smjeli »odpustiti radi bolesti... nestašice posla, nego je trebalo »svima skratiti radno vrijeme«. Sprezi HSS i »Gospodarske sloge« koja je dolazila do izražaja u aktivnosti HRS-a pripisivan je znatan udio u ostvarenju ovih rezultata.⁵²⁾

HRS se u ovim aktivnostima afirmirao kao tipičan nacionalni sindikat. Neki, kao A. H. Žarković, svodili su djelatnost HRS-a na borbu »za nacionalnu (narodnu) slobodu i socijalnu pravdu u zajednici sa braćom seljacima, i u hrvatskom seljačkom pokretu«. Tvrdnja da »bez nacionalne slobode, ne može biti ni socijalne pravde« mogla bi da navede na pomisao o avangardnosti načela autora i svih koji su ta načela propagirali. Djelatnost HRS-a u periodu njegove obnove i rasta (1937) u nekim sredinama je ocjenjivana na način da je i onda, a i danas, mogla uz nju da stoji čak etiketa avangardnosti.⁵³⁾ Od strane drugih zvaničnih organa vlasti visoko je ocjenjivan doprinos ove nacionalne radničke organizacije naspram djelatnosti »crvene Sindikalne organizacije«.⁵⁴⁾

⁵¹⁾ ABiH KBUDB 1938:/Pov, 230 (F/61); DŽP — KBUDB od 31. 12. 1937.

⁵²⁾ Prema ocjenama što su dolazile iz sopstvenih redova HRS te »velike uspjehe« treba da zahvali »podpori seljačtva i »Gospodarske sloge« koji radništvo u štrajku podupiru hranom i svim životnim potrebama« — *Seljački Dom* 56,8 od 23. 12. 1937.

⁵³⁾ Predsatvnici HRS-a su, prema izvještaju vlasti s područja Travnik, svoju organizaciju prikazivali »kao klasnu, a ne nacionalnu radničku organizaciju«. Njegovi su predstavnici, čudili su se sami izvjestitelji, »čak izjavljivali da HRS ne treba da vodi neku hrvatsku politiku već u prvom redu radničku, ali da pri tome postavlja realne i umjerene zahtjeve koje poslodavci neće moći da odbijaju« — ABiH KBUDB/Pov DZ 2525.

⁵⁴⁾ ABiH KBUDB 1938:/Pov, 230 (F/95); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 1. 1. 1928.

U cjelini gledano, HRS je vršio dvostruku funkciju: direktno proširivao i jačao redove HNP-a, a posredno slabio snage radničkog pokreta u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Načelne i programatske razlike (između nacionalnog i internacionalnog u opredjeljenjima, pomirljivog i borbenog u pogledu djelatnosti) ispoljavale su se i na relativno uskom bosanskohercegovačkom prostoru. Ugovorima koje je sklapao i akcijama koje je vodio uglavnom je ostajao u nacionalnim okvirima. Ako se i dobivao utisak o prelasku famozne granice nacionalnog (hrvatskog), onda je, u pravilu, to poprimalo karakter verbalnog, a kada se i desilo praktično bilo je to stihijno, mimo volje ljudi koji su vodili akcije. Ni načelne, ni praktične zabune oko toga šta bi moglo da se desi u praksi ili šta se, u stvari, unutar HRS-a dešavalo — nije bilo.⁵⁵⁾

HRS je u Bosni, pa i u Hercegovini, za tri godine, uglavnom, obnovio ili osnovao organizacije gdje je bilo radnika Hrvata. Uslovi za rad nisu bili svugdje isti, pa je gdje gdje održavanjem osnivačkih skupština posao smatrao dovršenim. Insistiralo se više na odzivu, upisu radnika, nego na aktivnostima. Za godinu dana broj članova porastao je za jednu trećinu — od 60.000 na 80.000.⁵⁶⁾ Ovi podaci o organizacijom rastu HRS-a i ocjena da je u pogledu mobiliziranje radnika u HRS 1938. godina »prošla u znaku naglog pada upravo te aktivnosti zbog unutrašnjih suprotnosti...«⁵⁷⁾ su nesuglasni. Zabluda bi bilo pomisliti da je rukovodstvu HRS-a, ergo HSS, bilo isključivo stalo do okupljanja radnika s ciljem organizacionog ustrojstva i jačanja HNP-a. Realna dimenzija opstojnosti organizacija HRS-a su načelne, programske i praktične suprotnosti s klasnim (koje su išle do nepomirljivosti i isključivosti) i dodirne tačke u odnosu na nacionalne sindikate.

U toku 1938. HRS je akcijama u Bosni doživljavao svojevrsnu transformaciju. Suštinski se na planu taktike nije ništa bitno mijenjalo, ali je zapaženo izvjesno prilagođavanje konkretnim uslovima. Pored zalaganja za pomirljiv ton aktivnosti, u toku prvih velikih akcija 1938. godine dolazi, npr. do nepomirljivih odnosa, npr. HRS-a i firme »Ugar«.⁵⁸⁾ Organizatori zbora HRS-ovih radnika u Turbetu (23. januara) štrajkačima su preporučivali »da se čvrsto i složno drže«.⁵⁹⁾

⁵⁵⁾ N. H. Žarković je u *Seljačkom Domu* (br. 8—9 od 23. 12. 1937) pisao »Golema je dakle razlika između marksizma i Hrvatskog radničkog pokreta... Marksizam (je) internacionalan... hrvatski radnički pokret nacionalan, marksizam je za silu i diktaturu, hrvatski radnički pokret za demokraciju... HRS jednako poštuje svačiju narodnost...«.

⁵⁶⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov DZ, 1604 — Isto: A. Hadžirović, *Odnos političkih partija i sindikata 1929—1941*. GADAR, 1968/1969 str. 136. Isti: *Sindikalni pokret u BiH od 1918—1941*, 420.

⁵⁷⁾ Janjatić B., o. c. 123.

⁵⁸⁾ *Jugoslavenski list* 12,3 od 15. 1. 1938; *Ib.*, *Hronologija radničkog pokreta BiH do 1941. godine*. Sarajevo 1971, str. 552.

⁵⁹⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov, 535 (F/14); *Načelstvo sreza travničkog* — KBUDB od 5. 2. 1938.

Usporedbom mjesta u BiH u kojima su do 1938. održane osni-vačke skupštine HRS-a, tj. formirane podružnice, s onim iz kojih su stizali podaci o aktivnostima dobila bi se jedna interesantna slika. U izvještajima s terena pominjana su najčešće jedna te ista mjesta (Zenica, Turbe, Zavidovići, Travnik, Majeвица, Vitez, Kreka), pa bi utisak o aktivnostima HRS-a mogao da izgleda nepotpun. Oblici aktivnosti bili su raznovrsni (skupštine, štrajkovi, izbori), ali po mjestima i oblastima nejednako.

S proljeća 1938. u više sredina u Bosni održavani su izbori za radničke povjerenike. U Zenici je HRS-ova lista najslabije prošla.⁶⁰⁾ Na izborima u Turbetu (20. februara 1938), kojim je prethodila skupština HRS-a, trijumfovao je HRS.⁶¹⁾ U pripremama tih izbora došla je do izražaja jedna pojava koja neće biti samo osobenost te sredine, nego će obilježiti HRS-ovu djelatnost u Bosni u narednom periodu i predstavljace kvalitativnu novinu u odnosu na dotadašnji rad. U prvim ocjenama izbornih aktivnosti posebno je isticano, u vezi s radom HRS-a u Bosni i Hercegovini, da se u njemu »ne gleda na vjersku pripadnost, nego isključivo na staleške interese«. Ma da su ovdje bili pobrkani pojmovi (vjerskog, nacionalnog i klasnog), činjenica je da »od 16 izabranih povjerenika HRS je kandidirao 8 muslimana, 6 katolika i 2 pravoslavna«, i to u sredini gdje su »velikom većinom u preduzeću katolici«.⁶²⁾ Da to nije bila izborna ujdurma, nego najava jednog drugačijeg kursa vodstva HRS-a u »osvajanju« pozicija potvrdile su naredne aktivnosti. Na skupštini HRS-a u Turbetu u novoizabrani upravni odbor ušlo je 8 katolika, 3 muslimana, a u nadzorni — 4 katolika i 3 muslimana.⁶³⁾ Ni firma »Ugar«, ni mjesto Turbe nisu bili neki izuzetak. Dr Ljubičić je već prije godinu dana, baš u Turbetu, naglašavao potrebu opredjeljenja HRS-a u smislu prevazilaženja organiziranja na uskonacionalnoj osnovi (hrvatstva). U vodećim strukturama HSS, HRS-a i HNP-a osjećaj ograničenosti dotadanjeg kursa okupljanja radnika u redove HRS-a isključivo na nacionalnoj osnovi bio je potenciran. Namjera da se do izvjesnog stepena ublaži prisustvo nacionalnog nije ni u kom slučaju značila odustajanje od temeljnih smjernica i osnova HNP-a. Tolerantnost HRS-ovih rukovodstava prema vjerskoj pripadnosti nije ni za jotu slabila poziciju HSS, odnosno dr Mačeka. »Centrala« u Zagrebu postavila je u Zenici (aprila 1938) svog »stalnog referenta« koji je trebalo neposredno da radi na jačanju HRS-a. Zaključivalo se da HRS uopšte, a ovim inicijativama posebno, nastoji »da se klas-

⁶⁰⁾ Lista Saveza rudarskih radnika i Jugorasova dobile su šest, a HRS-ova četiri mandata — *Jugoslavenski list* br. 30 od 5. 2. 1938.

⁶¹⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov, 848 (F/20); Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 5. 3. 1938; *Ib.*, 1938/Pov DZ, 731 (F/1) od 21. 2. 1937; U Hronologiji radničkog pokreta BiH do 1941. godine, izbori u Turbetu su pogrešno datirani 23. februara (str. 553).

⁶²⁾ *Jugoslavenski list*, 47,3 od 25. 2. 1938.

⁶³⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov. DZ. 1066 (F/2); Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 16. 3. 1938.

ne suprotnosti između rada i kapitala potpuno uklone, a mesto njih... zavladaju opšti interes i zajednički ciljevi društveni...⁶⁴⁾ U toku rada skupštine zeničke podružnice HRS-a ispoljila se suština pozicije HRS-a. Gosti iz Zagreba nedvosmisleno su odredili mjesto i ulogu HRS-a, odnosno ulogu HSS.⁶⁵⁾ Aktivnost HRS-a koji je za izbore radničkih povjerenika sproveo »najživlju organizaciju... svesrdno je potpomogla bivša HSS«. Proglas biračima sadržavao je dva izuzetno značajna momenta: prvo, ukazivalo se na spregu HSS — HRS i HNP. Ako pomenutu relaciju »HSS-HRS« promatramo kroz tvrdnju da je »Hrvatski opšti narodni pokret pored brige za zemljoradnike uvek posvećivao najveću pažnju radniku kao najvećem patniku (bedniku) uz brata zemljoradnika«, dobićemo jednostavno onu karakterističnu predodžbu o metodi i cilju djelatnosti svakog od spomenutih činilaca tadanjih zbivanja koja nas interesiraju: »brige« za uvažavanje i jednog i drugog prevažnog pola socijalne stvarnosti. Isključivost prema kojoj »ko od Hrvata ne glasa za liste HRS-a taj se je sam isključio iz opšteg pokreta hrvatskog naroda...⁶⁶⁾ praktično je značila da izvan HRS-a, kome je patron HSS, a koju u pokretu vodi dr Maček — nema druge osnove za okupljanje!

Primjeri kontakta HRS-a s nekim drugim savezima su rijetki. Zabilježeni su slučajevi saradnje HRS-a s jednim savezom iz grupacije nacionalnih sindikata — Jugoslovenskim nacionalnim radničkim sindikatom (JNRS).⁶⁷⁾ Iako neuspješni, ovi pregovori su primjer saradnje dva saveza kojim je zajedničko bilo jedino — suprotnost u odnosu na radničke organizacije utemeljene na internacionalnoj osnovi.

Naspram navedenog slučaja saradnje zabilježeni su i primjeri »raskida vjernosti«. Iako je slučaj saradnje HRS-a sa JUGORAS-om, marta 1937, u Zenici, epizodan, nakon dvije godine, u istom regionu (Podbrežje — Zenica), u znatno promijenjenoj situaciji, vodeće ličnosti HSS u BiH, agitujući za HRS, pozivali su istovremeno radnike da stupe u HRS i »... da istupe iz Jugorasa na čijem čelu je najbogatiji čovek Predsednik Vlade g. dr Stojadinović«.⁶⁸⁾

HRS je bio u ofanzivi prema svima :i onima »s desna« — s kojima je ostvarivao kakvu-takvu saradnju, a i onima »s lijeva« — tradicionalnim suparnicima. Opredjeljenje za taktiku okupljanja rad-

⁶⁴⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov, 1680 (F/6); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 3. 5. 1938.

⁶⁵⁾ Delegat Treppo se negativno odredio prema URS-u, a eksponent HSS — Paukola je pozivao radnike u HRS uz obrazloženje »da ne smije biti nijedan radnik Mačekovac koji nije začlanjen u savez...« Ib., Pov DZ, 1604 (F/2); Sresko načelstvo u Zenici — KBUDB od 25. 4. 1938.

⁶⁶⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov DZ, 1893 (F/1); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 16. 5. 1937.

⁶⁷⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov DZ., 1239; Ispostava sreza žepačkog — MUP od 29. 3. 1938.

⁶⁸⁾ Ib., 2553 (F/52); DŽP — KBUDB od 26. 6. 1938.

nika bez obzira na vjersko-nacionalnu pripadnost, ali isključivo pod patronatom HSS i vodstvom dr Mačeka, kao da je pojačavalo potrebu distanciranja od klasno i revolucionarno organiziranih dijelova radništva Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine. Na osnivačkoj skupštini HRS-a u Travniku (7. avgusta) govoreno je »protiv marksističkog socializma«, a priutni su se pozivali »da sa indignacijom odbijaju svaki pokušaj antidržavnih elemenata (ergo — komunisti — m. o.) da se uvuku u njegove redove«. ⁶⁹⁾

»Ofanziva« se u nekim mjestima Bosne ispoljavala u održavanju skupština. Značaj skupova i istupa aktivista HSS i HRS-a potenciran je sve težim ekonomskim statusom većine radništva. Ponajvažniji uzrok takvog stanja krio se u »nestalnosti cena životnih namirnica« koje se »u zadnje vrijeme rapidno povisuju...«. Ugroženi egzistencijalni minimum, koji je zbog finansijskih tereta sve teže bilo podnositi, nastojalo se poboljšati sklapanjem povoljnijih kolektivnih ugovora. ⁷⁰⁾

I pored negativnog određenja vodstva HRS-a prema instituciji štrajka, posezalo se za njihovim organizovanjem. ⁷¹⁾

Sprega HSS — HRS-a — HNP došla je do punog izražaja uoči posljednjih parlamentarnih izbora u Kraljevini. Na konferencijama koje se u toku predizbornih aktivnosti održavane potvrđivalo se ono što je u godinama nakon obnove organizacija HNP-a zagovaralo vodstvo HSS: na programskim osnovama, pod okriljem njenog vodstva, osobno Mačeka, okupiti sve što »hrvatski misli, osjeća i djeluje«. Rezultati ostvareni u tri do četiri godine djelovanja svih organizacija HNP-a za vodeće ljude i HSS i pokreta bili su dovoljan razlog da se sve češće govorilo o već ostvarenoj simbiozi dijelova i cjeline. Osjećalo se to i u tekućoj političkoj praksi. Na konferenciji radnika Sarajlija i sezonaca dr Zdravko Šutej je naglasio »da su i radnici dio hrvatskog narodnog pokreta i da treba svi da glasaju za listu dr Mačeka«. ⁷²⁾

U predizbornim aktivnostima HSS je i dalje bila osnovni pokretač HRS-ovih aktivnosti. U Kreki (28. novembra), pred članovima

⁶⁹⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov DZ, 3181; Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 8. 8. 1938. Kratku, uopštenu, a tačnu ocjenu suštine politike HSS i HNP dao je Tito pišući *O političkoj situaciji, sljedeće*: »U Jugoslaviji ima preko milion radnika. Ali radništvo još nije postalo politički faktor od većeg značaja... radničke partije još nisu u stanju da dadu podstrek organizovanju i ujedinjenju snažnih rezervi antifašističkih snaga u zemlji... Vodstvo HNP sa Mačekom na čelu sprovodi taktiku 'političke izolacije' čime ovaj široki i moćni demokratski pokret primorava da se svede na uske okvire 'čisto hrvatskih interesa'« — Tito, Sabrana djela, tom IV, str. 73.

⁷⁰⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov, 2883 (F/21); Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 1. 8. 1938.

⁷¹⁾ Ib., 2883 (F/11); Sresko načelstvo u Tuzli — KBUDB od 5. 8. 1938.

⁷²⁾ *Jugoslovenski list*, 263,2 od 8. 11. 1938.

HRS-a govoreno je o programu HSS, »o važnosti seljačko-radničkog problema« i objašnjena predizborna situacija.⁷³⁾

Konferencija HSS u Zgošći (srez visočki) nije odobrena, jer se istovremeno održavala konferencija JNS. Na temelju podataka koji se odnose na ovaj skup mogu da se izvuku vrlo interesantni zaključci za HRS, HSS i HNP u cjelini. Đuro Vasilj, dugogodišnji aktivista HSS, u svojstvu člana uprave HRS-a održao je govor koji je »uglavnom bio upravljen radnicima«. Prisutnim je »isporučio... nalog Saveza, da svi glasaju za listu Dra Mačeka...«⁷⁴⁾

Intenzitet djelatnosti HRS-ovog vodstva na tlu BiH, delegata za Bosnu, podružnica, odbora, radničkih povjerenika i članstva ovisio je od niza političkih i ekonomskih faktora. Iako je u aktivnostima svih tih činilaca bila dosta prisutna briga za poboljšanje radnih i životnih uvjeta radnika, činilo se da, ipak, dominiraju pitanja i problemi s političkim predznakom. Na skupštini većeg broja podružnica HRS-a iz Bosne eksplicite je ocijenjeno da je on »samo jedno krilo HSS« koja će »pored izvojevane političke slobode hrvatskog naroda izvojevati i socijalnu pravdu, za sve radnike u Hrvatskoj domovini...«⁷⁵⁾

Nastojanja koja su ispoljavala vodstva stranke i saveza unutar pokreta, s ciljem da se prevazilazi vjersko-nacionalna osnova okupljanja, verbalna uvjeravanja o simultanom rješenju političkih i ekonomskih zahtjeva, odnosno nacionalnog i socijalnog problema, održavala su se na direktan način u »radničkoj politici« HSS. Najjasnije je to izbijalo u zahtjevu, »krilatici« da se »svi radnici moraju organizirati u HRS-u, jer drugih radničkih organizacija neće biti«⁷⁶⁾

Nasljednici S. Radića dosljedno su nastavljali s odbacivanjem i pomisli na saradnju sa KPJ.⁷⁷⁾ Ta strategijska odbojnost rađala je u vrijeme naglašenih napora KPJ sa saradnjom svih naprednih, demokratskih, antifašistički orijentisanih snaga, dakle, u vrijeme ekspanzije HRS-a, novu taktičku varijantu. Dosljedni u negiranju klasnog faktora, djelatnici HNP-a bili su takvi i u pogledu odnosa prema svemu ostalom što nije imalo obilježje nacionalnog. Padom Sto-

⁷³⁾ Ib., 284,3 od 2. XII 1938.

⁷⁴⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., D.Z. 236 (F/5); Načelstvo sreza visočkog — KBUDB od 30. 11. 1938.

⁷⁵⁾ Ib., 4832 (F/1); Uprava policije u Sarajevu — KBUDB od 2. 12. 1939.

⁷⁶⁾ *Glas sindikalno organizovanih radnika*; br. 10/1939 od 9. lipnja str. 1; Ib., Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941*, str. 422.

⁷⁷⁾ Dr Ivan Mužić u svojoj najnovijoj knjizi *Stjepan Radić u Kraljevini SHS* istakao je da S. Radić u svojoj izvanredno raznolikoj političkoj taktici nije se nikad sporazumijevao s komunističkom partijom u zemlji, zbog međusobnih razmimoilaženja u ideološkim i nacionalnim shvaćanjima«, str. 287.

jadinovićeve vlade (5. februara 1939) zabilježena je pojačana ofanziva HRS-a prema URSS-ovcima, ergo KPJ. Deviza da onim radnicima koji slijede vođu, dr Mačeka i HSS, mimo HRS-a nema organiziranja, praktično je značila da ova organizacija, što indirektno, što direktno, obavlja djelatnost koja je imala za posljedicu razbijanja napora KPJ i »njene politike izgradnje i učvršćenja jedinstvenog radničkog pokreta kao osnovne poluge u borbi za demokratiju, nacionalnu ravnopravnost, mir i odbranu integriteta i nezavisnosti zemlje.«⁷⁸⁾ Antimarksističko opredjeljenje i antikomunistički stav HRS-a je u ovo za sve, i HSS i KPJ i radničku klasu (»radništvo«), uostalom i narode Jugoslavije prelomno doba, branjen od strane vodstva HRS-a tvrdnjama da »marksističke — tj. URS-ove, tj. KPJ, m. o. — organizacije ne sudjeluju u narodnoj borbi«. Ako se dojam da se tumačenja pojma naroda, narodnosti, nacije, nacionalnosti vodećih ljudi HRS-a i nisu podudarala s tumačenjima istih od strane marksista shvati kao logična posljedica ideoloških razlika između HSS i KPJ, HRS-a ili URSS-a, onda je stav da HRSS s marksističkim organizacijama »neće jedinstvenih akcija, pa makar one išle u korist hrvatskog radništva« bio ne samo nelogičan, nego, čak, štaviše, apsurdan.⁷⁹⁾ Rješenje »enigme«, ako je uopšte i bilo, nalazilo se u nepodudarnosti uskosti HRS-ove platforme (koja je dosegala samo »hrvatske« okvire) i širine programa KPJ koji je simbiotičkim prilazom (klasno-nacionalnim) prevazilazio i te HRS-ove, a i svoje ranije (iz dvadesetih i početka tridesetih godina) vizije rješanja nacionalnog pitanja. Ako se pođe od temeljnih opredjeljenja HRS-a⁸⁰⁾ i slijedi nit »radničke« ideologije HSS,⁸¹⁾ neminovno se dolazi do zaključka da je tako utemeljena politika HSS prema radničkoj klasi uopšte, pa i na prostoriua BiH, praktično vodila cijepanju radničkog pokreta. Shodno strategiji i taktici HSS, u cjeli-

⁷⁸⁾ Redžić, o. c., str. 130.

⁷⁹⁾ Kao 76, br. 14/1939 od 7. srpnja 1939, str. 3 (»Tko je za jedinstvo radničkog pokreta...«).

⁸⁰⁾ Sredinom 1936. na stranicama HRS-ovog organa *Hrvatskog radnika* apodiktički se navodi da Savez ne »može opravdati bilo kakvu suradnju sa marksistima, pa makar se ova suradnja pokrivala najzvučnijim frazama taktike...« Svi koji su suprotno mislili ili radili, prema ovom stavu »ili... dovoljno ne poznaju ideologiju HRS-a, odnosno marksista u Hrvatskoj ili je njihova namjera svjesno upućena protiv hrvatskog radništva« — U broju od 1. lipnja 1939.

⁸¹⁾ Antikomunistička orijentacija prelazila je vremenom od načela na neposrednu propagandu. Primjera radi, delegat hrvatskih željezničara osvrćući se (1. 12. 1939) na »radničku« ideologiju HSS, bratstvo Srba i Hrvata govorio je protiv komunizma, naglašavajući da je komunizam »zlo i stranog i nenarodnog porekla i tuđe hrvatskoj duši i napokon u životu neostvariv. Samo neprijatelji i izdajice hrvatskog naroda mogu biti sljedbenici ove otrovne ideje, a pravi Hrvati, radnici treba da budu pristalice H. R. S. jer ovaj savez kao sastavni deo HSS sa uspehom doće u hrvatskoj domovini i socijalnu pravicu...« — ABiH KBUDB 1939 /Pov D. Z., 4832; Uprava policije u Sarajevu — KBUDB od 2. 12. 1939.

ni gledano, »sporazum« koji je tek trebalo sklapati implicite je podrazumijevao diobu ovih teritorija i njenih naroda.

Prvi čovjek HRS-a, Alojz Pečnik, na inicijativu Mačeka došao je sredinom marta 1939. u Bosnu da bi se lično uvjerio o stanju i prilikama radnika. Opšti utisak koji je stekao navodio je na jedinstven zaključak da je stanje dezolatno. Rudari »Montaničke« su, po njemu, »svemu pre ličili samo ne ljudima«. Što je do toga uopšte došlo razlog »leži velikim delom na nama samima«. Prave uzroke takvog položaja radnika Pečnik je vidio u činjenici da radnici nisu »organizovani u jedan HRS«. Po njemu je »krivica« bila i do URSS-a, jer je »dozvolio da se radnička nadnica sroza na dva dinara po satu«. Izlaz iz tog stanja vidio je ne samo u okupljanju radnika u HRS, »koji uvek može da dobije potporu čitavog hrvatskog naroda«, nego u nerazlučivoj vezi HRS-a i HSS. Aktualizirana je teza da »između nas — HRS-a m. o. — i HSS nesme da bude razlike«, te odskora prisutan kurs socijalnom planu.⁸²⁾

U vezi s Pečnikovom turnejom uočljive su dvije pojave, posebno zanimljive u kontekstu praćenja djelatnosti HRS-a, HSS i HNP-a. Prvi put se moglo čuti zapažanje da su »političke prilike u Evropi vrlo nesnošljive«, a ukazivalo se i na proces »proletarizacije seljaštva«. Simptomatično za ljude iz HRS-ove centrale bilo je stavljanje znaka jednakosti između »marksističkih« i »fašističkih organizacija«.⁸³⁾ Pogoršanje opštih prilika u Jugoslaviji i Evropi bio je povod ličnostima od uticaja u HRS-u da upozore da se ne nasjeda »uticajima Marksista«, a u slučaju potrebe »treba svi složno da je branimo«.⁸⁴⁾ Pozivi za intenzivnije okupljanje radnika u redove HRS-a ovaj put bili su dodatno motivirani spoznajom slabog rada u 1938. godini, koji je bio »vrlo mršav«. I ne želeći, Pečnik je posegnuo za faktorom klasnih razlika. Morao je konstatirati da su »gospoda predstavnici kapitala složni bez razlike na vjeru, a mi radnici vodimo među sobom razliku između Srba, Hrvata i Muslimana...« Okupljanje i sloga radnika postajali su imperativ izlaza iz situacije. Ali, dok su »poslodavci« ispoljili slogu na djelu, vođe HRS-a (Pečnik, Bajcer i dr.) bili su za slogu, ali onu po receptu HSS: svi u HRS koji »nije sam iza njega stoji HSS zajedno sa njenim predsednikom Dr Mačekom«.⁸⁵⁾

⁸²⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., DZ., 1200 (F/4); Načelstvo sreza zeničkog KBUDB od 20. 3. 1939. Radnici svih »vjera bez razlike treba da »ujedine se u HSS jer on radi za sve« — Srbe, Hrvate i Muslimane. ABiH KBUDB 1939/Pov. D.Z., 1200 (F/4); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 20. 3. 1939.

⁸³⁾ I. Bajcer se »oborio« i na jedne i na druge tvrdeći da »im je sav rad u tome da obezbijede svoje lične interese i masne položaje po honorarima...« — *Jugoslavenski list* 70,3 od 23. 3. 1939.

⁸⁴⁾ U Docu kod Lašve: ABiH KBUDB 1939/Pov. DZ. 1226 (F/1); Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 21. 3. 1939.

⁸⁵⁾ Ib., 1239 (Načelstvo sreza travničkog — KBUDB od 22. 3. 1939.).

Iako skupštine nisu, in ultima linea, predsatvjljale dokaz aktivnosti, ne može ih se zaobilaziti kada pratimo djelatnost organizacije ili pokreta u cjelini. No, same za sebe dosta toga odslikavaju. Do sazivanja nekih od njih dolazilo je ne samo inicijativom »odozgo«, nego i poticajem sa terena, »po pozivu radništva«.

Trendu još pomirljivijeg od već pomirljivog djelovanja svih onih koji su psihološki ili praktično bili vezani za HNP doprinijela je opšta vanjska, a još više unutarnja situacija. I dalje okupljeni, kako se i zvanično najčešće navodilo u »bivšoj« HSS usljed »neizvesne spoljne situacije« i naglašenih napora oko priprema »sporazuma« mnogi iz tih redova su otvoreno pokazivali »želju za iskrenu saradnju sa braćom Srbima i za konsolidovanje unutrašnjih prilika u zemlji«. S obzirom na to opšte slično stanje u svim građanskim sredinama (ne samo na području Zenice, na koje se odnosi naredna ocjena), uočljiv je bio »opšti pokret za zbliženje svih političkih grupa i snaga, a naročito za zbliženje sa pristalicama bivše HSS...«.⁸⁶⁾

Nakon sklapanja sporazuma Cvetković-Maček (26. avgusta 1939), odnosno formiranja Banovine Hrvatske, rad HRS-a se odvijao u znatno izmijenjenim uslovima. Promjene mjesta, odnosno položaja i HSS i HRS-a nastale su kao posljedica novog pravnog, političkog i ekonomskog statusa Hrvatske.⁸⁷⁾ Na tlu BiH ponajprije se to osjetilo u mjestima onih pet srezova Bosne koji su ušli u sastav Banovine Hrvatske (Gradačac, Derventa, Bugojno, Fojnica i Travnik). Uloga HRS-a je kvalitativno promijenjena. Od opozicionog postaje vladajući, jer napuštajući (kao i HSS) tu poziciju postaje »čimbenik« vlasti.

Na širem planu, s proljeća 1939, zapažalo se da su od strane raznih radničkih organizacija različitih ideoloških opredjeljenja »tretirana i pitanja koja spadaju u domen politike«. Važno je to naglasiti, »jer od ishoda izbora za radničke poverenike zavisi (o je) i uspeh političke stranke odnosno grupacije kojoj pripadaju pojedine radničke organizacije«⁸⁸⁾ (Jugoras, Savez rudarskih radnika, HRS).

HRS je u izborima za radničke povjerenike postavljao liste, po pravilu, u svim mjestima gdje su postojale njegove podružnice. Rezultati po HRS-u bili su različiti, a ovisili su od, npr. njegovih pozicija u dotičnom mjestu, ali i od odziva radnika drugačijeg vjersko-nacionalnog opredjeljenja. Na izborima koji su obavljani maja 1939. u preduzeću »Našička« u Zavidovićima HRS je imao 5, a URSS

⁸⁶⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., 2091 (F/81); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 1. 4. 1939.

⁸⁷⁾ Dr Ljubo Boban, Sporazum Cvetković—Maček. Beograd, Institut društvenih nauka, Odjeljenje za istorijske nauke, 1965, 435 str.

⁸⁸⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., 2091 (F/81); Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 1. 4. 1939.

3 povjerenika,⁸⁹⁾ a u Brezi je odnos bio obrnut.⁹⁰⁾ Da li zbog tradicionalno jakog uporišta kakvo je bilo Turbe, da li zato što je izborima rukovodio njegov, inače agilni potpredsjednik, ili što su, pak, »pored katolika skoro svi pravoslavni radnici glasali za HRS«, ova organizacija je i pored združenog istupa organizacije željezničara i URSS-a dobila čak deset povjerenika, JUGORAS 4, a URSS 2.⁹¹⁾ Boreći se za okupljanje najprije samo hrvatskih, a zatim uključujući, što prevladavanjem uske vjersko-nacionalne osnove, što njihovim opredjeljenjem — inovjerne (pravoslavne) pripadnike i one drugih nazora, HRS je jačao svoje pozicije i pozicije HNP-a, ali je slabio snage koje su stremile ka jedinstvenijem organiziranju radnika, one koje su klasnim pristupom prevazilazile uže, vjersko-nacionalne okvire okupljanja.

Sprega faktora ekonomske i političke prirode bila je u djelatnosti sindikalnih organizacija ne samo imanentno prisutna, nego i veoma naglašena. Liberalizacijom političkog života u Kraljevini, intenzivnijom aktivnošću sve manje »bivših« političkih stranaka i politički momenti u djelatnosti sindikalnih organizacija bivali su sve prisutniji. Praćenje djelatnosti HRS-a, koja se i dalje odvijala pod patronatom HSS, a u funkciji HNP-a, na svaki način to potvrđuje. U ovom periodu uloga nacionalnih radničkih sindikalnih organizacija⁹²⁾ postajala je toliko evidentna da su je zvanični organi vlasti posebno uvažavali i isticali. U radničkoj Zenici režim je velike nade polagao u »nacionalne radničke organizacije« — HRS i JNS, »koji su najvažnija brana protiv komunizma«. Vlastima je itekako bilo stalo da u njima — ergo, u HRS-u — ne izgubi »svoje korisne saradnike«, jer je od što većih suprotnosti nacionalnih i internacionalno orijentisanih i organiziranih radničkih sredina zavisio i nivo uticaja među radništvom.⁹³⁾

Ono što se u periodu nakon Sporazuma primjećivalo u nekim sredinama (npr. pominjanoj zeničkoj) jesu promjene u odnosima dojučerašnjih partnera ili suparnika. Kao dodatni faktor promjena funigirali su kako međunarodni događaji (početak drugog svjetskog rata), tako i znatno, nagore, izmijenjeni uslovi privređivanja i života uopšte.⁹⁴⁾

⁸⁹⁾ *Jugoslavenski list*, 110,4 od 11. 5. 1939.

⁹⁰⁾ HRS je dobio 121 glas (dva povjerenika), a URS 561 glas (dvanaest povjerenika) — *Glas sindikalno organizovanih radnika* br. 8/1939, ili *Jugoslavenski list*, 116,4 od 18. 5. 1939.

⁹¹⁾ *Jugoslavenski list*, br. 115 od 17. 5. 1939.

⁹²⁾ O osobenostima okupljanja radnika samo jedne nacionalnosti vidi u knjizi dr Hadžirovića, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941*, str. 44 i dalje.

⁹³⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., 5880 (F/82).

radničke nadnice osatile iste. Zbog toga radnik mora za tu razliku da manje kupuje, iako su mu potrebe iste...« — ABiH KBUDB 1939/Pov.,

⁹⁴⁾ »Živežne namirnice poskočile su, cijene se i dalje dižu, dok su DZ., 4251 (Načelstvo sreza zeničkog — KBUDB od 23. 10. 1939.

Poskupljivanje svih životnih potreba, koje je »najjače pogodilo radništvo«, do usijanja je aktueliziralo zahtjeve za zaštitu egzistencijalnih uslova života. Sindikalne organizacije radnika, pa i HRS, izmalazile su nove putove i načine da povise nadnice, odnosno plate. Delegati većeg broja podružnica HRS-a u Sarajevu (30. novembra i 1. decembra), raspravljajući »o životnim interesima celokupnog radničkog staleža«, posebno onih krajeva Bosne i Hercegovine koji nisu ušli u sastav Banovine, odlučili su da pozovu »kraljevsku vladu da »odmah pristupi povišenju dosadašnjih nadnica i plaća u srazmjeru nastale skupoće«. Ministar socijalne politike i narodnog zdravlja također se pozivao da »odmah donese potrebne mjere i odredbe koje će regulisati pitanje plaća«. Imperativni su bili zahtjevi za radikalnim izmjenama sastava i rada radničkih socijalnih ustanova. Od kraljevske vlade se, dalje, tražilo da »odmah pristupi izradi jednog potpuno demokratskog izbornog reda za sve radnike«. U stilu naprijed pomenutih zahtjeva da se sve preduzme »odmah« i novi izborni red je trebalo uraditi na način da bi se najhitnije mogli da provedu izbori. Ostali su bili sročeni kao informacija Središnjici HRS-a u Zagrebu, koja se, takođe, pozivala da »odmah dostavi svoje zaključke nadležnim faktorima i najenergičnije traži da se svim ovim životnim potrebama radništva »odmah udovolji«. ⁹⁵⁾ Spac. T. I.).

Mada se »radnička pitanja« u djelatnosti i HSS i HRS-a pokušavaju da rješavaju na nešto drugačiji način još se, po mnjenju delegata HRS-ovih podružnica, u Bosni osjećaju posljedice dojučer vladajućih političkih privrednih faktora. Hrvatski radnici su »zapostavljeni i protjerivani u Jugočeliku, Jugocelulozi, Šipadu...«. Zastupajući isključivo interese hrvatskih radnika, oni su konstatirali da se ti radnici »u nekim hrvatskim preduzećima (sic!) napose onima koja stoje po kompetencijom Ministra vojske i mornarice uopće ne nameštaju...⁹⁶⁾ Od kompetentnih na vrhu, i svojem, kod Središnjice i kod raznih ministarstava zahtjevalo se urgentno (»odmah«) udovoljenje zahtjevima za poboljšanje životnih potreba. Dok je promijenjena pozicija u odnosu na vlast tek trebalo da potvrdi svoje prednosti ili mane u pogledu zadovoljenja interesa i potreba radnika, mehanizam unutrašnje organizacije i odnosa djelovao je po, takoreći, nepromijenjenim uslovima. Na primjer, suština odnosa HSS i HRS-a, po nekim primjerima iz Bosne, nije se ni za jotu promijenila. Kao i dotad, brojne skupštine, i ona u Brezi (decembar 1939) bile su zajedničke. »Scenarij« je bio isti, samo je tajnik kotarske organizacije iz Sarajeva bio u prilici da govoreći o Sporazumu izruči »pozdrave od hrvatskih bosansko hercegovačkih ministara«. Izbor odbora je više no išta drugo ukazivao na neprevaziđenu simbiozu

⁹⁵⁾ ABiH KBUDB 1940/Pov. 4832 (F/2); Vid. *Jugoslavenski list* 287,7 od 3. 12. 1939.

⁹⁶⁾ Kao bilj.

HSS i HRS-a: sve vodeće ličnosti nove uprave HRS-a bile su, istovremeno, istaknuti funkcioneri uprave HSS-a.⁹⁷⁾

Bez obzira na važne političke događaje i teritorijalne izmjene, tečaj ekonomski položaj radnika ostajao je nepromijenjen. Kako na početku, tako i na kraju 1939. u svim sredinama, na svim skupovima stalna deviza bila je: »Više rada, veća zarada, više kruha«. Taj nepromjenjivi dio radničkih zahtjeva ponavljan je i krajem 1939. godine, nakon »istorijskih« promjena u uređenju zemlje, položaju HRS-a i sl. Vlada je pozivana da »odmah pristupi povišenju dosadašnjih nadnica i plaća u srazmjeru nastale skupocće«.⁹⁸⁾ Očito da stvarnost nije mogla biti bitno drugačija nakon pukih apela, pozivâ, zahtjevâ za promjenom postojećeg sve teže podnošljivog stanja uslova života i rada.

SKUPŠTINE održavane u prvom kvartalu 1940. svojevrsno su ogledalo HRS-ove aktivnosti na bosanskim prostonima. Delegati iz Zagreba ili Sarajeva bili su redovno prisutni, što je samo potvrđivalo karakter veza po vertikali (centralna-baza). Angažman dr Martinovića, inače agilnog aktiviste HNP-a iz Sarajeva, izazvao je kod nekih dileme: da li se radi o sastanku HRS-a ili HSS?⁹⁹⁾ Dugogodišnja sprema između HSS i HRS-a, kako po vertikali, ali i po horizontali, nije inicirana samo ka dole, prema podružnicama, nego je zagovarana i među samim članstvom. Zabilježene su, istina ne tako česte, akcije s naglašenom tendencijom da radnici učlanjenjem u HRS »pomognu HSS«.¹⁰⁰⁾

Dostignuti stepen organiziranosti i ugrađenosti HRS-a u HNP u cjelini pobuđivao je povremeno, već početkom 1940. neke ličnosti iz njegovih redova da poznatim stavovima dodaju još poneko objašnjenje o ideologiji pokreta, odnosima seljaka i radnika, ulozi HSS ili HRS-a. Jedna od prvih ličnosti HSS i HNP, dr Krnjević, ponavljao je: »Mi nećemo klasnu borbu«, pozivajući se na S. Radića koji, po njemu, nije »propovjedao... rat protiv neseljaka i nije pošao putem ostalih agrarnih pokreta«. »Grijež« tih pokreta bio je, po Krnjeviću, što su »nastavili klasnu borbu koju je počeo marksizam«. Pošto je za njega »agrarizam marksizam prenušen među seljake«, on kao i »marksizam znači rat svih protiv svijua«. Etika hrvatskog sela, zaključuje Krnjević, ne dozvoljava da tu »zastavu koja je donijela mno-

⁹⁷⁾ Novoizabrani predsjednik HRS-a Božo Božić bio je potpredsjednik uprave HSS, potpredsjednik Pero Šikić vršio je dužnost blagajnika, HSS, tajnik Pero Alaupović bio je odbornik HSS, a odbornik u HRS-u Drago Avgustinović vršio je u HSS tajničku dužnost. *Jugoslavenski list* 303,3 od 22. 12. 1939.

⁹⁸⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov., DZ., 4832.

⁹⁹⁾ Iz ispostave sreza visočkog u Varešu nastojali su da razveju sumnje oko tog skupa tvrdeći, nakon dopisa *Jugoslavenskog lista* (br. 16 od 20. januara 1940), da se »ne radi o skupštini HSS, već isključivo o organizaciji HRS-a.

¹⁰⁰⁾ Tajnik mjesne organizacije HSS u Sarajevu dr Milan Martinović na konferenciji opštinskih i štedioničkih namještenika članova HRS-a u Sarajevu — februar 1940. — *Jugoslavenski list*, 43,2 od 21. 2. 1940.

go nesreće narodima« ponese i hrvatski narod.¹⁰¹⁾ Kratko, da se ne kaže simplificirano: nacionalno je dominiralo nad klasnim i socijalnim aspektom pojavnosti i djelatnosti.

Položaj radnika se u novim uslovima djelovanja HRS-a nije promijenio nabolje. Neke ocjene o njihovom statusu u Banovini Hrvatskoj bile su porazne. Sekretar Radničke komore izjavio je u Sarajevu 6. marta 1940. »... da je ovaj položaj gori, nego ikad što je bio«. Takvo stanje u Središnjem okružnom uredu je posljedica »preuzimanja ovih institucija od strane pristalica HRS-a.«¹⁰²⁾

Izbori za radničke povjerenike u većini mjesta proticali su u znaku pobjede URSS-ovih lista, a HRS je imao najčešće prednost u odnosu na JUGORAS-ove kandidate.¹⁰³⁾ Bilo je slučajeva da je u nekim mjestima (Begov Han, Tuzla, Čapljina) HRS imao ubjedljivu prednost nad svojim konkurentima.¹⁰⁴⁾

Više puta pominjani centralizirani način rada u organizacijama HNP-a, koji se ispoljava u stalnoj vezi (po vertikalni) nadređenih i podređenih istanci djelovanja, mogao bi da navede na zaključak da je u djelatnosti HRS-a vladala uniformnost. Djelatnost na terenu treba promatrati u ovisnosti od konkretne sredine. Kurs objedinjavanja aktivista ispoljio se, npr., na godišnjoj skupštini HRS-a u Mostaru, januara 1940, opredjeljenjem da se u narednom periodu organiziraju radnici svih duvanskih stanica i fabrika u Hercegovini. Tome je trebalo, sa svoje strane, da doprinese i nova uprava, u »koju su ušli članovi svih sekcija rudara, monopolaca, općinara, građevinara i drugih.«¹⁰⁵⁾

Kolektivni ugovri, tj. njihove izmjene, dopune i sklapanja novih bili su od ranije u žiži aktivnosti HRS-ovih podružnica. Razbukavanje ratnih strahota u dijelu Evrope nije moglo da ne prođe bez negativnih efekata u Jugoslaviji, po radničku klasu posebno. Prije svega, to se odrazilo na najosjetljivijem planu — nadnicama i cijeni robe. Sve veći raskorak među njima (prve padaju, a druge rastu) direktno i posredno je uticao na pogoršanje opštih životnih uslova. Permanentno prisutno pitanje kolektivnih ugovora postajalo je, takoreći, akutnim. Cilj je bio, ako ne otkloniti uzroke, a ono bar ublažiti negativne posljedice.

Osim toga, na skupštinama je razmatran opšti porast skupoce, a s tim u vezi povećanje nadnica. U tom pogledu ispoljavalo se pravo šarenilo »rješenje«, što je, također, potvrda više opasnosti ge-

¹⁰¹⁾ Ib., 13,3 od 17. 1. 1940.

¹⁰²⁾ ABiH KBUDB 1940/Pov., DZ., 1287/Ib., Hronologija radničkog pokreta BiH do 1941, 584.

¹⁰³⁾ *Jugoslavenski list*, 11, str 4 od 14. 1. 1940; 27, str. 6 do 2. februara 1940.

¹⁰⁴⁾ ABiH KBUDB 1940/Pov., 2408; *Jugoslavenski list* 33,3 od 9. 2. 1940; Ib., 37 od 14. februara 1940.

¹⁰⁵⁾ *Jugoslavenski list* 9,3 od 12. 1. 1940.

neraliziranja, na kraju krajeva, spoznaje da ocjene i uvjeravanja o monolitnosti HNP-a i uniformnosti njegove radničke organizacije, HRS-a, nisu uvijek i svugdje mogle da budu i praktično potvrđene.

I dalje su ponajčešće korišteni oblik i način razrješavanja problema ove vrste bili pregovori radnika i firmi. Značajno je zamijetiti angažman istaknutih ljudi iz redova HSS — centrale i, naravno radničkih delegata.¹⁰⁶ Aktuelnost ove problematike imala je za posljedicu da je HRS vodio akcije tokom cijele godine i u raznim dijelovima Bosne i Hercegovine.¹⁰⁷ U aktivnostima za poboljšanje životnih uslova u nekim sredinama predstavnici HRS-a isticali su potpuno dijametralne zahtjeve što, takođe, potvrđuje tezu o različitom socijalnom statusu pojedinih sredina. Dok su na godišnjoj skupštini sarajevske podružnice, u prisustvu delegata viš podružnica s teritorije Bosne i Hercegovine, njeni učesnici tražili da se radništvu saobraćajnih ustanova pomogne »sa jednim skupinarskim doplatkom¹⁰⁸), 300 radnika učesnika manifestacione skupštine HRS-a u Kreki je tražilo, između ostalog, »brisanje skupinarskog doplatka«, te povećanje plaće za 30%.¹⁰⁹

Brojni podaci o djelatnosti HRS-a izaivaju utisak o njenoj dinamičnosti i raznovrsnosti. Pored onih već uobičajenih formi i načina promjene stanja radnika (ugovorima, npr.), bilo je i drugih koji se ne bi mogli svrstati pod karakteristične, ali ih treba zabilježiti. Misli se na slučajeve protesta, predstavljeni ili pukih informativnih satanaka.¹¹⁰

Ranijih godina nije bilo slučajeva da se u HRS-ovim sredinama operiralo podacima o intervencijama vladinih krugova u korist radnika, ili da se od vlasti nešto direktno traži. Pomnute promjene pozicija i HSS-a i HRS-a (nakon 26. avgusta 1939) među njihovim vodećim strukturama u BiH bile su razlog da se u aktivnosti HRS-ovaca osjećao i taj manir djelovanja. Među pristašama HRS-a od tada je šireno uvjerenje u disponiranost, moć i uticaj hrvatskih ministara, pa se očekivalo da će s te strane i na taj način biti štošta pozitivno riješeno.¹¹¹) Bilo je slučajeva da su predstavnici HRS-a, koristeći poziciju »režimskog sindikata«, saobraćali s najvišim ins-

¹⁰⁶) Ib., 25,4 str. 1 od 31. 1. 1940.

¹⁰⁷) ABiH KBUDB 1940/Pov. 2408 (Tuzla); *Jugoslavenski list*, 220,3 od 17. 9. 1940; Ib., 252 od 24. 10. 1940. (Mostar).

¹⁰⁸) Ib., 101,7 od 30. 4. 1940.

¹⁰⁹) Ib., 105,4 od 5. 5. 1940.

¹¹⁰) Vid. neke brojeve *Jugoslavenskog lista* 150,5 od 27. 6. 1940; br. 151,4 od 28. 6. 1940; 224,4 od 21. 9. 1940.

¹¹¹) Dr Martinović je u Varešu, na skupštini HRS-a, obavijestio prisutne »da mu je poznato da Ministar finansija Dr Šutej priprema 'Uredu o povišenju plata za radnike i niže službenike' — ABiH KBUDB 1940/Pov., DZ., 817; Ispostava sreza visočkog u Varešu — KBUDB od 10. 2. 1940.

tancama vlasti direktno, pokušavajući i na taj način da riješe neka pitanja.¹¹²⁾ Iza ove aktivnosti stajao je i povećani broj podružnica.

Neke pojave na terenu možda bi se i mogle dovesti u vezu s promjenama koje su zadesile sindikalne organizacije, ali su objašnjenja za njih kompleksnija, npr. za pozadinu saradnje HRS-a i URSS-a. U pojedinim mjestima (Zenica), ubrzo nakon »sporazuma« ispoljena je spremnost klasnih sindikata na saradnju sa HRS-om. Nešto slično dešavalo se maja 1940. na području Mostara, kada je »postignut.. konačan sporazum za zajedničko istupanje u pitanjima koja interesuju ove dvije grupe radnika.«¹¹³⁾ Neki od navedenih slučajeva mogli bi na prvi pogled da navedu na ocjenu da se na relaciji »HRS-URS«, bez obzira na smjer, dešavalo nešto, ako ne radikalno, a ono novo. Bez obzira na tu i tamo ispoljavanu slučajevu saradnje, antikomunizam vodstva HSS-a, a sljedstveno tome i HRS-a, nije mogao, u krajnjoj liniji, praktično da bude prevaziđen. Iako bilježimo slučajeve saradnje, daleko su češći bili primjeri žestoke i bespoštedne konkurentske borbe i to po pravilu ispoljavane od strane HRS-a. Ova organizacija HNP-a odbijala je »zajedničke akcije s URSSJ prilikom održavanja ankete o nadnicama ili prilikom donošenja raznih uredbi s područja socijalnog zakonodavstva.«¹¹⁴⁾

Apriorno negativno određenje HSS, HRS-a (HNP-a) prema KPJ, odnosno klasnim sindikatima, nije moglo da bude ublaženo povremenim, tu i tamo ispoljenim zajedničkim aktivnostima HRS-a i URS-a. Negativnim odnosom lijevo orijentiranih i revolucionarno nastrojanih krugova prema »sporazumu« postojeće suprotnosti samo su produbljivane. Razlozi tom trendu počivali su, takođe, i na odnosima nacionalno opredijeljenih (HSS) i separatistički organiziranih pristaša dr Pavelića — advokata, pošto među njima počesto nije respektirana dosta uočljiva distingvirajuća linija.¹¹⁵⁾

Naravno, ne samo zbog zahtjeva HRS-a da se zabrani rad URSS-ovih sindikata,¹¹⁶⁾ to se i zbilo 31. decembra 1940. HRS je i u prvim mjesecima 1941, kao i ranijih godina, nastavio s akcijama koje su imale za cilj očuvanje stečenih i osvajanje novih pozicija me-

¹¹²⁾ Predstavnici HRS-a iz Sarajeva učinili su posjet banu Mihalđiću radi uređenja socijalnih pitanja privatnih namještenika u drinskoj banovini — *Jugoslavenski list* 286,7 od 3. 12. 1940.

¹¹³⁾ *Ib.*, 107,4 od 8. 5. 1940.

¹¹⁴⁾ B. Janjatović, 268.

¹¹⁵⁾ U Travniku oktobra 1940, od lica evidentiranih kao »komunisti«, distribuirani su leci »ljevičarske sadržine« koji su bili upereni protiv pristalica Pavelića i protiv politike HSS — Arhiv IHRP-a u Zagrebu II/1940, kutija 8., vid. Hronologija radničkog pokreta BiH do 1941, str. 598.

¹¹⁶⁾ Tokom 1939. i 1940. g. iz raznih HRS-ovih sredina — od podružnice do vodstva zahtjevala se zabrana djelovanja URSS-a — *Hrvatski radnik* od 14. 12. 1939.

đu radništvom. Iako zabranjen, URSS je ostao glavni HRS-ov suparnik u izbornim borbama za radničke povjerenike.

Bez obzira na to što je HRS, slijedeći osnovnu liniju djelovanja HSS i HNP-a, sa svoje strane, već do sklapanja »sporazuma«, okupljanjem pretežno hrvatskih radnika doprinio organizacionom uobličavanju HNP-a, nastavio je u narednom periodu još upornije i nepomirljivije svoju djelatnost. Takvo opredjeljenje bilo je uvjetovano pozicijama što su ih stekle i imale klasno i revolucionarno opredijeljene snage u radničkom pokretu BiH. Pored svih progona, izabrani komunisti su, ulazeći odlučnije u sindikate, zauzimali vodeće pozicije.¹¹⁷⁾ Daskora, nalazeći se u sličnoj (opozicionoj) poziciji, HRS-ovci i komunisti su od suparnika postali otvoreni protivnici. Ideološko-političke razlike su se pretočile u suprotnosti koje nije bilo moguće prevladati. Dotad vođena politika HSS-a, HRS-a i HNP-a, utemeljena sa uskonacionalnim osnovama, opoziciono disponirana, zbog velikih promjena u evropskim (rat) i jugoslovenskim razmjerama (narasle klasne, socijalne suprotnosti, bitno promijenjena uloga KPJ), i sama poprimivši epite te vladajućeg faktora (»vođa« i predsjednik Maček potpredsjednik vlade), sve brže je evoluirala od nacionalnog kursa ka nacionalističkom. Koliko je korak do onog nešto drugčijeg nacionalizma (separatističkog) bio kraći, toliko je do onog koji ih je udaljavao od klasno revolucionarnih postojao duži.

Tomislav Išek

»THE CROATIAN LABOUR UNION« — THE WORKING CLASS
TRADE UNION ORGANIZATION OF THE CROATIAN PEOPLE'S
MOVEMENT ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA 1935 — 1941

S u m m a r y

Since it had been established in the Twenties, the Croatian Labour Union (HRS) passed through several development stages until its latest renewal in 1935. Starting from his standpoint that the app-

¹¹⁷⁾ U izborima za radničke povjerenike januara i februara u više mjesta odnos kandidatskih lista je bio identičan: »Nezavisni« kojima su povjerenje davale pristaše URSS-a imali su svugdje prednost u odnosima na HRS i JUGORAS: u zeničkoj željezari *Jugoslavenski list* 22,3 od 28. januara 1941; U vareškoj željezari — *Radnički tjednik. List za socijalna i ekonomska pitanja*, Zagreb br. 42 od 28. veljače 1941. U lukavačkom »Solvaju« lista »Radničkog jedinstva« (pod njom istupale pristaše raspuštenog URSS-a) bila je ubjedljivo najjača. — *Ib.*, str. 3.

earance and the activity of the HRS ought to be observed in the closest correlation with the ideology, programme and activities of the Croatian Peasant Party (HSS), the author, in the introduction of his paper, informs a reader on the Party's founders' attitudes about the place and role of Labour and its relations to the peasantry. This correlation becomes especially important because the followers of the programme of Antun and Stjepan Radić (primarily Dr Vlatko Maček) based their endeavors exactly upon such visions. After the January 6 dictatorial regime had eased off, the new HSS leader saw the continuation of the non-realized party programme goals in the organizations of the informal Croatia People's Movement. The HRS was supposed to be one of its segments. Having consulted the already published historical results (Janjatović, Hadžirović, Redžić), the author follows the renewal of the old and the emergence of the new HRS organizations on the territory of Bosnia and Herzegovina in the period between 1936 — 1941. He does so from yet another perspective (which has been insufficiently recognized up to now) — organizing of the Croatian workers as a part of wider process of gathering all the Croats under the auspices of HSS, and with the ultimate goal — reaching an agreement with the »legitimate« representative of the Serbian people. The sources used, primarily the unpublished records material, motivated the paper to point out the national factor in the activity of this trade union organization. Its pronounced anticommunism came as a normal adherence to the distinct application of the HSS founders' convictions.

The Cvetković — Maček Agreement reached on August 26, 1939, changed the HSS nature because the party from the opposition became the ruling partner in government — although within the boundaries of the Banovina Croatia and the five districts from Bosnia and Herzegovina that been added to it. It also deeply influenced the already great differences between the HRS as the nationalistic trade union organization and the trade unions under the influence of the Communist Party of Yugoslavia which stressed out its class and internationalistic commitments.

UDK 940.53/.54:940.531.63 (497.1)

Muhidin Pelesić

NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET I ČETNIČKI POKRET PREMA SARAJEVSKOM NOVOM LISTU⁺)

Ustašama je bilo jasno da nakon preuzimanja vlasti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, uz presudnu pomoć osovijskih sila, moraju brzo utjecati na profiliranje stavova i mišljenja aprilskim ratom omamljenog stanovništva koje se našlo unutar »nove Hrvatske«. Već u prvom broju *Sarajevskog novog lista*, 11. maja 1941, nakon saopštenja da je, na osnovu naloga ustaškog poglavnika Ante Pavelića, povjerenik za štampu u Bosni i Hercegovini pokrenuo novi dnevni list i da su prestali izlaziti dotadašnji sarajevski dnevници, *Jugoslovenski svet* i *Jugoslovenska pošta*, počela je akcija diskreditacije tada već bivše jugoslovenske štampe. Bilo je očigledno da su se ustaše lišile usluga većine novinara i članova redakcije listova iz »prelaznog perioda«, od kapitulacije jugoslovenske kraljevske vojske do početka funkcionisanja ustaškog propagandnog aparata. *Sarajevski novi list*, čija je pojava u međuvremenu pripremljena, bio je djelo ustaša i njima naklonjenih lica. J

⁺) Osnivanje i uloga *Sarajevskog novog lista* u propagandnom aparatu Nezavisne Države Hrvatske prezentirani su u tekstu: Muhidin Pelesić, Položaj Bosne i Hercegovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prema *Sarajevskom novom listu*, *Prilozi* Instituta za istoriju, br. 23, Sarajevo, 1987, str. 175—192.

Pošto je *Sarajevski novi list* figurirao kao glavno novinsko glasilo NDH u Bosni i Hercegovini, dijapazon njegovog interesovanja najvećim je dijelom obuhvatao bosanskohercegovačko područje, s primjetnim premještanjem težišta, zavisno od toga koja su područja ili teme trenutno interesovale ustaške vlasti u smislu informativne, a posebno propagandne funkcije koja je potpuno prevladala informativnu. Osnovne karakteristike tekstova, preuzetih i izvornih, bile su: antikomunizam, srbofobija, antisemitizam, antidemokratizam, odnosno idejna destrukcija stvarnih i mitoloških protivnika »novog poretka«. Ustaše su rano shvatili ne samo značaj propagande, nego i izazov koji je sadržan u slobodnoj riječi. Zbog toga im je bilo važno da učutkaju svakog ko bi se suprostavio njihovoj stvari.

Kao što je ustaški režim bio blijeda i neuka imitacija fašističkih uzora, tako je i njegova propaganda bila tek odblesak Goebbelsove i Mussolinijeve propagande, ali bez jednog važnog svojstva — bila je lišena njihove hipnotične moći. Polazeći od Hitlerove teze, odnosno neskrivenog iznošenja teletike »velike laži«, Goebbels je razradio koncept o uništenju kritičkog reagovanja javnosti i upotrebi medija masovne komunikacije za ostvarenje permanentnog propagandnog utjecaja na nju. Agresivna i odlično organizovana nacistička propaganda i njeni rezultati bili su neprekidno pred očima prema Nijemcima servilnog ustaškog rukovodstva. Nastojanja da na osnovu nacističkih iskustava ostvari uspjeh vlastitog propagandnog aparata u NDH ostala su jedna od iluzija ustaškog vrha, koje se on nije htio lišiti sve do sloma svoje »državotvorne misije«.

*
* *

Pošto je razvoj događaja pokazao da je narodnooslobodilački pokret, na čelu sa Komunističkom partijom Jugoslavije, svojim programom borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje jugoslovenskih naroda i narodnosti, postao glavni politički i vojni protivnik okupacionih sila. kvinslinških režima i kolaboracionističkih pokreta i organizacija shvatljivo je da je on postojao sve veća preokupacija i ustaškog režima u NDH. Borba za neopozivo rušenje ustaškog poretka i NDH, koja je u programu narodnooslobodilačkog pokreta formulisana kao jedan od glavnih zadataka borbe za nacionalno oslobođenje hrvatskog naroda, zajedno s ostalim narodima i narodnostima u cilju stvaranja nove Jugoslavije, kao federativne i ravnopravne zajednice, ubrzano se nametala ustaškim vlastima i njihovom programu kao najopasniji protivnik. U vezi s tim, KPJ i NOP počeli su, iz dana u dan, sve više zaokupljati pažnju ustaške politike, počev od ideoloških tumačenja, koja su davala glavni sadržaj ustaškoj propagan-

di, pa do konkretnih mjera u svakodnevnoj praksi.¹⁾ Ustaše su bili posebno svjesni efikasnosti organizacije koja je istovremenim ustan-
kom u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj uspjela da iz temelja poljulja
građevinu NDH.

Prvi pomen komunističara u *Sarajevskom novom listu* datira od
3. avgusta 1941, kada je objavljena vijest o strijeljanju »Srba i Ži-
dova-komunista«. Nekoliko dana kasnije bila su izvršena strijeljanja
komunista u Sarajevu²⁾ i Banjaluci.³⁾ Predstavnici ustaškog režima
morali su priznati postojanje oružanog ustanka, dajući mu sporedan
značaj i kvalifikujući ga kao »mjestimične pobune« koje su se od-
vijale »u znaku crvene zastave«. Tako je ministar vanjskih poslova
NDH Mladen Lorković u izjavi zagrebačkom nedeljniku *Neue Ord-
nung*, koju je objavio i *Sarajevski novi list* rekao: »Članovi bandi
koji su se predali, iskazuju, da ih se KLJULJALO I VARALO FAN-
TASTIČNIM VIJESTIMA O NAPREDOVANJU SOVJETA (naglašeno
u listu — M.P.). Ovdje se jasno vidi veza između atentata boljše-
vizma na Europu i podmuklih pojedinačnih akcija boljševičkih age-
nata, koji iskorišćuju rusofilsko raspoloženje Srba«. Stavljajući do
znanja da za njega početak ustanka znači i njegov završetak, Lorko-
vić je kategorično tvrdio: »LIKVIDACIJA RASPRŠENIH GOMILA
DRUŠTVENO PROPALIH LJUDI, KOJI OSTAJU IZVAN ZAJEDNICE
I NEĆE DA PUSTE IZ RUKU UBOJNIČKOG ORUŽJA, NIJE VIŠE
PITANJE POLITIKE, NEGO STVAR REDARSTVA«⁴⁾ (naglašeno u

Ustaške vlasti su kategorično odbacivale »odgovornost za po-
ajvu četničko-komunističkih bandi«. Izjednačavanju partizana i čet-
nika, sa stanovišta ustaške propagande, odgovarala je pojava saradnje
partizanskih i četničkih jedinica u ustanku u Bosni i Hercegovini.

Osim toga, terminom »četničko-komunističke bande« ustaška
propaganda je odgovornost za četničke zločine sistematski »raspore-
đivala« i na partizane. U sklopu ustaške politike, propaganda je tako
stavljala do znanja da narodnooslobodilački pokret ima preovlađu-
juće srpsko obilježje. Tvrdnjama, da su »razlozi pojave četničko-
komunističkih razbojničkih družina i njihovog održanja« u Paveliče-
voj konstataciji o postojanju protivhrvatskog djelovanja jedne or-

¹⁾ Fikreta Jelić-Butić, O nekim karakterističnim momentima ide-
ološko-političke djelatnosti ustaša protiv narodnooslobodilačkog pokreta
1941—1943, AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini
(1942—1943), Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. 23.
novembra 1973. godine, Institut za istoriju — Rad, Sarajevo-Beograd,
1974, str. 156.

²⁾ *Sarajevski novi list* (dalje: SNL), br. 72, 3. 8. 1941.

³⁾ SNL, br. 76, 8. 8. 1941.

⁴⁾ SNL, br. 104, 10. 9. 1941.

listu — M.P.).

ganizacije koja »NIJE ODAVLE IZ DOMOVINE, KOJA NIJE IZ NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE, NEGO POTJEČE IZVANA«⁵⁾ (naglašeno u listu — M.P.), NOP je svođen na nivo balkanske hajdučije, u najboljem slučaju priznavan mu je status terorističke organizacije, te je tako predstavljen kao Hrvatima i Muslimanima potpuno strana pojava, direktno okrenuta protiv njih.

»Obavijest iz Glavnog Stana Poglavnika br. 3«, objavljena u listu 24. aprila 1942, posvećena situaciji u istočnoj Bosni, bila je sročena sa određenim »inovacijama« koje su se sastojale iz dezinformacija da je rukovodstvo partizanskih jedinica sastavljeno isključivo od Jevreja izmišljenog identiteta.⁶⁾ Tvrdnjama, da je »glavni kontingent tih komuno-četnika pridošao (...) iz Srbije i Crne Gore« i da je »između takvih četnika i komunističkih partizana bio (...) učinjen i pismeni ugovor, po kom su zajednički vodili te akcije«, ustaške vlasti su stvarale osjećaj ugroženosti spolja, tražeći priliku za efikasnu i radikalnu konsolidaciju prilika u NDH.

Trećeg januara 1943, u toku priprema za početak operacija prema planu »Weiss«, objavljena je vijest prema kojoj su partizanske snage potisnute »u neprohodne planine i guste prašume, odakle se samo od vremena do vremena pojavljuju«. Ustaška propaganda je nastojala diskreditovati partizane tvrdnjom, da su »razbojnici i nasilnici na brzu ruku organizirani u skupine pod znakom sovjetske zvijezde«.⁷⁾ Ne pominje se velika slobodna teritorija, formirana u jesen 1942, koja je kao jedinstvena cjelina obuhvatala gotovo polovinu teritorije NDH. Ustaška popaganda prećutala je činjenicu da je upravo ta oslobođena teritorija, sa drugim manjim oslobođenim dijelovima, doslovno razbila NDH kao administrativno-političku i državnu cjelinu.⁸⁾ Ali, ustaški propagandisti nisu zaboravili da svom arsenalu dezinformacija dodaju još jednu, prema kojoj su »komunistički kolovođe« bili organizatori »pravih razbojničkih pohoda srbskih sela na hrvatska naselja«.⁹⁾

U namjeri da naglase zavisnost partizana od uticaja iz inostranstva, čime su ustaški propagandisti manipulirali kao »krunskim dokazom« svoje kampanje, davane su slijedeće ocjene: »Stvaranje partizanske srčike počelo je odmah, upravo istog časa, kad su vojske Europe, da bi zaštitile naš kontinent od najvećeg neprijatelja kulture i civilizacije, prekoračile granice boljševičke države, koja je spremala pohod na Zapad. Moskva je tada stavila sav onaj tajno stvarani i razgranati stroj svojih plaćenika u Srbiji i u bosansko-hercegovačkoj Hrvatskoj, davši nalog, da se boljševičke snage s one

⁵⁾ SNL, br. 160, 14. 11. 1941.

⁶⁾ SNL, br. 293, 24. 4. 1942.

⁷⁾ *Novi list* (dalje: NL), br. 506, 3. 1. 1943.

⁸⁾ Fikreta *Jelić-Butić*, navedeni članak, str. 163.

⁹⁾ NL, br. 538, 10. 2. 1943.

strane Drine upotrijebe najvećim dielom za udarac protiv Nezavisne Države Hrvatske«. Dakle, spretno se manipuliralo tezom da je ustanak »mračna zavjera« protiv hrvatskog naroda, smišljena i pripremljena znatno ranije, zbog toga što je »i u posljednjih dvadeset godina bio nerazoriva brana protiv boljševizma na svom području«. ¹⁰⁾

Zanimljiv je prvi prikaz »glavnog komandira« partizana Tita, objavljen 17. februara 1943: »On ima između 45 i 48 godina, te je po zanimanju nekakvi mehaničar, bravar, mesar ili tako nešto slično. On je bio u Moskvi na nekakvom posebnom komunističkom tečaju, kao i ostali njihovi vođe«. ¹¹⁾ Omaložavajući značaj institucije AVNOJ-a, ustaška propaganda je brižno plela svoj propagandni repertoar: »Svi Srbi komunisti, većinom Srbijanci, rukovodeći se mišlju, da partizanska »vlada« ne bi tobože izgledala skroz na skroz protuhrvatska primili su u »izvršni« odbor »antifašističkog vieća narodnog oslobođenja Jugoslavije,« da bi se Hrvatima zamazale oči, i nekoliko poznatih komunista, koji su po porijeklu doduše Hrvati — ako su zakonita djeca — nu koji s hrvatskim narodom nisu nikada išli, niti su s njime, već protiv njega, osjećali«. ¹²⁾ Otvorenim falsifikatima i prečutkivanjem istine propaganda NDH je smišljeno demantovala činjenice o sve brojnijem učešću Hrvata u narodnooslobodilačkom ratu i značajnom broju rukovodilaca NOP-a hrvatske i muslimanske nacionalnosti. ¹³⁾ Naročito zlobna bila je ustaška propaganda prema Jevrejima koji su se borili u partizanskim jedinicama: »Posebno su pak Židovi u partizanskim »brigadama« i »štabovima« obskrbnici, zatim liečnici, ljekarnici, blagajnici i sl., koji poslovi i inače najbolje odgovaraju njihovoj naravi. Tamo gdje pucaju puške i strojnice, naravno, nema Židova«. ¹⁴⁾

Ne jednom, ustaška je propaganda djelovala brzopleto i euforično u izricanju ocjena u vezi sa ratnom situacijom u NDH, posebno u Bosni i Hercegovini. Tako je krajem maja 1943, razmatrajući posljedice operacija izvedenih prema planu »Weiss«, štampa objavila tvrdnju ministra prosvjete NDH Mile Starčevića, prema kojima su partizani, »nakon što su duže vremena ugrožavali jedan dio bosanske Hrvatske, protjerani sa hrvatskog državnog i narodnog područja u područje Crne Gore. Ovdje kod nas ostale su još male sporadične skupine, koje još uvijek pokušavaju ometati red, rad i mir i ugrožavati naše građane i seljake. Ali oni će redarstvom i upravnim mjerama biti do zadnjega uništeni. Te bande odnosno ostaci banda više ne predstavljaju nikakvu opasnost za naš unutarnji život«. ¹⁵⁾ Naslovi

¹⁰⁾ NL, br. 519, 19. 1. 1943.

¹¹⁾ NL, br. 544, 17. 2. 1943.

¹²⁾ NL, br. 547, 20. 2. 1943.

¹³⁾ Fikreta Jelić-Butić, navedeni članak, str. 164.

¹⁴⁾ Kao u napomeni br. 12.

¹⁵⁾ NL, br. 624, 25. 5. 1943.

kao što su: *Uništenje bande u crnogorskim brdima*,¹⁶⁾ *Očaj razpršenih bandita*,¹⁷⁾ *Sumrak peterokrake zvijezde*,¹⁸⁾ i mnogi slični njima, podgrijavali su stanje »pobjedničke« euforije kod ustaša i njihovih pristalica nakon završetka operacije prema planu »Schwarz«. Objavljen je podatak njemačkog ratnog izvještaja koji je tvrdio da su partizani imali »preko 30.000 mrtvih na bojnim poljima, koja se protežu od rieke Kupe, pa sve do Ibra«. ¹⁹⁾

Nekoliko mjeseci nakon, u svim ustaškim propagandnim sredstvima, objavljenog »uništenja« partizana, bez ikakvog obrazloženja, na sceni se opet pojavila »krvava banda koja se okupila oko Tita i njegovih židovskih zapovjednika i političkih komesara«, uz osvetoljubivo obećanje vlasti NDH da »Tito i Moša Pijade mogu biti sigurni, da ne će izmaći zasluženoj kazni i da će ih stići pravedna odmazda hrvatskog naroda za sve ono zla što su ga učinili radnom narodu ovih krajeva«. Istovremeno, nastojao se umanjiti značaj prelaska dijela italijanskih vojnika u redove NOVJ-e, nakon septembar-ske kapitulacije 1943.²⁰⁾

U listu su objavljivane i reportaže njemačkih ratnih izvještaja sa bosanskohercegovačkog ratišta, koje su preuzimane iz njemačke ili ustaške štampe. U njima je, osim uobičajenih hvalospjeva njemačkoj oružanoj sili i njenim ustaško-domobranskim »saveznicima«, sadržan i priličan broj podataka koji su svjedočili o njihovim teškoćama u borbama sa partizanskim jedinicama. Tako je jedan njemački ratni izvještaj priznao činjenicu, da su partizani uvijek sa sobom odosili svoje ranjenike.²¹⁾ Drugi je pominjao »bolješevičke elemente« svrstane u »brigade, koje se žilavo bore za svaki obrambeni postav«. ²²⁾ »Neprijatelj je u borbi za vrijeme zimskih bosanskih mjeseci stajao protiv njemačkih vojnika kao neprijatelj, koji je bio opremljen i izobražen za opasni mali rat. Taj se neprijatelj svagdje borio brzo, jer je poznao zemljište, a sobito u usamljenim gorskim zasjedama. Taj je neprijatelj ponajprije radije vršio noćne napadaje i izbjegavao otvorenu borbu, dok nije konačno, za vrieme posljednjih tjedana, zatjeran u tjesanac, jurišao i u jačim skupinama«, ²³⁾ nevoljno je priznao treći nakon završetka operacije »Weiss«. Njemački autori navedenih i drugih reportaža doživljavali su Bosnu i Hercegovinu kao sporedno, gotovo orijetalno, ratište koje nikako nisu shvatili. Ponekad bi neko od njih dopuštao sebi lirski intermezzo

¹⁶⁾ NL, br. 649, 23. 6. 1943.

¹⁷⁾ NL, br. 659, 7. 7. 1943.

¹⁸⁾ NL, br. 654, 1. 7. 1943.

¹⁹⁾ Kao u napomeni br. 17.

²⁰⁾ NL, br. 737, 6. 10. 1943

²¹⁾ NL, br. 429, 2. 10. 1942.

²²⁾ NL, br. 540, 12. 2. 1943.

²³⁾ NL, br. 588, 9. 4. 1943.

prije no što bi prešao na »sve one strahote, koje je mučenička Bosna i mučenički hrvatski narod u njoj pretrpio«. ²⁴⁾

Jačanje NOP-a primoralo je ustaške vlasti da objavljuju gotovo očajničke apele, koji su predstavljali novinu u dotadašnjem propagandnom radu. Iz tih apela mogla se jasno razaznati činjenica da su se hrvatski i muslimanski narod nezaustavljivo distancirali od NDH, što je samo pojačavalo dramatičnu intonaciju ovih i sličnih ustaških propagandnih poteza. ²⁵⁾

Reakcija na Drugo zasjedanje AVNOJ-a bila je usmjerena u pravcu ukazivanja na nezakonitost i neosnovanost značaja »najnovije boljševičke smicalice«, koja za NDH »nema nikakva značenja«. Među Titovim komesarima, kaže se dalje, »nema ni jednog malo iztaknutijeg člana i jedne hrvatske strane. Isto tako je s njegovim »savjetom« tj. parlamentom. Mi čak znamo i to, da se niti njegova »vlada« niti njegov »parlament« nisu nikada ni sastali. Tko bi ih i mogao sakupiti iz raznih šuma! Isto je tako za nas više nego komedija »ustav« što ga je »donio« taj njegov »parlament«, a po kojem Jugoslavija postaje federalističkom državom (...) Mi bez svoje samostalne države ne ćemo da živimo, jer vrlo dobro znamo, što bi nas očekivalo pod boljševičkim knutom«. Ustaše su nastojali zatražiti javnost tvrdanjama, da komunisti »na njima svojstven način spremaju jugoslovensku sovjetsku republiku te su u tu svrhu na najbezobrazniji način poubijali tisuće i tisuće marnih i čestitih seljaka i građana, koji bi trebali biti žrtve na ovoj jezovitoj klaonici, koju boljševici spremaju europskim narodima. Od važnosti je međutim iztaknuti, da vodstvo, organizaciju i finaciranje partizanske akcije u Hrvatskoj leži u rukama tuđinaca, koji su za to posebno školovani na naročitim terorističkim školama u Sovjetskoj Rusiji ili pak u španjolskom građanskom ratu«. ²⁶⁾

Ustaše su, očigledno, teško prihvatili činjenicu o obnavljanju Jugoslavije, što se bitno kosilo sa njihovom koncepcijom države i dovodilo u sumnju i u pitanje njihovu ulogu, odnosno opstanak. Posebno je teško na ustaše djelovala činjenica da je nova jugoslovenska država proklamovana upravo u središtu NDH, odnosno u Bosni i Hercegovini, nesuđenom »srdcu Hrvatske«.

Kao velika senzacija odjeknula je »izvorna viest Novog lista«, od 20. februara 1944, da je »Mošo Pijade otrovan«, odnosno da je »naprasno umro intelektualni vođa partizanskih odmetnika« ²⁷⁾ kao navodna žrtva razmirica unutar partizanskog rukovodstva. »Smrt« Moše Pijade značila je, u stvari, formalni obračun ustaške propagande sa »ravnateljem cjelokupne partizanske promičbe«, čije djelovanje

²⁴⁾ SNL, br. 313, 19. 5. 1942.

²⁵⁾ NL, br. 797, 16. 12. 1943; br. 524, 24. 1. 1943.

²⁶⁾ NL, br. 797, 16. 12. 1943; br. 524, 24. 1. 1943.

²⁷⁾ NL, br. 851, 20. 2. 1944.

okupatori i kvislinzi nisu nikako uspijevali eliminisati. To je bila samoobmana ustaške propagande koja je predviđajući neosnovanost vlastite tvrdnje gurala glavu u pijesak, uzaludno se zavaravajući nadom da će lažima i dezinformacijama zaustaviti prodor istine o NOP-u među dijelovima stanovništva koje je pokušavala držati u ideološkom rezervatu »novog poretka«. Ovaj potez sarajevskog *Novog lista* može se posmatrati i kao nesumljiv znak povlačenja ustaške propagande u Bosni i Hercegovini pred sve širim prodorom istine o borbi jugoslovenskih naroda, u čemu je značajnu ulogu imalo i uspješno djelovanje partizanske agitacije i propagande.

U nastojanju da kod stanovništva potisne afirmativno uvjerenje u vezi sa partizanskom organizacijom i moralom, ustaška propaganda je konstruisala laži o, navodnim, partizanskim masakrima vlastitih ranjenika.²⁸⁾ Na taj način je, u stvari, formiran slobodan prostor za ustaške i okupatorske maskare zarobljenih ranjenika — partizana.

Negirajući značaj odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, ustaška propaganda je često ponavljala svoj poznati refren: »Narodi Jugoslavije razišli su se za uvijek, jer su od pamtivijeka živili svaki svojim zasebnim životom. Nasilne državne tvorevine Jugoslavije ne može protiv volje hrvatskog naroda uzkrisiti ni Moskva ni London, a kamo li njihove plaćene krvave sluge Tito i Draža. Narodima razpale Jugoslavije jedini je put mira i sigurnosti, da se drže svoga praga, da svaki čisti svoju kuću.«²⁹⁾ Kada je riječ o teškoćama, iz kojih NDH nije izlazila od samog osnivanja, mogu se pronaći i slijedeće konstatacije: »Međutim moramo uvidjeti, da ih ima među nama dosta, koji još nemaju onu i onakvu državnu svijest, svijest o vriednosti i potrebi države, svijest o dužnostima prema državi uvijek, a naročito u ovo sudbonosno vrijeme, kakovu bezuvjetno trebamo, ako hoćemo da živimo.«³⁰⁾

U vezi sa neuspjelim njemačkim desantom na Drvar, list je 10. juna 1944. objavio vijest njemačkog »Međunarodnog dojavnog ureda« pod spektakularnim naslovom: »Poginula »Titova« tjelesna straža.«³¹⁾ Sutradan je objavljen članak njemačkog ratnog izvještača, uz obrazloženje da će list »u najskorije vrieme moći donieti daljnjih zanimljivih podataka.«³²⁾ Na to je trebalo čekati pet dana kada se, bogato ilustrovan fotografijama, pojavio tekst o »rezidenciji šumskog maršala.«³³⁾ Pošto napadači nisu uspjeli zarobiti ni ubiti maršala Tita, što su zvanični krugovi Trećeg Rajha i NDH očekivali,

²⁸⁾ NL, br. 889, 5. 4. 1944.

²⁹⁾ NL, br. 868, 11. 3. 1944.

³⁰⁾ NL, br. 867, 10. 3. 1944.

³¹⁾ NL, br. 944, 10. 6. 1944.

³²⁾ NL, br. 945, 11. 6. 1944.

³³⁾ NL, br. 949, 16. 6. 1944.

ustaška propaganda ga je kao fantoma prognala u šumu »odakle je i došao«.³⁴⁾

Ustaška propaganda je, gradeći svoje konstrukcije uz pomoć nekih tradicionalnih simbola usmenog predanja, nastojala stvoriti legendu o partizanskom »carstvu zla«, za koje su smatrali da će ubrzo preći u pobjedničku prošlost snaga »novog poretka«. Istovremeno, trebalo je opravdati oružane snage Trećeg Rajha i NDH za sve propale pokušaje uništenja NOV-e, čijim su se pripadnicima ponekad pripisivale posebne sposobnosti: »Usred grmečkog brloga nalazili se dvor šumskog cara. On je kao takav grad iz bajke okružen s ništa manje nego šesnaest pojaseva sigurnosti, živih pojaseva najodajnijih i najokorjelijih ljudi šume. Oni žive s vukovima i medvjedima, snalaze se po mraku bolje od divljih mačaka, šuljaju se tiše od lisice, a krvoločniji su i od risova, koji se još mogu naći u Grmeč planini.

Stotine seljaka dovedenih iz Like namamljenih panslavenskom promičbom, pričama o ugroženom pravoslavlju, legendama o Kosovu i Kraljeviću Marku, a najviše mistikom šume i njenog groznog sve-moćnog cara — Bezimenog — te stotine teglile su danima kreč i balvane, sanduke čavala i mnogog drugog materiala. Oni su gradili fantastičnom brzinom konak »vrhovnog komandanta« gonjeni mamcem u zlatnu bajoslavnu nagradu.

I kada je dvor bio gotov — plaćeno im je drvenim maljem po glavi. Jer, metak u zatiljak i malj po glavi — to su novčanice zahvalonsti, koje su u stalnom obticaju u carevini šume«.³⁵⁾

Za razliku od ovakvih bajki iz domena političke fantastike, ustaški propagandisti su glatko prelazili na praktičniju upotrebu lažnih podataka, pa su sredinom 1944. njihova omiljena tema bili (partizanski prebjeci« kojih je, prema navodima sarajevskog *Novog lista*, za »pet mjeseci amnestije« bilo 60.000 i koji su kod ustanova NDH »našli bratsko utočište«.³⁶⁾ Uviđavajući slabu otpornost svojih oružanih snaga u sudarima sa jedinicama NOVJ-e, vlasti NDH su propagandnim dezinformacijama nastojale zaustaviti pojavu čestih predaja cijelih jedinica domobrana, češće grupa i pojedinaca. U tu svrhu falsifikovane su vijesti kao ona da se »Tito obvezao, da će u Italiju odpremiti veći kontingent svoje »vojske«, koja će tamo biti upotrijebljena umjesto jako načetih crnačkih, poljskih i drugih kolonijalnih postrojbi. S odpremom ovh ljudi je »Tito« već počeo. On u prvom redu odprema u ovu svrhu u Italiju one, koja su se u posljednje vrijeme predali banditima«.³⁷⁾ Uz to je išlo i obavezno ponavljanje ustaške formulacije o tome, kako je »partizanstvo«, zakukuljeni komunizam srbskog porijekla u službi velikosrbske političke misli

³⁴⁾ NL, br. 953, 21. 6. 1944.

³⁵⁾ NL, br. 960, 28. 6. 1944.

³⁶⁾ NL, br. 966, 5. 7. 1944.

³⁷⁾ NL, br. 1024, 12. 9. 1944.

pod okriljem Moskve³⁸⁾ Čak je i federativna Jugoslavija za koju su se borili KPJ i NOP »mirisala« ustaškim ideolozima i propagandistima po velikosrpsstvu.

Posebno je zanimljiva ustaška interpretacija djelovanja KPJ, kojoj je od 15. do 21. novembra 1944. bio posvećen poseban feljton Petra Pavića. U nastojanju da se javnost ubijedi u postojanje dualističke organizacije NOVJ-e, prezentirana je podjela na »domaće partizanske odrede« i »partijske odrede« (ovdje se očito mislilo na proleterske jedinice — M.P.). U pozadini ovakvog nastupa ustaške propagande krila se namjera za profitiranjem kroz, eventualno, smanjenje interesa za odlazak u partizane »koji su svojim jeftinim životima krčili put i zaštićivali živote komunističkog vodstva«.³⁹⁾

O ulozi KPJ u feljtonu se, između ostalih, prezentiraju i slijedeće konstatacije: »Poznato je iz nebrojenih dokumentarnih publikacija, da se je partizanstvo formiralo na području Srbije i Crne Gore pod političkim vodstvom komunističkih, a pod stručnim vojničkim vodstvom srbijanskih i crnogorskih oficira. Manje je poznato, da se iza čitave odmetničke i četničko-partizanske akcije krije neprimjetna famozna velikosrbska i masonska tajna organizacija »Crna ruka«, koja je začetnik i promicatelj svih sukoba i nesreća na Balkanu od umorstva kralja Aleksandra Obrenovića i žene mu Drage 1903., što predstavlja prvo djelo ove tajne organizacije, pa sve do današnjih krvavih dana. Ona danas poravnava sporove između ljevičarskih i nacionalističkih velikosrbskih struja. Velikosrbska misao je onaj čarobni prut, kojim »Crna ruka« ravna obadvima suprotnim strujama za skladnu djelatnost sve dotle, dok se ne ostvari velikosrbska državna zamisao, a koji će elementi i struje po tom doći do prevlasti, to pitanje po odredbi »Crne ruke« ne smije danas biti otvoreno«.⁴⁰⁾

»Ako je došlo do kakvog sukoba između četnika i partizana, bio je po sriedi samo — plien, i sukobi su »po višem naređenju« prekidani. Nakon izvršenih četničkih pokolja i pohara u jednom kraju, partizani su ih »gonili« dalje, »oslobađali« ostatke razbježalog naroda, svrstavali u svoje redove preostali ljudski ološ i maloumne svih vjera, stičući na takav »osloboditeljski način« naklonost našeg naivnog, poštenog i prestravljenog naroda, kako bi mogli, praćeni »simpatijom naroda prodirati sve dublje u Hrvatske zemlje«.⁴¹⁾

»Crna ruka« je bez dvojbe prešla u službu Komunističke partije i Sovjeta. »Crna ruka« je izpisala mnogo crnih stranica u poviesti jednog nesretnog naroda. »Crna ruka« je izručila taj narod boljševizmu, i ona će ga u crno zaviti. »Crna ruka« u službi masonske crvene internacionale pokreće usijane, fanatizirane glave na nova zlodjela

³⁸⁾ NL, br. 1027, 15. 9. 1944.

³⁹⁾ NL, br. 1078, 15. 11. 1944.

⁴⁰⁾ NL, br. 1081, 18. 11. 1944.

⁴¹⁾ NL, br. 1082, 20. 11. 1944.

nad hrvatskim narodom (...) Hrvatski će narod uz pomoć svog vjernog saveznika ostati na životu i živiti slobodan i nezavisan u svojoj republici Hrvatskoj«.42) Bio je to salto mortale ustaške politike u odnosu na rojalističku majsku euforiju iz 1941. s vojvodom od Spoleta kao glavnim sporednim akterom.

Krijući učešće Hrvata i Muslimana u NOP-u, ustaše su u raznim varijacijama isticali svoje propagandne teze o tome da glavninu »partizana sačinjava kod nas isti onaj elemenat, koji je pripadao bivšoj socijal-demokratskoj stranki Bosne i Hercegovine, te kasnije komunističkoj partiji i ljevicama zemljoradnika, demokrata itd. Političko vodstvo sačinjavaju srbijanski i domaći pravoslavni intelektualci i političari. Častnički zbor sačinjavaju bivši jugoslavenski častnici pretežno srbijanskog i crnogorskog, a manje domaćeg ili slovenačkog podrijetla. Glavno slovo promičbe drži Židov Moša Pijade, dočim odgojno prosvjetnu funkciju imaju — pravoslavni svećenici. Broj pravoslovnih svećenika u boljševičko-partizanskim borbenim odredima je veći, nego što se može i zamisliti«.43)

Ustaška propaganda je razvijala i neke posebne oblike propagandno-dezinformacijskih sadržaja koje su sačinjavala falsifikovana »svjedočanstva« partizanskih prebjega, pisma koja su, navodno, bila pronađena ili zarobljena, kao i falsifikovani dnevници. Iz tih »dokumenata« javnost je trebala da stekne »vjerodostojnu« sliku o, navodnom, zločinačkom ponašanju partizana. Ustaše su vlastito divljaštvo imputirali partizanima da bi kod javnosti stekli politički kredit. Zbog ilustracije o kakvim se tekstovima radilo, može poslužiti završetak jednog falsifikovanog pisma izmišljenog »Hrvata, bivšeg partizana«: »Danas, kad sam se predao njemačkoj vojsci, moram ti iskreno priznati, da kod njih ima u pogledu drugarstva i jednakosti daleko više socijalizma nego kod nas«.44)

Ponekad su »autentični« izvještaji i svjedočanstva, navodnih, partizanskih prebjega prerastali u obimne feljtone, koji su zauzimali veći dio strane pojedinog broja lista. Karakterističan feljton te vrste bio je posvećen izjavama »partizana prebjega Svetislava Dolenkica, koji je predstavljen kao »živi svjedok krvavog barbarstva suvremenih divljaka šume«. Feljton je izlazio od 21. juna do 3. jula 1944. a potpisao ga je »priređivač« Emilijan Tremel. Osnovne preokupacije ustaške propagande u davanju »vjerodostojnosti«, u cilju neopozive diskreditacije NOP-a, bile su u isticanju navodne krvožednosti, bestijalnosti i nemoralna svake vrste kod partizana. Za ilustraciju takvog nastojanja mogu poslužiti neki naslovi, međunaslovi i podnaslovi navedenog feljtona: *Užasi šumskih bakanalija, Ponoćna svečanost klanja staraca*,45) *Šestdeset mazgi tegle krvavo blago šum-*

42) NL, br. 1083, 21. 11. 1944.

43) NL, br. 1087, 25. 11. 1944.

44) NL, br. 788, 5. 12. 1943.

45) NL, br. 954, 22. 6. 1944.

skog maršala,⁴⁶⁾ Sarajevski Židov, trgovac bijelim robljem,⁴⁷⁾ Služinski metalitet šumskih komunista — sve za Moskvu,⁴⁸⁾ Kako smo pokopali Mošu Pijadu⁴⁹⁾ i kao sugestivna završnica u broju od 3. jula: Na putu za novi život. Predao sam se! — Idem najprije majci, onda u Njemečku.⁵⁰⁾

U feljtonu *Progutala ih šuma* prisutan je jedan tok radnje na kome su autori posebno insistirali, a to su »šumske bakanalije«. Naime, tu se radilo o ideološkoj transplantaciji nacističkih shvatanja o opasnosti od jevrejske potencije i jevrejskih aspiracija u smislu namjernog kvarenja njemačke krvi u propagandno tkivo ustaštva što je rezultiralo idejom o navodnom partizanskom seksualnom divljanju i opasnosti od njihovog namjernog kvarenja čistoće krvatske krvi. Kada se uzme u obzir da je cijela propaganda i »literarna« konstrukcija navedenog feljtona jedva dostojna pisca petparačke literature, može se zaključiti da je takav militantni nastup lista bio usmjeren na izazivanje mržnje i najnižih strasti prema partizanima kod najširih slojeva stanovništva, čime je ispunjavao jednu od svojih funkcija.

Karakteristično je djelovanje ustaške propagande, posredstvom sarajevskog *Novog lista*, od januara do početka aprila 1945. Glavno ravnateljstvo za promičbu činilo je sve što je moglo da priknije katastrofalno stanje na frontu i unutar izolovanih enklava koje su, koliko toliko kontrolisane njemačke i ustaško-domobranske jedinice i da što je moguće duže sačuva iluziju da će rat biti završen njemačkom pobjedom. Ustaški propagandni aparat bio je sigurno u najtežem iskušenju upravo tih posljednjih mjeseci. Njegovi su činiooci pa tako i *Novi list*, bili pripremani i usmjeravani jedno u stalnom podizanju propagandne mete, tako da su vijesti iz dana u dan bile dramatičnije od jučerašnjih, a pridjevi su izricani superlativom. Propagandna stagnacija u načinu izlaganja ciljeva ustaštva bila je odavno očigledna. Eventualno prestrukturiranje obima propagandnog djelovanja, uz određenu objektivizaciju njegovih sadržaja, bilo je prosto nemoguće zbog toga što je ustaški mehanizam odavno djelovao po inerciji, nastojeći da izbjegne smanjenje osjećaja napetosti kod javnosti. Ustaše, u stvari, nisu htjeli da prihvate činjenicu da je njihova propaganda dostigla tačku poslije koje su sve tvrdnje postale neuvjerljive i nevjerovatne.

Tako je djelovala i karikatura objavljena u listu 11. januara 1945. na kojoj je, uz tekst: »Požurite budalaši, 15. siečnja je, kraj amnestije!«, naoružana figura, koja neodoljivo podsjeća na političke komesare iz sovjetskih filmova tidesetih godina, kako likvidira one

⁴⁶⁾ NL, br. 956, 24. 6. 1944.

⁴⁷⁾ NL, br. 959, 27. 6. 1944.

⁴⁸⁾ NL, br. 961, 29. 6. 1944.

⁴⁹⁾ NL, br. 963, 1. 7. 1944.

⁵⁰⁾ NL, br. 964, 3. 7. 1944.

koji su se predali partizanima.⁵¹⁾ Proturani su i navodni podaci »iz jednog tajnog dokumenta, koji je zaplijenjen u pismohrani, jedne partizanske brigade«. Iz toga falsifikovanog dokumenta slijedilo je »da se u pojedinim jedinicama partizanske »vojske« pokazuju pod-puni znaci razpadanja.«⁵²⁾ U osvrtima na ponuđenu amenstiju, ustaška propaganda je prećutkiivala njene negativne efekte po moral i otpornost oružanih snaga NDH, ali je plasirala još jednu laž preme kojoj su »oružane snage (NDH — M.P.) dale (...) komunističkom vodstvu dostojan odgovor: NIJEDAN SE HRVATSKI VOJNIK NIJE ODAZAVO (naglašeno u listu — M.P.), već je dvostrukim poletom nastavio borbu.«⁵³⁾

Ustaška propaganda je morala priznati i neke slučajeve povlačenja njemačkih i ustaško-domobrinskih snaga na bosanskohercegovačkom i drugim frontovima, ali uz obilato korištenje svih propagandnih teza za koje je očekivala da će izazvati revolt i talas mržnje stanovništva protiv nastupajućih jedinica Jugoslovenske armije: »Pod pritiskom premoćnih partizanskih snaga, potpomognutih i englezkim zrakoplovstvom, naše su se borbene postrojbe morale povući i zauzeti postavu oko srednjeg toka rieke Neretve. Skupa s vojskom, a svjestno opasnosti kojoj je izvrgnuto, naše se je pučanstvo, naročito mužkarci, povukli s našim oružanim snagama (...) Partizani nisu više ni u Mostaru ni u Travniku igrali svoju dosadašnju »politiku demokratije«, nego su nastupali otvoreno prema svemu što nije sigurno komunističko. Ne provodi se više ni taktika prema anglofilima, a partizani se nisu žalili dirnuti ni u samu katoličku crkvu, koja predstavlja jednu svjetsku organizaciju (...) Svakako je najznačajniji slučaj izгона Isusovaca iz Travnika, koji su prije nekoliko dana u devet sati u noći dignuti iz kreveta iz svoga samostana i protjerani s ćirilicom izpisanim propusnicama, iz područja Travnika.«⁵⁴⁾

Što je njemačka vojna sila doživljavala više neuspjeha, time je više nacistička propaganda i kroz ustaške listove lansirala laži i dezinformacije o taktičkim operacijama Wehrmachta, o uništavanju, štaviše, pokoljima protivničke žive sile, što je predstavljano astronomskim brojevima. Međutim, bio je to znak raspada jedne one-moćale propagande koja je, zbog odsustva realnih i istinitih činjenica i načina prezentiranja, predstavljala duhovno nasilje nad ljudskom svijesću i preobrazila se u svoju suprotnost. Ustaška propaganda postala je tako vlastita antipropaganda, posebno zbog sve značajnijih uspjeha snaga NOP-a, većeg protoka informacija i spoznaje o njegovim istinskim celjevima, kao i zbog sve očiglednijih uspjeha saveznika na drugim frontovima. Osim toga, patriotsko sta-

⁵¹⁾ NL, br. 1123, 11. 1. 1945.

⁵²⁾ NL, br. 1132, 22. 1. 1945.

⁵³⁾ NL, br. 1145, 6. 2. 1945.

⁵⁴⁾ NL, br. 1165, 1. 3. 1945.

novništvo Bosne i Hercegovine i drugih dijelova Jugoslavije vrlo brzo je naučilo da čita »između redova« fašističkih propagandi.⁵⁵⁾

*
* *
*

Biološko uništenje Srba i Jevreja trebalo je obezbijediti stvaranje »čistog hrvatskog prostora«. »Rješenje« jevrejskog pitanja bilo je kopija »rasne politike« Trećeg Reicha, dok se pitanje Srba predstavilo kao specifičan problem ustaškog režima. Široko organizovana propaganda, čiji su nosioci bili najviši ustaški funkcioneri, usmjerena protiv srpskog naroda, u osnovi je predstavljala nastavak gledišta koja su ustaše formulisali o »srpskom pitanju« prije dolaska na vlast u NDH. Ova propaganda je predstavljala uvod u konkretnu i nemilosrdnu genocidnu praksu ustaša usmjerenu protiv Srba u NDH.⁵⁶⁾

S posebnim žarom ustaška propaganda se obračunavala s vojničkim vrijednostima jugoslovenske kraljevske vojske, u kojoj je gledala nastavak srpske vojne tradicije.⁵⁷⁾ Kao nacionalni junaci slavljani su oficiri hrvatske nacionalnosti koji su jedinice jugoslovenske vojske, u toku aprilskog rata, umjesto na front upućivali u pozadinu.⁵⁸⁾ Novinski stupnici bili su već od maja 1941, puni priloga o pljačkama,⁵⁹⁾ razaranjima,⁶⁰⁾ progonima⁶¹⁾ i pokoljima Hrvata⁶²⁾ koje su izvršili četnici u vrijeme aprilskog rata, i poslije njegovog završetka. Ustaše su na taj način tražili opravdanje kod javnosti kako za pokolje srpskog stanovništva, tako i svih protivnika NDH bez obzira na nacionalnu pripadnost.

U cilju smanjenja i eliminacije otporne snage Srba u NDH ustaše su, osim besprimjernog terora praćenog masovnim i neprekidnim likvidacijama i protjerivanjem, primjenom nasilnog prevođenja na katoličanstvo, priredili i propagandni potez sa osnivanjem Hrvatske pravoslavne crkve. Odnos ustaških vlasti prema pitanju Srba često je izazivao nesporazume sa osovinskim vojnim komandantima.

Fizičkim uništavanjem, iseljavanjem i prekrštavanjem Srba ustaše su htjeli da dokažu da je riječ o prostoru koji pripada isključivo hrvatskom narodu, uključujući i Muslimane kao njegov sastav-

⁵⁵⁾ Radivoj Papić, Fašistička propaganda protiv NOP-a, Sarajevo u revoluciji, Tom treći, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 1979, str. 743.

⁵⁶⁾ Dr Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941—1945, Drugo izdanje, Sveučilišna naklada LIBER — Školska knjiga, Zagreb, 1878, str. 162—163.

⁵⁷⁾ SNL, br. 7, 18. 5. 1941.

⁵⁸⁾ Isto.

⁵⁹⁾ SNL, br. 12, 25. 5. 1941.

⁶⁰⁾ SNL, br. 13, 27. 5. 1941.

⁶¹⁾ SNL, br. 26, 11. 6. 1941.

⁶²⁾ SNL, br. 53, 12. 7. 1941.

ni dio. Srbi su, prema ustaškoj propagandi, bili strani element na hrvatskom tlu i njihov opstanak nije bio moguć u uslovima »novog poretka« u NDH. Šovinistička komponenta ustaške nacionalne politike upućivala je na biološko uništenje Srba. U velikom vrtologu svjetske krize, kojoj je pečat davala surovost fašizma, računalo se na to da su masakri tolerisani od pobjedničkih sila Osovine, ili da će se, u svakom slučaju, predati zaboravu. Politika nacionalno čiste države, koja je u sebi odražavala patološku mržnju prema srpskom obilježju, protivila se stvarnosti NDH kao višenacionalne države.⁶³⁾ Način »rješavanja srpskog pitanja ustaše su našli i u prinudnom katoličenju pravoslavnih, kao svojevrsnoj psihološkoj prinudi da se promjenom vjere spasi život. Naročito je podstican prelaz na katoličanstvo Srba, siromašnih seljaka, koji su, kao što se smatralo, najčvršće vezani za zemlju.⁶⁴⁾ U skladu sa takvom politikom, četnici i emigrantska kraljevska vlada predstavljali su sinonime za velikosrpsku hegemoniju, i njene aktivne protagoniste, sa kojima je ustaštvo vodilo bespoštedni rat i koje je nastojalo diskreditovati i eliminisati kao jednu od opasnosti po opstanak NDH.

U izjavi Mladena Lorkovića »o srpskom pitanju« nalaze se neki stavovi koji su trebali govoriti u prilog ustaškom pogromaškom angažmanu. S besprimjernim cinizmom iznesene su tvrdnje o delegacijama »pravoslavnog stanovništva iz Like, Bosne i Srijema koje su ovih dana (krajem avgusta i početkom septembra 1941 — M.P.) došle Poglavniku, da ga uvjere o svojoj vjernosti. Također ovo dokazuje držanje mnogih pravoslavnih općina, koje su hrvatskim vlastima ponudile saradnju, prilikom čišćenja zemlje od četničkih bandi. Prelazi na katolicizam u masama su jasni znakovi povratka hrvatstvu. Bijes četnika u najvećoj mjeri uperen je protiv pravoslavnih Hrvata, koji su se povratili u dom svoga naroda (...) PRAVIH SRBA PREMA TOME U HRVATSKOJ IMA MNOGO MANJE, NEGO ŠTO SE ČESTO TVRDILO NA TEMELJU NEOPRAVDANOG IZJEDNAČENJA PRAVOSLAVNIH I SRBA (naglašeno u listu — M.P.). Aktivni srpski element je većim dijelom došao preko granice tek od srpske a poslije jugoslovenske države, ili zato, što se tu bolje živjelo, ili kao činovnik i funkcioner Beograda.

Što se tiče mnogo spominjanih četnika, tu se ne radi o nekoj pobuni srpskog naroda, kojoj bi pripadala aureola borbe za slobodu. Četnici su zapravo jedan anahronizam, naime neki vrst milicije jugoslovenske vojske, koja više ne postoji (...) Četnici potiču iz svih dijelova bivše jugoslovenske države. Činjenica, da su mnogi od njih uhvaćeni imali opanke s kljunovima, pokazuje, da se među

⁶³⁾ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941—1945)*, Knjiga prva Rad, Beograd, 1983, str. 63—64.

⁶⁴⁾ Navedeno djelo, str. 66.

cvim zadnjim partizanima jugoslovenske vojske nalazi mnogo njih, koji potiču iz unutrašnjosti Srbije«. ⁶⁵⁾

Početakom 1942. ustaše su počeli uviđati da svoju politiku prema Srbima u okviru NDH moraju koliko-toliko revidirati. Oni su se u osnovi slagali sa njemačkom ocjenom da je ignorisanje Srba u NDH tokom 1941. omogućilo razvoj ustanka i u Hrvatskoj. Zbog toga su počeli vjerovati da je takva revizija neophodna ako se želi onemogućiti i iskorijeniti NOP. Međutim, ustaško vođstvo je u pokušaju revidiranja svoje politike prema Srbima u NDH pokazalo neodlučnost kalkulišući sa rezultatima svakog poteza. Ono je bilo ograničeno šovinizmom koji nije mogao da se pomiri sa priznanjem činjenice da na teritoriji NDH žive i Srbi. Sazivanje »Hrvatskog državnog sabora« za 23. februar 1942. i njegova vijećanja, kao i formiranje »hrvatske pravoslavne crkve«, nisu doveli do nekih bitnih promjena. U pitanju sa četnicima vođstvo NDH je također pokazalo izvjesno kolebanje prije nego što je definisalo svoju politiku. ⁶⁶⁾

Ideologija četništva iz temelja se nije slagala sa vlastima NDH, praktično ni po kom pitanju, ali u partizanima su i jedni i drugi vidjeli zajedničkog neprijatelja, i to je bio razlog koji je srušio sve prepreke za kolaboraciju koja je uslijedila između vlasti NDH i četnika. U namjeri da ostvare tu kolaboraciju dvije strane su se, ipak, morale sporazumjeti, barem privremeno i ne bez rezervi, o velikom broju pitanja. Drugim riječima, svaka strana je morala platiti cijenu saradnje. Sporazumi između NDH i nekih četničkih odreda predstavljali su, u stvari, indirektan način četničke kolaboracije i sa Nijemcima, pošto su oružane snage NDH na tom terenu bile od januara 1942. pod njemačkom komandom, a posebno zbog toga što je cjelokupna teritorija Bosne i Hercegovine između rijeke Save i demarkacione linije postala oktobra iste godine operativna zona pod vrhovnom njemačkom vlašću. ⁶⁷⁾

Četvrtog juna 1942. list je objavio »Obavijest iz Glavnog stana Poglavnika br. 4«, datiranu 3. juna, koja se odnosila na sporazume organa vlasti NDH sa četnicima u velikoj župi Sana i Luka i na ozrenskom području. Kao razlog saradnje navedeno je četničko »uvjerenje«, »da njihovo četnikovanje može poslužiti i biti od koristi prije svakomu nego li samom pučanstvu, koje je snalazilo najveće zlo, kao posljedica nemira i neredovitog života«. Naročito je bilo naglašeno četničko »uvjerenje«, da su od takve situacije koristi

⁶⁵⁾ Kao u napomeni br. 4.

⁶⁶⁾ Rasim Hurem, Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god., *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, Broj 2, Sarajevo 1966, str. 292.

⁶⁷⁾ Jozo Tomasevich, Četnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945, Sveučilišna naklada LIBER, Zagreb, 1979, str. 206.

imali »agenti Moskve«. Dalje se kaže: »Oni su četnici po svojim izlaznicama potpisivali zapisnike u kojima izjavljuju, da priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njezini državljani i pripadnici surađuju lojalno i odani su njezinom poglavaru Poglavniku, te privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Istog dana prekidaju sve neprijateljske čine protiv njezinih vojnih i građanskih oblasti. Istodobno izjavljuju svoju pripravnost pobijati svim sredstvima partizansko-komunističke ispađe i u svakom pravcu pomagati državne vlasti u sređivanju općih prilika. Državne vlasti zajamčuju njima prava, koja svi državljani u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj imaju, te će ih pomagati u obnovi onoga, što su uslijed dosadašnjih nesređenih prilika u svojim krajevima pretrpjeli. Nadalje će u svim krajevima sudjelovati u mjesnim upravnim oblastima i kao dobrovoljci u pobijanju partizanskih bandi uz vojne oblasti pod njihovim vodstvom.«⁶⁸⁾

Tako se dogodio jedan od najprotivrječnih obrta u okupiranoj Jugoslaviji: žestoka mržnja između hrvatskih i srpskih nacionalista, upravo patološka mržnja, što su je razvijali i jedni i drugi, potisnuta je privremeno kod oba tabora u cilju njihove zajedničke borbe protiv NOP-a, a ustaše i četnici su prividno istupili protiv međunacionalne borbe. Ova ustaško-četnička kolaboracija bila je, uglavnom, u interesu Trećeg Reicha (manje Italije) koji ju je podržavao i podsticao.⁶⁹⁾

Međutim, pomenuta saradnja smatrana je kod oba partnera samo privremenim rješenjem, dok se prikupe i srede snage za obračun sa glavnim protivnikom — NOP-om. Zbog toga je, i pored sporazuma o ustaško-četničkoj kolaboraciji, ustaška propaganda bila gorljivi inspirator bespoštedne borbe protiv četničkog pokreta Draže Mihailovića, kraljevske izbjegličke vlade i njihovih zapadnih patrona. Istovremeno, ustaški propagandni aparat imao je, izvjesno vrijeme, znatno ublažen i obzirniji stav prema četničkim odredima koji su se držali odredbi sporazuma o saradnji sa vlastima NDH.

Tako već sredinom septembra iste godine ustaški propagandisti bespoštedno napadaju »banditsko pljačkaški značaj« djelatnosti Draže Mihailovića i bivših jugoslovenskih oficira, uz istovremeni napad na ulogu »razkralja Petra« kome su naročito zamjerali to što je 1. oktobra 1941. posredstvom londonskog radija uputio srpskom narodu proglas za dizanje ustanka, što »dakako nije učinjeno bez znanja engleskog ratnog vodstva«. Prisustvo srbijanskih oficira u redovima četničkih jedinica u Bosni i Hercegovini ugrožavalo je čak i privid suvereniteta NDH, pa se ne treba čuditi ustaškom insistiranju na njihovom propagandnom proskribovanju. Istovremeno,

⁶⁸⁾ SNL, br. 326, 4. 6. 1942.

⁶⁹⁾ Jovan Marjanović, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Knjiga I, Britanski štićenik, Globus — Narodna knjiga — Prosve-
ta, Zagreb-Beograd, 1979, str. 244.

pohvaljena je uloga dijela četnika koji je, čim je shvatio »da je svaki daljnji podhvat besmislen, a nastavak ovog boljševiziranja Srbstva, da vodi u propast (...) pristupio saradnji s hrvatskim vlastima na suzbijanju i uništavanju boljševiziranih odmetnika«.70)

Ustaški ministar vanjskih poslova Lonković primio je 16. januara 1943. diplomatske predstavnike i novinare akreditovane u Zagrebu, kojom prilikom im je uručio »sivu knjigu« naslovljenu *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*. Tekst govora koji je Lonković održao tom prilikom objavljen je u sarajevskom *Novom listu* 24. januara. Kada je riječ o četnicima, u navedenom spisu se, između ostalog, kaže da su još u vrijeme trajanja aprilskog rata, prvih dana nakon proglašenja NDH (13. 14. i 15. aprila 1941) u Hercegovini, posebno u Čapljini i okolini, započeti četnički pokolji hrvatskog stanovništva i razaranje hrvatskih sela. Dalje se kaže, da od tada djelatnost tih četničkih bandi ne prestaje, mada je krajem 1942. došlo do »razkola, te je jedan dio — uvidjevši svoj krivi put — napustio zločinačku djelatnost pukovnika Mihailovića«.71)

Ne ispuštajući iz vida jugoslovensku kraljevsku vladu u Londonu, Lorković je rekao, da su »englezki krilaši bacali (...) opetovano među četnike zlatnike, funte i dolare, ali su spuštali i englezke častnike, stručnjake za špijunažu i sabotazu od kojih su neki po našim domobrancima već zarobljeni. Emigrantska velikosrbska tzv. vlada u Londonu nosi političku i kriminalnu odgovornost za desetke tisuća poubijanih Hrvata, ponajviše žena i djece, te za stotine popaljenih i uništenih hrvatskih naselja i za druga golema uništavanja narodnog dobra izvršenog po četnicima. Po tom svom djelovanju ta emigrantska skupina u Londonu predstavlja samo produženje svega onoga, što je hrvatski narod kroz 22 godine iskusio od raznih beogradskih vlada, te joj barem s toga gledišta pred očima hrvatskog naroda doista i pripada naziv »jugoslovenska vlada«.72) Da ne bi bilo zabune u tekstu je podvučeno, da je cilj četnika ponovno zarobljavanje hrvatskog naroda i još veće proširenje Srbije, nego što je bilo 1918.73)

Mada je kolaboracija četnika Draže Mihailovića sa osovinskim organima u vrijeme operacije »Weiss« bila očigledna, ustaška propaganda nije odustajala od svojih napada na Mihailovićev pokret. Desetog februara 1943. u listu je objavljena tvrdnja, da je kod četnika Draže Mihailovića nastupilo »otriežnjenje«. Poseban naglasak bio je na izjavi nekog zarobljenog Dražinog komandanta, potpukovnika po činu, u kojoj je rečeno da su četnički oficiri imali

70) NL, br. 414, 15. 9. 1942.

71) NL, br. 524, 24. 1. 1943.

72) Isto.

73) Isto.

vrlo malo volje za borbu pošto su svim silama nastojali da se iz nje izvuku, vodeći računa jedino o svojoj dobrobiti i vlastitom bogaćenju. Navodno je taj Dražin oficir istakao potpunu zavisnost četnika o Londonu i Moskvi.⁷⁴⁾ Uvlačeći i SSSR i igru kao poma-gača četništva, ustaše su započeli složenu propagandnu operaciju koja je trebala rezultirati diskreditacijom NOP-a, kao štićenika Moskve, dovodeći ga u vezu sa četnicima kao njihovim tajnim savez-nikom.

Dvadeset i trećeg maja iste godine list je preuzeo tekst iz zagrebačke *Spremnosti*: »Ni jedan musliman ne će ostati«, koji je objavljen pod izmijenjenim naslovom: *Dokumenti o ciljevima čet-nika Draže Mihajlovića*. Tekst je objavljen uz obrazloženje, da je potrebno da se javnost uvjeri »kako bi četnici Draže Mihajlovića htjeli ostvariti etnički čistu veliku Srbiju u federativnoj Jugoslaviji«. Posebno je naglašena »oslobodilačka borba« četnika koji su je demonstriali u velikim pokoljima muslimanskog stanovništva »u ko-tarevima čajničkom, fočanskom, višegradskom, pljevaljskom i pri-edorskom«.⁷⁵⁾ Nakon toga, pedantno su opisani najstravičniji oblici četničke torture. List je četnicima prebacivao što u toku operacije »Weiss« nisu izdržali partizanske napade u kojima je slomljena njihova vojnička snaga. Ukazivao je na to da četnici nisu održali obećanja data vojnim i civilnim vlastima NDH, »da će pripomoći borbu protiv partizana«, nego su »pobjegli glavnom bez obzira pred partizanskim bandama«.⁷⁶⁾ U vezi s kampanjom propagande NDH protiv »odmetnika« u Sarajevu je 11. juna 1943, u dvorani bioskopa »Dom«, izvršena predaja pomenute »sive knjige«.⁷⁷⁾

Krajem septembra iste godine list je tvrdio da »četnici Draže Mihajlovića, u koliko ih još ima i u koliko nisu prišli partizanima, sada još jedini uništavaju katoličke crkve i džamije. Partizani to više ne čine«.⁷⁸⁾ Desetak dana kasnije, 8. oktobra, ustaška propagan-da je servirala dezinformaciju koja je trebala koristiti dokazi-vanju« da se »Draža i Tito, da zametnu trag služničtvu istom gos-podarar, prividno (...) grde i čarkaju, a da se ne bi njihovi slug-ančići otvoreno potukli i da se oni sami ne bi ozbiljno posvadili o nagradu, plien i glavnu rječ, podielili su po engleskom nalogu i planu uloge, područja i parole«.⁷⁹⁾

Istina o narodnooslobodilačkoj borbi i žrtvama naroda Jugos-lavije primorala je zapadne saveznike, prije svih Veliku Britaniju, da zbog neizlječive četničke kolaboracije s okupatorskim i kvislinškim organima priznanju NOVJ na Teheranskoj konferenciji. Ovo

⁷⁴⁾ Kao u napomeni br. 9.

⁷⁵⁾ NL, br. 623, 23. 5. 1943.

⁷⁶⁾ NL, br. 628, 29. 5. 1943.

⁷⁷⁾ NL, br. 640, 12. 6. 1943.

⁷⁸⁾ NL, br. 730, 28. 9. 1943.

⁷⁹⁾ NL, br. 739, 8. 10. 1943.

priznanje je bitno utjecalo na razvoj vojnih veza NOVJ sa saveznicima u prvoj polovini 1944, upravo u vrijeme političke borbe rukovodstva NOP-a za međunarodno priznanje nove Jugoslavije. Pokušaji Britanaca do organizuju direktne pregovore između predstavnika NKOJ-a i kralja Petra II nisu uspjeli, pa su morali priznati diplomatski poraz i saglasiti se sa pregovorima NKOJ-a i predstavnika umjerenije jugoslovenske buržoazije, predvođene Ivanom Šubašićem kao predsjednikom kraljevske vlade, o ukidanju paralelizma vlada, uz prethodno odustajanje od Mihailovića kao aktivnog činioca za dalji razvoj situacije. Šubašić je, potpisujući 16. juna 1944. Viški sporazum, morao priznati odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a: prihvatio je federativno uređenje Jugoslavije, odao priznanje NOVJ pod komandom maršala Tita, preuzeo na sebe obavezu da objavi deklaraciju o priznavanju nacionalnih i demokratskih tekovina NOB-e, saglasio se sa potrebom pojačavanja borbenih napora naroda protiv okupatora i osudio saradnike neprijatelja. NKOJ se obavezao da radi na stvaranju jedinstvenog državnog predstavništva, odnosno vlade. Osim dogovora da se pitanje monarhije ne pokreće do konačnog oslobođenja zemlje, nakon čega je bilo predviđeno da narod na izborima odluči o obliku vladavine, Šubašićeva vlada je trebala očistiti diplomatski aparat Kraljevine Jugoslavije od protivnika NOB-e, uz pružanje pomoći toj borbi.⁸⁰⁾

Nijemci su, kao i kvistlinzi bili zatečeni ovim obratom i daljim razvojem političke situacije. Tek 3. avgusta iste godine sarajevski *Novi list* objavio je članak *Pad Mihajlovića*, preuzet iz zagrebačke *Spremnosti* koja je, u stvari, prevela i objavila članak *Glanz und Ende eines Bandenführers*, koji je 23. jula bio objavljen u njemačkom nedjeljniku *Das Reich*, organu nacističkog ministarstva propagande. Nijemci su »s najvećim zadovoljstvom« izjavili, a ustaše preuzeli, slijedeće: »Stvaranje nove jugoslovenske emigrantske vlade u Londonu ne znači samo po sebi događaj, s kojim bi se bilo vrijedno pozabaviti, ali ono prikazuje dugu poviest uzpona Tita i njegovih partizana i pad Draže Mihajlovića, kao i opadanje anglosaskog utjecaja (...) Oni (četnici — M.P.) nisu nikada predstavljali neku organiziranu vojsku, nego su se sastojali od mnogobrojnih mjestnih poglavica, sa većim ili manjim brojem pristaša, koji su se često puta međusobno mrzili i izdavali, a mnogi su od njih usprkos istovjetnih političkih gledišta bili osobni neprijatelji generala Mihajlovića. Ovi su ljudi paktirali ne samo s Talijanima, nego su mnogi od njih imali veze i s organizacijama u Srbiji, dok Nedić, u prosincu 1942, nije raspustio kompromitirana udruženja. Mnogi četnici zamjenjivali su Karađorđevićeva orla s crvenom zvijezdom, što više, četnički su vođe zaključivali ugovore čak i s hrvatskim vlastima, ali ih naravno nisu držali. Od utjecaja su bile i prijašnje

⁸⁰⁾ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918—1978*, Nolit, Beograd, 1981, str. 339—341.

organizacije, ukratko: zbrka odnosa, neprijateljstava i sporazuma, značajka je ovog svijeta, koji vanjski promatrač ne može lako pregledati. Ovo je bacilo u pozadinu čak i temeljni politički smjer najvažnijeg četničkog vođe, naime: uzpostavu Jugoslavije kao vilikosrbske države.⁸¹⁾

Zadovoljstvo Nijemaca i ustaša zbog eliminacije četnika kao političkog faktora od međunarodnog značaja bilo je očigledno. Nakon poraza 1943. i 1944. i jačanja vojnog i političkog utjecaja i ugleda NOP-a u zemlji i inostranstvu, pokret Draže Mihaliovića nastavio je kolaboraciju sa Nijemcima, faktički preuzimajući ulogu pomoćnih jedinica njemačke vojske. Međutim, četnička komanda ni tada nije gubila nadu da će se odnosi snaga, ipak, izmijeniti u njenu korist, a Nijemci i ustaše četnicima nisu previše vjerovali i stalno su ih držali na oku.

Sedmog oktobra 1944. list je trijumfalno objavio, da je »velikosrbsko četništvo čardak ni na nebu ni na zemlji«. Dalje se kaže: »Njega su se odrekli — da li milom ili silom, to je svejedno — čak i oni, za čiji je račun i na čiji je poticaj postalo. Odrekli su ga se Petar Karađorđević i njegova dvorska kamarila, odrekli su ga se mnogi njegovi prvoborci, a mnogo »boraca« prešlo je jednostavno komunističkim banditima (...) Od četničke namisli, da će ugodno živjeti od pljačke i krateći vrime ubijanjem hrvatskih žena i djece »triumfalno« dočekati novu »Jugosalviju«, ne bi ništa.«⁸²⁾ Kada se odvoje propagandne naslage, ostaje jasno priznanje ustaške propagande da je NOP odnio potpunu prevagu u srpskom narodu.

Tridesetog oktobra iste godine list je na prvoj strani objavio vijest prema kojoj su bile u toku »borbe s četnicima kod Gračanice, Gradačca i Breze«, pošto su »četnici u tom području zauzeli neprijateljsko držanje«.⁸³⁾ To je bila posljednja vijest o četnicima objavljena u sarajevskom *Novom listu*. Glavna pažnja i djelatnost ustaške propagande bile su odavno usmjerene na NOP koji je neprekidno jačao.

Netrpeljivost ustaške politike koja se ne birajući sredstva okomila na Srbe, Jevreje i Rome imala je za ideal stvaranje nacionalne čiste države. Glavno sredstvo za ostvarenje tog cilja bili su pogromi. Čak su i objektivniji njemački posmatrači ukazivali da je NDH svoje postojanje započela u znaku »uništavanja same sebe«.⁸⁴⁾ Kada je riječ o ustaškom sukobu sa velikosrpskom ideologijom, čiji je militantni zaštitnik bio četnički pokret, treba istaknuti da su znamenja i jednih i drugih podjednako bili teror, nož (kama) i is-

⁸¹⁾ NL, br. 991, 3. 8. 1944.

⁸²⁾ NL, br. 1046, 7. 10. 1944.

⁸³⁾ NL, br. 1065, 30. 10. 1944.

⁸⁴⁾ Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, Knjiga prva str. 57.

trebljavanje koji su, istovremeno, bili njihovi preovladavajući »programski« »argumenti«. U bespoštednom razračunavanju sukobila su se dva ostrvljena šovinistička neprijatelja koji su, u pokušaju realizacije čistih nacionalnih država, u najcrnijoj tradiciji balkanskog pogromaškog folklor, vodili pravi krstaški rat usred XX vijeka. U spletu osovinskih planova i vlastitih ambicija, kao i u međusobnim razračunavanjima, snaga ustaštva i četništva je iskopnjela u sukobu sa jačim protivnikom — NOP-om.

Muhidin Pelesić

THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT AND THE CHETNIK MOVEMENT ACCORDING TO THE »SARAJEVO NEW PAPERS«

S u m m a r y

Since the People's Liberation Movement, with the Communist Party of Yugoslavia on its head, had been the main political and military opponent to the occupying forces, the Quisling regimes and the collaborators' forces, it could be easily understood that it had been becoming the major preoccupation of the Ustasha propaganda on the whole and the »Sarajevski novi list« (The New Sarajevo Papers) as its constituent part. The reestablishment of Yugoslavia was rather contrary to the Ustasha concept of state and raised many doubts about the Ustasha's role and their consequent survival on the political scene. The major blow for the Ustasha was the fact that the new Yugoslavia had been proclaimed in the very centre of the so called independent State of Croatia, in Bosnia and Herzegovina, which had been destined to play a central part in the propagandistic and strategic plans in the process of creation and endurance of the Ustasha state.

A widely organized Ustasha propaganda, directed against the Serbian people, basically represented a continuation of standpoints that the Ustasha had formulated on »the Serbian question« before the establishment of the Independent State of Croatia. Such a propaganda, and one of its major backers was the »Sarajevski novi list«, served as an introduction into an explicit and ruthless genocide practice of the Ustasha against the Serbs in the Independent State of Croatia. In the Ustasha propaganda, the synonyms for the Great Serbian hegemony and its continuators were the Chetniks and the Yugoslav Royal Government in exile. The Ustasha tried both to discredit and eliminate them as one of the major threats for existence of its regime.

PRIKAZI I OSVRTI — REVIEWS

Aleksandar Stipčević, *Iliri. Povijest, život, kultura*. II, dopunjeno izdanje. Školska knjiga, Zagreb 1989.

Iliri poznatog stručnjaka-ilirijologa Aleksandra Stipčevića, ovim se četvrti puta objavljuju! Prvo u nizu izdanja su *Gli Illiri*, objavljeni još 1966. godine u izdanju milanske izdavačke kuće Il Saggiatore. Prema ovom izdanju, autor je priredio i prvo izdanje djela *Iliri. Povijest, život, kultura* 1974. godine u izdanju zagrebačke Školske knjige. Samo tri godine kasnije (1977) njujorška Noyes Press objavila je novo izdanje ovog djela pod naslovom *The Illyrians*. Ove, pak, godine autor je priredio novo, ovog puta, dopunjeno izdanje monografije o Ilirima, takođe u izdanju zagrebačke Školske knjige.

Ilirski svijet i problematika vezane za njega uži su naučni interes zagrebačkog arheologa i povjesničara Aleksandra Stipčevića, profesora zagrebačkog Filozofskog fakulteta i Filozofskog fakulteta u Prištini. Ovaj autor je u seriji *Posebni izdanja* Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1981. godine priredio još jedno, vrlo značajno monografsko djelo o ilirskom svijetu, pod nazivom *Kulturni simboli kod Ilira — građa i prilozi sistematizaciji*. Samo dvije godine kasnije ovo djelo doživjelo je drugo izdanje u priredbi prištinske Rilindje na albanskom jeziku. Četiri godine iza toga dijelovi ove knjige pojavljuju se ponovo, ovog puta kao *Origine et développement du symbolisme des Illyriens* u prištinskom časopisu *Recherches albanologiques* br. 2. Uz to, Aleksandar Stipčević je 1967. godine priredio i jedinstvenu ilirsku bibliografiju *Bibliographia illyrica*, takođe u izdanju serije *Posebna izdanja* sarajevskog Centra za balkanološka ispitivanja, a istu je nadopunio 1974, 1978, i 1984. godine, a 1988. ponovo je nadopunjena. Osim toga, ovaj je autor iz ilirske problematike objavio preko sedamdeset sinteza, studija, kritika i rasprava u brojnim renomiranim domaćim i stranim stručnim časopisima i publikacijama, od kojih izdvajamo *Radove JAZU*, *Diadoru*, *Godišnjak Centra za balka-*

nološka ispitivanja Akademije nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja i Iliriju.

O Ilirima, njihovoj materijalnoj kulturi, jeziku i umjetnosti i religioznim kretanjima u zadnjih sedamdeset godina pojavilo se nekoliko kapitalnih monografskih djela. Prve u nizu su dvije knjige vrsnog njemačkog filologa i jednog od najznačajnijih stručnjaka za ilirski jezik, Hansa Krahe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, izišle u Heidelbergu 1925. godine i *Lexikon altillyrischer Personennamen*, takođe štampan u Heidelbergu, 1929. godine. Veliki doprinos ilirskoj lingvistici bilo je pojavljivanje kapitalnog djela hrvatskog filologa Antona Mayera *Die Sprache der alten Illyrien I i II* u Beču 1957—1959. godine. Od ogromnog značaja za ilirologiju bilo je i pojavljivanje jedinstvene monografije *Srednjobalkanska plemena i predrimsko doba*, vrsnog autora, i jednog od najznačajnijih poznavalaca helenističkog perioda s područja jugoslovenskih zemalja, Fanule Papazoglu 1969. godine u seriji *Djela sarajevskog Centra za balkanološka ispitivanja*. Ovo djelo je deset godina kasnije (1978) ponovo publikovano u Amsterdamu pod nazivom *The Central Balkan Tribes*. Takođe je veliki doprinos nauci o Ilirima bilo objavljivanje naučno-popularne monografije *Od Butmira do Ilira* 1967 godine, uglednog sarajevskog arheologa Borivoja Čovića, u izdanju sarajevske biblioteke *Kulturno nasljeđe*. Najnoviji, pak, sintetski rad o Ilirima dao je poznati stručnjak za pitanja etnogeneze Ilira Alojz Benac, pod nazivom *O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji*, u publikaciji *Praistorija jugoslovenskih zemalja*.¹⁾ Rumunjski naučnik Ion Ruissu 1969. godine objavljuje zapaženu monografiju *Iliri. Istoria, limba si onomastica, romanizarea* u Bukureštu, u izdanju Rumunjske akademije nauka, gdje se posebno ističu prilozi iz oblasti ilirske onomastike i ilirskog jezika. Univerzitetski profesor iz Poznana (Poljska) Wodimierz Pajakowski, publikovao je 1981. godine izvrsno djelo *Ilirowie. Ilyrii proprie dicti. Siedziby i historia. Próba rekonstrukcji*. Ovo djelo naišlo je na veoma povoljan odjek u radovima ilirijologa.²⁾

Djelo četvornice albanskih naučnika *Les Illyriens aperçu historique*, izišlo u Tirani 1985. godine, doživljava velike kritike³⁾ prvenstveno zbog tendencioznog i statističkog prikazivanja ilirskog svijeta u pretpovijesti i antici. Ipak, i ovo djelo, kao i dva zbornika o Ilirima koje su takođe primedili albanski naučnici *Les Illyriens et la genese des Albanais*, Tirana 1971, i *The Albaians and their terri-*

¹⁾ A. Benac, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V — željezno doba*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja — »Svjetlost«, Sarajevo 1987, 737—802.

²⁾ Z. Mirdita *Recherches albanologiques* 2, 1987, 315—326; *Isti, Gjurmime albanologike shkenc. hist.* 15/1985, 355—366.

³⁾ F. Papazoglu, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXV/23, Sarajevo 1987, 201—218; A. Benac, *Isto*, 219—223.

tories 1985, u izdanju Albanske akademije nauka) dali su značajan doprinos ilirologiji, posebno s južnoilirskih prostranstava i u oblasti ilirskog jezika. Pogotovu je od ogromnog značaja po ovom pitanju bilo pojavljivanje jedinog časopisa isključivo posvećenog ilirskom svijetu i ilirologiji, *Ilirije*, koja od 1972. godine izlazi u Tirani. Izuzetan doprinos ovom aspektu tretiranja Ilira bilo je pojavljivanje zbornika *Iliri i Albanci* 1988. godine, u izdanju Srpske akademije nauka i umetnosti.

Monografija zagrebačkog autora Aleksandra Stipčevića, *Iliri. Povijest, život, kultura*, samo je značajan nastavak u seniji značajnijih ilirioloških studija. Iako i u svom drugom, kao što je to imala i u prvom izdanju, ova monografija ima, prvenstveno, udžbenički karakter, ona, ipak, privlači pažnju široke čitalačke, kulturne i naučne javnosti, s obzirom na tematiku koju obrađuje i njen značaj za povijest balkanskih i srednjoevropskih zemalja. I ovo djelo, kao i njegovo prvo izdanje, u prvom redu je namijenjeno onima koji stiču elementarna znanja o ilirskom svijetu. Neznatno je manjeg obima u odnosu na prvo izdanje. U sedam poglavlja, na 203 stranice, autor je sumirao najznačajnije rezultate istraživanja iz gotovo svih grana iliriologije. Nakon uvodnog poglavlja, u kojem se kratko osvrtce na dosadašnja izučavanja Ilira, slijedi najobimnije poglavlje, koje tretira povijest Ilira još od eneolitskog perioda. Unutar njega, kao i u prvom izdanju, autor tretira različite tematske cjeline počevši od ilirske etnogeneze,⁴⁾ preko ilirske topografije, grčke kolonizacije, državnih tvorevina različitih ilirskih plemenskih zajednica, te odnos rimske velesile i Ilira u antičko doba. Treće poglavlje ove monografije posvećeno je svakodnevnom životu i običajima ilirskog svijeta, počevši od fizičkog izgleda, higijene, pića pa, do naselja i nastamba Ilira. Četvrto poglavlje razdijelio je na dio koji prikazuje ukrasne predmete i dio koji obrađuje upotrebne predmete kod ilirskog svijeta. Centralni dio ove monografije zauzima peto poglavlje u kojem autor oslikava gospodarski život i društveno uređenje kod Ilira. Potom slijedi vrlo kratak ekskurs o ratovanju i naoružanju Ilira u šestom poglavlju, da bi uslijedilo sedmo i posljednje, ali i najzanimljivije i najznačajnije poglavlje u ovoj monografiji. U njemu je obrađen duhovni život kod Ilira. Na pedesetak stranica teksta izneseni su najznačajniji aspekti ilirske religije, likovne umjetnosti, sahranjivanja i kultova, glazbe, plesova, pismenosti i jezika.

Iako strukturno i tematski ovo izdanje Stipčevićih *Ilira* nema promijenjeni kartkter u odnosu na prvo izdanje iz 1974. godine, ono što pada u oči jesu novi ilustrativni prilozi. U odnosu na izdanje

⁴⁾ Ukazujemo na vrlo značajne priloge ovoj problematici autora B. Čovića *Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte* Bernard, Kandler-Pálsson (Hrsg.). *Ethnogenese europäischer Völker*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart-New York 1986, 55—74; Ž. Mikić, *Die Ethnogenese der Illyrier in Jugoslawien aus der Sicht der Anthropologie* (u istoj publikaciji), 75—89.

iz 1974. godine, u kojem ova izuzetno značajna građa za ovakvu vrstu studija nije imala pravo mjesto i adekvatan značaj u sastavu problematike o kojoj govori, ovo izdanje u potpunosti je ispravilo raniju postavku.

Kako je i razumljivo, najveći dio ilustrativnog materijala raspoređen je u posljednjem poglavlju koje se odnosi na duhovni svijet Ilira. Uočljivo je i začuđujuće isključivanje jedinstvenog spomenika pisma predantičkih Ilira i uopće prve pisane riječi s područja Bosne i Hercegovine, iz šestog stoljeća stare ere. Radi se o poznatoj vazi s Poda kod Bugojna s etrurskom grafijom.

Neznatno reducirajući obim ove monografije, autor nije i izmjenio prvotnu koncepciju djela. Iako je ilirologija, naročito poslije šezdesetih godina, doživjela velike transformacije, Aleksandar Stipčević se i u ovom izdanju *Ilira* drži Apijanovog i Strabonovog svjedočanstva o njima i smješta ih na zapadnobalkanske prostore. Tako ilirski svijet postavlja unutar porstora koje određuju na zapadu Jadransko more i rijeka Soča, planinski masivi jugoistočnih Alpi, te rijeke Drava, Dunav, Morava i Vardar, a na jugu uključuje gotovo cijeli teritorij današnje NR Albanije. Tako je i u ilirsku etničku zajednicu uvrstio i histarski plemenski savez, paleopanska plemena između Drave i Save, te keltske Skordiske i iliro-tračke Dardance.

Rezultati istraživanja zadnjih petnaest godina, posebno na području južnoilirskih oblasti i u oblasti ilirske podmorske arheologije, našli su, takođe, svoje mjesto u ovom izdanju *Ilira*. Posebno je to značajno za rasvjetljavanje dijela problematike vezane za ilirske pomorske djelatnosti. Selektivna, nadopunjena i neopterećujuća bibliografija najznačajnijih i najnovijih radova o Ilirima i njihovom duhovnom svijetu i materijalnoj kulturi, te novi raspored ilustrativne građe, svakako su najznačajniji doprinos ovoj monografiji. Njenu korisnost za one koji tek stižu elementarna saznanja o jednom i odviše risni priručnik, kao i već afirmiranim stručnjacima kao vrijedna literatura, zaista nema potrebe isticati. Ovo djelo, unutar brojnih studija, sinteza, rasprava i monografija o ilirskom svijetu ima svoje posebno mjesto.

Ante Škegro

Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knjuga LXII. Sarajevo 1988.

Godina 1988. u bosanskohercegovačkoj historiografiji, posebno antičkoj, ostat će obilježena crvenim slovima. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

publikovao je jedinstveno monografsko djelo za antički period bosanskohercegovačke povijesti, iz pera dr. Ive Bojanovskog, vrsnog znalca povijesti antike i ranog srednjeg vijeka. Ovaj ugledni i priznati naučnik, autor je i monografije *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* (takođe u izadnju Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII/2). Monografija o Bosni i Hercegovini u antičko doba nastalo je na vrhuncu naučnog stvaranja dr. Ive Bojanovskog. Brojni njegovi naučni prilozi iz oblasti antičke i u manjem dijelu ranosrednjovjekovne arheologije i historije razasuti su po brojnim renomiranim naučnim publikacijama od kojih samo stičemo *Arheološke radove i rasprave JAZU, Wissenschaftliche Mitteilung des Bosnischherzegowinischen Landes muzeum N. S., Glasnik Zemljaskog muzeja u Sarajevu i Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* i dr. Od radova izdvajamo samo nekoliko onih kapitalnih: *Municipium Malvesiatium* (ARR VI/1968), *Mogorjelo — das römischd Turres* (WMBHL, B. II, H. A. 1972), te *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji I, II, III, IV, V* (*Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* XV/13 1977, XVII/15 1978, XIX/17 1981, XXII/20 1984, XXV/23 1987). Kombinirajući izvornu arheološku i epigrafsku građu s terena i dotadašnje rezultate istraživanja u ovoj oblasti, uz Ph. Ballifa (*Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Wien, 1893) i E. Pašalića (*Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960), dao je ogromni doprinos poznavanju ilirске i ilirsko-nimске cestovne mreže i saobraćaja u rimskoj provinciji Dalmaciji, a i šire.

Monografija *Bosna i Hercegovina u antičko doba* predstavlja i vrhunski domet u naučnoistraživačkom radu ovog izvrsnog znalca prethistorije i antike na jugoslovenskim prostorima. U nju je autor (inače i vrsni znalac klasičnog grčkog i latinskog jezika, te antičke i ranosrednjovjekovne arheologije) ugradio i prezentirao stogodišnje rezultate istraživanja iz antičke historije, s područja koja obuhvaća današnja Bosna i Hercegovina, odnosno dobar dio rimske provincije Dalmacije i jedan dio rimske provincije Panonije. U stvaranju ovog djela autor je do maksimuma iscrpio antička rimska i grčka svjedočanstva vezana za ove prostore i populacije koje su ih nastavale u pretpovijesti i antici, te gotovo svu dosad objavljenu i neobjavljenu epigrafsku građu. Ovu izvornu, često puta od strane historičara (ne samo antičara i prethistoričara) u drugi plan stavljenu građu, dr. Bojanovski je do maksimuma iskoristio, posebice u razrješavanju nekih spornih pitanja, na nekim mjestima čak i previše (rimska kolonizacija). U prvom redu, ova građa je našla svoje mjesto u rješavanju problema ubiciranja pojedinih naselja, trasiranja cesta i utvrđivanja okvira i obima migracionih kretanja u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

Monografiju od 432 stranice i dvije karte autor je koncipirao u tri dijela. Odmah iza skraćenika korištenih izvora i literature, historijata istraživanja i osvrti na najznačajnija mjesta nalaza arheološke građe iskorištene za pisanje ovog monografskog djela slijedi *Uvodni dio*. U njemu autor oslikava društveno-političke relacije ilirskog svijeta na istočnoj slobodarskoj jadranskoj obali, s jedne i sve više narastajuće svjetske velesile Rima, s druge strane Jadrana. Kao uvod u krvavi i dugotrajni sudar latinskog okupatora i slobodarskih Ilira autor je naprije oslikao društveno-političke odnose nezavisnog i slobodoljubivog ilirskog svijeta iz vremena prije 229. godine stare ere. Koristeći, u prvom redu, literarne izvore (svjedočanstva Apijana, Livija, Cezara, Cicerona, Diona Casija, Flora, Plinija Starijeg, Varona, Veleja Paterkula i dr.), te rezultate najnovijih naučnih dostignuća u ovoj oblasti, I Bojanovski je izložio rimsko prodiranje na ilirske prostore. Centralno mjesto u ovom izlaganju zauzimaju rimski ratovi s ilirskim Delmatima (koji su i dali naziv jednoj cijeloj rimskoj provinciji) i Oktavijanov ratni pohod protiv Ilira (35—33. godine stare ere), te velikom oslobodilačkom ratu ilirskog svijeta (6—9. godine nove ere). Vojnoj okupaciji, procesu koji se uz goleme napore rimskih generala i izuzetno krvave žrtve latinskih legija završio tek 9. godina nove ere, organizaciji rimskih provincija na području današnje Jugoslavije, Dalmacije i Panonije, posvećuje, takođe, posebnu pozornost. Poslije ovog izlaganja prikazuje rimsku administrativnu upravu koja se na bosanskohercegovačkim prostorima formira u vremenu od cara Augusta (točnije od 9. godine nove ere) do cara Vespazijana (69. godine). To je razdoblje čije je težište bilo na vojničkoj okupaciji ovih novostečenih i vrlo nesigurnih zemalja. Romanizaciju i urbanizaciju (proces koji traju na ovim prostorima dokle i samo Zapadno Rimsko Carstvo, i koji nikada nisu do kraja sprovedeni), počinje tretirati s dinastijom Flavijevaca, odnosno Vespazijom, kao njenim začetnikom na bosanskohercegovačkim prostorima.

Središnji dio monografije posvećen je problematici romanizacije i urbanizacije epihorskih (ilirskih, panonskih i ili-ro-keltskih) plemena u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije u vremenu i okolnostima rimske okupacije i robovlasničkog poretka. Ovu je problematiku autor iznio prema regionalnoj podjeli, rukovodeći se principom zatvorenih geografskih područja, koja su, takođe, donekle utjecala i na formaciju i pojedinih etničkih epihorskih zajednica.

Rimske *ciitates peregrinae* (ilirske plemenske zajednice) u Hercegovini autor obrađuje u sklopu izlaganja o epidauritanskog kolonijalnog agera, u kojega su bili uključeni stanovnici s područja Trebinja i Popovog polja. Najnapredniju epihorsku etničku zajednicu istočne obale Jadrana (*Daorsi*) autor tretira u sklopu rasprave o municipiju Diluntumu. Ilirske etničke zajednice s Nevesinjskog, Gatačkog i Dobarsko-fatničkog polja s Bilećom (*Glinditiones, Melcumni, Dreemistae*) tretira u sklopu peregrinskih općinskih zajed-

nica jugoistočne Hercegovine. Ljubuškom i okolici, s obzirom na njegovo značenje u antičko (rimski vojnički logor na Gračanima) daje posebno mjesto. Manje je, pak, mjesto posvetio (oskudica literarnih izvora?) etničkim plemenskim zajednicama u dolini rijeke Rame, dok je veliko značenje dao plemenskom savezu *Narensina*, koje je locirao na širokom području gornje Neretve.

U centralnobosanskoj regiji autor je prikazao historijat i razvoj jednog od najznačajnijih ilirskih plemenskih zajednica (uz dalmatsku) *Desidijata* koji s Rimom vode rat »gravissimum omnium externorum bellorum, post Punica«. Njihov centar stavlja na današnju Ilidžu kod Sarajeva (municipium Res publica Aquarum S...), a kojeg smatra centrom »jednog relativno prostornog agera«, kojemu je, »osim Sarajevskog polja s dolinama Bosne i Željeznice i njihovih pritoka« i kojoj je »po svoj prilici pripadala i današnja Breza« (*Hedum castellum?*). »Prema jugu i jugozapadu ager rimske Ilidže se vjerojatno prostirao sve do Ivan-sedla (744 m) s naseobinama u Kiseljaku, Podastinju, Višnjici i drugima« (151). Tako je autor, oslanjajući se više na arheološke izvore, približno zaokružio destitijatski plemenski prostor u doba antičke.

Dolinu gornjeg Vrbasa autor tretira u sklopu problematike *Municipia Bistuensiuma*, unutar kojega, suprotno dosadašnjim znanstvenicima, locira značajni centar *Bistue Nova*, (u zadnje vrijeme i dr Đuro Basler ovdje stavlja *Municipium Bistuensium — Nova et vetera XXXVIII/1—2, 1988, 14*), točnije u »naselje na mjestu Bugojna« (162,165). Rimski autonomni grad *Col. Rās...?* locira u Rogaticu. U regiji istočne Bosne autor prikazuje tri rimska municipija, sva tri južnije od rijeke Drinjače, s obzirom na to da su se, kako autor naglašava, širili s obje strane rijeke Drine, s obzirom na rudna bogatstva ovog područja i granice provincije Dalmacije. Riječ je naravno o *Municipium Malesiatiumu*, i *Municipium S...*

Najopširniji dio knjige posvećen je plemenskim zajednicama s područja zapadne Bosne. Unutar toga poglavlja obrađeni su i rudarski bazeni s područja Japre i Same, te bosanska Posavina, koja je u antičko vrijeme pripadala rimskoj provinciji Panoniji (poslije 9. godine nove ere). Tretirajući problematiku rimskih komunikacija na području Duvanjskog, Kupneškog i Skopskog polja autor dalmatski plemenski centar (*Delminium*) locira na »jednom priključnom putu koji se odvajao otprilike u Duvnu i vodio niz polje do Borčana (*Delminium*)...« (165), a putnu stanicu *Ad Matricem* (vrlo uvjerljivo), usklađujući milijaciju s *Tabule Peutingerianae* sa situacijom na terenu, locira, suprotno E. Pašaliću, u Otinovce kod Kupresa.

U trećem dijelu ove monografije, *Dodaci*, autor niže osam različitih tematskih cjelina s ovih terena: rimsko vojništvo, konzularne beneficijare, osam ilirskih kohorti sastavljenih isključivo od

ilirskih Breuka, rimski vojni logor na Gračanima kod Ljubuškog, ilirsku religiju, antičku topografiju (prvi puta na ovakav način predstavljenu) i etnografiju Bosne i Hercegovine, vojničku onomastiku Ljubuškog i Narone, te carski gentilicij u unutrašnjoj provincije Dalmacije. Upravo ovi autorovi *Dodaci* zaslužuju i najviše kritike u ovom monumentalnom djelu. Nezavisno kako su oni nastajali u stvaranju, oni su morali naći svoje mjesto unutar već izvrsno postavljene koncepcije.

Vrijednost ove monografije autor je podigao i vrsnom selekcijom najkapitalnijih djela (uglavnom najnovijih), a za lakše služenje ovim djelom dao je i indeks osobnih imena, naroda i božanstva, indeks geografskih pojmova i indeks pojmova, kao i dvije historijske karte.

Anto Škegro

Momčilo Stojaković, *Braničevski teftar — pomenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine* (Zbornik za istočnjačku istorijsku i književnu građu, Knjiga 3). Istorijski institut Beograd, Beograd 1987, str. 307 + fsc. I-CXLVI

Ustanovu popisivanja zemalja Turci Osmanlije preuzeli su od Seldžuka koji su je, preko Arapa, baštinili od starijih civilizacija. Neki podaci upućuju na to da su Turci svoje zemlje katastarski popisivali već u prvoj polovini 14. vijeka, mada najstarije do sada poznate katastarske knjige potiču iz prve polovine 15. vijeka, iz vremena vladavine Murata II (1421—1451) i odnose se na Albaniju i južne dijelove Makedonije. Praktikovani su opšti i parcijalni popisi. Opšti popisi obavljani su od 15. do 17. vijeka, a povod opštem popisu mogli su biti stupanje na prijesto novog sultana, duži vremenski razmak od posljednjeg popisa i dr. Djelimični popisi rađeni su češće i to nakon značajnijih teritorijalnih promjena (proširenja teritorija), promjene u sistemu oporezivanja u nekoj oblasti, promjene u raspodjeli feudalnih dobara, radi popisivanja neregistrovanih izvora državnih prihoda itd.

Popisne komisije imenovao je sultan, a sačinjavali su ih eminentni povjerenici, popisivači i katib-pisar. Dužnost ove komisije bila je da na licu mjesta, detaljnim uvidom u stvarno stanje, popiše izvore državnih prihoda relevantne za obrazovanje timara, zeameta i hasova. U ovaj popis (defter-i mufassal) poimenično su upisivani domaćinstva (odnosno, domaćini) podložna feudalnim obavezama i svi izvori prihoda u popisivanoj oblasti. Rekapitulacijom podataka iz de-

taljnog nastajali su zbirni popisi (defter-i icmal) u kojima je prikazivana podjela ovih prihoda na razne vrste feudalnih dobara i utvrđivana ili obavljana raspodjela tih dobara među feudalcima.

Turske katastarske knjige vođene su ozbiljno i pedantno, te se podaci koje one pružaju mogu smatrati tačnim i pouzdanim.

Najstariji defteri koji se odnose na naše zemlje nastali su u prvoj polovini 15. vijeka. Najstariji do sada poznati popis jednog dijela Srbije nastao je u vrijeme prve vladavine Mehmeda II (1444—1446) i predstavlja popis manjih oblasti — Kruševca, Dubočice i Toplice. U toku opšteg popisa Carstva koji je preduzeo Mehmed II neposredno nakon osvajanja Carigrada nastalo je više deftera koji se odnose na naše zemlje. Od tih deftera za sada su poznata tri (1. sumarni popis krajišta Isa-bega Isakovića; 2. pojedinačni popis oblasti Brankovića; 3. pojedinačni popis sultanovih hasova u vilajetima Zvečan i Nikšića, hasova velikog vezira i rumelijeskog begler-bega u vilajetima Skoplje, Jeleč, Bistrica i oblasti Brankovića, te detaljan popis vilajeta Skoplje i Tetovo) i svi potiču iz 1455. godine, a predstavljaju prvorazredne istorijske izvore. Nakon definitivnog pada Srbije (1459) i Bosne (1463) rađeno je nekoliko parcijalnih popisa, prouzrokovanih novim osvajanjima i administrativnim promjenama. Defterima nastalim u tom periodu pripada i popis vilajeta Braničevo iz 1467. godine. Ovo je prvi popis sjeveroistočnog dijela bivše Despotovine i stoga je od neprocjenjivog značaja kao istorijski izvor.

O postojanju ovog izvora našu naučnu javnost obavijestio je B. Đurđev 1951. godine *Ispisima iz deftera za Braničevo iz XV veka*, (*Istorijski glasnik*, br. 3—4, Beograd 1951), a D. Bojanić je objavila uvodnu zakonsku odredbu za Braničevo (braničevski defter je najstariji defter koji sadrži ovakvu uvodnu kanunnamu) i zakonsku odredbu za braničevske vlahe (*Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974). Važnost ovog deftera kao istorijskog izvora, a time i potrebe za njegovim objavljivanjem, bili su odlučujući za publikovanje njegovog integralnog teksta.

Original deftera nije poznat, pa se priređivač koristio zvaničnim prepisom koji je pohranjen u fondu Maliye defterleri Basbakanlik Arsivi u Istanbulu. Izdanje donosi faksimile korištenog prepisa, a tekst je prethodno dat u prevodu na srpskohrvatski jezik. Izvor je, tako, postao dostupan i naučnicima koji zbog nepoznavanja osmanskog turskog jezika nisu u mogućnosti da koriste izvorni tekst. To je, uostalom, i jedan od ciljeva ovog izdanja. Priređivač je dao i registre ličnih i geografskih imena, objašnjenje termina i manje poznatih riječi, što uz objašnjenja data u uvodu (na srpskohrvatskom i francuskom jeziku) olakšava upotrebu ovog izvora. Uz to, date su i dvije karte braničevskog subašiluka.

Defter vilajeta Braničevo nije preciznije datiran. Na drugoj strani on nosi hronološku bilješku 872. godine po hidžri, koja je trajala od 22. augusta 1467. do 21. jula 1468. godine. Na osnovu ove bilješke i na osnovu drugih (ipak, nedovoljno utvrđenih podataka) priređivač nastanak deftera situira u period august—novembar 1467. godine.

Nakon uvodne, detaljne zakonske odredbe o popisu prihoda u vilajetu Braničevo, slijede popisi:

- sultanovog hasa
- hasova Ali-bega, vidinskog sandžak-bega
- čifluka Ali-begovog
- timara spahija-muslimana
- timara spahija-hrišćana
- timara posade tvrđave Resava
- popis hrišćana u turskoj službi oslobođenih od poreza
- popis vojnika vilajeta Braničevo

Sultanov has sastojao se od 4 sela u oblasti Pek sa 166 domaćinstava i ukupnim prihodom od 15035 akči. Hasovi vidinskog sandžak-bega Ali-bega Mihal-oglua prostirali su se u cijelom braničevskom vilajetu, obuhvatali su 59 sela s 1349 domaćinstava i ukupnim prihodom od preko 140000 akči. Sandžak-beg Vidina posjedovao je u braničevskom vilajetu, u oblasti Ždrelo, i čifluk od 10 sela sa 129 domaćinstava (od kojih 6 vlaških sela sa 95 domaćinstava) i ukupnim prihodom od 8894 akče. Popis timara spahija-muslimana obuhvata 33 timara među kojima su značajni timari kadije Braničeva (sa prihodom od 7592 akče) i dizdara tvrđave Golubac (prihod 12370 akči).* Popis lena spahija-hrišćana obuhvata 63 timara. Ovi timari bili su, najčešće, manjeg obima i sa više uživalaca (u jednom slučaju čak 6 uživalaca na dobru čiji je prihod iznosio 250 akči). Najveći među ovim lenima bio je timar Vukoslava. Obuhvatao je 5 sela sa 116 domaćinstava i ukupnim prihodom od 9976 akči. U ovaj timar bio je uključen i 1 hasa mlin i vinograd a jedan vinograd je pometnutom Vukoslavu ubilježen kao mulkovno imanje. Isti je sa bratom posjedovao 2 mezre kao čifluk. Popis timara članova posade tvrđave Resava sadrži 33 timara među kojim je 29 timarnika-muslimana i 4 timara koje su uživali hrišćani — tobdžije u tvrđavi Resava. Najveći timar uživao je dizdar te tvrđave — prihod s njegovog timara iznosio je 11122 akče. Popis hrišćana u turskoj službi oslobođenih od poreza počinje popisom muselema tvrđave Resava, a sadrži i popis gvoždara, drvodjelja, kamenorezaca, puškara, izrađivača samostrela i

*) Interesantno je primijetiti da se u ovom popisu timarnika-muslimana pominje i timar muhtesiba Braničeva (prihod 1886 akči), ustanove za koju H. Šabanović navodi da se u našim krajevima pominje od 1528—1660. godine.

lukara koji su za obavljanje svoje službe primali platu. Slijedi popis martolosa, strelara, sokolara i jastrebara. Na kraju deftera popisani su vojnici i njihovi zamjenici u vilajetu Braničevo.

Defter vilajeta Braničevo, kao istorijski izvor, prije svega, omogućuje uvid u teritorijalno-administrativnu podjelu braničevskog vilajeta u najranije doba osmanske vladavine. S obzirom na vrijeme nastanka, on najvećim dijelom iskazuje zatečeno stanje stanovništva i zemlje koje, opet, reflektuje stanje što mu je prethodilo, pa podjela vilajeta Braničevo na oblasti Lučica, Ždrelo, Pek, Homolje, Zvižd, Resava i Ravanica vjerovatno odaje raniju župsku organizaciju na ovom području.

Popisom su obuhvaćena sva mjesta koja su na neki način bila izvorom državnih prihoda. Svako mjesto nosi naznaku svog statusa i eventualne karakteristične privredne ili saobraćajne djelatnosti. Tako su registrovane tvrđave (Resava i Golubac), sela (271), mezre (124), manastiri (16), više trgova, veći broj vodenica (rajinskih i hassa), veći broj skela itd.

Popis poreskih obaveza donosi vrstu i visinu poreza. Naturalna davanja iznosila su desetinu prinosa (mada je stvarna vrijednost ušura obično prevazilazila 1/10), a novčani porezi (osim ličnih) predstavljali su, najčešće, novčanu protuvrijednost te desetine. Iz ovako navedenih poreskih obaveza očitava se i zastupljenost pojedinih grana poljoprivredne i stočarske proizvodnje. Najznačajnija poljoprivredna djelatnost bilo je gajenje žitarica, posebno pšenice, ječma i zobi. U manjem obimu bila je zastupljena vinogradarska proizvodnja, zatim pčelarstvo i povrtlarstvo. U stočarstvu, najznačajnije grane bile su svinjogojstvo i ovčarstvo. Stanovništvo selâ na obalama Morave, Peka i Dunava plaćalo je i poseban porez na ribolov, što i ovu djelatnost ističe kao značajnu.

Iz deftera se čitaju i podaci o sistemu primjenjivanih mjernih jedinica (određenih zakonom na početku popisa) za proizvode relevantne prilikom određivanja poreskih obaveza i o njihovim novčanim protuvrijednostima. Mjerna jedinica za žitarice bilo je lukno (1 braničevsko lukno = 4 jedrenske kile = 72 oke), čija je novčana protuvrijednost bila različita za pojedine vrste žitarica (1 lukno pšenice = 12 akči, 1 lukno zobi, ječma = 10 akči). Za vinogradarske proizvode (šira, vino) mjerna jedinica bila je medra (zapreminska vrijednost = 10,25 l; težinska vrijednost oko 8 oka a novčana protuvrijednost = 15 akči). Porezi na svinje i ovce, te od pčelarstva, ribolova i povrtlarstva bili su novčani.

Zanimljivo je da se u popisu javlja razlika između upisanih i izračunatih ukupnih obaveza pojedinih sela. Razlika se javlja gotovo redovno, pa se ne može podvesti pod greške popisivača. Na stvaranje ove razlike mogao je uticati odnos između mjerne jedinice i njene novčane protuvrijednosti, tj. nepoštovanje zakonom određenih

cijena i obračunavanje poreza po lokalnim cijenama pojedinih proizvoda. Elementi razlike mogli bi biti i spajanje pojedinih vrsta poreza (desetine i salarije), neobračunavanje nekih poreza itd. Pošto se na ove razlike nailazi i u drugim defterima, odnosno pošto one nisu specifičnost ovog deftera, iznesene pretpostavke (kao i neke druge) svoju potvrdu ili odbacivanje mogle bi dobiti komparativnom analizom vremenski bliskih deftera (i onih drugih), što, naravno, podrazumijeva da su naznačeni iznosi pravilno pročitani, specijalno oni ubilježeni sijakatom.

Defter pruža interesantne podatke o demografskoj strukturi popisane oblasti, ali se kompletna demografska slika ovog područja polovinom 15. vijeka ne može stvoriti. Naime, defter ne obuhvata cjelokupno stanovništvo, nego samo onô podložno feudalnim davanjima, tako da je, prije svega, svako proračunavanje broja stanovnika nepouzđano. Defter, s druge strane, nije dovoljan za praćenje demografskih procesa i kretanja tokom 15. vijeka na ovom području (mada je za ovo pitanje značajan popis smederevskog sandžaka iz 1476/77. godine), a slični savremeni ili nešto stariji domaći izvori ne postoje, te je onemogućeno kompariranje i upotpunjavanje podataka.

Na osnovu popisa moguće je pratiti i neke migracione procese koji su se odvijali u sjeveroistočnom dijelu bivše Despotovine. Podaci o naseljenosti selâ (odnosno njihovoj nenaseljenosti) ukazuju na proces koncentriranja stanovništva u plodnim dolinama rijeka Mlave, Peka i Resave. Istu važnost, s aspekta oživljavanja privredne aktivnosti, imaju i podaci o naseljavanju vlaha u oblastima Ždrelo, Zvižd i Resava, jer su doseljeni vlasi popisani kao karakteristična socijalna kategorija. Premda je braničevski defter poimenični (defteri-asami), samo na osnovu njega ne mogu se donositi pouzdaniji sudovi o etničkoj strukturi ovih vlaha, niti izrađivati statistike bilo koje vrste. Na koncu, za proučavanje migracionih kretanja nisu bez značaja ni podaci o pojedinačnim doseljavanjima s ugarskog područja radi stupanja u tursku službu i sticanja određenih povlastica.

Kad je u pitanju vjerska struktura popisanih, jasno je da je ovo područje s ogromnom hrišćanskom većinom, s tim što se bilježe i sporadični, pojedinačni slučajevi prelaska na islam.

Uzet u cjelini, popis vilajeta Braničevo sadrži bogatu i raznovrsnu građu koja se (s obzirom na karakter izvora) može smatrati vjerodostojnom, a interesantna je za socijalnu i ekonomsku istoriju popisane oblasti (i šire), za istoriju pojedinih naselja i za istorijsku geografiju, pa je vidljivo kakav značaj ima njegovo publikovanje.

Prirjeđivač je u svom radu bio suočen s nizom problema s kojim se, susreću oni koji rade na poslu dešifrovanja turskih izvora. Izbor varijante čitanja ličnih imena i imena nekih mjesta napravljen je na osnovu dostignuća onomastike i toponomastike, na osnovu iskustva prethodnika i, kod posebno kritičnih mjesta, gdje ne posto-

ji pouzdan ključ za razrješavanje, na osnovu vlastitog opredjeljenja. Popisna mjesta priređivač je najvećim brojem ubicirao (od oko 600 popisanih mjesta njih 130 ostalo je neubicirano). Eventualne greške, ipak, ne umanjuju značaj izdanja, pogotovo kad se ima u vidu važnost publikovanja izvora ove provenijencije i kako je mukotrpan posao njihovog privređivanja za izdavanje. Koristeći se iskustvom prethodnika i zahvaljujući vlastitom ogromnom trudu, ovaj veliki i značajan rad, sada već pokojni Momčilo Stojaković, uglavnom, uspješno je obavio.

Azrija Piralić

Povodom 25. godišnjice biblioteke *Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine**

Izdavači biblioteke *Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine* («Veselin Masleša» — «Svjetlost», Sarajevo — 1964—1989), ne osvrćući se na materijalne i druge teškoće našeg vremena, zbog kojih su mnogi izdavači protjerali nauku iz svojih edicija, u proteklih 25 godina našoj kulturi i nauci podarili su veliki broj djela, od kojih 43 djela iz oblasti kulturne i političke istorije. Zbog toga je ova biblioteka postala najjače uporište istorijske nauke, bez kojeg se ne mogu zamisliti ni njena prošlost, sadašnjost, ni budućnost, pošto su publikovana djela istoričara svih generacija i iz svih oblasti istorijske nauke — od hroničara Bašeskije¹⁾ i Lašvanina²⁾ preko tematski raznovrsnih Ivana Franje Jukića,³⁾ Vase Pelagića,⁴⁾ Vladislava Skarića,⁵⁾

* Ovaj tekst saopšten je na svečanosti posvećenju 25. godišnjici biblioteke «Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine» koja je održana u Sarajevu, 20. XII 1989. godine.

¹⁾ Mula Mustafa Ševki Bašeskija, «Ljetopis». Prevod sa turskog predgovor i bilješke Mehmed Mujazinović, 1968, 490 strana, latinica. II izdanje 1987, 472 strana, latinica. Redakcija, priča i pogovor Fehim Nametak.

²⁾ Nikola Lašvanin, «Ljetopis». Priredio, latinske i italijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao Ignacije Gavran, 1981, 306 strana, latinica.

³⁾ Ivan Franjo Jukić, «Sabrana djela», u tri knjige, 1973, latinica. Izbor i redakcija Boris Corić. Priređeno u Institutu za izučavanje jugoslovenske književnosti u Sarajevu.

I knjiga — Pjesme i putopisi; Manji književni radovi; Pozivi za osnivanje književnog društva; Povijesni i zemljopisni radovi; Zemljopis i povjestnica Bosne; Uz ovo izdanje. Napomene; Tumač važnijih imena; Rječnik manje poznatih riječi, strana 454.

II knjiga — Bosanski prijatelj; Napomene; Tumač važnijih imena; Rječnik manje poznatih riječi, strana 638.

Hamdije Kreševljakovića (*Izabrana djela*, 1—4, u štampi) i drugih, do trojice najmlađih autora ove biblioteke, čija djela danas predstavljamo: dr Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856—1878. godine*, knjiga je izašla 1988. godine, na 586 stranica; dr Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699. do 1718. godine*, u obimu od 300 stranica i dr Omer Hadžiselimović *Na vratima Istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od XVI do XX vijeka*, obima 377 stranica.

U prvoj, od ukupno pet glava knjige dr Ibrahima Tepića veoma dokumentovano obrađeni su osnivanje i rad ruskih konzulata u Sarajevu i Mostaru i djelovanje dubrovačkih konzulata vezano za prilike u Bosni i Hercegovini. Analizirajući rad 11 ruskih konzula u tri spomenuta konzulata, Tepić je na bosanskohercegovačkom primjeru rekonstruisao i interpretirao rusku balkansku politiku između Pariškog mira 1856. i Berlinskog kongresa 1878, nepovoljnih po ruske interese na Balkanu. Pariškim mirom završen je krimski rat u kome je poražena Rusija izgubila status jednog od dva protektora hrišćanskog stanovništva, zbog čega je bila primorana da traži nove forme diplomatskog i drugog djelovanja među hrišćanima u Osmanском Carstvu. Bosna i Hercegovina, kao najisturenija osmanska provincija prema Habsburškom Carstvu, naseljena relativno najbrojnijim pravoslavnim stanovništvom, postala je stalna briga i predmet izvještavanja ruskih konzularnih predstavnika, čiji izvještaji nude bogate izvore saznanja o svim bitnim pitanjima osmanske politike, a posebno o onome što se odnosi na položaj pravoslavnog stanovništva i njim uzrokovane ustanke koji traju, s prekidima, od 1857. do 1877. godine, s napomenom da je sliku o socijalnim i političkim odnosima u Bosni i Hercegovini autor upotpunio i savremenom ruskom publicistikom.

III knjiga — Ćorić Boris: *Ogled o Ivanu Franji Jukiću; Pisma Ivana Franje Jukića; Abecedni popis korespondenata; Kronološki pregled korespondencije; Kronologija života Ivana Franje Jukića; Bibliografija radova Ivana Franje Jukića; Literatura o Ivanu Franji Jukiću; Napomene; Tumač važnijih imena i pojmova; Indeks imena, strana 312.*

4) Vaso Pelagić, »*Izabrana djela I—III*«.

I knjiga: *Politički spisi. Priredio, predgovor i bilješke napisao Slavko Mićanović, 1971, 390 strana, ćirilica.*

II knjiga: *Pedagoški spisi. Priredio, predgovor i bilješke napisao Mitar Papić, 1971, 245 strana, ćirilica.*

III knjiga: *Istorija bosansko-hercegovačke bune. Priredio, predgovor i bilješke napisao Risto Besarović, 1971, 291 strana, ćirilica.*

5) Vladislav Skarić, »*Izabrana djela I—III*«. *Izbor i redakcija, predgovor i bilješke Milorad Ekmečić.*

I knjiga: *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, 1985, 388 stranica.*

II knjiga: *Prilozi za istoriju Sarajeva, 1985, 328 stranica.*

III knjiga: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine i jugoslovenskih naroda, 1985, 378 stranica, ćirilica.*

U drugoj i najobimnijoj glavi prikazan je položaj Bosne i Hercegovine u Osmanskom Carstvu i to brojnim novim podacima o stanovništvu i njegovim migracijama, društvenom i političkom sistemu, finansijskoj i poreskoj politici, položaju crkava, saobraćaju, trgovini i zanatstvu itd., pri čemu data rekonstrukcija osmanskih vojnih i policijskih snaga u Bosni i Hercegovini predstavlja nov i poseban doprinos nauci.

Treća i četvrta glava Tepićeve knjige, posvećene ustancima hrišćanskog seljaštva u Bosni i Hercegovini, građom iz ruskih arhiva ukazuju na do sada manje poznate događaje i lica koja su se nalazila u središtu zbivanja u istočnoj i južnoj Hercegovini, Bosanskoj krajini i Posavini 1857—1863. Znanje o ustanku od 1875—1878, dobro proučenom i prije ove knjige, Tepić je obogatio novim podacima iz arhivske građe i štampe, kao i tumačenjima stavova ruske zvanične i nezvanične politike.

Peta glava, posvećena ruskoj knjizi u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine, problemu otvaranja vilajetske štamparije, školovanju bosanskohercegovačkih omladinaca u Rusiji i školstvu u bosanskom ejaletu, prije svega, značajna je za istoriju bosanskohercegovačke kulture i novih političkih ideja na našem tlu.

Djelo dr Ibrahima Tepića predstavlja originalan i vrijedan naučni doprinos rađen na bazi dugotrajnih istraživanja u 4 ruska arhiva u kojim je istraženo 17 arhivskih fondova i 4 onovremena vodeća lista, uz korištenje objavljene građe i bogate naučne literature, među kojom i 68 djela ruskih autora.

U djelu *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira* dr Enes Pelidija nastojao je da da »cjelovitu sliku svih događaja u prve dvije decenije XIII stoljeća u granicama teritorije bosanskog ejaleta«. Od ukupno šest poglavlja studije, prva tri odnose se na period od Karlovačkog mira do izbijanja tursko-mletačkog rata 1714. godine. Posljednjom opsadom Beča, ili velikim bečkim ratom (od 1683. do 1699. godine) završen je dugotrajni period u istoriji osvajačkih ratova Osmanskog Carstva usmjerenih prema srednjoj Evropi. Taj period završen je neuspjelom opsadom Beča, gubitkom teritorije preko Save i Dunava i prelaskom Osmanskog Carstva iz ofanzive u konačnu defanzivu. U svim tim zbivanjima bosanski ejalet predstavljao je u doba ofanzive odsakočnu dasku za dalja osvajanja prema srednjoj Evropi, da bi nakon prelaska u defanzivu on postao pogranična provincija u kojoj se izgrađuje sistem kapetanija kao odbrambeni mehanizam za osmansku granicu prema Austriji i Mletačkoj Republici.

Sve ove krupne istorijske promjene odrazile su se na mjesto i ulogu bosanskog ejaleta u okviru Osmanskog Carstva i unijele više-struke promjene u njegov unutrašnji život, o čemu je dr Pelidija dao najviše novog materijala i tako osvijetlio jedan u istoriografiji zapos-

tavljeni period naše istorije. Pustošenja, stradanja i desetkovanje stanovništva bosanskog pašaluka u šesnaestogodišnjem velikom bečkom ratu, čije su se posljedice osjećale nekoliko decenija kasnije, te stabilizacija granice između Osmanskog Carstva i susjednih država, čime je pašaluk postao najisturenija pogranična provincija Carstva prema srednjoj i zapadnoj Evropi, uslovili su značajne promjene u organizaciji vojne i civilne uprave, ekonomskom, društvenom, političkom i vojnom položaju stanovništva bosanskog ejaleta, kao i kretanje stanovništva s obje strane i preko granice, što je, opet, uzrokovalo dalekosežne demografske, vjerske i etničke promjene. Na granici su oživjele kapetanije, a u unutrašnjosti je počela da »prevlađuje pojava nasljednih timara i čifluka«, tako da je čitava zemlja doživljavala svojevrсну militarizaciju koja će sve do 1878. godine bitno uticati na strukturu i fizionomiju društva u Bosni i Hercegovini.

Dr Pelidija posvetio je pažnju i uspostavljanju novih agrarnih i pravnih odnosa i na nizu primjera pokazao nesređenost i korumpiranost upravnih i sudskih organa vlasti, što je izazivalo nezadovoljstvo naroda. Istraživanja privrednih odnosa sadrže vrijedne podatke o poljoprivredi, stočarstvu, zanatstvu, unutrašnjoj i vanjskoj trgovini itd.

U dva poglavlja ove studije detaljno je rekonstruisano i prikazano ratovanje Osmanskog Carstva s Mletačkom Republikom i Austrijom, uz sadržajan osvrt i na sva druga zbivanja koja je rat izazvao u samom narodu, naročito u graničnim područjima između zaraćenih strana. I u ovom ratu došlo je do demografskih promjena i pomjeranja u bosanskom ejaletu i susjednim jugoslovenskim oblastima koje su se ovim, a i ranijim i kasnijim ratovima nalazile između čekića i nakovnja.

Dr Pelidija koristio je obimnu literaturu i brojne neobjavljene i objavljene istorijske izvore iz turskih arhiva, iz arhiva Orijentalnog instituta u Sarajevu i Gazi Husref-begove biblioteke, iz Ratnog arhiva u Beču, historijskih arhiva u Dubrovniku i Zadru i iz Arhiva SANU. Ovo djelo ispravilo je nepravdu naše historiografije prema jednom prelomnom periodu bosanskohercegovačke istorije, u kome se bosanski pašaluk, kao granično područje između Osmanskog i Habzburškog Carstva, našao u vojnički i društveno konzerviranoj poziciji, primivši na svoja pleća preteško breme osmanske straže prema zapadnoj i srednjoj Evropi, čime djelo dobija još veći značaj za našu nauku.

Dr Omer Hadžiselimović uveo nas je svojom knjigom u zanimljiv i poučan svijet putopisne literature o Bosni i Hercegovini i nakon Šamićevih⁶⁾ i Irijartovih⁷⁾ francuskih putnika o Bosni, Peđeri-

⁶⁾ Midhat Šamić, »Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća«, 1966, 312 strana, ilustrovano, latinica.

⁷⁾ Šarl Irijart, »Bosna i Hercegovina — Putopis iz vremena ustanka 1875—1876«. Prevod sa francuskog i bilješke: Vladimir Osipov. Predgovor: Radoslav Petrović, 1981, 200 stranica, latinica.

novih⁸⁾ putopisaca o Bosni i Hercegovini na njemačkom jeziku, publikovanja Giljferdinga⁹⁾ i Evansa¹⁰⁾ i radova Milorada Ekmečića¹¹⁾ o ovoj temi, priredio nam još jedan zanimljiv susret s ljudima iz najrazvijenije evropske zemlje u XIX vijeku, koji su ostavili zapise o Bosni i Hercegovini.

Djelo *Na vratima Istoka* kritički je pripremljeno, što znači da je u pitanju izbor, s predgovorom, komentarom i bilješkama uz prevod tekstova uređenih zajedno sa Zulejhom Riđanović (lektor predavač). Time je stvoreno izuzetno interesantno štivo, kojim je obuhvaćeno razdoblje od 16. do 20. vijeka. Ne zanemarujući putnike iz 16. i 17. vijeka, može se reći da je ovo, ipak, knjiga o engleskim putnicima iz XIX vijeka, jer su samo u I dijelu uvršteni napisi 4 putnika iz 16. i 17. vijeka i to: Ostel, Foks, Mandi i Blaut, koje redaktor stavlja pod naslov *Između predrasuda i zapažanja*.

Drugi dio, pod naslovom *19. vijek*, sadrži zabilješke dvadesetak engleskih putnika, čija je kazivanja o Bosni i Hercegovini priređivač sistematizovao u pet tematskih cjelina, s namjerom da čitaocu prezentira ono što je istovremeno bitno, vrijedno i zanimljivo.

U prvoj tematskoj cjelini sadržani su tekstovi o granicama, putevima i konačištima; u drugoj napisi o državi i društvenom životu, odnosno državnoj upravi, sudstvu i gradovima; u trećoj napisi o običajima i vjerovanjima, odijevanju i ishrani, susretima i viđenjima; u četvrtoj viđenja nacija i nacionalnih odnosa, istorijskih ličnosti i zbivanja i istorijskih predviđanja, da bi u epilogu, pod naslovom *Istok očima Zapada*, Hadžiselimović pokušao da na tekstovima putopisaca sačini sintezu čitavog djela.

Prvi engleski putnik koji pominje Bosnu je ruski kapetan Henri Ostel, koji je 1585. preko Venecije i Dubrovnika putovao u Cari-

⁸⁾ Ivan Pederin, »Gospodarski razlozi austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine i razvoj njene privrede 1878—1918. u svjetlu austrijske putopisne literature«. Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, br. 19. Sarajevo 1982. str. 271—289. »Austrijski putopisi prema Hrvatima Dalmacije s obzirom na ratove 1797—1814, 1848, 1859. i 1866. god.«. »Radovi Centra JAZU u Zadru«. Zadar, 1974, 21, 197. Ivan Pederin, »Dalmacija u njemačkoj putopisnoj literaturi između dva rata«. »Radovi Centra JAZU u Zadru«, 22—23, Zadar, 1976, 111.

⁹⁾ A. F. Giljferding, »Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji«. Prevod sa ruskog, bilješke i komentar Branko Čulić. Predgovor: Milorad Ekmečić, 1972, 408 stranica, ćirilica.

¹⁰⁾ Artur Džon Evans, »Kroz Bosnu i Hercegovinu pješke tokom pobune avgusta i septembra 1875«. Preveo s engleskog Milutin Drećun; predgovor Milorad Ekmečić, 1965, 336 strana, ilustrovano, latnica. II izdanje, 1973.

Artur Džon Evans, »Ilirska pisma«. Prevod sa engleskog Milutin Drećun, predgovor Milorad Ekmečić, 1967, 178 stranica, ilustrovano, latinica.

¹¹⁾ Milorad Ekmečić, »Slika o Bosni i Hercegovini u evropskoj putopisnoj literaturi od 1850. do 1878. godine«. Poseban otisak iz Godišnjaka Balkanološkog instituta BALCANICA VIII, Beograd, 1977, str. 301—320.

grad, i to kanjonom, a ne morem. Četiri godine kasnije, na putu za Carigrad Bosnom je prošao malo poznati putnik Foks, koji je zabilježio da su u našim krajevima putevi loši, kola prava rijetkost, a ljudi »prosti i siromašni«, naviknuti da poruke prenose dovikujući se s brda na brdo«.

U 17. vijeku još su dva putnika ostavila zapise o Bosni — obrazovani i pouzdani putopisac širokog interesovanja Piter Mandi, koji je 1620. godine putovao od Carigrada do Londona kopnenim putem, Henri Blant, koji je, putujući 1634. godine istim putem, svoja zapažanja zabilježio »upečatljivo i nepristrasno«, gledajući »na druge kulture i narode širom otvorenih očiju i bez uobičajenih predrasuda«. Po njemu, Sarajevo ima 80 džamija i dvadeset hiljada kuća, a veliki utisak na njega je ostavio »ogroman, gotovo džinovski stas ljudi«.

Britanski putnici ponovo su se pojavili u našim krajevima tek od sredine 19. vijeka, pod uticajem evropskih zbivanja i unutrašnjih promjena u Bosni i Hercegovini nakon misije Omer-paše Latasa. Tako je kapetan Edmund Spenser, pisac djela *Putovanje po Evropskoj Turskoj 1850. godine*, u našim krajevima boravio u dva navrata — 1847. i 1850. godine. Putujući od Novog Pazara do Sarajeva i natrag zapisao je da su »putevi loši i opasni, zbog hajduka i uskoka, tovarni konji jedino sredstvo za prevoz robe, hanovi i karaule koje služe kao odmorište rijetki i prljavi«.

Nakon Spensera, kroz Bosnu i Hercegovinu prošlo je dvadesetak engleskih putnika različitih profesija i zanimanja (političari, diplomati, novinari, profesori, naučnici, bankari, lovci, avanturisti i sl.), što je uticalo i na njihovo interesovanje za Bosnu i Hercegovinu. Njihove bilješke o Bosni i Hercegovini su ili zasebne knjige ili dijelovi većih putopisnih cjelina. Dr Hadžiselimović kod britanskih putopisaca 19. vijeka zapaža da je malo njih »koji zagovaraju nezavisnost i kulturnu samobitnost naših naroda«, osim Džejmza Dž. K. Minčina, srpskog konzula u Londonu, te A. Dž. Evansa i A. P. Irbi. Putnici, najčešće, vide zaostalost, primitivizam i mržnju jednih prema drugim vjerskim zajednicama, a jedan od njih čak 30 godina ranije predviđa da će na Balkanu izbiti svjetski rat. Bez obzira na obrazovanje, malo koji Englez »uspijeva da se vine do punog razumijevanja i saosjećanja sa istorijskom sudbinom balkanskih naroda«, s pravom zaključuje Hadžiselimović.

Ako bismo u sva tri ova djela tražili zajedničke imenitelje, onda bi to, prije svega, bio sadržaj koji bi se mogao sažeti u naslov Bosna i Hercegovina između Osmanskog Carstva i evropskih zemalja, odnosno, Bosna i Hercegovina u politici Osmanskog Carstva i evropskih zemalja od 16. do kraja 19. vijeka. Druga zajednička karakteristika jeste činjenica da su sva tri djela radili zreli naučni radnici, koji su zakoračili u srednju (četrdesetih godina) generaciju is-

toričara, obrazovani i metodološki dobro pripremljeni ljudi kojima ne manjka naučne i intelektualne radoznalosti i kritičkog duha. Zajedničko im je i to da su sva tri rada zasnovana na istraživanjima arhivske i druge izvorne građe i, konačno, da sva tri djela predstavljaju neosporan doprinos našoj nauci i kulturi.

Iljas Hadžibegović

Čedomir Popov, *Građanska Evropa (1770 — 1871). Prva knjiga. Osnovi evropske istorije XIX veka, Druga knjiga Politička istorija Evrope*, Matica srpska Novi Sad, 1989.

Zamišljena kao deo *Istorije Evrope* koju Matica srpska u Novom Sadu nastoji da objavi, dvotomna knjiga Čedomira Popova *Građanska Evropa (1770 — 1871)*, ipak predstavlja potpuno nezavisno naučno delo. Kako se iz naslova vidi, prvi tom, 523 stranice narativnog teksta, posvećen je istorijskim temeljima evropske istorije, a drugi je prikaz njene političke istorije. Drugi tom ima 542 stranice narativnog teksta.

Nije nikakvo čudo da glavno mesto u osnovama evropske istorije ovoga vremena sačinjava prikaz dve velike građanske revolucije, američka 1776 — 1783 i francuska 1789 — 1799, s produžecima u istorijskoj agoniji do kraja napoleonovskih ratova 1815. Na ove dve revolucije i njihove posledice otpada 304 stranice prvog toma (od ukupno 523). Iako geografski izdvojena, američka revolucija je sastavni deo evropske epohe demokratskih revolucija i s pravom je ovde uključena.

Preostatak prvog toma je posvećen prikazu industrijske civilizacije u Evropi od vremena pobede industrijske revolucije (1780 — 1815) u Velikoj Britaniji i postepeno svim drugim evropskim zemljama. Odmah je, zatim, potanko obrađena revolucija u nauci, tehnologiji, ekonomskoj organizaciji društava i misaonom razvoju u doba liberalnog kapitalizma. U ovom zadnjem delu je prikazana istorija društvene misli, od racionalizma krajem XVIII veka, preko konzervativne misli (Berk, Žozef de Metr), utopijskog socijalizma, ideologije mladog nacionalizma, pozitivizma do marksizma.

Drugi tom ove knjige je posvećen političkoj istoriji Evrope od kraja napoleonovskih ratova 1815. do ujedinjenja Nemačke i Italije 1871. Na političku istoriju, u pravom smislu otpada 455 stranica (od ukupno 523), a ostatak je posvećen istoriji evropske književnosti »od klasicizma do realizma«.

Celo je delo zamišljeno u više tomova i treba da predstavlja kolektivni rad trojice istaknutih naučnika (Dragoljub Živojinović, Andrej Mitrović i Čedomir Popov). Ostaje još da se doda i tom posvećen istoriji Evrope 1871 — 1914, pa da zamišljeni projekat bude završen. Čedomir Popov je u okviru ovog projekta još dužan da završi treći tom (1871 — 1914), za koji u uvodu ove knjige veli da će po obimu predstavljati kraći tekst nego što je ovaj koji je do sada završio.

Osnovna ocena vrednosti ovoga dela mora poći od saznanja da se ovim ispunjava ne jedan lični dug, nego dug cele posleratne generacije jugoslovenskih istoričara. Opterećena kultom svoje prošlosti, koji joj je bio izgovor za nemoć da se hrabro otiskuje u prikazivanje istorije drugih naroda i civilizacije, naša je nauka dala manje ostvarenja iz evropske istorije nego bilo koja nacionalna nauka u Evropi. U tom pogledu smo daleko iza zemalja istočne Evrope i još bismo se jedino mogli meriti s učinkom albanske i turske historiografije.

Iz oblasti opšte istorije u našoj historiografiji caruje srednjoškolski udžbenik kao njeno najviše dostignuće. Pre rata je dr Vasilj Popović uspeo da objavi prvu knjigu *Opšte istorije novoga veka 1942 — 1789*, a posle njega nismo u našoj nauci imali nijedno delo koje bismo bez ustezanja smeli da nazivamo istorijskom sintezom evropske istorije za ovo veliko doba. Ovim knjigama dvojice istoričara (Dragoljuba Živojinovića i Čedomira Popova, uz najavljena dela Andreja Mitrovića), ova se praznina konačno popunjava.

Učinili bismo strahovitu i ničim neobjašnjivu nepravdu autoru ovog dela, ako bismo njegove vrednosti tražili u pionirskom karakteru ovog naučnog poduhvata. Slučajnost da i sam predajem na univerzitetu 35 godina opštu istoriju ovoga vremena me nagoni da kažem da ova knjiga Čedomira Popova ni u jednoj evropskoj zemlji ne bi bila provincijsko naučno ostvarenje. Ona je građena na tri velika potpornja: široko i suvereno poznavanje činjenica, retka moć da se uspostavi haromničan sklad između pojedinačnog podatka i široke sinteze i potpuno samostalno zaključivanje.

Što se tiče prve tačke, autor nije navodio izvore iz kojih je skupljao podatke. Tu i tamo bi u zagradama navodio naše i strane pisce koje citira, ali na dosta mesta ne želi da zamara ovakvim osvrtima. Očigledno je da iza ovog znanja stoji impresivna energija i dugo utrošeno vreme. Druga vrлина knjige je u retkoj moći da se piše ovako velika sinteza. Za ovo nije dovoljno ni znanje, ni hrabrost, nego se traži redak duh koji se uzdiže iznad pojedinosti i gleda celi tok istorije. Čedomir Popov pripada krugu naših starih naučnika koji su negovali stil i lep način kazivanja. Korak dalje od ove stilistike bi bio prelazak preko granica nauke u književnost. Ovo je retka knjiga u kojoj se veliki problemi nauke kazuju na jednostavan, ali uvek lep način. Kao da pred sobom imamo lik naučnika koji je naša nauka od vremena Stojana Novakovića htela da izgradi, ali u tome nije uspe-

vala. Treća tačka se odnosi na autorovu vrlinu da donosi samostalne zaključke. Bez suverenog poznavanja činjenica i glavnih dilema svetske historiografije, autor ne bi bio kadar da uverljivom lakoćom donosi svoje sudove.

Velika vrlina dela je i u tome što se i naša prošlost uključuje u veliku svetsku reku, a da tamo ne izgleda nepozvan uljez. Pre rata je to kod nas radio i Vasilj Popović, a ova knjiga je, ipak, svedočanstvo da učenici obično bolje savladaju zanat svoga učitelja nego on sam.

Knjiga Čedomira Popova je, na prvom mestu, namenjena univerzitetima i nužno će predstavljati zapažen priručnik studija ove vrste. Ona je, ipak, daleko više od toga. Ona ima sličan karakter kao UNESCO-va istorija čovečanstva. Pravio sam poređenja između ove knjige i *Historije čovečanstva. Kulturni i naučni razvoj 1775 — 1985*, koju je pisalo nekoliko probranih svetskih imena pod opštim uredništvom Šarla Morazea (prevod objavljen u Zagrebu 1976). U knjizi Čedomira Popova je napravljena bolja sinteza nego što je stvar s pomenutom knjigom. Ona je, ipak, delo više različitih ruku. S druge strane, u poglavlju o razvoju nauke i tehnologije Čedomir Popov je naveo više činjenica i bolje ih uklopio u veliku i podsticajnu celinu.

Po uloženom radu, po zaključcima, po golemoj koristi koju će naša kultura crpeti iz nje, ova knjiga ne obeležava samo jednu izdavačku godinu, nego dostignuće trajnije vrste.

Milorad Ekmečić

Ilijas Bošnjović, *Demografska Crna jama. Nova zamka industrijskog društva*, Sarajevo, 1990, str. 170.

Varljiv je prvi utisak da se u ovoj knjizi radi samo o običnim demografskim istraživanjima savremenog sveta. Znatnim delom okrenuta u prošlost, ona ne predstavlja ni istraživanja u oblasti istorijske demografije u standardnom razumevanju tog pojma. Autor je sebi postavio znatno ozbiljniji zadatak da prati razvoj savremene industrijske civilizacije iz dubine zadnjih dvesto godina i da u tom okviru odredi njene perspektive u budućnost. Izraz »Crna jama« u naslovu nije slučajno izabran. Odnosi se na procese u »zvezdama velike mase« koje pod uticajem svoje sopstvene gravitacije gutaju celu materiju do koje dosežu, uključujući tu i samu svetlost. Demografska transformacija »stanovništva u industrijskoj eri je efikasan način racionalizacije biološke reprodukcije ljudske vrste«, ali autor ide dalje od ovog saznanja, sunnja u valjanost teza da moderno društvo zah-

teva ravnotežu rađanja i umiranja pa veli da se tiho i neprimetno iščezavanje stanovništva »može uporediti s uništavanjem materije u kosmosu«. U tom pogledu ovaj dalekosežan proces zaista asocira na »Crnu jamu«. Glavna teza je da je stvaranje industrijske civilizacije homocidan proces, s perspektivnom smrću ljudske vrste.

Nasuprot dosadašnjim tezama koje su zastrašivale moderni svet ubeđenjem da čovek nije u stanju da prehrani sve svoje potomke, ovde se radi o potpuno obratnoj tezi: »Industrijsko društvo je tvorevina sa nestabilnim elementima, u kojoj su poremećene stare ravnoteže, a nove nisu uspostavljene. U njemu materijalna produkcija brže raste od stanovništva. Ovo je apsurd svoje vrste. Tokom vremena sve veće izobilje dolazi na sve manje i sve starije stanovništvo. Dakle, nered u djelovanju demografske tranzicije se ispoljava i u ovom obliku. Industrijsko društvo ostvaruje sebe u konforu i bogatstvu, ali i u starom i brojčano opadajućem stanovništvu. Generacijski odnosi u istorijskom dijapazonu nisu usklađeni. Interesi budućih naraštaja se zanemaruju u mnogim aspektima. Usmjerenost na aktuelni trenutak je jedno od osnovnih svojstava društva, zbog čega jaka težnja da se i dio budućnosti preobrazu u sadašnjost i tako poveća bogatstvo današnjih izvora na račun sutrašnjih... Iako je um snažan čovjekov oslonac u borbi sa prirodom, glavni arhitekta ljudskog svijeta, tvorac nauke i tehnologije, on ipak pravi pogrešan račun kada se radi o biološkoj reprodukciji industrijskog društva i time dovodi u pitanje njegov opstanak«.

Opadanje stanovništva u najrazvijenijim industrijskim zemljama svijeta je univerzalna pojava i gotovo zakon modernog razvoja. Polazeći od toga, Bošnjović misli da priliv novih ljudi iz drugih sredina i kultura ne rešava pitanje. Dopušta da mešanje latinskoameričkih doseljenika s anglosaksonskim svetom u Sjedinjenim Državama može imati za posledicu stvaranje jedne nove civilizacije, što se danas dešava i sa zemljama u Evropi, ali, ipak, veli da je to privremeno rešenje. Novi amalgam doseljenika i starosedelaca će u industrijskom razvoju, ipak, imati isti rezultat. Samouništenje čoveka, zbog rasta bogatstva kroz modernu tehnologiju i smanjivanje broja živih ljudi, izgleda danas neizbežno. Autor, ipak, na kraju ostavlja nadu da je to istorijski izazov moderne civilizacije koji bi, ipak, mogao imati i neki »postojani ishod«.

Ako se zapostavi ova pesimistička filozofija, koja sačinjava osnovu ove knjige, mora se zaključiti da za modernog istoričara ona ima druge i bolje vrednosti. Cilj ovom delu nije bio samo da rekonstruiše rast i opadanje naroda, ne da vrši i ponešto neuobičajenu analizu u našoj nauci. Možda je ovo jedina knjiga ove vrste kod nas koja pokušava da reši neke opšteljudske nevolje i nije opterećena strahom da nestaju stare dobre nacije. Izgleda neverovatno da se pisac odrvao balkanskom načinu mišljenja i pokušava da kaže nešto više i bolje.

Smanjivanje broja naroda u Zapadnoj Nemačkoj je primer za analizu. Ukoliko bi se nastavile sadašnje demografske tendencije, ta bi zemlja od 62 miliona ljudi za jednu deceniju spala na 52 miliona, sredinom narednog veka bi imala 40 miliona, a na njegovom kraju samo 9 miliona. Uporedo s prikazom razvoja stanovništva, autor prati ubrzavanje tehnološkog progressa. Slične analize postoje i za ostale delove razvijenog sveta, ali je veći deo knjige posvećen istraživanju razvoja broja naroda i istorijskih uslova njegovog održavanja u Jugoslaviji. Tendencija depopulacije postoji i kod nas, ali je to fenomen koji se odnosi na sve istočnoevropske zemlje. U njima je industrijski razvoj tek počeo, ali je praćen pojavom opšteg opadanja broja naroda u svim tim zemljama.

Iako ja lično nemam afiniteta za filozofska polazišta, na kojima je Bošnjović gradio svoje kazivanje, ističem njegove sposobnosti da vešto prati i analizira demografske procese i njihovu usklađenost s pitanjima industrijskog, tehnološkog, obrazovnog i opštekulturnog napredovanja. Drugim rečima, iako ovo nije delo u standardnim okvirima istorijske demografije, ono od njih nije daleko ni otišlo. Istoričari iz njega mogu mnogo da nauče, ali i da proveravaju zašto je industrijski rast u Engleskoj u prvoj polovici prošloga veka praćen naglim rastom i stanovništva u njoj. Danas Indija i Turska prolaze kroz faze nagle industrijalizacije, a tu narod ne opada, nego naglo i dramatično raste.

Milorad Ekmečić

Hrvatski narodni preporod — Ilirski pokret, Zagreb 1988, 224 str.

Ova knjiga, koja je izašla u biblioteci *Povijesna istraživanja* zagrebačkih izdavača Školska knjiga i Stvarnost, djelo je šesterice autora: Jaroslava Šidaka, Vinka Foretića, Julija Grabovca, Igora Karamana, Petra Strčića i Mirka Valentića. Najveći je udio u njezinu nastajanju imao Jaroslav Šidak, koji je napisao više od polovice teksta i najveći dio historiografskog osvrtu, a još je znatnija njegova uloga bila u poticanju, koncipiranju i radigiranju knjige. Vjerovatno je zato izdavač na naslovnu stranicu i ovitak stavio Šidakovo ime i dao njegovu kratku biografiju na ovitku. U impresumu navedena su imena svih šesterice autora.

U knjizi se obrađuje problematika povijesti hrvatskog naroda od 1790. do 1847. godine. Šidak je autor tekstova o hrvatskim zemljama 1790—1815, osim o Dubrovačkoj Republici od 1790. do njezine propasti 1808 (autor: V. Foretić) i o hrvatsko-slavonskoj vojnoj kra-

jini 1790—1815 (autor: M. Valentić), te tekstova o sjevernoj Hrvatskoj 1815—1847. godine. Tekstove o ekonomskoj povijesti sjeverne Hrvatske napisao je I. Karaman, dok je J. Grabovac autor napisa o prilikama u Dalmaciji 1815—1847, a P. Strčić obradio je problematiku Istre u istom razdoblju. Knjizi je dodana kronologija zbivanja u povijesti hrvatskog naroda od 1790. do 1848. godine, koju su priredili Dragutin Pavličević (jedan od recenzenata knjige; drugi je Ivan Kampuš) i I. Karaman, koji je i autor nekoliko historijskih karata što su uvrštene u knjigu. Prijedlog za naslov knjige dao je Šidak.

U *Uvodu* (7—14) prikazan je položaj hrvatskih zemalja na kraju 18. stoljeća, koje je bilo — u krajevima pod vlašću Habsburgovaca — doba različitih političkih promjena, migracija, pojačanog seljačkog otpora i carskih reformi. U mletačkom dijelu hrvatskih zemalja nije bilo većih promjena. Privreda je tamo bila potpuno podređena interesima Venecije. Od sredine 18. stoljeća može se govoriti o pojavi standardnog hrvatskog jezika kao jezika pismenosti i književnosti, što je imalo značajnu ulogu u procesu integracije hrvatskih zemalja. Bila je to štokavska ikavica, koja se upotrebljavala na hrvatskom etničkom prostoru od Jadranskog mora do Panonske nizine, osim kod kajkavskih Hrvata.

U prvoj glavi knjige (15—57) govori se o hrvatskim zemljama od 1790. do 1815. godine. To je vrijeme nakon što je Josip II. ukinuo svoje reforme, pa je staleški ustav bio uspostavljen i u banskoj Hrvatskoj. Mađarsko plemstvo pokušalo je 1790. na zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru nametnuti Hrvatskoj mađarski jezik i prisvojiti Slavoniju Ugarskoj. Ta dva pitanja — službeni jezik i pripadnost Slavonije — neće silaziti s dnevnog reda saborskih rasprava sve do 1848. godine.

Zatim je opisano stanje u hrvatskim zemljama od pada Mletačke Republike do dolaska Francuza, tj. 1797—1805. godine. Austrija je okupirala bivše mletačke posjede na istočnoj jadranskoj obali, ali nije mijenjala zatečeno stanje. U obrazovanijem dijelu dalmatinskog klera i vlastele postavio se zahtjev za povratak Dalmacije pod »ugarsku krunu«, a takve su zaključke donijeli i Hrvatski i Ugarski sabor 1802. godine. Međutim, Franjo I. nije dao svoju sankciju. U ovo vrijeme nastavio se i pritisak mađarskog plemstva na Hrvatsku, u pogledu financija i uvođenja mađarskog jezika. Slijedi prikaz situacije u hrvatskim zemljama pod francuskom vlašću (1805—1813). Da se u banskoj Hrvatskoj i dalje računalo s priključenjem Dalmacije, svjedoči zaključak Hrvatskog sabora iz 1807, u kojem se ponavlja zahtjev iz 1802. godine.

Nakon ovih Šidakovih tekstova slijede tekstovi V. Foretića o Dubrovačkoj Republici od 1790. do 1808, kada su je Francuzi ukinuli, i M. Valentića o vojnoj krajini od 1790. do 1815. godine. Ovaj potonji tekst govori prvo o privrednim tokovima u krajiškom druš-

tvu, za što je od posebne važnosti bila izgradnja prometnica. Valentić naglašava da je privredno otvaranje krajine ugrožavalo krajiško-vojnički sustav. Zbog mnogih problema koji u krajini otprije postoje, a bili su pojačani mnogobrojnim ratovima na prijelazu stoljeća, kao i općim osiromašenjem zbog zapuštanja zemlje, 1807. godine donesen je novi krajiški temeljni zakon. Međutim, ni taj zakon nije donio značajne promjene. Beč i dalje nastoji istovremeno i olakšati krajiško siromaštvo i dobiti maksimum dobro izvježbanih vojnika, što nikako ne ide jedno s drugim. Valentić je u svom prikazu krajiškog društva obratio pažnju i na stanovništvo, školstvo, vjerske prilike i društvenu stratifikaciju. Svom tekstu priložio je i nekoliko tablica.

U drugoj glavi (58—111) govori se o hrvatskim zemljama u pretpreporodnom razdoblju, 1815—1835. godine. Prvo su prikazane gospodarske prilike sjeverne Hrvatske (agrarni odnosi, cehovski obrt, manufakture i prve tvornice, razvoj prometnica, trgovina i trgovačko građanstvo, te pojava domaće trgovačke buržoazije). Zatim se govori o situaciji u Hrvatskoj u doba francisejskog apsolutizma i obnovi ustavnosti 1825. godine. Hrvatsko plemstvo i ovaj put je, da se zaštiti od moguće obnove apsolutizma, bilo spremno osloniti se na ugarsko plemstvo. Na sjednici Hrvatskog sabora 10. IX. 1827. odlučeno je da se mađarski jezik uvede u škole kao obavezni predmet. Sabor je, ipak, odlučno stupio u obranu municipijalnih prava.

Zatim Šidak, koji je autor teksta o pretpreporodnom razdoblju u sjevernoj Hrvatskoj, govori o pretečama preporodnog pokreta i o situaciji na početku tridesetih godina, kada se pojavilo nekoliko važnih spisa: Gajeva *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja*, zatim rasprava Josipa Kuševića *O municipalnim pravima i statutima kraljevinâ Dalmacije, Hrvatske i Slavonije* (na latinskom jeziku), kao i pjesma Pavla Stooća *Nut novo leto! Mati — sin — zorja*. Godina 1832. bila je »temeljita prekretnica u rađanju preporodnog pokreta«, kaže Šidak. Tada je Gaj sve češće dolazio u Zagreb i okupljao oko sebe buduće preporodne djelatnike. Te godine izašlo je i nekoliko važnih djela: *Genij domovine* Ivana Derkosa, *Disetarcija* Janka Draškovića i dr. Uskoro je i konačan oblik dobila Gajeva pjesma *Horvatom sloga i zjedinjenje*, ali nije još tiskana. Napokon, u sječnju 1835. pojavile su se *Novine horvatzke* s prilogom *Danica*.

Nakon prikaza pretpreporodnog razdoblja u sjevernoj Hrvatskoj slijedi prikaz Dalmacije od 1815—1835, koji je napisao J. Grabovac. Struktura njegova teksta je slijedeća: administrativno uređenje Dalmacije, privredne prilike, društvena struktura, politička situacija u Dalmaciji, utjecaj evropskih zbivanja na prilike u Dalmaciji i, na kraju, »prve klice narodnog buđenja«. Sličnu strukturu ima i Strčićev tekst o Istri u istom razdoblju: administrativno uređenje, gospodarske prilike, političke i narodnosne prilike, prosvjetni i kulturni život.

Treća glava knjige (112—182) govori o razdoblju hrvatske povijesti od 1835. do 1847. godine. Opet su prvo prikazane gospodarske prilike u sjevernoj Hrvatskoj iz pera I. Karamana. Zatim slijedi Šidakov tekst koji govori o preporodnom pokretu do stvaranja stranaka (1841), zatim o političkoj borbi u banskoj Hrvatskoj do zabrane ilirskog imena (1843), o preporodnom pokretu do reforme Hrvatskog sabora (1845) i o preporodnom pokretu do konačne pobjede narodnog jezika (1847). U ovom razdoblju bilo je došlo do jačanja udjela trgovačkog građanstva u manufakturno-industrijskom poduzetništvu. Razvija se izrada svile, proizvodnja stakla, prerada šećerne repe, prerada drvene građe i brodogradnja. Otvoren je i prvi novčarski zavod (1846, Prva hrvatska štedionica). Na Savi se pojavljuje prvi parobrod. Žarište preporodnog pokreta postao je Zagreb, a glavna preporodna akcija odvija se preko *Danice*, u kojoj se tiskaju najznačajniji preporodni tekstovi. Gaj radi na uvođenju latiničke ortografije i zajedničkog književnog jezika. Usporedo vodi i tajnu djelatnost u Rusiji. U ovom razdoblju ugarski Srbi pružaju sve jači otpor ilirizmu, tj. ilirskom imenu. Nastaju i prve stranke u Hrvatskoj: ilirska (narodna) i mađaronska. Poslije zabrane ilirskog imena, u siječnju 1843, u Zagrebu jača cenzura, a ilirci prenose svoje akcije u Beogradu. Velik značaj imao je Hrvatski sabor 1845. godine. Napokon je preporod postigao jedan značajan uspjeh kada je Sabor 23. X. 1847. proglasio narodni jezik (ilirsku štokavštinu) »diplomatičkim«, tj. službenim u Hrvatskoj. Jedno od pitanja koje se u to vrijeme postavilo pred Sabor, bilo je i pitanje oslobođenja kmetova.

Veći dio teksta o Dalmaciji u razdoblju 1835—47, Grabovac je posvetio pojavi *Zore dalmatinske*, što je bila »odlučna prekretnica u životu Dalmacije ne samo na kulturnom nego, što je posebno važno, i na nacionalnopolitičkom planu«. Strčićev tekst o Istri u istom razdoblju govori o administrativnom uređenju, privredi, prosvjeti i kulturi i o narodnim i političkim prilikama.

Na kraju knjige dane su osnovne informacije o izvorima i literaturi za hrvatsku povijest u preporodnom i preporodnom razdoblju, kronologija najvažnijih događaja u hrvatskoj povijesti 1750—1848. i kazalo imena.

Damir Agičić

Drago Rokсандić, *Vojna Hrvatska: La chroatie militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809—1813)*, I-II, Zagreb 1988.

Strukturalna historija, pojam koji se pojavio u francuskih »analista« (»škole« oko časopisa *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*), sve više se širi i u jugoslavensku historiografiju, obilježavajući interes

za ispitivanje svih područja povijesnog i društvenog života. Inspirisan idejama te francuske »nove historije«, dr. Drago Roksandić u svojoj knjizi *Vojna Hrvatska*, na temelju obavijesti iz brojnih izvora, oslikava društvenu stvarnost na tom prostoru u razdoblju francuske vladavine od 1809. do 1813. godine. Međutim, unutar tog vremenskog određenja Roksandić ne ispituje događaje koji su svrha sami sebi, već te događaji, koji, nesumnjivo, pripadaju pojavama »kratkog trajanja«, sagledava u širem vremenskom i prostornom kontekstu, prevladavajući i tradicionalistički pristup u historijskom istraživanju i okrećući se od »povijesti-priče« ka »povijesti-problema«. Roksandić, shodno osnovnim postavkama strukturalne historije, ne odbacuje historiju, ne odbacuje potrebu istraživanja događaja, ali ih on ne promatra izvan društvene zbilje, već ih integrira u splet drugih događaja i smješta u određenu historijsku cjelinu. Takvim metodološkim usmjerenjem, služeći se kvantitativnim i kvalitativnim metodama ispitivanja, Roksandić je napisao knjigu koja nije samo povijest Vojne Hrvatske u vrijeme francuske vladavine, nego povijest krajiškog društva od sredine XVIII do sredine XIX stoljeća. Uočavajući i prateći kvalitativne preobražaje društvenih struktura u širem vremenskom razdoblju, Roksandić piše historiju koja ne ostaje na razini površnosti, jer, ono što je na površini nije nužna suština događaja već njegov opažaj. Povijest je napisana na jednoj mnogo dubljoj razini, a Roksandić je ovom knjigom pokazao da se dubinski preobražaji društvenih struktura mogu sagledati jedino interdiscipliniranom metodologijom.

Vojna Hrvatska je onaj dio vojne krajine koji se u razdoblju od 1809. do 1813. nalazio u sastavu Napoleonovih ilirskih pokrajina, a u teritorijalno-upravnom pogledu bio je razdijeljen u četiri regimente Karlovačke generalne komande i dvije regimente Banske generalne komande, iako pod francuskom vlašću nisu bile tako dijeļjene, već su se razlikovale po rednim brojevima od prve do šeste: prva je bila lička, druga otočačka, treća ogulinska, četvrta slunjska, tj. sve četiri karlovačke regimente imale su isti redni broj kao pod austrijskom vlašću, dok je Prva banska bila peta, a Druga banska regimenta šesta. Povijest toga teritorija Roksandić je u svojoj knjizi podijelio u devet glava, mada bi se, generalno uzevši, knjiga mogla podijeliti u tri osnovna dijela: prvi dio obrađuje strukturu krajiškog društva i strukturalne promjene od sredine XVIII stoljeća do uspostavljanja francuske vladavine; drugi, najopširniji dio, povećan je burnim godinama francuske vladavine i krajiškom društvu u tom razdoblju, dok treći dio ukazuje na socijalne i političke uvjetovanosti ideologija inicijalnih faza hrvatske i srpske nacionalne integracije.

Osnovna karakteristika krajiškog društva je u tome da je to apsolutno militarizirano društvo u kojem je starost bila nepoželjna. Zbog učestalih ratova krajem XVIII i početkom XIX stoljeća i du-

gotrajne odsutnosti muškog stanovništva zaoštava se agrarna kriza u krajiškom društvu, što dovodi do deagrarizacije koju ne karakterizira razvoj obrta i trgovine, već »povratak« stočarstvu, odnosno tradicionalnijim načinima proizvodnje i društvenog života općenito. Međutim, ne radi se o »povratku« na staro »laško« stočarstvo, nego je to stočarstvo koje je usklađeno s potrebama stalno naseljenih patrijarhalnih domaćinstava.

U vrijeme francuske vladavine, krajiško društvo u Vojnoj Hrvatskoj je u neprekidnom previranju, mada je teško razlučiti faze toga previranja, jer se međusobno miješaju u kraćem ili dužem vremenskom trajanju. Na ovom prostoru nije postojao niti jedan društveni sloj koji bi podržao francusku vlast, što je dovelo do toga da Vojna Hrvatska, kao ni ilirske pokrajine u cjelini, nisu nikada dovoljno integrirane u francuski sistem. Francuska je vlast u Vojnoj Hrvatskoj otpočela i završila kao osvajačka, mada se u međuvremenu trudila biti nešto drugo. Krajišnici su, bez obzira što je garnizonska služba bila strana krajiškom društvu, morali ići u garnizone u ilirskim pokrajinama izvan Vojne Hrvatske, kao i ratovati širom glasovitih evropskih ratišta, sve do ruskih bespuća, dok su u samoj Vojnoj Hrvatskoj vladali neimaština i strah pred neizvjesnom budućnošću. Karakteristiku francuske vladavine u Vojnoj Hrvatskoj od 1809. do 1813. Roksandić je sažeo na kraju knjige, ističući da su francuske vlasti u tom razdoblju bile vjerne Marmontovu načelu da se stanovnike Vojne Hrvatske »može civilizirati samo silom... Vojna Hrvatska, zemlja bez tamnica, bila je i dalje tamnica«.

U vrijeme proglašenja ilirskih pokrajina procesi nacionalne integracije na jugoslavenskom tlu nisu bili na istoj razini inicijalne faze. Napoleon je to znao, ali je vjerovao da se radi o inicijalnoj fazi nacionalne integracije »Ilira«, pa se stoga i odlučio za pluralni naziv »ilirske pokrajine«, što je trebalo da asocira na otvorenost granica i za ostale »ilirske« zemlje koje bi se ujedinile na jednom teritoriju i time postale trajna prijatna po integritet Habsburške Monarhije. Bio je to francuski model potiskivanja zasebnih pokrajinskih imena, koji na ovom prostoru, ipak, nije uspio. Ali, stvaranje ilirskih pokrajina predstavlja i uvod u novu istočnu politiku Francuskog Carstva, a izabrano ime je obavezivalo na dalja osvajanja. »Sukob s Ruskim Carstvom ima svoje balkansko ratište«. Ilirske pokrajine, koje su bile predodređene postati svojevrсно krajište, a ne samo Vojna Hrvatska, koja je tim prije bila predodređena ostati u svom krajiškom uređenju, doista su bile stvorene »i da bi bile slavenska zemlja protiv slavenskog svijeta«.

U zatvorenom krajiškom društvu Vojne Hrvatske teku procesi hrvatske i srpske nacionalne integracije, ali je uočljiv vrlo visok stupanj njihove interrelacioniranosti, »neovisno o tome da li se međusobno potiču, usporavaju ili osporavaju, budući da su Hrvati i Srbi izrazito izmiješani u tom prostoru«. Ipak, postoje i znatne razlike u procesima hrvatske i srpske nacionalne integracije na ovom

tlu, budući da Vojna Hrvatska predstavlja »rubni prostor« srpske nacionalne integracije, dok je to »težišni prostor« hrvatske nacionalne integracije. Otkrivajući pojedina obilježja tih procesa i promatrajući ih na dvije razine — regionalnoj i univerzalnoj — Roksandić je uspio da ponudi brojna originalna rješenja, mada je najveća vrijednost ovog dijela njegove knjige u novom pristupu uočavaju problema, čak i onih za koje nije ponudio nikakva odgovara.

Knjiga dr. Drage Roksandića, koja u centru ispitivanja ima jedan relativno mali i jasno omeđeni teritorij u kratkom vremenskom razdoblju, dokazuje da regionalna historija, ako se težište istraživanja stavi na historiju društva, a ne pojedinačnih i izoliranih činjenica, predstavlja nužnu stepenicu ka znanstvenom ispitivanju strukturalnih procesa »dugog trajanja« u širim cjelinama. Roksandićeva knjiga, inspirativna s metodološkog stanovišta, pobuđuje pažnju znanstvene javnosti i to podjednako historičara, sociologa i filozofa povijesti.

Husnija Kamberović

Nikša Stančić, *Gajeva »Još Horvatska ni propala« iz 1832—33. Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*. Izd. »Globus«, Zagreb 1989, 178 + XLVIII faksimila.

Jedan je ugledni historičar zapisao da su nacionalni preporodi otpočeli anegdotski kao pokret izolirane manjine, toliko male da je izgledalo da bi historija preporoda završila ako bi se slučajno krov kafane srušio na okupljene domorodne preporoditelje, ali je proces oblikovanja preporodne ideologije bio dugotrajan i mukotrpan, o čemu svjedoči i najnovija knjiga dr. Nikše Stančića o ideologiji Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda. Gaj je konzistentan sustav hrvatske nacionalne integracijske ideologije gradio u tišini svoje sobe, proučavajući literaturu u kojoj je tražio oslonac za tvrdnje o historijskom kontinuitetu i jezičkoj zasebnosti hrvatskog etnikuma u okviru južnoslavenske (ilirске) cjeline, često mijenjajući svoje klasifikacije južnoslavenskih naroda i jezika i više puta u razdoblju do 1835. formulirajući pojedine elemente svoje ideologije, ostavljajući tako trag o razvoju pojedinih svojih shvaćanja. U pjesmi *Još Horvatska ni propala* Gaj je formulirao jedan elemenat nacionalne integracijske ideologije (opseg hrvatskog etnikuma), koju je upravo tada oblikovao. Dr. Nikša Stančić je na temelju njemačkim jezikom pisanih spisa i koncepata studija sačuvanih u Gajevoj rukopisnoj ostavštini utvrdio preporodnu funkciju te pjes-

me, sagledajući njene ideološke elemente u kontekstu cjelovitog Gajevog ideološkog sistema i prikazao u novom svjetlu razvoj ideologije ilirizma, pružajući na taj način vrijedan doprinos proučavanju socijalnih i nacionalnih procesa na hrvatskom prostoru u prvoj polovici XIX stoljeća.

Monografija dr Nikše Stančića je podijeljena u četiri poglavlja. U prvom (*Rukopisi i tiskana izdanja 1833—1849*, 15—54), autor je utvrdio da je od nastanka Gajeve pjesme do kraja ilirskog pokreta nastalo trinaest manje ili više različitih tekstova — četiri u rukopisu i devet tiskanih izdanja. Stančićevo je mišljenje da »razlike između pojedinih redakcija teksta i postupci prilikom objelodanjanja ne govore toliko o promjenama u Gajevoj nacionalnoj ideologiji, kako bi se u prvi mah moglo pomisliti, već o njegovoj spretnosti i detaljno razrađenoj taktici koju je primjenjivao bacivši se 1835. u javni život i otpočevši preporodnu akciju« (21—22). Prvi put je Gajeve pjesma tiskana u *Danici* br. 5. od 7. februara 1835, ali je zanimljivo da tekst pjesme nije bio identičan u čitavoj nakladi tog broja. Uz ostala manja odstupanja, najvažnija je razlika u onom dijelu 8. kitice u kojem se određuje pojam »Horvata stare države«. U jednom dijelu naklade među »Horvate stare države« ubrojani su »Zkup Boshnyaczi, Iztrijanczi / Ter Dalmaczija«, dok je u drugoj verziji taj stih izmijenjen i glasi: »Boszna, Szerblji, Iztrijanczi / Ter Dalmaczija«. Popis je, dakle, proširen »Serbljima«, a iz analize Gajeve nacionalne ideologije toga razdoblja proizlazi da je Gaj pod »Serbljima« podrazumijevao Srbe u Hrvatskoj, kao dio jedinstvenog srpskog etnikuma. Stančić je mišljenja da je Gaj »pjesmu tiskao u različitim verzijama vjerojatno zbog toga što je mislio na osjetljivost različitih sredina u koje nije htio dirati na samom početku svog javnog djelovanja«, pa je dio naklade s verzijom bez »Serblja« namijenio pretplatnicima iz Zagreba i kajkavske civilne Hrvatske, jer je tu mogao očekivati otpor južnoslavenskom okviru svoje ideologije, budući da su na tom prostoru bila prisutna shvaćanja po kojima su svi stanovnici historijskih hrvatskih zemalja Hrvati, dok je dio naklade u koju je uvrstio i Srbe namijenio pretplatnicima izvan uže Hrvatske (30—31).

U drugom poglavlju (*Nastanak pjesme*, 55—93), autor je sebi postavio zadatak da na temelju postojećih izvora pokuša preciznije odrediti vrijeme nastanka pjesme. Izvori za preciznije datiranje pjesme su: 1. datacija koju je Gaj, radeći krajem 1834. na štokavskom prepjevu pjesme, nadopisao pri vrhu »prvopisa« po kojoj je pjesma nastala »Vu Bechu 1833 v'proszinczu«, što na kajkavskom znači u januaru; 2. datacija iz 1848, na njemačkom prevodu u *Luni*, koja, također, potječe od Gaja i prema kojoj je pjesma ispjevana u martu 1833 (gedichtet im März 1833), ali budući da je ta datacija kasnija ona je manje pouzdana od one na »prvopisu«; 3. Gajeve romantične priče iz 1860-ih godina zagrebačkom muzikologu Franji Kuhaču i pub-

licisti Gjuri Deželiću. Historičari književnosti i danas, oslanjajući se, uglavnom, na navedena Gajeva kazivanja, pred očima čitalaca slikaju vedru zimsku noć, mjesječinom obasjani sniježni krajolik i Gaja koji, u zaprežnim saonicama, zanesen ljepotom domovine, osluškajući iz daljine guđenje kontrabasa na seoskoj svadbi spontano slaže stihove i napjev: »Još Horvatska ni propala dok mi živimo«. Prema tim podacima, koji su do nas stigli posrednim putem, pa su stoga i manje pouzdani, pjesma je nastala 1833, za vrijeme Gajeve noćne vožnje saonicama iz Zagreba u Samobor.

Stančić je manirom vrijednog historičara, ne odbacujući *a priori* nijedan podatak, analizirao Gajeva pričanja konfrontirajući te podatke s drugim nespornim podacima. Pri tome je pošao od zaključka, izvedenog iz Gajeva pričanja, da pjesma nije nastala odjednom i da treba razlikovati vrijeme kad je Gaj dobio inspiraciju za pjesmu i kad je napisao prvu ili, možda, još i drugu kiticu, od vremena kad je oblikovao cjelovitu pjesmu. On je utvrdio da se epizoda s Gajevim putovanjem iz Zagreba u Samobor nikako nije mogla desiti 1833, jer je on tad bio u Beču, već jedino 1832. U postupku verifikacije Gajevih kazivanja i provjere njihovih podataka Stančić je nastojao odgovoriti na nekoliko pitanja: 1. kad je Gaj tokom 1832. boravio u Zagrebu i da li je u tom razdoblju putovao u Samobor; 2. kad s obzirom na običaje vezane uz pojedina razdoblja crkvene godine, nisu održavane svadbe ili općenito zabave sa svirkom i plesom; 3. kad su tokom 1832. u okolici Zagreba vladale klimatske prilike kakve je Gaj opisao, i 4. potvrđuju li istraživanja folklorne glazbe da se u XIX stoljeću u okolici Zagreba svirao »tanec« s motivom koji je u podlozi napjeva Gajeve pjesme? Stančić je na osnovu Gajeve prepiske tačno utvrdio u kojem razdoblju je Gaj boravio u Zagrebu i kad je putovao u Samobor; također je ustanovio da s obzirom na strogo poštivan običaj u prvoj polovici XIX stoljeća, u razdoblju korizme (koja je 1832. trajala od 7. marta do 21. aprila), te u razdoblju došašća (od 2. do 24. decembra) nisu održavane nikakve zabave na kojima bi se »tancalo« uz svirku seoskih »muzikaša«, pa prema tome Gaj tad nije ni mogao čuti guđenje »bajsa« na seoskoj svadbi, a na osnovu izvještaja o vremenskim prilikama u Zagrebu koje je donosio *Agramer politische Zeitung* tačno je rekonstruirao vremenske prilike od kraja 1831. do početka 1833, koje bi odgovarale Gajevom opisu svoga putovanja iz Zagreba u Samobor, dok su folklorna istraživanja muzikologa Franje Kuhača potvrdila da postoji narodna plesna skladba s pratnjom koju je Gaj mogao čuti i koja mu je mogla poslužiti kao ritmički obrazac prema kojemu je gradio stihove svoje pjesme. Konfrontirajući sve te podatke autor je došao do zaključka da su prvi stihovi pjesme mogli nastati u januaru i februaru, jer su to bili jedini mjeseci s hladnim razdobljima tokom 1832. Kad se znade da je Gaj 12. februara bio u Samoboru, u koji je doputovao »možda koji dan ranije, oko 10. veljače«, a s obzirom da je 9. februara bila mjesčina, onda se vremenski okvir nastanka prvih stihova može još više

suziti i pretpostaviti da su oni nastali oko 10. februara 1832. Kasnije je Gaj pjesmu više puta redigirao, da bi je dovršio i dao joj konačan oblik u Beču početkom 1833. godine.

Treći dio (*Gajeva nacionalno-integracijska ideologija do 1835. godine*, 95—145) centralni je dio knjige, jer govori o genezi i polaganom doziranju Gajeve nacionalne integracijske ideologije u konzistentan sustav i omogućava da se u cijelosti shvati ideološka osnova njegove pjesme *Još Hrvatska ni propala*. Do početka ilirskog pokreta Gaj je više puta formulirao pojedine elemente svoje ideologije, prolazeći pri tome kroz više razvojnih faza. On se već kao gimnazijalac interesirao za nacionalnu problematiku, a na studije u Grac 1826. otišao je s ciljem da istraži hrvatsku historiju kako bi mogao potvrditi historijski kontinuitet postojanja hrvatskog naroda i time argumentirati njegovu individualnost. Međutim, postojeće slavističke klasifikacije, koje su naciju temeljile na jezičkom načelu, nisu ostavljale mjesta za postojanje hrvatske nacije, već su teritorij na kojem je djelovao proces hrvatske nacionalne integracije dijelili između Slovenaca i Srba. Takvo učenje zastupali su tada najveći slavistički autoriteti, kao što su Dobrovski, Kopitar, Karadžić i Šafarik, pa je Gaj odgovarajući model za oblikovanje konzistentnog sustava hrvatske nacionalne ideologije, koji bi bio temeljen ne samo na »znanstvenoj« predodžbi o historijskom kontinuitetu, već i o jezičnom jedinstvu hrvatskog naroda, pronašao u učenju slovačkog pjesnika Jana Kallára, čija klasifikacija slavenskih naroda nije, poput ostalih slavističkih klasifikacija, dijelila Hrvate između Slovenaca i Srba, već je jedinstveni slavenski narod dijelila u četiri »glavna plemena« i to: Ruse, Poljake, Čehe i Srbe. Gaj je malim pomacima, zamjenom srpskog imena za sve Južne Slavene neutralnim imenom (ilirskim), te priznavanjem užih individualnosti u sklopu zajedničke južnoslavenske individualnosti, oblikovao ideologiju koja je bila kompatibilna s procesom hrvatske nacionalne integracije. Već u *Kratkoj osnovi hrvatsko-slavenskog pravopisanja* (*Kurzer Entwurf einer kroatisch-slavischen Orthographi*, Budim 1830) Gaj je iznio misao da su svi Slaveni jedna nacija, da govore jednim jezikom (slavischen Sprache) koji se dijeli na četiri književna »narječja«, ali je tada izbjegao da imenuje »četvera glavna narječja« tog »slavenskog jezika«. U jednom drugom rukopisu, nastalom također 1830, kojeg Stančić naziva *Spis o hrvatskom jeziku i književnosti*, a koji je dosad u literaturi navođen pod naslovom *O ujedinjenju Slavena nastanjenih u staroilirskim krajevima u jednom književnom jeziku* (*Über die Vereinigung der in den altillyrischen Distrikten wohnenden Slawen zu einer Büchersprache*), Gaj je jedno od »glavnih narječja« iz *Kratke osnove* nazvao ne ilirskim već južnoslavenskim imenom (südslawischer Dialekt), a u okviru tog jedinstvenog narječja postoje uže cjeline koje Gaj naziva »podnarječja« (Unterdialekte): slovensko, hrvatsko i srpsko. Od početka 1832. Gaj je počeo da za južnoslavensku cjelinu upotrebljava

ilirsko ime, što se vidi i iz jednog zapisa nastalog na sastanku održanom početkom 1832. u kući udovice Bornemissa-Stolniković na Kapucinskom trgu br. 3, kojem su prisustvovali, osim Gaja, još Fran Kurelac, Nikola Marković, Dragutin Rakovac, Matija Smodek, Antun Vakanović i Ljudevit Farkaš Vukotinović (intelektualna preporodna jezgra), gdje je donesena odluka da se osnuje jedna središnja nacionalna kulturna i znanstvena institucija pod nazivom »Društvo ilirsko«. U skladu s tadašnjim vrhunskim argumentom u teoriji nacija, Gaj je, shodno svojoj klasifikaciji slavenskih jezika, južnoslavenskog pleme (Stamm) velikog slavenskog naroda dijelio na tri potplemena (Unterstamm): slovensko, hrvatsko i srpsko. Međutim, već 1832—33. on je izgradio novu varijantu svoje nacionalne ideologije u kojoj je odnose između »potplemena« postavio drugačije. U spisu o nekim problemima hrvatske historije IX stoljeća (*Ein Fragewort über Croatien im Anfange des neunten Jahrhunderts*), koji je nastao 1823—33, kad i *Još Horvatska ni propala*, Gaj je iznio novu klasifikaciju južnoslavenskih jezika i naroda zadržavajući ilirski okvir, ali napuštajući dotad tročlanu unutrašnju strukturu (Slovinci, Hrvati, Srbi) zamijenivši je dvojom (Hrvati, Srbi). Takvo bipolarno shvaćanje strukture Južnih Slavena, pjesničkom formom izneseno i u *Još Horvatska ni propala*, a koje je hrvatski etnikum smještalo u opsegu od (uključivo) Koruške do Bosne, Gaj je zadržao i na početku preporodnog pokreta 1835, ali se već krajem te godine ponovo vratio klasifikaciji koju je u svojim rukopisima zastupao 1830, priznavajući individualnost Slovenaca, što potvrđuje i poziv na pretplatu za 1836. u kojem se veli da će *Danica* donositi priloge o historiji »Ilirov to jest južnih Slavanov: Serbljev, Horvatov i Slovencev« (140).

Četvrto poglavlje (*Pjesma od zamisli do odlaska u povijest*, 147—169) bavi se sudbinom pjesme od njezina nastanka do kraja ilirskog pokreta. Autor konstatira da je Gaj na ideju o rodoljubnoj pjesmi došao 1831, kad su, u vrijeme krize ustanka u Poljskoj, počeli u Peštu pristizati poljski emigranti i tu pjevati svoju pjesmu (danas poljsku nacionalnu himnu), koja počinje stihovima: *Jeszce Polska ni zginela póki my zyjemy*. Tad se u Gaja rodila misao da ispjeva jednu pjesmu koja bi imala funkciju buđenja nacionalne svijesti hrvatskog naroda, pa je, u tom smislu, i ispjevao nekoliko pjesama, da bi 1832. »konačno našao pravi motiv i dao novi oblik pjesme koju je dugo snovao. Inspiraciju za prvu kiticu, kao zametak buduće pjesme, i za napjev dobio je sa jednog od svojih putovanja iz Zagreba u Samobor« (151—152). Zbog velike sličnosti početnih stihova Gajeve pjesme i *Marša Dabrowskog* Stančić konstatira da je *Još Horvatska ni propala / dok mi živimo* hrvatska prilagodba početnog stiha poljske nacionalne himne. Godine 1835. Gajeva pjesma je krenula svojim pohodom prve preporodne budnice, počela se pjevati u društvima i za vrijeme različitih preporodnih manifestacija, ali je već 1848. ona postala dio historije i »predmetom historijskih istraživanja. Istodobno su pjesmu preuzeli novi

događaji i namijenili joj drugačiju ulogu, te ni istraživanja njezina nastanka i njene ideološke osnove nisu ostala sasvim nepristrasna« (169). Stančić je, pak, sustavno, nepristrasno i s drugačijih metodoloških pozicija progovorio o nastanku, sadržaju i preporodnoj funkciji Gajeve pjesme, ne baveći se njenom sudbinom nakon toga što je ona odigrala svoju izvornu funkciju budnice hrvatskog narodnog preporoda.

Monografija dr Nikše Stančića sadrži još opširan zaključak na njemačkom jeziku i kazalo imena, a u prilogu su dati faksimili rukopisa, notnih zapisa i tiskanih izdanja pjesme *Još Horvatska ni propala* iz razdoblja 1832—1848. godine. Zahvaljujući činjenici da se temelji na dosad nedovoljno korištenim Gajevim spisima, ona pred čitaocima otkriva novu sliku ranog Gaja i njegovu ideologiju u pripremnom razdoblju preporodnog pokreta sadržanu u rukopisima i pjesmi *Još Horvatska ni propala*, a svojom metodološkom originalnošću i naučnim rezultatima predstavlja vrijedan prilog razvoju naše historiografije.

Husnija Kamberović

Osvoboditeljna borba naroda Bosni i Hercegovini i Rossiji 1850—1864, Moskva 1985, 494 i *1865—1875*, Moskva 1988, 438.

Obogaćivanje naše literature zbirkama arhivskih dokumenata predstavlja preduvjet za izvođenje znanstvenog istraživanja historije Bosne i Hercegovine druge polovice XIX stoljeća na viši metodološki i sintetski stupanj. Dosad su takve zbirke bile rijetkost, a i one postojeće (osim izvještaja talijanskog konzulata 1863—1870. koje su još 1958. objavili Hamdija Kreševljaković i dr Pavle Mitrović) uglavnom su crpile građu iz austrijskih arhiva, dok građa ruske provenijencije o historiji Bosne i Hercegovine ne samo da nije sistematski publicirana, već je i u historiografskim istraživanjima malo korištena, što je najvećim dijelom posljedica zatvorenosti ruskih arhiva, a ne stava historičara o mogućoj vrijednosti te građe. Danas, zahvaljujući suradnji sovjetskih i bosanskohercegovačkih historičara, u publikacijama koje su zajednički objavile Akademija nauka SSSR-a i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, imamo na jednom mjestu sakupljen veliki dio dokumenata ruske, i ne samo ruske, provenijencije, koji omogućuju da se događaji i procesi u Bosni i Hercegovini druge polovice XIX stoljeća, osobito proces uнутarnjeg dozrijevanja nacionalnih pokreta, sagledaju u novom svjetlu. Redakcijski kolegij, predvođen uglednim historičarima-akademicima

Pisarevim i Miloradom Ekmečićem, pregledao je obimnu arhivsku građu u sovjetskim, austrijskim i jugoslavenskim arhivima i objavio u dvije knjige ukupno 478 dokumenata u cjelosti, na jeziku originala, pri čemu su oni na njemačkom, talijanskom i francuskom, shodno sovjetskoj praksi i propisima, potom prevedeni na ruski, a materijali nastali na turskom pisani su latinskom grafijom i potom prevedeni na srpskohrvatski jezik. U publiciranim dokumentima očuvane su jezičke i stilske osobenosti, kao i osobenosti ortografije originala, što istraživačima historije jezika pruža obilje podataka o onovremenom jeziku i pismenosti uopće. Materijali publikacija raspoređeni su hronološki, pri čemu su datumi ruskih i srpskohrvatskih dokumenata dati po starom kalendaru ili u dvojnrm datiranju, ovisno o originalu, dok su austrijska i talijanska dokumenta navođena po novom kalendaru. Redakcija je zbog obilja dokumenata vršila izbor i objavila samo one najtipičnije i najkarakterističnije koji sadrže najvažnije informacije o društveno-ekonomskom razvoju Bosne i Hercegovine, dok su oni u kojima je sadržano manje značajnih podataka iskorišteni za pisanje komentara koji su u funkciji boljeg razumijevanja dokumenata i sveukupnog razvoja bosanskohercegovačke historije. Razumije se da je prilikom naučnog korištenja ovih dokumenata potrebno podatke iz njih interpretirati drugim podacima, uz nužna šira historijska obrazloženja i objašnjenja, s obzirom na vrijeme i okolnosti u kojima su dokumenta nastajala, kao i na poimanja i idejnu opredijeljenost tvoraca dokumenata. To je potrebno istaći osobito zbog toga što većinu dokumenata predstavljaju izvještaji ruskih konzula iz Sarajeva, Mostara i Dubrovnika koji su, kao predstavnici velike pravoslavne zemlje, bili religiozno obojeni i na Bosnu i Hercegovinu gledali kao na srpske zemlje u kojima je, kao rezultat niza historijskih okolnosti, jedan dio Srba prihvatio katoličanstvo, a drugi islam. Osim toga, u tim izvještajima, koji ponekad imaju karakter dobro fundiranih studija, najvećim dijelom je zastupljena problematika vezana za položaj pravoslavnog stanovništva, dok su pitanja položaja ostalih konfesija ostajala u drugom planu. Isti je slučaj i s izvještajima austrijskih konzula, a jedina razlika je u tome što ovi položaj katoličkog stanovništva stavljaju u prvi plan. I pored svih navedenih nedostataka o kojima treba voditi računa prilikom korištenja ovih dokumenata, publicirana ruska arhivska građa, osobito zbog nedostatka građe turske provenijencije, ima prvorazredan značaj za izučavanje bosanskohercegovačke historije druge polovice XIX stoljeća.

Po provincijenciji, najveći broj dokumenata publiciran u ove dvije knjige čine izvještaji ruskih i austrijskih konzula iz Bosne i Hercegovine i Dubrovnika i njihova službena prepiska s Peterburgom i Bečom, a uvršten je i izvjestan broj turskih dokumenata iz Vilajetskog arhiva Orientalnog instituta u Sarajevu, koji sadrže podatke o mjerama osmanskih vlasti na sprečavanju seljačkih ustanaka, organi-

zaciji vlasti, rješavanju određenih sporova u oblasti agrara i tako dalje. Posebnu grupu čine molbe, žalbe i pisma crkveno-školskih opština i pojedinaca upućivana stranim vladama i njihovim konzulima (ruskim i austrijskim), u kojima su sadržani osnovni motivi protesta stanovništva protiv samovolje zemljoposjednika, osmanske administracije i višeg sveštenstva otuđenog od osnovne mase naroda, kao i zahtjevi za agrarno-pravnim i političkim promjenama u provinciji. Promatrano u cjelini, publicirani dokumenti »hronološki otkrivaju široku panoramu političkog, ekonomskog, društvenog i kulturnog života« vilajeta u razdoblju sazrijevanja krizne situacije koja je bosanskohercegovačke narode odvela u masovni ustanak 1875—1878. Oni govore o unutarnjem dozrijevanju nacionalnih pokreta u Bosni i Hercegovini i o utjecajima na oslobodilačku borbu njenih naroda iz Srbije i Crne Gore, kao i o politici velikih sila, u prvom redu Rusije i Austrije, odnosno Austro-Ugarske. Dokumenti koji se odnose na seljačke ustanke sredinom XIX stoljeća po svojoj historijskoj vrijednosti nadrastaju sve dosad poznate dokumente o tim pokretima. Iz druge knjige, posebnu pažnju privlače dokumenti o djelovanju Vase Pelagića, Đorđa Filipovića, Ivana Dreča i Ivana Lepave koji su se nakon školovanja u Rusiji vratili u Bosnu i Hercegovinu i tu širili ideje o potrebi borbe protiv osmanske vlasti. Publicirana su i brojna dokumenta o kulturnom životu u BiH, o razvoju narodnog obrazovanja, širenju školske mreže, školovanju bosanskohercegovačke omladine u ruskim školama, izlasku prvih novina, otvaranju štamparije i tako dalje.

Publicirana građa obuhvata razdoblje od 50-ih godina XIX stoljeća do izbijanja velikog ustanka 1875—1878, kad su se u Bosni i Hercegovini, kao i u čitavom Osmanskom Carstvu, događale značajne ekonomsko-socijalne promjene izazvane produbljanjem krize osmanskog feudalnog sistema i zaoštavanjem socijalnih, nacionalnih i religioznih suprotnosti u bosanskohercegovačkom društvu. Porta je reformama nastojala spriječiti razvoj oslobodilačke borbe i pokazati evropskim državama svoju namjeru da olakša položaj hrišćanskog stanovništva, ali su ti pokušaji ostajali bez značajnijih rezultata. Porezi su stalno rasli, a zloupotrebe njihovih zakupaca su se stalno uvećavale, što je vodilo razaranju seljačkih gazdinstava i padu životnog standarda stanovništva koje počinje da vodi borbu protiv bezakonja i nasilja. Narod u Bosni i Hercegovini je bio toliko osiromašen da, prema jednom dokumentu, više »ništa nema do jedino glave na sebi i duše u sebi«. Publicirani dokumenti održavaju raznovrsne forme protesta stanovništva, počevši od masovnih bjekstava u Austriju i Srbiju, do otvorenog protivljenja vlastima oružanim sukobima i ustancima. Po tome, ovi dokumenti imaju veliki značaj za izučavanje demografske historije Bosne i Hercegovine i omogućavaju da se sagledaju dublji uzroci socijalnoekonomске borbe koja je pomogla rastu nacionalne samosvijesti, pojavi nacionalnih programa i širenju nacionalnooslobodilačkih pokreta koji su kulminirali izbijanjem

velikog ustanka 1875—1878. Socijalne i nacionalne razlike su se, iako tne u potpunosti, poklapale s dubokom religioznom suprotnošću u bosanskohercegovačkom društvu. Katoličko stanovništvo se za pomoć obraćalo austrijskim konzulima kao predstavnicima katoličke zemlje, dok su se pravoslavni obraćali ruskim konzulima, pa i samom ruskom caru kao »edinovernom«, tražeći od njega zaštitu pravoslavnog naroda Bosne i Hercegovine »koi na oči hristijanske Evrope stene i u robstvo podobnog starim robovima« se nalazi. Interesantni su oni podaci koji govore o obraćanju muslimanskog stanovništva ruskim konzulima žalbama na zloupotrebu prilikom ubiranja poreza, što najbolje govori o produbljanju socijalnih razlika i jačanju klasne solidarnosti, pred kojom sve ostale suprotnosti polagano nestaju.

Posebnu grupu čine dokumenti o odnosima velikih sila prema Bosni i Hercegovini, u prvom redu Rusije i Austro-Ugarske. Dokumenti čiji su autori Gorčakov i Ignjatijev oslikavaju osnovne pravce ruske politike na Balkanu toga vremena. Sve do Pariškog mira 1856. Rusija nije pomagala revolucionarnu djelatnost u Bosni i Hercegovini, pa je čak pred izbijanje krimskog rata nastojala odvratiti narod od antiosmanske pobune, plašeći se intervencije Austrije, prečutno priznajući na taj način da su Bosna i Hercegovina austrijska sfera utjecaja na Balkanu. Ubrzo nakon toga Rusija je, uvjerivši se u bezuspješnost poboljšanja položaja hrišćanskog stanovništva Osmanke Imperije na osnovu Hattihumajuna iz 1856, istakla program autonomije za evropske provincije Carstva, pri čemu je bila predviđena i autonomna Bosna i Hercegovina sa Starom Srbijom. Nakon Londonskog ugovora 1871. i neutralizacije Crnog mora Rusija je nastavila jzoš intenzivniju politku na Balkanu, produžavajući, istovremeno, pružanje tradicionalne pomoći pravoslavnom stanovništvu Bosne i Hercegovine. S druge strane, Austrija je dugo vodila dvojnu politku na Balkanu, podstrekavajući hrišćansko stanovništvo BiH na ustanke protiv osmanske vlasti, ali je, istovremeno, bila protivnik nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu, vjerujući da je jedna slaba Turska bolji susjed nego jake nacionalne države. Austrija je, nakon poraza u ratu s Pruskom 1866. i ujedinjenja Italije, lišena mogućnosti svakog aktivnijeg utjecaja na Zapadu, osnovne pravce svoje vanjske politke usmjerila ka Balkanu. Ali, balkanske zemlje u drugoj polovici XIX stoljeća ne predstavljaju za Austriju samo objekat državnog proširenja i nadoknade teritorijalnih gubitaka koje je trebala žrtvovati u Njemačkoj i Italiji, već, prije svega, opasnost koja je prijetila opstanku mnogonacionalne Monarhije, ako bi dozvolila razvoj nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu. Zbog svega toga, Austrija je znatno proširila mrežu svojih konzularnih predstavništava i povećala finansijsku pomoć katoličkom svećenstvu Bosne i Hercegovine koje je imalo veliki uticaj na katoličko stanovništvo pokrajine. Dokumenti svjedoče da je zaštita katoličkog stanovništva služila Austriji za ekonomsku, političku i ideološku ekspanziju na Balkanu. Izvještaji Vasića i Teodorovića pokazuju metodu austrijske

diplomacije koja je znala iskorištavati i osmanske vlasti za jačanje svojih pozicija u Bosni i Hercegovini. Od dokumenata koji osvjetljavaju vanjske utjecaje na nacionalno-politička kretanja u BiH osobito su interesantni oni koji govore o utjecajima pokreta za ujedinjenje Italije i kretskog ustanka, koji su, također, doprinosili rastu nacionalne samosvijesti.

Dio dokumenata govori i o utjecajima Srbije i Crne Gore na oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine. Srbija je sredinom XIX stoljeća otpočela stvaranje tajnih udruženja u Bosni, prema planovima borbe protiv Porte, koje su sačinili Ilija Garašanin i knez Mihajlo Obrenović, a i nakon smrti kneza Mihajla 1868. ona je nastavila organizirati politički rad u Bosni, s ciljem da se oslobodilački pokreti drže pod kontrolom, dok je Crna Gora takvu politiku vodila u Hercegovini, ali je suparništvo između Petrovića i Obrenovića ometalo razvoj nacionalnooslobodilačkih kretanja u Bosni i Hercegovini. Razumije se da je, imajući u vidu cjelovitu socijalnu strukturu bosanskohercegovačkog društva, koja je uslovlila da su se matice nacionalnih pokreta nalazile u Srbiji i Hrvatskoj, nemoguće promatrati politički razvoj Bosne i Hercegovine, ako bi se on geografski ograničio samo na taj teritorij. Podaci iz ove dvije knjige arhivske građe omogućavaju da se taj razvoj promatra u kontekstu širih jugoslavenskih i općeevropskih kretanja toga vremena i u tome je sadržana njihova velika vrijednost.

O kulturnom razvoju Bosne i Hercegovine druge polovice XIX stoljeća dato je srazmjerno dosta dokumenata koji omogućuju da se šire i sistematski izučava njena kulturna historija. Mada je dosadašnja literatura dala relativno dobra ostvarenja o kulturnoj prošlosti, osobito o historiji školstva i štamparstva, koja, prikazujući šira vremenska razdoblja pokrivaju i drugu polovicu XIX stoljeća, publicirani dokumenti pružaju obilje podataka koji dosadašnjim općim spoznajama dodaju brojne detalje i omogućavaju izučavanje stranih, prije svega ruskih utjecaja na stanje kulturnog života Bosne i Hercegovine tog vremena.

Ove dvije zbirke dokumenata ne govore samo o utjecaju Rusije na oslobodilačku borbu naroda Bosne i Hercegovine, već u prvi plan stavljaju samu borbu i socijalne osnove na kojima je ona izrastala. Na osnovu ovih dokumenata moguće je gotovo do u detalje rekonstruirati poreski sistem i historijat poreza, migracije stanovništva i faktore koji određuju demografski razvoj, a to podrazumijeva i privrednu strukturu, stanje obradive zemlje, trgovinu, saobraćaj, zdravstvene prilike, kulturu života i stanovanja i brojna druga pitanja koja sudbinski utječu na razvoj društva. Na temelju ovih dokumenata moguće je pratiti organizaciju i funkcioniranje uprave, strukturu osmanske administracije, vojske, policije, pravoslavne i katoličke crkve (o strukturi muslimanske vjerske zajednice gotovo da nema podataka) i tako dalje. Zbog svega toga je za očekivati da će se

uspješno nastaviti suradnja sovjetskih i bosanskohercegovačkih historičara na planu publiciranja ruske građe o historiji Bosne i Hercegovine i za ranija i kasnija razdoblja, jer oni šire naše spoznaje i doprinose dozrijevanju historijske nauke.

Husnija Kamberović

Vera Kržišnik-Bukić, *Seljaštvo u socijalizmu. Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine socijalizmu*, Institut za istoriju u Banjaluci, Banjaluka, 1988
1945—1948, *Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom*
403.

Dr Vera Kržišnik-Bukić, naučni saradnik Instituta za istoriju u Banjaluci, predstavila se naučnoj javnosti prvom monografijom koja je rezultat dugogodišnjeg studioznog istraživanja položaja seljaštva, primarne socijalne kategorije stanovništva, u socijalizmu, u prvom redu prema Partiji, idejnoj vodilji novostvorenog društvenog poretka. Mada okvirni naslov na koricama pretenciozno zvuči, *Seljaštvo u socijalizmu*, ipak je dobro došao ne samo kao podsticaj autoru da istraje na zacrtanim ambicijama, nego da inicira ili provocira druge historičare da rade na temama iz socijalističkog perioda razvoja Jugoslavije.

Uvod u problematiku pregledno je napravljen kroz prezentaciju teorijskih pogleda KPJ na seljačko pitanje u međuratnom i ratnom razdoblju, zatim ideološko-teorijski okvir u koji je smješten težišni dio knjige koji elaborira politiku KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine u vrlo dinamičnom periodu razvoja od 1945. do 1948. godine. Uz to, opravdano je i metodološko opredjeljenje da se kroz relativno mali, ali reprezentativan i specifičan uzorak Bosanske krajine prezentiraju osnovne zajedničke crte razvoja agrara, sela i seljaštva u koncepciji realsocijalističkih društvenih odnosa. S obzirom na obilje zakonskih akata donesenih u ovom periodu, zanimljivo je vidjeti kako i koliko se eksperimentalnih modela može primijeniti na jednu socijalnu kategoriju stanovništva i kakve su posljedice. Uspješnim kombiniranjem hronološkog i tematskog pristupa problematici, zavisno od kompleksnosti pitanja koja se izlažu, knjiga je dobila vrlo zanimljivu unutarnju sadržajnu podjelu.

Prvi dio knjige odnosi se na revolucionarne promjene u periodu obnove zemlje u oblasti agrarno-posjedovnih odnosa koje su bile sastavni dio općih promjena u društveno-ekonomskoj strukturi

zemlje. Koliko je urgentno bilo rješavanje agrarnog pitanja govori i činjenica da je Privremena narodna skupština DFJ donijela Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji samo tri mjeseca nakon oslobođenja. Uz ovu, doneseno je još nekoliko relativno radikalnih društveno-ekonomskih mjera: Zakon o likvidaciji seljačkih dugova, uspostavljanje zemljoradničko-nabavno-prodajnih zadruga, uvođenje obaveznog otkupnog sistema poljoprivrednih proizvoda i slično. Narodna vlast morala je efikasno djelovati da bi obezbijedila ekonomsku obnovu poljoprivredne proizvodnje u gladnoj i razorenoj zemlji, uz to vodeći računa o seljaštvu koje je činilo najbrojniji dio narodno-oslobodilačkih jedinica, a nakon rata očekivalo ispunjenje obećanja da će zemlja pripasti onima koji je obrađuju. Imajući u vidu istorijsku vezanost seljaka za zemlju, Partija je radikalnim mjerama nastojala sebi obezbijediti i stalnu podršku za uspostavljanje nove, narodne vlasti. KPJ, mada pod imenom »narodni« za sve vrste institucionalnih formi, djelovala je u svim konkretnim prilikama na nekoliko razina (front, žene, omladina, partijske ćelije, radne akcije i slično), što je u knjizi vrlo argumentovano predočeno. Povoljne rezultate poljoprivredne proizvodnje sputavale su mnoge okolnosti, od usitnjenog individualnog posjeda, preko izrazite nestašice agrotehničkih mjera, do predstavnika nove vlasti, »aktivista«, koji su i najgrubljim sredstvima provodili direktive. U kolonizaciji, kao sastavnom dijelu rješavanja seljačkog pitanja, provedenoj od jeseni 1945. pa čak do 1950. godine, značajno mjesto zauzima region Bosanske krajine, kako po brojnosti koloniziranih lica, tako i po mnogim tužnim ljudskim sudbinama u situaciji kada se na jednoj strani otvarala perspektiva ogromnih ravnih površina obradive zemlje, a na drugoj nemogućnosti odvajanja od zavičaja. Za većinu naseljenih na »obećanoj zemlji«, uz bolji život i uspomene na stari kraj, otvarali su se vidici intenzivnog razvoja poljoprivrede, a za one koji su se vratili zbog nemogućnosti adaptacije na novi kraj ostalo je dobro poznato siromaštvo, ali i sankcije narodne vlasti koja im je ponudila bogatstvo, a oni ga nezahvalno odbili. Arhivska građa partijske provenijencije obiluje dokumentima o pitanjima kolonizacije, od uvjeta i karakteristika za sticanje prava do raznih partijskih kazni za neposlušne. Dijelovi knjige koji se odnose na mjere obaveznog otkupa viškova poljoprivrednih proizvoda posebno su zanimljivi. U dosadašnjoj historiografskoj literaturi ova pitanja su fragmentarno i marginalno tretirana, a ovom knjigom se popunjava ta praznina. Čitaocima su detaljno predočeni zamisao, tok i posljedice ove nimalo popularne poslijeratne mjere. Ukupan političko-ekonomski aspekt mjera otkupa vrlo je stručno i korektno predočen, od rasvjetljavanja detalja oko uvjeravanja partijskog vrha da će se efektima proklamovane industrijalizacije seljaštvu brzo kompenzirati prvobitna akumulacija kapitala crpljena prvih poratnih godina, do neuspjeha i nepovjerenja koje je uzimalo korijene između seljaka i države upravo u tim godinama, a nastavilo se dalje znatno intenzivnije, provođenjem mjera

kolektivizacije sela. Na zavidnom nivou urađen je segment knjige koji elaborira zadrugarstvo, od utvrđivanja koncepta i tendencije od nabavno-prodajnih zadružnih zajednica ka proizvođačko-zemljoradničkim, do nagovještaja o neuspjesima koji su, naravno, došli kasnije što izlazi iz periodizacijskog okvira ove knjige. Osim po aktu nacionalizacije, sva ostala političko-pravna regulativa je s manje ili više uspjeha preslikana prema sovjetskom modelu, što se nije savim uklapalo u domaći albijent i mentalitet stannovništva, te je postajalo izvorom mnogih nesporazuma i podozrenja.

U drugom dijelu knjige autor govori o agraru i selu u planskoj izgradnji do 1949. godine. Problematiku prezentira kroz osam poglavlja, što svako za sebe ima posebnu temu za razgovor. U dvije burne godine, četrdesetsedmoj i četrdesetosmoj, smještene su dobro poznate teme sela, agrarne reforme, kolonizacije, otkupa, zadrugarstva u novim trendovima, a posebno mjesto zauzima 1948. godina, odnosno agrarna politika u svjetlu sukoba KPJ s Infonmbiroom, odraz tog sukoba na bosanskohercegovačke i bosanskokrajiške prilike, a odluke najviših partijskih instanci na daljnji tok agrarne politike u jugoslavenskim uvjetima. Mnogo je pojedinačnih pitanja koja bi zaslužila pažnju, međutim, potrebno je istaći segment koji se odnosi na lijeva skretanja u dubičkom srezu, o kojim do sada u literaturi nije pisano na ovako dokumentovan način.

Konačno, naučni i stručni kvaliteti ove knjige, uz nezaobilaznu napomenu da je konsultovana ogromna arhivska građa iz jugoslavenskih, bosanskohercegovačkih i bosanskokrajiških arhiva, zatim seriozno urađeni zaključci, prilozi s pobrojanim izvorima i literaturom, preporučuju knjigu za čitanje širem krugu čitalaštva, a ne samo onima čija je to uža specijalizacija. Zato se i valja nadati da će se kroz koju godinu pojaviti i druga knjiga o problematici seljaštva u socijalizmu, prvom knjigom najavljena na najbolji mogući način.

Vera Kac

Radovi Zavoda za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu
Vol. 22, Zagreb 1989.

U ovom broju časopisa tri su članka posvećena srednjovjekovnoj problematici. Miroslav Brandt autor je *Priloga o značenju imena Zagreb* (5—22). Prvo je nabrojio šest dosadašnjih interpretacija, u kojima je to ime pretežno objašnjavano lokacijski, a tek ga je 1977. M. Perak objasnio socijalno-ekonomskim činiteljima. Međutim, i Peraku je važniji bio lingvistički aspekt tog imena. Brandt razrađuje

tezu o društveno-ekonomskoj uvjetovanosti imena Zagreb i traži pozitivnu povijesnu potvrdu u agrarnim, privrednim i društvenim odnosima u sjevernoj Hrvatskoj u vrijeme kada se to ime prvi put javlja u sačuvanim dokumentima.

Ante Laušić u članku *Pripadnost i uloga srednjovjekovnih Poljica u vrijeme hrvatskih narodnih vladara* (23—48) odgovara na pitanje kome je pripadalo Poljičko primorje u doba narodne dinastije. U historiografiji postoje tri mišljenja: 1. da su Poljice pripadale primorskoj ili kliškoj župi, kao užoj, i hrtaskoj državi, kao široj zajednici; 2. da je primorski dio Poljica pripadao vlasti neretljanskog kneza; 3. da je Poljičko primorje priznavalo trojicu vladara: hrvatskog vladara, neretljanskog kneza i splitskog biskupa. Laušić zastupa prvo mišljenje i kaže da Poljičko primorje »nikada nije bilo izdvojeno iz sastava hrvatskog geopolitičkog prostora«.

Borislav Grgin autor je članka *Historiografija o zadarskom otočju u srednjem vijeku* (310—327) u kojem je dao pregled izvora, sinteza i pregleda, te literature o zadarskom otočju u ranom i razvijanom srednjem vijeku. U zaključku predložio je nekoliko mogućih putova rješavanja problema povijesti tog prostora u srednjem vijeku.

Problemima hrvatske povijesti u vrijeme habsburške vlasti posvećeno je sedam, odnosno osam radova.

Daniela Živković u članku *Publicistika na njemačkom jeziku u Zagrebu u drugoj polovici 18. stoljeća* (49—70) prvo je opisala povijesne prilike i stanovništvo Zagreba u to vrijeme. Zatim govori o tome tko je u Zagrebu čitao njemačke publikacije i kakvo je bilo zagrebačko knjižarstvo. Prva knjiga objavljena na njemačkom u Zagrebu bila je Relkovićeve *Nova slavonska, i nimacska gramatika. Neue Slavonisch — und Deutsche Grammatik* (1767), a do 1800. godine tiskano je još 39 naslova. Autornica je dala pregled tih knjiga s obzirom kojem području pripadaju. Zatim slijedi prikaz periodičkih publikacija, kalendara i novina. Na kraju članka je abecedna bibliografija njemačkih publikacija u Zagrebu 1750—1800. godine.

Stjepan Antoljak u članku *Odjeci i posljedice francuske revolucije (1789) u hrvatskim krajevima* (211—266) prati kako su se vijesti o događajima u Francuskoj odrazile na hrvatsko društvo. Govori o borbi hrvatskog plemstva protiv mađarizacije, o jakobincima u Hrvatskoj, o uroti Ignjata Martinovića, o djelatnosti baruna Taufferera, o događajima u Dalmaciji nakon pada Mletačke Republike, o akcijama za priključenje Dalmacije Hrvatskoj.

Mladen Andreis u članku *Uzroci smrti na otoku Šolti od god. 1825. do 1900. prema podacima iz Matičnih knjiga umrlih* (113—132) prvo je dao podatke o otoku i o izvorima, tj. o maticama umrlih, koje su za Šoltu djelomično sačuvane od 1658, a od 1825. godine vodile su se prema novim obrascima u kojima se nalazila rubrika »Ultima malattia e motivo della morte«. Tako je tek od tada moguće kontinui-

rano pratiti podatke o uzrocima smrti. Andreis je stanovništvo grupirao u četini župe, a uzroke smrti podijelio je u petnaest grupa. Do sredine sedamdesetih godina na otoku nije bilo liječnika, pa je u tom prvom periodu moguća netočna dijagnoza uzroka smrti, jer su je ustanovljavali i upisivali župnici. U drugom razdoblju, 1875—1900, liječnik je stalno bio prisutan na otoku, pa su uzroci smrti točniji. Andreis je radu priložio nekoliko tabela i popis uzroka smrti na otoku.

Iskra Iveljić u članku *O značenju unutrašnjeg odsjeka Banskog vijeća (1848—1850)* (71—94) govori o djelatnosti te nezavisne, ali privremene i od vladara nepotvrđene hrvatske vlade u vrijeme i neposredno nakon revolucije. Bansko vijeće imalo je nekoliko odsjeka: unutrašnji, prosvjetni, financijski, pravosudni i bojni. Ovaj je članak napisan na temelju građe unutrašnjeg odsjeka.

Dragutin Pavličević u članku *Gospodarske prilike Civilne Hrvatske (1860—1873) s posebnim osvrtom na agrarnu proizvodnju*, (133—146) govori o prirodnim uvjetima za agrarnu proizvodnju, o agrarnim gospodarskim sustavima (dvopoljni i tropoljni, višegodišnji plodored livadsko-pašnjačko, paljevinsko i slobodno gospodarenje), zatim o pitanju unapređenja agrarne proizvodnje, o upotrebi poljoprivrednih i parnih strojeva, te o uzrocima usporenog ekonomskog razvoja. Razdoblje koje Pavličević razmatra, 1860—73, obilježeno je ukidanjem neoapsolutizma i revizijom Hrvatsko-ugarske nagodbe.

Ivan Jurišić u prilogu *Jedan izvor o krajiškim narodnim školama iz 1868* (297—301) objavio je u prijevodu s njemačkog komentara školskog savjetnika Stefana Sabljaka o nekim pitanjima krajiškog školstva.

Gordana Krivokapić u članku *Skupštinski pokret i politička aktivnost Srpske samostalne stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903—1905. godine* (95—111) govori o aktivnosti stranke koja je u tom razdoblju »prekrila ceo prostor Kraljevine Hrvatske i Slavonije gdje živ srpski narod«. Autorica je opisala srpske narodne skupštine, pouzdaničke sastanke i borbu samostalaca za mjesta u strukturi vlasti od općina do županijskih skupština. Iz napisa i političke aktivnosti samostalskih prvaka izvela je sedam osnovnih postulata stranke.

Dva članka prilozi su za biografiju dvojice hrvatskih političara i javnih djelatnika.

Branka Boban u članku *Stjepan Radić — opus, utjecaji i dođiri* (147—210) govori o publicističkom opusu i utjecajima na djelo našeg »prvog školovanog politologa«. Radove Stjepana Radića autorica je klasificirala u šest grupa i svaku od njih analizirala. U drugom dijelu članka analizirala je utjecaj koji je na Radićevo djelo imalo njegovo ponijeklo i imovno stanje, njegovo školovanje u Zagrebu i putovanja po Hrvatskoj, putovanja u Rusiju, studij u Pragu i Parizu.

Ivan Očak u članku *Dr. Ante Ciliga — otpadnik komunizma i staljinske čistke* (267—296) podijelio je Ciligin životni put u dva razdoblja: 1. revolucionarno, od 1918. do tridesetih godina, 2. antikomunističko, antiboljševičko i antisocijalističko, od tridesetih godina do danas. Zatim je opisao revolucionarno razdoblje. Nakon što je jedno vrijeme bio profesor na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina u Moskvi, Ciliga je osuđen i upućen u logor. Poslije izdržavanja kazne napustio je SSSR i u francuskom ljevičarskom listu *La Vérité* krajem prosinca 1935. opisao svoja logorska iskustva. Bili su to prvi podaci u Evropi o staljinskim represijama, kaže Očak. Zatim opisuje Ciliginu djelatnost u razotkrivanju staljinističkog režima, te način na koji se KPJ obračunala s ovim trockistom. U zaključku Očak je negativno ocijenio Ciliginu kritiku staljinizma, jer »Ciligina istina nije tada mogla mobilizirati mase nego ih je čak destabilizirala i smetala je borbi Komunističke partije Jugoslavije«.

Tekst Božene Vranješ-Šoljan *Mjesto demografije u povijesnoj znanosti* (303—310) proširena je verzija njezinoga priloga na Interkatedarskom sastanku o nastavi demografije, koji je održan u Zagrebu u studenom 1988. godine. Demografija je nova i relativno mlada znanstvena disciplina, koja se sve više diferencira od drugih srodnih znanosti. Autorica je pokazala kako se povijesna znanost i demografija međusobno prožimaju u nekim područjima istraživanja ljudskog društva.

Posljednji dio časopisa (329—380) zauzimaju ocjene i prikazi, u kojima su prikazane nove knjige i časopisi s područja historijske znanosti.

Damir Agičić

Riječ urednika *Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine*

Cijenjeni gosti, kolege i saradnici!

Namjera mi je da vam ovom prilikom u kratkim potezima predočim u mnogočemu osobenu genezu djela koje se danas predaje u javnost.

Već prije više od trideset godina — odnosno uoči, a napose poslije osnivanja Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, javljale su se ideje i kovali planovi o pisanju cjelovitije istorije komunističkog pokreta na tlu Bosne i Hercegovine. Tek kada su se potkraj 70-ih godina, zahvaljujući uglavnom postignutim rezultatima dugotrajnih istraživanja i seriji novih monografija i članaka nekolicine kvalifikovanih istoričara, stekle izvjesne osnovne pretpo-

tavke za takav naučni poduhvat, izrađen je nacrt studijskog projekta djela Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, koji je nakon kritičnog razmatranja u širem krugu istoričara i drugih zainteresovanih javnih radnika 1981. godine definitivno uobličen i odmah potom publikovan u stručnom časopisu »Prilozi« Instituta za istoriju.

Objavljivanjem kompletnog prospekta Istorije SK BiH — što je predstavljalo rijetku korisnu novinu u jugoslovenskoj naučnoj praksi — željeli smo upoznati stručnu javnost sa tematskom strukturom, ciljevima i karakterom predstojećeg poduhvata, te staviti njegov koncept na provjeru. Ujedno, ovaj korak je učinjen u duhu nastojanja da se tom zamašnom tek započetom poslu osigura neophodan trajniji stvaralački doprinos i podrška.

Utvrđenim principima i propozicijama u tom programu predviđeno je da Istorija SK BiH ni u kom pogledu ne nosi obilježja zvanosti, nego da bude autorsko djelo zasnovano na dostignućima nauke i po obliku prilagođeno svojoj osnovnoj namjeni tj. napisano tako da bude pristupačno široj čitalačkoj publici; da obuhvati čitavo stogodišnje, razdoblje od najranijih pojava radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini do savremenih zbivanja; da se tekst ovog — inače jedinstvenog djela — rasporedi i prvenstveno iz tehničkih razloga objavi u dvije knjige, s tim da se u prvoj svesci obradi razdoblje do 1945. godine, a u drugoj knjizi prikaže poslijeratni razvoj i djelovanje Komunističke partije — Saveza komunista Bosne i Hercegovine do početka 80-ih godina. Jedan od temeljnih postulata koncepcije ovoga djela je da se istorijska materija koja predstavlja glavni predmet istoriografskog osvjetljavanja u Istoriji SK BiH posmatra kao dio pređenog puta i istorijske uloge čitave KPJ — SKJ i u sklopu ukupnih magistralnih jugoslovenskih kretanja toga doba.

Imajući u prvom redu u vidu nejednaku pristupačnost i sređenost fondova izvorne građe, vrlo neravnomjeran nivo dotadašnje istraženosti i naučne elaboracije predratnih, ratnih i poslijeratnih faza naše istorije, te realno cijeneći stvarne mogućnosti potencijalnih autora ovoga djela, već u studijskom projektu je predviđeno da će u prvoj knjizi prevladavati standardna istoriografska interpretacija, dok će pretežan dio druge knjige koja tretira poslijeratne periode imati izrazitije oznake i domete informativno-dokumentarnog teksta, odnosno faktografske rekonstrukcije.

U pripremnoj etapi rada za odgovornog nosioca cjelokupne naučno-stručne izrade studijskog projekta i samog djela izabran je Institut za istoriju u Sarajevu. Uloga svojevrsnog društvenog savjeta pripala je Redakcionom odboru koji je formiran krajem 1981. godine, a iz sastava tog tijela deseterica istoričara i stručnjaka drugih profila na području društvenih nauka imenovana su u Uredništvo koje je neposredno preuzelo, organizovalo i uglavnom nadalje

obavljalo sve naučno-stručne poslove oko izrade Istorije SK BiH. (Imena svih članova Redakcionog odbora, Uredništva, autora i saradnika upisana su na početku obiju knjiga, pa ih ja ovdje neću navoditi).

Vremenska omeđenost i tematski obim djela diktirao je, u našim uslovima, angažovanje većeg broja saradnika i autora koji će koordiniranim radom i multidisciplinarnim pristupom realizovati zamišljeni naučni projekat. Prvo je više od pedeset saradnika raznih struka poglavito iz svojih užih specijalnosti napisalo kraće priloge iz pojedinih oblasti zadatog tematskog područja. Oslanjajući se na sukuse ili važnije teze u većini tih priloga, od kojih su mnogi ubrzo samostalno objavljavani u tekućoj periodici, a koristeći se ponajviše raspoloživom širom literaturom i rezultatima vlastitih ranijih i naknadnih istraživanja i proučavanja izvorne građe i dokumentacije ekipa od dvanaest autora sačinila je čitav rukopis Istorije SK BiH. Svaki od njih obradio je određeni period ili etapu, odnosno poglavlje ovoga djela. Kasnija razmatranja i recenzentska zapažanja u okviru Uredništva kao i obavljene kolektivne konsultacije sa članovima Redakcionog odbora i Komisije Centralnog komiteta SK BiH za istoriju doprinijele su da se prilikom konačnog redigovanja teksta rukopis poboljša.

Tako je višegodišnjim zajedničkim radom šireg kruga lica — autora, saradnika, recenzentata, redaktora i konsultanata nastala ova Istorija SK BiH. Prilikom njenog stvaranja prvi put je u našoj struci u Bosni i Hercegovini na formiranju jednog istoriografskog djela u znatnijoj mjeri praktikovana kombinacija grupnog i individualnog rada sa višedisciplinarnim aspektima. Stečena iskustva govore da takav postupak ima izvjesne prednosti i da može dati solidne rezultate. No, pritom se ne smije zanemariti i empirijski faktor da su do izražaja dolazile ozbiljne teškoće i slabe strane primjenjenog ekipnog rada.

Pisanje ovoga djela nametnulo je mnoštvo već poznatih, ali i nepredviđenih problema različite provenijencije, najčešće onih koji su u širem smislu metodološke prirode. Ni u ovom pokušaju nije nađena posve precizna strogo naučna metodološka solucija razgraničavanja, ustvari selektivnog lučenja istorije Komunističke partije Jugoslavije — Saveza komunista Jugoslavije iz ukupne istorije naroda, društva i države tokom 40-godišnjeg poslijeratnog razdoblja kada se simbioza tih procesa očitovala u posebnom položaju, istaknutoj funkciji i direktnom ili indirektnom učešću te Partije u svim tadašnjim odlučujućim zbivanjima kod nas.

Sa zadovoljstvom i u ovoj prilici konstatujem da je Uredništvo cijelo vrijeme djelovalo harmonično i u punom smislu profesionalno. Isto tako valja istaći dobar odziv na saradnju brojnih stručnjaka iz više jugoslovenskih centara, kao i uspješnu koordina-

ciju svih drugih pojedinaca i tijela koja su bila angažovana oko Istorije SK BiH. U tom poslu pružana nam je korisna podrška, što opet ne znači da su u međuvremenu potpuno izostali komentari motivisani skepsom, čak i oni kojima se unaprijed omalovažavao čitav ovaj projekat i trud koji se u njegovu realizaciju ulaže.

Publikovanje Istorije SK BiH plod je saradnje Instituta za istoriju i izdavačkog sektora ovdašnjeg novinskog preduzeća »Oslobođenje«. Pritom je — što se sredstava za štampanje tiče — dobrodošla finansijska pomoć Centralnog komiteta SK BiH i republičke Samoupravne interesne zajednice nauke.

Razumije se, ova Istorija nije rađena s nedostižnim pretenzijama da opsežnu i komplikovanu istorijsku materiju kojom se bavi iscrpi, niti ima vannaučne ambicije da izriče nesporna stanovišta i definitivne sudove. Ti limiti su predodređeni čitavim kompleksom okolnosti, pored ostalih nedovršenim istorijskim procesima o kojima se u ovom djelu govori i stvarnim naučnim kapacitetima njegovih autora. Nadalje, obaveza da se na relativno ograničenom prostoru izloži zgusnuta i vrlo raznovrsna materija koja pokazuje smjenjivanje ciklusa uspona, stagnacija i kriza komunističkog pokreta u Bosni i Hercegovini u posmatranom dugom vremenskom razdoblju, uticala je da se izostave i brojni detalji, među kojima su i neki reljefna ilustracija izvjesnih lokalnih, pa i bosanskohercegovačkih specifičnosti. Kompenzaciju za takve posljedice neizbježnog sažimanja i skraćivanja opširnijih opisa u tekstu pružaju priloženi spiskovi izvora i literature koji upućuju čitaoca na dokumentaciju i radove u kojima mogu naći iscrpnija objašnjenja o pojedinim pojavama, događajima i ličnostima. Ti aneksi, osobito bibliografski pregledi u njima svakako će još više koristiti za zadovoljavanje stručnih interesovanja i potreba.

Pretenzije ovoga djela ne svode se samo na sistematsko prezentiranje široj čitalačkoj publici vjerodostojnih podataka i drugih — često nedovoljno poznatih — činjenica koje su povezane i složene u jednu relativno zaokruženu sliku glavnih zbivanja i naglašenih tendencija u nedavnoj prošlosti, nego da ova Istorija i svojim naučnim i dokumentarističkim ostvarenjima posluži kao solidna podloga i podstrek za dalje sveobuhvatnije i produbljenije napore i prodore na području naše novije i najnovije istorije.

Prostor i vrijeme u kome sada živimo prezasićeno je intenzivnim događanjima koja bitno mijenjaju, zapravo pretumbavaju cjelokupni dojučerašnji poredak stvari u vlastitoj sredini i u našem neposrednom i širem okruženju. Atmosfera i psihoza koja je time uslovljena očigledno nije povoljna za pojavu i resepciju djela kao što je Istorija SK BiH, utoliko više što je u naglom usponu bučna kampanja da se sve što je u prošlosti i današnjici vezeno za KPJ — SKJ preispituje i povrgava radikalnoj reviziji sa izrazito suprotnih ideoloških i političkih stanovišta. No sigurno je da će ovakva euforija bi-

ti kratkotrajnija od vijeka djela koje je pred nama, i da će preostali savjesni kvalifikovani analitičari razložnom kritikom realno ocijeniti njegove vrijednosti i odrediti mu zasluženno mjesto u historiografskoj literaturi.

Nedim Šarac

Povodom objavljivanja Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine
(Besjeda na promociji knjige s naknadnim napomenama)

Zamoljen sam da učestvujem svojim prilogom u radu ovog skupa priređenog povodom publikacije *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. Primio sam se te počasti u prvom redu zato što su većina učesnika u izradi ovog istorijskog djela moji bivši studenti. Ali mislim da sam pozvan da nešto kažem ovom prilikom s obzirom na to da sam dobar dio svoje aktivnosti posvetio problemima materijalističkog shvatanja istorije, postavljajući pitanja kako treba osloboditi Marksa od postmarksističkih prerada i kako ga treba shvatiti danas. Umjesto postmarksističke ideološke konstrukcije istorije zastupam novomarksističko shvatanje istorije koje sam izgrađivao više od 30 godina.¹⁾ Od mene se svakako očekuje da ću iz tog ugla započeti svoje izlaganje.

Marksova istorijska misao može se označiti ovako: Istorijski procesi civilizacije u epohama ekonomskog formiranja društva smjerali su postanku građanskog društva. Ostvarenje toga procesa, ekonomski formirano građansko društvo stvorilo je modernu industriju koja unosi u modernu civilizaciju prirodnu težnju razvitka svojstva u podruštvljeno čovječanstvo. Tome danas dodajemo mi novu misao: Ta tendencija koja se u vrijeme pisanja Teze o Fojerbahu (1845) mogla naslutiti iz ugla posmatranja razvitka evropskog kapitalističkog društva samo kao nova filozofija,²⁾ danas je proces razvitka u

¹⁾ Prvi put sam pred međunarodnom javnošću istupio protiv postmarksističkog shvatanja istorije na međunarodnom kongresu istoričara u Rimu 1955. godine u kritici referata koji je podnio sovjetski akademik A.L. Sidrov. Međutim, obrazložene začetke novomarksističkog shvatanja koje zastupam treba staviti u moj koreferat o periodizaciji istorije na kongresu istoričara u Štokholmu (1960). Iako izgradnja mojih shvatanja nije povezana samo sa mojim istupanjima na kongresima istoričara, ipak se međaši u tom mom radu povezuju sa njima. Može se reći da sam svoja shvatanja dogradio istupanjima na kongresu istoričara u Stuttgartu (1985). Vidi o tome moju knjigu *Zur neomarxistischen Geschichtsauffassung — Beiträge auf Historikerkongressen, Vorträge und Ansätze*, Novi Sad 1987. Za ovogodišnji kongres istoričara u Madridu poslao sam rezime primljenog referata *Anthropologie zwischen Natur und Geschichte*.

²⁾ Marks veli »novi materijalizam«.

stvarnom životu savremenog čovječanstva. Savremeni prirodni i društveni razvitak zahtijeva neodložno uvođenje nekih elemenata područvljenog čovječanstva. To je uslov za opstanak čovječanstva u sadašnjim okolnostima njegova života. To se ne samo može dokazati »sa tačnošću prirodnih nauka«, već i uz njihovo učešće. U nekim svojim elementima taj je proces jasan svakom čovjeku zdrave pameti. Samo je teško shvatiti puni značaj i dati pravo ime tome procesu savremenog razvitka u sadašnjem još uvijek razjedinjenom svijetu koji je tako živio milenijima i koji još uvijek živi u naslijeđenim građanskim društvenim okvirima.

S tim u vezi mora se istaći da danas u svijetu vlada postkapitalistička privreda, da na njenoj podlozi izrastaju elementi područvljenog čovječanstva, ali i elementi koji sa ostacima naslijeđenog građanskog društva prijete biološkom katastrofom savremenom ljudskom rodu.

U takvim okolnostima zastupam novomarksističko shvatanje istorije, koje ne ostaje na preživjelim Marksovim i Engelsovim devetnaestovjekovnim revolucionarnim stavovima, kao što su, na primjer, stavovi u Komunističkom manifestu, koji imaju samo istorijsku vrijednost. Naprotiv, novomarksističko shvatanje istorije koje zastupam izvlači iz istorijske ropotarnice Marksove misli koje imaju danas veću potvrdu i vrijednost nego u vrijeme kad su bile napisane. Mislim da sam dokazao da je Marks u mnogo čemu, kad se kritički upotrijebi, mislilac koji dolazi do punog izražaja u ulasku čovječanstva u XXI vijek. Drugo je pitanje što se u neku ruku može reći: najveći antimarksisti su bili postmarksisti. Pri tome ne mislim samo na birokratske otpadnike koji su se kitili marksističkim perjem, već donekle i na postmarksiste koje je krasilo lično poštenje. Nije uzalud Marks u svojim najzreljim godinama ljutito odbrusio: »Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pas marxiste« (Sve što znam je to da ja nisam marksist).

Taj uvod je bio potreban, budući da se spomenuti svjetskoistorijski problemi savremene istorije prelamaju u istoriji Saveza komunista Jugoslavije. Savremena istorija Jugoslavije je putem politike nesvrstanosti učestvovala u rješavanju nekih ključnih problema koji znače uspostavljanje nekih elemenata područvljenog čovječanstva.³⁾ Savremena Jugoslavija je započela rješavati probleme postkapitalističke privrede.⁴⁾

³⁾ Uporedi moj prilog *Područvljeno čovječanstvo i nesvrstanost*, Naučni skup *Tito i nacionalni odnosi*, Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa, br. 20, 1987, 65—69.

⁴⁾ Kad je kod nas uvedeno samoupravljanje, ja sam se oduševio. Štaviše objavio sam jedan svoj referat na Fakultetu kao članak pod naslovom *Društveno upravljanje i komunalni sistem kao forma socijalističke demokratije* (Pregled god. XI, br. 4—5, Sarajevo 1959, 359—371). Članak je doživio kritiku koja mi se urezala u pamet. Čovjek je rekao otprilike ovako: Sve je to lijepo i krasno, ali treba voditi računa o stepenu raz-

Moglo bi se pomisliti da ću sad osuti paljbu na to historiografsko djelo što se nije rukovalo gledištima na savremenu istoriju koje sam izložio, a naročito što nije u drugoj knjizi na osnovu tih ideja kritički prišlo istoriji Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije, na vlasti. To bi odgovaralo mojim shvaćanjima uloge istorijske nauke u društvu danas i njenim mogućnostima moderne humanističke historiografije.⁵⁾

Ali uvijek imam pred očima latinsku izreku *Timeo hominem unius libri* (Bojim se čovjeka jedne knjige). To imam u vidu ne samo kad su u pitanju drugi već kad je riječ i o meni lično. To što zastupam u prilazu problemima istorijske nauke načinje problem istorizma i evolucionizma, odnosno pitanje raskoraka između njih u istorijskoj nauci, a u tom raskoraku krije se i odnos prirodnog i istorijskog u istoriji. Marksova misao daje put za rješenje toga problema. Ali problem nije riješen do kraja, da je riječ o »zanatu istoričara«. Jer evolucionizam treba da proizlazi iz istorizma, a ne obratno. To nije dilema kad je riječ o završenim procesima u ljudskom razvitku, ali je ogromno pitanje kad je riječ o procesima u ljudskom razvitku koji pred nama teku.

U tom raskoraku između »zanata istoričara« i novomarksističkog filozofa istorije u meni, koji je uslovljen sadašnjim stanjem istorijske nauke, dopustite da u ovoj mojoj riječi o djelu o kojem govorimo budem istoričar od zanata.

Nakon publikovanja nekoliko desetina studioznih članaka i monografija koje obrađuju pojedine hronološke ili problemske segmente istorije KPJ—SKJ, pretežno iz ratnog i predratnog razdoblja, te pojave nekoliko globalnih pregleda i historiografskih obrada cjelokupne istorije KPJ—SKJ, sada je, evo, prvi put kod nas napisana i objavljena istorija jednog dijela te partije sa područja jedne od savremenih jugoslovenskih republika — u ovom slučaju Bosne i Hercegovine. Ovaj podatak zaslužuje pažnju, ne radi isticanja izvjesnog prvenstva nego kao svjedočanstvo poduzimljivosti i uspješnih nastojanja istoričara Bosne i Hercegovine, od kojih su većina moji učeni.

Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine koju danas promoviramo, u dvije knjige na ukupno 590 stranica štampanog radnog teksta sistematizovanog u 22 poglavlja i podpoglavlja sa problem-

vitka proizvodnih snaga. Htio sam mu oštro odgovoriti da su proizvodne snage već odavno narasle kao osnova za socijalističku demokratiju. To je bilo postmarksističko shvaćanje u mome prilazu problemima. Tada samo se sjetio da i istorijski stvoreni mentalitet ljudi i njihove navike spadaju u proizvodne snage. Očutao sam. A to je bilo godinu dana pred kongres u Štokholmu.

⁵⁾ Vidi moje priloge na naučnom skupu *Metodologija savremene istorije* (Saopštenja sa Okruglog stola održanog 17. i 18. decembra 1985. u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu), Beograd 1987.

sko-hronološki formulisanim naslovima, obuhvata čitavo, gotovo stogodišnje, razdoblje tokom kojega je istorijski proces nastanka i egzistiranja modernog revolucionarnog radničkog pokreta prolazio kroz različite faze, i to nejednake (kako po trajanju tako još više po svom stvarnom istorijskom značaju). S obzirom na zadatak osnovnu temu, u ovom djelu je težište stavljeno na političku organizaciju — KPJ — SKJ, prvo na njenu predistorijsku do 1919. godine, a potom je najviše prostora posvećeno međuratnoj, ratnoj i napokon poslijeratnoj istoriji KPJ — SKJ do 1984. godine. U tom razdoblju se ona neravnomjerno kretala, vršeći u posljednjih pet decenija ulogu prvorazrednog činioca u našoj ukupnoj istoriji. U ovom djelu su te istorijske faze naznačene i povezane u krctanje koje na bosanskohercegovačkom prostoru ima svoja određena obilježja uslovljena s jedne strane prirodnim odlikama i s druge strane socijalnim, ekonomskim, političkim, nacionalnim i kulturnim osobnostima ovoga prostora u posmatranom razdoblju. Prikaz pojava i zbivanja koja karakterišu svaku pređenu etapu i važniju komponentu istorijske stvarnosti u Bosni i Hercegovini, počev od prelaza iz XIX u XX vijek kada se rađao radnički pokret, pa sve do najnovijih događaja početkom 80-ih godina u kojima se vidno manifestuje produbljavaње kompleksne krize, počiva na pouzdanoj građi koja je crpljena iz brojnih arhivskih izvora i druge dokumentacije. U istorijsku rekonstrukciju i interpretaciju ovdje su ugrađeni i najznačajniji naučni doprinosi u djelima koja čine raznovrsnu i dosta brojnu odgovarajuću literaturu. Pregledno prezentirani podaci, od kojih su mnogi ovdje prvi put upotrebljeni i uklopljeni u određene cjeline, obezbjeđuju tekstu visoku informativno-dokumentarnu vrijednost.

Pažljivim čitanjem čitavog djela dobija se dosta vjerna slika idejno-političkih dometa i modifikacija, višekratnih organizacionih i drugih unutarpartijskih promjena, stadija birokratizacije, raskoraka između proklamovanog i praktičnog u dnevnoj i dugoročnoj politici kao i mnogih drugih pojava koje predstavljaju bitne oznake pojedinih dijelova i ukupne istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine. Očevidan je trud da se izbegne uobičajeno publicističko politizirano kazivanje i prikazivanje stanja u KPJ — SKJ i u društvu, da se održava nivo istorijskih mjerila prilikom razmatranja opredjeljenja, nastojanja i domašaja KPJ — SKJ u opštim jugoslovenskim i posebnim bosanskohercegovačkim razmjerima.

Sve u svemu može se izreći opšti zaključak da se kroz čitavo djelo kao crvena nit provlači valjana argumentacija kojom se trudi pronaći odgovor na temeljno pitanje kako je i koliko organizacija KPJ — SKJ u Bosni i Hercegovini stvarno uticala na oblike i tokove društvenog života u pojedinim periodima novije i najnovije istorije ove zemlje.

Svim korisnicima Istorije SK BiH — kako onima koje svrstavamo u širu čitalačku publiku, tako i ljudima od struke — sigurno će mnogo pomoći registri ličnih i geografskih imena na kraju svake

knjige. Popisi korištenih izvora i literature ne ukazuju samo na temeljenost ovoga djela, nego će sigurno korisno poslužiti istraživačima koji se bave proučavanjem moderne historije. Prilikom pominjanja dobrih strana ovoga djela ne treba izostaviti kvalitetnu tehničku opremu, kao i njegovo štampanje u latiničkom i ćirilčkom izdanju.

Osnovne pretenzije Istorije SK BiH koje su u predgovoru jasno najavljene uglavnom su ostvarene. Zaista, što se praćenja i osvjetljavanja zbivanja i glavnih tendencija od najranijih perioda više pomjera ka najnovijim fazama istorije u rukopisu su sve rjeđi sintetizovani pasusi, dublje analize i objašnjenja, a prevladaju deskripcije, registrovanje događaja i navođenje statističkih podataka čija dokumentarna vrijednost i upečatljivost može samo unekoliko nadomjestiti manjak pune historiografske interpretacije. Takođe pada u oči da u drugoj knjizi Istorije SK BiH koja tretira poslijeratno razdoblje od 1945. do 1984. godine nije do kraja razriješen stari metodološki problem koji se postavio još u izradi Istorije Saveza komunista Jugoslavije, kako u praktičnoj obradi istorijske materije uspostaviti naučno zasnovan odnos između ukupne istorije tog razdoblja i istorije KP — SK BiH u njoj.

Ja nisam stručan da mogu dati cjelovitu kritičku valorizaciju Istorije SK BiH, uključujući i eventualne veće primjedbe i osporavanja. To treba prepustiti narednim stručnim prikazima i osvrtima. Nezavisno od toga, sigurno je da ovo djelo predstavlja koristan prilog našoj historiografskoj literaturi, već samim tim što osjetno dopunjava ne samo saznanja o višedecenijskoj bogatoj istoriji političke organizacije koja je njegova naslovna tema, nego obogaćuje i predstavke o određenim važnim fenomenima i zbivanjima u sklopu naše ukupne novije i najnovije istorije.

Iako sam se ogradio da nisam dovoljno stručan da dam konkretne primjedbe o ovom djelu, ipak sam dovoljno stručan u pitanju kako se piše sintetičko historiografsko djelo. U tom pogledu imao bih jednu primjedbu, ali nije ovdje sada momenat da to opširnije elaboriram. Tim prije što ta primjedba ne opovrgava ono što smo rekli o naučnim odlikama djela.⁶⁾

Mislim da je djelo trebalo završiti zaključkom šta znači borba i vladavina komunista u zemlji Bosni i Hercegovini za razvitak odnosa među njenim narodima.

Branislav Đorđev

⁶⁾ Nisam htio u govoru bliže označiti tu svoju primjedbu. Sada je naknadno navodim. Umjesto da se djelo na kraju svodi na historiografski zaključak, na kraju druge knjige, kojom se završava djelo, stoji ova rečenica: »S obzirom na to da se veliki broj građana Bosne i Hercegovine nalazi na radu u inostranstvu, u zadnje vrijeme se više pažnje poklanja poboljšavanju njihovog pravno-socijalnog položaja u stranim zemljama, brizi o drugoj generaciji emigranata, njihovom informisanju o događajima u zemlji, kao i organizovanom radu na njihovom povratku, radnom angažovanju i zapošljavanju u zemlji«.

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
ILJAS HADŽIBEGOVIĆ

Lektor:
TIHOMIR KLARIĆ

Korektor:
VERA KAC

Prevodi rezimea:
SREBREN DIZDAR

Bibliografska obrada:
DRAGAN TUŠEVLJAK

Tiraž:
350 primjeraka

Štampa:
ŠIPP »Borac« Travnik
Za štampariju: Daul Abdulah

Izdavač: Institut za istoriju u Sarajevu, 71000 Sarajevo,
Đure Đakovića 9, tel. 071/38899, pošt. fah 310.

Ovaj broj časopisa štampan je sredstvima SIZ-a nauke BiH
Časopis izlazi godišnje

UDK 944.04

EKMEČIĆ, Milorad

FRANCUSKA REVOLUCIJA IZMEĐU SLOBODNIH SELJAKA I LJUDSKIH PRAVA / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26 (1990) ; str. 7—14

UDK 355.48

IMAMOVIĆ, Enver

TRAGOVI RIMSKIH VOJNIH JEDINICA NA PODRUČJU DANAŠNJE BOSNE I HERCEGOVINE / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24 br. 25/26 (1990) ; str. 37—63

UDK 296:22/28

ŠKEGRO, Ante

PRILOG PROUČAVANJU FORMIRANJA JUDEOKRŠĆANSTVA / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26 (1990) ; str. 15—36

UDK 908(497.15 Trebinje) »04/14« (191)

TOŠIĆ, Đuro

SREDNJOVJEKOVNA ŽUPA TREBINJE (ISTORIJSKO-GEOGRAFSKO-TOPOGRAFSKI OSVRT) / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26 (1990) ; str. 65—101

UDC 296:22/28

ŠKEGRO, Ante

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE FORMATION OF JUDEO-CHRISTIANITY / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 15—36

UDC 908 (497.15 Trebinje) »04/14« (191)

TOŠIĆ, Đuro

THE MEDIEVAL DISTRICT TREBINJE (A HISTORIC-GEOGRAPHIC-TOPOGRAPHICAL REVIEW) / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 65—101

UDC 944.04

EKMEČIĆ, Milorad

THE FRENCH REVOLUTION BETWEEN THE FREE PEASANTS AND THE HUMAN RIGHTS / In: Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 7—14

UDC 355.48

IMAMOVIĆ, Enver

THE TRACES OF THE ROMAN MILITARY UNITS ON THE TERRITORY OF THE PRESENT BOSNIA AND HERZEGOVINA / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 37—63

UDK 329.272(497)

MILUTINOVIĆ, Kosta

O PRVIM JUŽNOSLOVENSKIM FEDERALISTIMA / U :
Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br.
25/26 (1990) ; str. 103—141

UDK 78.071 (497.15) »1878/1918«

POLOMIK, Tünde

IZVORI O GOSTOVANJU MUZIČKIH UMETNIKA U BO-
SNI I HERCEGOVINI ZA VREME AUSTROUGARSKE
UPRAVE 1878—1918. GODINE / U : Prilozi / Institut za
istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26 (1990) ; str.
161—182

UDK 656.2 (497.1) »—/1918«

JORDAN, Petar

RAZVITAK ŽELJEZNIČKE MREŽE NA PODRUČJU DANA-
ŠNJE JUGOSLAVIJE (DO 1918. GODINE) / U : Prilozi /
Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26
(1990) ; str. 143—156

UDK 378.4 (436 Grac) — 054 (497.15)

HEPPNER, Harald

DVOJICA ČUVENIH BOSANACA NA UNIVERZITETU U
GRACU / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. —
God. 24, br. 25/26 (1990) ; str. 183—186

UDC 656.2 (497.1) »—/1918«

JORDAN, Petar

THE DEVELOPMENT OF THE RAILWAY NETWORK ON THE TERRITORY OF THE PRESENT YUGOSLAVIA (UNTIL 1918) / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 143—156

UDC 378.4 (436 Graz)—054 (497.15)

HEPPNER, Harald

TWO FAMOUS BOSNIANS AT THE UNIVERSITY OF GRAZ / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 183—186

UDC 329.272 (497)

MILUTINOVIĆ, Kosta

THE FIRST YUGOSLAV FEDERALISTS / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 103—141

UDC 78.071 (497.15) »1878/1918«

POLOMIK, Tünde

SOURCES ON THE VISITING PERFORMANCES BY THE MUSICAL ARTISTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE AUSTRO-HUNGARIAN RULE (1878—1918) / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 161—182

UDK 327.32 (437:497.15)

HLÁDKY, Ladislav

UZAJAMNI KONTAKTI MEĐU ČEŠKIM I BOSANSKO-HERCEGOVAČKIM RADNIČKIM POKRETOM PRED PRVI SVJETSKI RAT / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26 (1990) ; str. 187—204

UDK 05:323.2 (497.1)

KLARIĆ, Tihomir

SARAJEVSKI PREGLED PREMA ŠESTOJANUARSKOJ DIKTATURI / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26 (1990) ; str. 243—278

UDK 342.843 (497.15) »1920.11.28«

ŠEHIĆ, Nusret

IZBORI ZA USTAVOTVORNU SKUPŠTINU NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE (28. NOVEMBRA 1920) / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26 (1990) ; str. 205—241

UDK 331.105.44 (497.15) »1935/1941«

IŠEK, Tomislav

»HRVATSKI RADNIČKI SAVEZ« — RADNIČKO-SINDIKALNA ORGANIZACIJA »HRVATSKOG NARODNOG POKRETA« NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE OD 1935. DO 1941. GODINE / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26 (1990) ; str. 279—308

UDC 342.843 (497.15) »1920.11.28«

ŠEHIĆ, Nusret

ELECTIONS FOR THE CONSTITUENT ASSEMBLY ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (NOVEMBER 28, 1920) / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 205—241

UDC 331.105.44 (497.15) »1935/1941«

IŠEK, Tomislav

»THE CROATIAN LABOUR UNION« — THE WORKING CLASS TRADE UNION ORGANIZATION OF THE CROATIAN PEOPLE'S MOVEMENT ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 1935—1941 / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 279—308

UDC 327.32 (437:497.15)

HLADKY, Ladislav

THE MUTUAL CONTACTS BETWEEN THE CZECH AND BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN LABOUR MOVEMENT PRIOR TO WORLD WAR I / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 187—204

UDC 05:323.2 (497.1)

KLARIĆ, Tihomir

THE *PREGLED* OF SARAJEVO WITH RESPECT TO THE JANUARY 6 DICTATORSHIP / In : Prilozi / Institut za istoriju — Sarajevo — Vol. 24, No 25/26 (1990) ; pp. 243—278

UDK 940.53/.54:940.531.63 (497.1)

PELESIC, Muhidin

NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET I ČETNIČKI POKRET PREMA »SARAJEVSKOM NOVOM LISTU« / U : Prilozi / Institut za istoriju. — Sarajevo. — God. 24, br. 25/26 (1990) ; str. 309—330

UDC 940.53/.54:940.531.63 (497.1)

PELESIC, Muhidin

THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT AND THE
CHETNIK MOVEMENT ACCORDING TO THE »SARAJE-
VO NEW PAPERS« / In: Prilozi / Institut za istoriju — Sa-
rajevo — Vol. 24, No 25/26 (199) ; pp. 309—330

